

UDK: 34 + 3

ISSN 1330-349X

ZBORNIK
PRAVNOG
FAKULTETA
SVEUČILIŠTA
U RIJECI

VOLUMEN 24

BROJ 2

Zb. Prav. fak. Sveuč. Rij. (1991) v. 24,
Br. 2, str. XII+719-1040, Rijeka, 2003.

ZBORNIK PRAVNOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U RIJECI

COLLECTED PAPERS OF THE LAW FACULTY OF THE UNIVERSITY OF RIJEKA

RECUEIL DES TRAVAUX DE LA FACULTÉ DE DROIT DE L'UNIVERSITÉ DE RIJEKA

RACCOLTA DI SCRITTI DELLA FACOLTÀ DI GIURISPRUDENZA DELL'UNIVERSITÀ DI RIJEKA

GESAMMELTE SCHRIFTEN DER RECHTSWISSENSCHAFTLICHEN FAKULTÄT DER UNIVERSITÄT
IN RIJEKA

Nakladnik/Publisher: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Hahlić 6, Rijeka

Glavna urednica/Editor-in-Chief: prof. dr. sc. Velinka Grozdanić

Uredništvo/Editorial Board: prof. dr. sc. Mladen Montana, prof. dr. sc. Petar Simonetti,
prof. dr. sc. Velinka Grozdanić, prof. dr. sc. Dragutin Ledić, doc. dr. sc. Robert Blažević,
Sandra Laleta (svi iz Rijeke)

Izvršna urednica/Executive Editor: Sandra Laleta

Međunarodni savjetodavni odbor/International Advisory Board: akademik dr. h. c. Lujo
Margetić (Rijeka/HR), prof. dr. sc. Ljubo Bavcon (Ljubljana/SLO), prof. dr. sc. Gaetano
Insolera (Macerata/I), prof. dr. sc. dr. h. c. Marcus Lutter (Bonn/D), prof. dr. sc. R. Eugene
Harper (Charleston/USA), prof. dr. sc. Šime Ivanjko (Maribor/SLO), prof. dr. sc. Giorgio
Spangher (Trieste/I)

Lektorica/Lector: Dušanka Starčević, prof.

Prijevod/Translations: doc. dr. sc. Ute Karlavaris-Bremer (za njemački), Dalida Rittossa,
dipl. iur. (za engleski), Dott. Davide Bertaccini (za talijanski)

Adresa uredništva/Address of the Editorial Board: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci,
Hahlić 6, Rijeka, Hrvatska, tel.: (051) 359-518, fax. 675-113.

e-mail: zbornik@pravri.hr

www: <http://law.pravri.hr>

Časopis izlazi dvaput godišnje

Naklada: 500 primjeraka

Priprema i tisak/Layout & Print: Liniavera, Rijeka

Članci objavljeni u časopisu referiraju se za *Index to Foreign Legal Periodicals*, Berkeley,
California, USA, *L'Indice Penale*, Milano/Padova, Italia i *Sociological Abstracts*, San Diego,
California, USA.

Časopis je objavljen uz financijsku potporu Ministarstva znanosti i tehnologije Republike
Hrvatske.

ISSN 1330-349X

ZBORNIK
PRAVNOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U RIJECI

VOLUMEN 24

BROJ 2

RIJEKA, 2003.

SADRŽAJ

I. Prilozi s Međunarodnog znanstvenog kolokvija	
«Stigmatizacija i identitet marginalnih grupa u procesu globalizacije kulture»	
(Opatija, 10.-11. svibnja 2002.)	
<i>Srđan Vrcan,</i>	
O političkim inscenacijama stigmatizacije – Od folklornih do državno-političkih inscenacija stigmatizacije (izvorni znanstveni članak)	719
<i>Ognjen Čaldarović,</i>	
Marginalizacija i stigmatizacija u pregovaranju o riziku (izvorni znanstveni članak)	739
<i>Velinka Grozdanić, Ute Karlavaris-Bremer,</i>	
Stigmatizacija osoba devijantnog ponašanja – Istraživanje stavova studenata (izvorni znanstveni članak)	753
<i>Nikola Visković,</i>	
Unutarvrzne (međuljudske) i međuvrsne marginalizacije - Prilog neantropocentričnoj bioetici (prethodno priopćenje)	771
<i>Mitja Žagar,</i>	
Enlargement – In Search for European Identity (prethodno priopćenje)	779
<i>Robert Blažević,</i>	
Tribalna stigma i nacionalizam (prethodno priopćenje)	795
<i>Maja Štambuk,</i>	
Stigmatična personalizacija seljaka (pregledni znanstveni članak)	809
<i>Irma Kovčo Vukadin,</i>	
Stigmatizacija počinitelja seksualnih delikata (pregledni znanstveni članak)	819
<i>Renato Matić,</i>	
Struktura predrasuda i stigmatizacija (pregledni znanstveni članak)	843
<i>Željko Boneta,</i>	
Stigmatizacija (ne)religioznosti (pregledni znanstveni članak)	857

<i>Irena Cajner Mraović,</i> Policija i zaštita osjetljivih skupina: djece, žena i manjina (stručni članak)	871
<i>Vidoje Vujić,</i> Stigmatizacija poduzetništva i menadžmenta u Hrvatskoj (stručni članak)	893
<i>Mira Bogdanović,</i> Stigma i kako je steći: tribalna i karakterna stigma u proteklome ratu na prostoru bivše Jugoslavije (stručni članak)	907
<i>Lynette Šikić-Mićanović,</i> Negative Gendered Stereotypes in Samples of Media in Croatia (stručni članak)	917
II. Članci:	
<i>Mladen Singer, Irena Cajner Mraović,</i> Rat i delinkvencija mladih (izvorni znanstveni članak)	931
<i>Vilim Herman,</i> Socijalna sigurnost u Saveznoj Republici Njemačkoj s osvrtom na socijalnopravnu integraciju hrvatskih radnika (pregledni znanstveni članak)	957
<i>Marija Pospíšil-Miler,</i> Atenska konvencija o prijevozu putnika i njihove prtljage morem 2002. godine (pregledni znanstveni članak)	981
<i>Ferenc Kondorosi,</i> Global Human Rights Profile at the Threshold of the XXI Century (stručni članak)	1013

TABLE OF CONTENTS

**I. "Stigmatization and Identity of Marginal Groups in the Culture
Globalization Process"
International Scientific Colloquium Working Papers
(Opatija, 10-11 May 2002)**

<i>Srđan Vrcan,</i> The Political Staging of Stigmatisation – From Folklore to Governmental and Political Staging	719
<i>Ognjen Čaldarović,</i> Marginalization and Stigmatization in the Risk Negotiation	739
<i>Velinka Grozdanić, Ute Karlavaris-Bremer,</i> Stigmatization of Persons with Deviant Behaviour – A Research of Students' Attitudes	753
<i>Nikola Visković,</i> Intrageneric (Interhuman) Marginalizations and Intergeneric Marginalizations – A Contribution to the Nonanthropocentric Bioethics	771
<i>Mitja Žagar,</i> Enlargement – In Search for European Identity	779
<i>Robert Blažević,</i> Tribal Stigma and Nationalism	795
<i>Maja Štambuk,</i> Stigmatic Personalization of Peasants	809
<i>Irma Kovčo Vukadin,</i> Stigmatisation of Sexual Offenders	819
<i>Renato Matić,</i> Structure of Prejudice and Stigmatization	843
<i>Željko Boneta,</i> Stigmatization of (Non)Religious Behaviour	857
<i>Irena Cajner Mraović,</i> Police Protection of Children's, Women's and Minorities' Rights	871

<i>Vidoje Vujić,</i> Stigmatization of Entrepreneurship and Management in Croatia	893
<i>Mira Bogdanović,</i> The Stigma and How to Get It: Tribal and Character Stigma During and After the Wars in Ex-Yugoslavia	907
<i>Lynette Šikić-Mičanović,</i> Negative Gendered Stereotypes in Samples of Media in Croatia	917
 II. Articles:	
<i>Mladen Singer, Irena Cajner Mraović,</i> The War and Juvenile Delinquency	931
<i>Vilim Herman,</i> Social Security in the Federal Republic of Germany with the Review of Social-Legal Integration of Croatian Workers	957
<i>Marija Pospišil-Miler,</i> Athens Convention relating to the Carriage of Passengers and their Luggage by Sea, 2002	981
<i>Ferenc Kondorosi,</i> Global Human Rights Profile at the Threshold of the XXI Century	1013

INHALT

I. Beiträge des Internationalen wissenschaftlichen Kolloquium "Stigmatisierung und Identität marginaler Gruppen im Prozess kulturellen Globalisierung" (Opatija, 10.-11. Mai 2002)

<i>Srđan Vrcan,</i> Über politische Inszenierungen von Stigmatisierung - Von Folklore- bis zu staatspolitischen Inszenierungen von Stigmatisierung	719
<i>Ognjen Čaldarović,</i> Marginalisierung und Stigmatisierung bei Verhandlungen über Risiko	739
<i>Velinka Grozdanić, Ute Karlavaris-Bremer,</i> Stigmatisierung von Personen mit deviantem Verhalten – Untersuchung der Einstellung von Studierenden	753
<i>Nikola Visković,</i> Marginalisierung innerhalb einer Art und Marginalisierung unter verschiedenen Arten – Beitrag zu einer nicht anthropozentrischen Ethik	771
<i>Mitja Žagar,</i> Erweiterung – auf der Suche nach der europäischen Identität	779
<i>Robert Blažević,</i> Stammesstigma und Nationalismus	795
<i>Maja Štambuk,</i> Stigmatische Personalisierung des Bauern	809
<i>Irma Kovčo Vukadin,</i> Stigmatisierung von Sexualtätern	819
<i>Renato Matic,</i> Struktur von Vorurteilen und Stigmatisierung	843
<i>Željko Boneta,</i> Stigmatisierung von (Nicht)Religiosität	857

<i>Irena Cajner Mraović,</i> Polizeischutz gefährdeter Gruppen: Kinder, Frauen und Minderheiten....	871
<i>Vidoje Vujić,</i> Stigmatisierung des Unternehmertums und Managements in Kroatien	893
<i>Mira Bogdanović,</i> Stigma und wie Man es bekommt: Stammes- und Charakterstigma im vergangenen Krieg im Raum des ehemaligen Jugoslawien	907
<i>Lynette Šikić-Mićanović,</i> Negative Stereotypen und Geschlecht am Beispiel der Medien in Kroatien	917
II. Aufsätze:	
<i>Mladen Singer, Irena Cajner Mraović,</i> Krieg und Jugenddelinquenz	931
<i>Vilim Herman,</i> Soziale Sicherheit in der Bundesrepublik Deutschland im Hinblick auf die sozialrechtliche Integration kroatischer Arbeiter	957
<i>Marija Pospíšil-Miler,</i> Athener Konvention von 2002 über den Transport von Reisenden samt Gepäck auf dem Seeweg	981
<i>Ferenc Kondorosi,</i> Globales Profil der Menschenrechte auf der Schwelle zum 21. Jahrhundert	1013

INDICE

I. Contributi dal Colloquium scientifico internazionale "Stigmatizzazione e identità dei gruppi marginali nel processo di globalizzazione culturale" (Opatija, 10-11 maggio 2002)	
<i>Srđan Vrcan,</i> Delle messe in scena politiche della stigmatizzazione – dalle messe in scena folcloristiche alle politico-statali della stigmatizzazione	719
<i>Ognjen Čaldarović,</i> Marginalizzazione e stigmatizzazione nella negoziazione del rischio	739
<i>Velinka Grozdanić, Ute Karlavaris-Bremer,</i> Stigmatizzazione delle persone con comportamenti devianti – una ricerca sugli atteggiamenti degli studenti	753
<i>Nikola Visković,</i> Marginalizzazione intragenerica (interumana) e marginalizzazione intergenerica – contributo alla bioetica non antropocentrica	771
<i>Mitja Žagar,</i> Allargamento – alla ricerca dell'identità europea	779
<i>Robert Blažević,</i> Stigma tribale e nazionalismo	795
<i>Maja Štambuk,</i> Personalizzazione stigmatica del contadino	809
<i>Irma Kovčo Vukadin,</i> Stigmatizzazione degli autori di reati sessuali	819
<i>Renato Matić,</i> Struttura del pregiudizio e della stigmatizzazione	843
<i>Željko Boneta,</i> Stigmatizzazione del comportamento (non) religioso	857
<i>Irena Cajner Mraović,</i> Tutela poliziale dei diritti dei bambini, delle donne e delle minoranze	871

<i>Vidoje Vujić,</i> Stigmatizzazione dell'imprenditorialità e della managerialità in Croazia	893
<i>Mira Bogdanović,</i> Stigma e come è costruito: stigma tribale e caratteriale nel decorso bellico sul territorio dell'ex Jugoslavia	907
<i>Lynette Šikić-Mićanović,</i> Costruzione di stereotipi negativi della sessualità nei media in Croazia	917
II. Articoli:	
<i>Mladen Singer, Irena Cajner Mraović,</i> Guerra e delinquenza dei giovani	931
<i>Vilim Herman,</i> Sicurezza sociale nella Repubblica Federale di Germania con riguardo all'integrazione socio-giuridica dei lavoratori croati	957
<i>Marija Pospisil-Miler,</i> Convenzione di Atene sul trasporto di passeggeri e loro bagaglio per mare del 2002	981
<i>Ferenc Kondorosi,</i> Profili dei diritti umani globali alla soglia del XXI secolo	1013

I. Prilozi s Međunarodnog znanstvenog kolokvija

*International Scientific Colloquium Working Papers
Beiträge des Internationalen wissenschaftlichen Kolloquium
Contributi dal Colloquium scientifico internazionale*

"Stigmatizacija i identitet marginalnih grupa u procesu globalizacije kulture"

"Stigmatization and Identity of Marginal Groups in the Culture Globalization Process"

*"Stigmatisierung und Identität marginaler Gruppen im Prozess kulturellen
Globalisierung"*

"Stigmatizzazione e identità dei gruppi marginali nel processo di globalizzazione culturale"

(Opatija, 10.-11. 05. 2002.)

*Voditelj Kolokvija (Colloquium Moderator / Tagungsleitung / Presidente):
prof. dr. sc. Boris Banovac*

O POLITIČKIM INSCENACIJAMA STIGMATIZACIJE

Od folklornih do državno-političkih inscenacija stigmatizacije

Dr. sc. Srđan Vrcan, professor emeritus
Split

UDK: 316.647.8
323.12
Ur.: 21. ožujka 2003.
Pr.: 17. travnja 2003.
Izvorni znanstveni članak

Pred dilemom započinjanja rasprave krećući se na tragu znanstvenih rasprava o stigmatizaciji ili vlastitog životnog iskustva autor se opredjeljuje za ovo potonje rješenje. Na toj podlozi prepoznaje dva tipa stigmatizacije. Prvi tip tvore tipični, gotovo folklorni, i spontani načini stigmatizacije svojstveni tradicionalnoj urbanoj mediteransko-dalmatinskoj kulturi. U taj tip spadaju oni načini stigmatizacije koji su se u dalmatinskim gradovima očitovali u postojanju «ridikula», «mulaca i mulica», te «ćora», «cunfa», «goba» itd. To su načini stigmatizacije odozdo za koje je karakteristično da izvire iz onoga što bi se moglo opisati sferom civilnog društva. Drugi tip je politički nadahnuta i odozgo nametnuta stigmatizacija i to stigmatizacija kao sredstvo državne politike. Iz analize životnog iskustva identificiraju se neki najvažniji načini takve stigmatizacije u ovom prostoru. To su stigmatizacija Židova, zatim stigmatizacija inicirana 1948., stigmatizacija iz 90-tih godina, ali i suvremena stigmatizacija na šengenskim osnovama. Samo u naznakama govori se o karakteristikama i funkcijama političke stigmatizacije da bi se prešlo na izvođenje nekih pouka koji se iz tog povijesnog i životnog iskustva mogu napraviti. Na poslijetku, otvara se pitanje o društvenim korijenima političke stigmatizacije. Distancirajući se od shvaćanja po kojima bi se u nas prisutne načine političke stigmatizacije trebalo interpretirati kao posljedicu nekog izvana unešenog «zagađenja» u sferu politike ili pak njezinog onečišćenja ostacima primitivizma odnosno u pozitivnim terminima nužnog sredstva za konsolidaciju kolektivnih identiteta, za utvrđivanje granica, što je preduvjet slobode, naznačuje se argumentacija koja naglašava odlučujuće značenje povezanosti između političke stigmatizacije i ključnih političkih ciljeva dane politike i precizne političke strategije. Ključni zaključak je da sustavno pribjegavanje političkoj stigmatizaciji govori da su posrijedi politički ciljevi koji se ne mogu postići ne-autoritarnim i demokratskim sredstvima.

Ključne riječi: stigmatizacija, individualna stigmatizacija, kolektivna stigmatizacija, folklorna stigmatizacija, slike neprijatelja, društveno uključivanje i isključivanje, reflektivni modernitet.

I.

1. Moglo bi se ući u raspravu o stigmatizaciji, ovdje i sada, polazeći od teorijskih rasprava o tome, te prije svega npr. od knjige Erwina Goffmana pod naslovom «Stigma. Bilješke o upravljanju s osakaćenim identitetom» (Stigma. Notes on the Management of Spoiled Identity) (Goffman, 1986) zaintrigirani njegovim idejama o stigmati. Moglo bi se isto tako poći od drugih psihologijskih i socio-psihologijskih raspravljajući o stigmatizaciji. Daleko intrigantnijim nam se čini poći ponešto drugačijim putem, ali spoznajno isto tako obećavajućim, to jest poći od vlastitog životnog svijeta i životnog iskustva i na temelju toga raspravljati o stigmatizaciji, imajući pred očima stigmatizaciju kao pojavu iz ovog našeg prostora i našeg vremena. Naime, moramo priznati da smo se, nažalost, imali prilike suočiti sa stigmatizacijom u njezinim najprizemnijim i u njezinim najdrastičnijim oblicima, kao što smo se morali suočiti sa stigmatizacijom u njezine tri glavne forme: to jest a) stigmatizacijom pojedinaca zbog nekih njihovih osobnih značajki po kojima im se u nekim sredinama pripisivalo odstupanja od društvene normalnosti, b) kolektivnom stigmatizacijom koja se očitovala tako da su se pripadnici neke skupine i grupe držali da kolektivno odstupaju od društvene normalnosti u stanovitoj društvenoj sredini, i c) političkom stigmatizacijom, i to prije svega državnom političkom stigmatizacijom koja je politizacijom navodno bioloških razlika, a zatim politizacijom kulturnih razlika ili političkim razlozima po pravilu arbitrarne naravi izmiještala brojne pojedince pa i određene grupe i skupine izvan okvira društvene normalnosti. Na jednoj strani, sigurno je npr. da su se svi oni koji su proživjeli dio svog života u malim urbanim centrima Dalmacije s prividno veoma dobroćudnim mediteranskim mentalitetom za razliku od navodno tvrdog ruralnog i morlačkog, odnosno dinarskog mentaliteta brđana iz Zagore, u svom životnom iskustvu na razini svakidašnjice susreli s nekim gotovo uobičajenim i folklornim oblicima stigmatizacije u dva prvo spomenuta oblika. Na drugoj strani, svi oni koji su proživjeli otvorenih očiju sve ono što se na ovim prostorima događalo od tridesetih godina našeg stoljeća nadalje morali su se volens nolens suočiti sa stigmatizacijom drugačije naravi, to jest s onom koja je bila stav politike, i to državne politike. I ne samo to, nego se i danas opet suočavaju s iskustveno lako prepoznatljivim društvenim zapletima i raspletima u kojima stigmatizacija na političkoj osnovi ponovno nalazi svoje plodno tlo. To su prije svega suvremeni krizni zapleti i raspleti koji kao da uvjerljivo govore da je bilo veoma utopističko očekivanje da suvremeni svijet sigurno ide u smjeru konačnog uspostavljanja «demokracije bez neprijatelja» (Beck, 1998.). Daleko se realističnijom pokazuje tvrdnja da «mi bez slika neprijatelja ne možemo živjeti» (Meyer, 1997:9). A ako je to tako, onda se čini da se, pored ostalog, ne može ni bez politički nadahnute i inducirane stigmatizacije.

2. Vrijedi se prisjetiti nekih oblika stigmatizacije koji su ostali zabilježeni u izravnom životnom iskustvu.

Prvi od takvih oblika stigmatizacije je onaj koji se manifestirao tako što je gotovo svaki urbani centar u Dalmaciji imao nekoliko svojih građana koji su bili «ridikuli». I oni su se općenito držali za «ridikule» zbog nekih svojih tjelesnih ili

mentalnih značajki, te su na neki način bili isključeni iz kruga tzv. normalnih građana ili su bili locirani na samom rubu društvene normalnosti, pa su s njima tzv. normalni građani održavali uglavnom poseban tip odnosa i interakcija. To su, na primjer, u mom rodnom Splitu tridesetih godina bili Stipe Bala, Đovanina Kokola, Picara i još neki. Ridikuli su bili tretirani kao da su se nalazili negdje na pola puta između pravih nakaza i izrazitih osobenjaka – oriđinala, te su normalnim građanima služili po pravilu za javno grubo izrugivanje. Pri tome su po pravilu najgore prolazili oni koji su imali nesreću da su patili od nekih mentalnih nedostataka ili poremećaja. Za ridikule bilo je karakteristično da su oni sami prihvaćali stigmom kao svoj negativno definirani identitet, te su razvili osobne strategije prilagođavanja življenju pod stigmom. Dapače, znali su izvući i neke koristi od stigme koju su nosili. Ponajčešće tako da za njih nisu vrijedila pravila pristojnog ponašanja koja su vrijedila za druge.

Drugi od takvih načina izravno doživljene stigmatizacije očitovao se u odnosima naspram nekih sugrađana koji nisu imali nikakvih vidljivih tjelesnih mana ili mentalnih nedostataka, ali su po pravilu bili opsjednuti svojom nekom svojom uobraženom sposobnošću ili neobičnom sklonošću. Takav je u Splitu moje mladosti bio glasoviti Karuzo ili manje poznati Barun i Pislipisli. Prvi je uobrazio, i bio naveden da se uobrazio, da ima glas sličan glasovitom Karuzu, te je služio za javnu zabavu i izrugivanje i zadirkivanje. Drugi su imali neke svoje uglavnom tajne sklonosti koje su ipak bile otkrivene, pa je to služilo za njihovo blago stigmatiziranje koje im je ipak zagorčavalo život po tome što je bilo povod sitnom šikaniranju i povremenom uznemiravanju, ali i prigodnom maltretiranju. U tome su kao u nekoj vrsti svoje duhovite mladenačke zabave prednjačili neki splitski gimnazijalci. I to je za te mladiće bio gotovo bezazlen, ali i posve legitimni uzbudljiv način besplatne zabave od koje se žrtve nisu mogle braniti ili zaštititi se. U prvom slučaju stigma se oslanjala ne samo na spontanu osobnu uobraženost u neku iznimnu vrijednost nekog svog osobnog svojstva nego i na kolektivno induciranu uobraženost. Stigmatizacija je zapravo sama proizvodila ono što je navodno bilo izvorno i objektivno dana podloga za stigmom. U drugom slučaju stigmatizacija je izazivala otpor stigmatiziranih, koji je po pravilu samo potvrđivao stigmom i povećavao značenje stigme u očima i postupcima stigmatizatora.

Treći od takvih oblika stigmatizacije bio je najprizemnije naravi. To je bio način stigmatizacije koji se očitovao u nadimcima koje su dijelila djeca već po osnovnim školama i po dječjim igralištima i okupljalištima. To se konkretno, ali i u pravilu, očitovalo u dobro poznatim nadimcima koji su se gotovo automatski davali učenicima s nekim tjelesnim manama. Tako je dijete koje je rano imalo problema s vidom te je moralo nositi naočale, u pravilu dobivalo nadimak «ćoro», dijete s tjelesnom manom u rukama «cunfo», dijete s manom u hodu «coto» a dijete s manom kralježnice «gobo». Još gori i trajniji bio je nadimak «mulac» ili «mulica» za izvanbračno dijete jer se to kao stigma znalo prenositi i na potomke. I to su bili nadimci koje su im davali njihovi vršnjaci gotovo posve spontano, ali koji su bili manje-više općenito prihvaćeni. I takav način stigmatizirajućeg imenovanja vršnjaka smatrao se gotovo normalnim i prirodnim. Naravno, i to je bio svojevrsni oblik stigmatizacije jer su oni koji su tako obilježeni bili nekako društveno izdvojeni od ostalih, te predmet otvorenog podcijenivanja i povremenog

izrugivanja. No ta stigmatizacija je istodobno pokazivala svoju performativnu narav. Naime, često su se samo beznačajna ili minimalna svojstva pojedinaca kao podloga za stigmatizaciju stigmatizacijom pretvarala u realna i bitna svojstva koja su ih određivala u cijelosti i definirala njihovu društvenu izdvojenost. Uz to stigmatizacija je imala i svojstva «proročanstva koje se ozbiljuje» prema Mertonovoj terminologiji, jer se ne samo ponašanjem drugih prema stigmatiziranim osobama produbljivalo i povećavalo njihovo odstupanje od pretpostavljene društvene normalnosti nego se to isto događalo i na temelju njihovog vlastitog ponašanja kao njihove reakcije na stigmju. Stoga su mnogi ridikuli i mnogi ćori, cunfi, gobi itd. postajali daleko više ridikulima, ćorima, cunfima itd. zahvaljujući upravo stigmatizaciji koja je na njih bila udarena.

Naposljetku, izravno životno iskustvo nam govori i o stigmatizaciji isto tako na prizemnoj, gotovo folklornoj razini svakodnevnog života, koja je imala oblik kolektivne stigmatizacije, a koja se očitovala tako što su gotovo svi dalmatinski gradovi imali na ovaj ili onaj način svoje «Vlaje», «Plamuse» itd., odnosno sadržajno neku svoju varijantu «barbara» iz svog neposrednog okruženja.

Naravno, u svakom slučaju posrijedi je bila logika po kojoj «stigma potiskuje pojedinca u položaj nedoraslog subjekta kojemu nešto nedostaje za priznanje normalne ljudskosti» (Nastran Ule, 2000:184). Međutim, u pozadini toga stoji činjenica da su i kriteriji normalnosti pa, stoga, i nenormalnosti bili veoma neodređeni i protuslovni, pa i ponajčešće nije ih bilo lako i jednostavno ispuniti. Još je važnije da se gotovo svaki pojedinac mogao naći u prilici kad se mogao zbog nečega osjetiti stigmatiziranim, pa i biti stigmatiziran, s time da se neko njegovo osobno svojstvo označi i opiše kad nedostatak (Nastran Ule, 2000:185). A to znači da su ti oblici stigmatizacije imali svoje određene duboke društveno-strukturalne i kulturno-povijesne korijene, ali su konkretne okolnosti i konkretne pretpostavke da netko – pojedinac ili skupina - budu pogođeni stigmatizacijom bile djelomice kontingentne i proizvoljne.

3. Na drugom kraju raspoloživog životnog iskustva stoji zapamćeno i zabilježeno da smo živjeli u svijetu u kojem je postojala službena, državnom politikom uspostavljena i inscenirana stigmatizacija u njezinim najdrastičnijim oblicima. A to je bila stigmatizacija ponajprije i ponajviše Židova kao rase, vjere, naroda i svih njegovih pripadnika bez obzira na spol i dob. Ta, državnom politikom promovirana i nametnuta, stigmatizacija se simbolički najizravnije očitovala u njihovoj obvezi da budu javno obilježeni nošenjem Davidove zvijezde na svojoj odjeći, tako da posvuda i uvijek svi odmah mogu znati tko je posrijedi. Osobitost te stigmatizacije bila je dvostruka u usporedbi s prethodnim. I to, prvo, po tome što ta stigmatizacija nije više bila vid dječjih igara i grube pučke zabave nego je to bila državna politika koju je uvela jedna europska velesila i jedna zemlja s velikom kulturom, ali i uz oslonac na široko prihvaćenu političku kulturu koja se znala prigodno javno očitovati i u veoma drastičnim oblicima; drugo, ona je bila kolektivne naravi, te je pogađala sve pripadnike stigmatiziranog kolektiviteta bez obzira na sva njihova osobna svojstva, pa ponekad i priznate društvene zasluge. Doduše, u oba slučaja stigmatizacija se oslanjala na stoljećima prakticirani i prošireni antisemitizam koji je činio i u nas normalnim nazvati nekog pogrđnom riječju Čifutin.

Ta stigmatizacija se, nažalost, ponovila i na ovim hrvatskim prostorima u dvadesetom stoljeću ponovno upravo kao stav državne NDH politike. I ta simbolička stigmatizacija je svojim ciljanim društvenim učincima bila izravna priprema za holokaust koji je zatim slijedio. Bila je to samo jedna od karika u procesu u kojem su se dojučerašnji dugogodišnji susjedi ponajprije preobrazili gotovo preko noći u druge, pa zatim u tuđince, da bi se, na posljepku, pretvorili u neprijatelje koji zaslužuju istrebljenje (Beck, 1996:320). Ovaj tip stigmatizacije pokazao je na djelu da su sve tri moguće strategije stigmatiziranih – otpor, prilagodba i negocijacija - u odnosu na svoju stigmatizaciju bezuspješne ili bitno ograničene kad je posrijedi politički utemeljena i državom inducirana i inscenirana stigmatizacija.

Još gori oblik kolektivne stigmatizacije, ali s istim genocidnim učinkom bila je politički do kraja radikalizirana stigmatizacija Roma. To je bio paradigmatički primjer kako se prizemna i gotovo folkorna stigmatizacija jedne skupine lako i brzo može pretvoriti u državnu politiku «čišćenja» nacionalnog i kulturnog prostora - i to sustavnim istrebljenjem - od onih koji su taj prostor već samom svojom prisutnošću navodno zagađivali i onečišćavali. I još više, to je bio primjer kako isključivanje stigmatizacijom iz navodne normalne ljudskosti s hrvatskim nacionalnim predznakom postaje podloga za lako pristajanje na drastičnu neljudskost državne politike naspram običajno stigmatiziranih Roma. Zapravo, posrijedi je bio klasičan primjer stigmatizacije s veoma učinkovitom politički imunizirajućom funkcijom. Naime, za NDH državnu politiku, usmjerenu na istrebljenje Roma, nije čak bilo potrebno proizvesti onaj tip ideološkog opravdavanja koji je bio proizveden i korišten protiv Židova s nizom dobro poznatih tradicionalnih argumenta npr. o njihovoj odgovornosti za smrt Isusa Krista, o njihovim navodnim tajnim ritualnim žrtvovanjima djece, o njihovom bogatstvu navodno stečenom lihvarstvom, prijevarama i pljačkom, o njihovom praktičnom gospodarenju najvažnijim izvorima hrvatskog nacionalnog bogatstva itd. Državna NDH politika istrebljenja Roma ostvarivala se bez potrebe bilo kakvog opravdavanja: išla je kao nešto što se samo po sebi razumije i što je posve normalno, te kao da nikad nije patila od nedostatka legitimiteta. Naposljetku, to je bila stigmatizacija koja je vodila do istrebljenja za koje nisu postojali nikakvi ni prividno objektivni politički razlozi jer Romi nisu bili ni skupina potencijalnih političkih revolucionara niti nekih relevantnih političkih protivnika hrvatske države. Oni su bili samo kulturno drugačiji, pa su samo zbog toga bili žrtva državne politike koja je temeljito politizirala kulturne razlike pod krinkom bioloških razlika, te je svaku izrazitiju kulturnu različitost tretirala kao društveno opasnu. Istodobno su Romi u ovim prostorima bili u položaju svojevršnih društvenih parija ili društvenog otpada čiji su životi, stoga, bili potrošna stvar koja se mogla i smjela trošiti bez ikakvog razloga i bez ikakve naknadne grižnje savjesti. Zato ne začuđuje ni činjenica da ni do danas oni koji se inače bave revizijom hrvatske povijesti u vremenu od 1941. do 1945. nisu smatrali vrijednim ponuditi javnosti barem nekakvo objašnjenje državne politike genocida nad Romima. U to se nisu upustili ni oni revizionisti povijesti koji Jasenovac nastoje prikazati kao običan policijski koncentracijski logor koji je uspostavljen samo da bi privremeno bili izolirani pojedinci koji su bili politički protivnici ustaške države i ustaškog režima. I, što

je još gore, njihova tragična sudbina nije do danas zaslužila ni onaj tip stručne pozornosti kakav se općenito manifestirao u raspravama o holokaustu Židova. A prema podacima barem za Francusku pokazalo se u kojoj su drastičnoj mjeri Romi bili žrtve genocida: naime, činjenica je da je značajan postotak Francuza koji su završili u njemačkim koncentracijskim logorima preživio i vratio se kući iz njih, te da je to isto uspjelo daleko manjem postotku francuskih Židova, tj. vratiti se kući iz logora, ali gotovo nitko od francuskih Roma koji su završili u njemačkim nacističkim logorima nije preživio i vratio se kući. Nažalost, stigmatizacija Roma je još uvijek na djelu.¹

4. To, međutim, nisu jedini načini insceniranja stigmatizacije koja je bila proizvod politike, i to politike koja je imala status državne politike, a koji je ostao zabilježen u našem životnom iskustvu. Postojao je još jedan oblik inscenacije stigmatizacije u masovnim razmjerima, sistemski politički proizveden i induciran, a koji se gradio na razlikovanju između navodno čisto političke društvene normalnosti i navodne političke društvene nenormalnosti, a ne na bilo kojim individualnim samo osobnim fizičkim ili mentalnim svojstvima ili nedostacima. To je bila praktična i prividno nevidljiva stigmatizacija koja je funkcionirala bez vanjskih simbola poput Davidove zvijezde, ali je ipak funkcionirala veoma dobro. Riječ je o inscenaciji stigmatizacije koja je bila na djelu nakon 1948. te je trajala u svojim intenzivnim oblicima do sredine pedesetih. Ta inscenacija stigmatizacije imala je dvostruku političku funkciju: prvo, ona je imala funkciju zastrašivanja ne-stigmatiziranih, pokazujući im što se može dogoditi svakome tko bi se usudio ne poštovati rigidnu liniju razgraničavanja i odijeljivanja tada odozgo politički definirane političke pa, stoga i društvene normalnosti i nenormalnosti; drugo, ona je davala politički legitimitet grubim represivnim mjerama i te je mjere dijelom pokrivala pokrovom sveopće šutnje a dijelom štitila štitom načelne neupitnosti i, treće, ona je vodila do posvemašnje društvene izolacije - praktičnog izopćavanja - izravno stigmatiziranih i njihovih bližnjih. Pri tome se na drastičan način ponavljalo već spomenuto opće svojstvo stigmatizacije te ponajprije svojstvo inscenirane stigmatizacije, to jest da su kriteriji društvene i političke normalnosti i nenormalnosti praktično bili neodređeni i netransparentni, pa je teško bilo unaprijed znati kako ih pojedinac može ispuniti ili pak prekršiti. Stoga se ponovilo i opće pravilo da se gotovo svatko mogao naći u situaciji da se neki njegov stav ili neka njegova riječ pretvori u podlogu za njegovo navodno odstupanje od političke normalnosti, te zatim i za stigmatizaciju.

¹ Suvremeni primjeri iz Slovenije su znakoviti. "Romi su nerijetko predmet otvorenog rasističkog govora i pisanja.... Njihovo medijsko pojavljivanje je obično krajnje pojednostavljeno, te se vrti oko tematskog sklopa – teškoće i sukobi. Za slovenske medije su Romi problem, zato se u novinarskom jeziku govori samo o 'romskom pitanju' i o 'romskoj problematici'.. Romi postaju manje vrijedni državljani – državljani nad kojim je verbalno (i fizičko) nasilje gotovo opravdano" pišu u svojoj analizi "Mi o Romima. Diskriminatorski diskurz u medijima u Sloveniji" Karmen Erjavec, Sandra B. Hrvatinić i Barbara Kebl (2000:35) (navodi se prema Kotnik 2002:14).

Moglo bi se lako ustvrditi da su to bili načini inscenirane stigmatizacije svojstveni samo modernim totalitarnim režimima, ali nedavno otvoren, pristup dokumentima inkvizicije omogućava da se prepoznaju kao slični gotovo svim tipičnim karakteristikama inscenirane stigmatizacije u nekim tradicionalnim katoličkim društvima u vrijeme procvata inkvizicije.²

5. Konačno, naše životno iskustvo doživjelo je još jednom pravu orgiju politički proizvedene i državom odozgo inducirane i inscenirane stigmatizacije masovnih razmjera. To je inscenirana stigma koja se kolektivno lijepi od kraja osamdesetih godina na sve pripadnike jedne nacionalne skupine bez obzira na njihova osobna svojstva i na njihova konkretna ponašanja. Ona se javila u više svojih konkretnih verzija, ali ponajprije u hrvatskoj i srpskoj. Ideološki se ta inscenacija stigmatizacije temelji na radikalnoj politizaciji kulturnih razlika. O tome rječito govori intervju dr. Tuđmana «New Yorkeru» iz ožujka 1991. «Hrvati su dio zapadne Europe, dio mediteranske tradicije. Srbi pripadaju Istoku. Njihova Crkva pripada Istoku. Oni rabe ćirilicu, koja je istočna. Oni su istočni narod poput Turaka i Albanaca. Oni pripadaju bizantinskoj kulturi... Unatoč sličnosti u jeziku, mi ne možemo živjeti zajedno» (navodi se prema Barnes, 1996). Posrijedi je, naravno, radikalna politizacija kulturnih razlika s razgranatim posljedicama. Pri tome se kulturne razlike pretvaraju u osnovu za neprijateljstva, te se prije svega izvori društvenih sukoba traže u samom sadržaju antagoniziranih kultura, a ne u eventualnim političkim konstelacijama i još manje u političkoj instrumentalizaciji tih razlika, te u interesima koji stoje iza njih. Time se društvenim sukobima pripisuju svojstva kulturnih sukoba koji se po svojoj naravi razlikuju od sukoba interesa. I to po tome što nisu za razliku od ovih potonjih negocijabilne naravi, te se predočuju kao identitetski sukobi tipa «ili / ili», «ili sve ili ništa», «sukobi na život ili smrt». Dapače, to su sukobi takve naravi da se ne mogu riješiti uspostavljanjem demokracije kako je na to upozorio Josip Županov (Županov, 2000:25). Inscenirana stigmatizacija na toj podlozi simbolički se javno očitovala u etiketama kao što su npr. Srbin, četnik, četnikuša itd. ili pak ustaša odnosno balija, koje se masovno i bez ograda lijepe na pojedince. U ovom slučaju se njihova navodna društvena nenormalnost koja se pretvara u podlogu za stigmom izravno izvodi iz njihove stvarne ili samo pripisane nacionalnosti, ali ide veoma daleko do te mjere da služi kao znak njihove izrazite manjkave ljudskosti, pa se očituje i tako da se njihova nacionalnost pretvara simbolički u najgoru etiketu za opću upotrebu, te se lijepi i pripadnicima vlastite nacije kad ih se želi maksimalno uvrijediti i poniziti (Primjer navijačka krilatica «Canjuga, Srbije» ili igra riječima «Stipe» «Stevo»).

Dakako, ovaj način politički inscenirane stigmatizacije ima sva bitna svojstva stigmatizacije. Naime, prvo, posrijedi je stigma protiv koje stigmatizirani pojedinac

² Vidi o tome primjere u Adriano Prosperi 1999: 8-14.

praktično ne može ništa. Stigma se javlja kao njegov usud i njegova kob: ona je nezavisna od njegovih osobnih svojstava te izbora i odluka. Dapače, svaka strategija odnosa stigmatiziranog pojedinca i stigmatiziranih uopće prema stigmatizaciji kao da samo potvrđuje i pojačava stigmatizaciju i produbljuje njihovu društvenu izdvojenost. I to vrijedi i onda kad je posrijedi otvoreni otpor stigmatizaciji i onda kad je posrijedi svjesno prilagođavanje stigmi i onda kad se pokuša o stigmi raspravljati i oko nje se pogađati. Za tu insceniranu stigmatizaciju u konačnoj analizi vrijedi argumentacija koju koristi Samuel Huntington kad ukazuje na razlike između klasičnog modernog političkog identiteta i zadanog kulturnog identiteta pretežno na religijskoj podlozi. U prvom slučaju moguće je biti napola socijaldemokrat i napola liberal ili napola demokrat a napola republikanac jer to ovisi od vlastitih izbora i odluka koje načelno podliježu promjenama. U drugom slučaju nije moguće biti napola katolik i napola musliman, odnosno napola Hrvat i napola Srbin jer to ne ovisi od osobnih izbora i odluka. Stoga se na toj podlozi dolazi lako do poznatog načela s Divljeg Zapada da je «samo mrtav Indijanac dobar Indijanac». Drugo, i taj se način inscenirane stigmatizacije također temelji na posve ne-transparentnim i veoma neodređenim kriterijima društvene normalnosti. Stoga nisu unaprijed utvrđene moguće granice stigmatizacije. Svakome se može dogoditi da bude predmet stigmatizacije upravo po tome što je posrijedi stigmatizacija političke naravi, ali koja se predočuje kao pred-politička. Naravno, i u ovom slučaju inscenacija stigmatizacije imala je višestruke i lako prepoznatljive društvene i ponajviše političke funkcije. Inscenirana stigmatizacija je, na prvom mjestu, davala legitimitet onoj političkoj strategiji koja ju je politički, ideološki i kulturno lansirala i inducirala. Posebno je inscenirana stigmatizacija, stavljajući praktično stigmatizirane izvan okvira društvene normalnosti, davala legitimitet i najgoroj represiji naspram stigmatiziranih kojoj je državna politika pribjela i pribjegavala.³ Na drugom mjestu, inscenirana stigmatizacija poslužila je uspostavljanju političkih rascjepa, predočujući ih kao rascjepe između društvene normalnosti i društvene nenormalnosti i, stoga, ljudskosti i neljudskosti. A to je, s jedne strane, vodilo do posvemašnje društvene izolacije stigmatiziranih ne samo na razini mreže sistemskih institucionalnih aranžmana nego i na razini životnog svijeta i svijeta svakidašnjice, stvarajući oko njih svojevrsni «cordon sanitaire» dok je, na drugoj strani, imala dvostruko zastrašujuću ulogu, to jest terorizirajući izravno stigmatizirane, ali zastrašujući nestigmatizirane koji bi se eventualno mogli usuditi dovesti u pitanje i javno osporiti državnom politikom nametnutu definiciju društvene normalnosti i društvene nenormalnosti. Na trećem mjestu, taj oblik inscenirane stigmatizacije je uspio prodrijeti djelomice i u sferu tzv. civilnog društva, te uključiti neke od asocijacija koje obično pripadaju civilnom društvu, prije svega dajući legitimitet društvene normalnosti inscenaciji stigmatizacije

³ Paradigmatičan je zato primjer koji je navela beogradska "Republika". Naime, kad su neki novinari pitali pripadnike neke srpske vojne jedinice u istočnoj Bosni: "Zašto ste tako ubijali Muslimane?", dobili su od njih znakovit odgovor "Ma, kako zašto?"

stigmatiziranih, te je u nekoj mjeri i progon stigmatiziranih pretvorio djelomice i u pojavu svojevrsnog civilno-društvenog aktivizma. To se najdrastičnije očitovalo u razmjerima pravih pljačkaških akcija na imovinu stigmatiziranih ne samo nakon «Oluje» nego i prije, npr. po otocima.

Osobitost ovog tipa inscenacije stigmatizacije je u tome što je podlogu za razlikovanje od navodne društvene normalnosti partikularizirala – svodila je na prostor Hrvatske i Bosne, no istodobno ju je kulturalizirala – svodila je na obliku zatvorenog paketa distinktna, npr. hrvatske, kulture, a ne biologija, sada su postale podloga za stigmatizaciju i još prije za društvenu normalizaciju političke inscenacije stigmatizacije. No istodobno se kultura izravno naturalizira pa se tako «mnoštvenost ljudskih kultura pokazuje u svjetlu prirodno danih i čvrsto ograničenih identiteta i razlika poput mnoštvenosti rodova i vrsta u samoj prirodi» (Meyer, 1997:46). Naravno, naturalizacijom se kultura pretvara u nešto što je načelno neupitne naravi, a opće društveno polje kulture predočuje se kao polje u kojem se moguće odluke pretvaraju u stvarne ne-odluke. Pri tome se kulturne razlike nužno i temeljito politiziraju, pri čemu politizacija kulturnih razlika odmah pokazuje svoje ubilačke i samoubilačke potencijale (Meyer, 1997: 23). U tom smislenom kontekstu kultura dobiva uistinu svojstva društveno opasnog pojma koja su po svojim učincima slična pojmu rase u tipično rasističkoj ideologiji. Na taj se način, pored ostalog, obnavlja u drugačijem ruhu «zahtjev za rasnom čistoćom kao čistoćom etničkih shvaćenih kultura. Njihovo ‘miješanje’ predočuje se kao glavni uzrok njihovog suvremenog nazadovanja i ono nanosi štetu pravu na samopotvrđivanje svake pojedinačne kulture» (Meyer, 1997:45).

6. Bilo bi utješno kad bi se time zaključio popis stigmatizacija koje su zabilježene i u našem životnom iskustvu. Bilo bi utješno jer bi se moglo pretpostaviti da je sve to bilo svojstveno samo načinu života u tradicionalnom i u osnovi pred-modernom društvu ili pak samo dehumanizirajućoj politici u totalitarnim, autoritarnim i nedemokratskim društvima XX. stoljeća, te, stoga, definitivno pripada prošlosti. Nažalost, to nije tako. Sustavna inscenacija stigmatizacije politikom nadahnute i odozgo inducirane kao da je endemički sastojak i suvremenog društvenog života. I u suvremenim društvima došla je do izražaja «politika, koju vode centri političke moći i mali broj izabranih naroda, a koja neizbježno stigmatizira određene pojedince i društvene grupe ponajprije one koje se po ovom ili onom kriteriju ne poklapaju s onim što se definira i priznaje kao ‘normalno’. ‘Normalnost’ čije prepoznavanje određuju centri društvene moći, otvara diskurz o univerzalnosti. Posljedica je: sve što nije ‘normalno’ se drži lošim i nerazvijenim, čak i primitivnim» (Pajnik et al., 2001:15). Klasičan način takve suvremene političke inscenacije stigmatizacije na simboličkoj ravni obilježava šengenski uvedena upotreba termina kao što «extracomunitarii, clandestini i immigrati» koji u uvjetima suvremenih europskih visoko razvijenih i visoko demokratskih društava predstavljaju modernu ili postmodernu inačicu za tradicionalnu europsku distinkciju između Helena i barbara, odnosno civiliziranih i barbara. Tako se npr. u današnjoj Sloveniji «imigranti široko percipiraju ne samo kao prijetnja Slovencima nego cijelom ‘razvijenom’ svijetu»

(Pajnik et al., 2001:15).⁴ O tome govori u Italiji nedavno donesen zakon o imigraciji koji uvodi obvezu, sa stigmatizirajućim konotacijama potencijalnog kriminalca, o uzimanju otisaka prstiju svakom useljeniku koji traži dozvolu boravka u Italiji.

Moglo bi se povjerovati da je posrijedi inscenacija stigmatizacije koja je dobroćudne naravi jer ne isključuje nikoga unutar danih društvenih granica nego samo zatvara granice prema vani ili, dapače, ne temelji se na ovjekovječenju distinkcije između društvene normalnosti i društvene nenormalnosti. No postoje dobri razlozi da se ospori navodna dobroćudnost te i takve inscenacije stigmatizacije. Najbolji dokaz je dosadašnji broj mrtvih na šengenskim granicama, a od čega prije svega u vodama Otranta. Naime, nije baš sigurno da li broj mrtvih u Otrantskom kanalu ili u blizini Sicilije nije već nadmašio broj mrtvih na Berlinskom zidu. O 'dobročudnosti' tog oblika stigmatizacije govore veoma uvjerljivo najnovija istraživanja o tretmanu ilegalnih imigranata i azilanata u susjednoj nam par excellence europskoj Sloveniji. «Kršenje ljudskih prava, dehumanizacija i diskriminacija u Sloveniji su najotvoreniji i javni i nitko se ne osjeća potrebu spasiti im dobar glas» (Pajnik et al., 2001:139).

II.

I. Naravno, iz našeg prvog spomenutog životnog iskustva moglo bi se izvesti dva ključna zaključka.

Prvi je zaključak da je posrijedi bila stigmatizacija koja se događala izvan sfere države i bez intervencija državnih institucija, te se radala i obnavljala gotovo spontano, i to u onoj sferi društvenog života koja bi se, služeći se suvremenom terminologijom, mogla nazvati sferom civilnog društva. A to znači sferom društvenog života u kojoj bi, prema nekim suvremenim idealizacijama civilnog društva, trebala dominirati odsutnost prisile, autonomija, ravnopravnost, demokratičnost, civilnost itd. (Pavlović, 1995:29-30).

Drugi zaključak bi bio da postoji nešto u samoj prirodi čovjeka što ga navodi da tako postupa, te da se stigmatiziranje nekog doživljuje kao nešto što nije društveno konstruirano i nije svojevrsni društveni i kulturni konstrukt nego odgovara i proizilazi iz prirode samih stvari. Moglo bi se, dakako, slijedeći Durkheimovu argumentaciju o društvenoj funkcionalnosti zločina dok ostaje u određenim granicama jer posredno služi potvrđivanju i pojačavanju poštivanja društvenih normi, sociološki ustvrditi da je stigmatizacija u ovom ili onom obliku ne samo gotovo uvijek prisutna i prirodna društvena činjenica nego je na neki način i društveno funkcionalna. A to bi značilo da je stigmatizacija u osnovi spontani društveni mehanizam kojim se društvo - ili neka društvena sredina -

⁴ O tome vidi u Milohnić, Aldo/ur./ (2001), Evropski vratarji. Migracijske in azilne politike v zhhodni Evropi, Ljubljana, Mirovni inštitut.

služi da bi učvrstilo i pojačalo ključnu vrijednost društvene normalnosti, te ponajprije da bi između normalnosti i odstupanja od normalnosti produbilo granice i iskopalo duboke ponore. Tako bi već na razini svakidašnjice i društveno gotovo beznačajnih stvari pokazalo kakvim se spontanim sankcijama izlažu svi oni koji ne poštuju društvenu normalnost ili se ne žele uklopiti u tu normalnost. Što pri tome mnogi stradaju, to bi se moglo ubrojiti u nužnu društvenu cijenu za održanje prijeko potrebne društvene normalnosti ili pak u tzv. neizbježne kolateralne žrtve održavanja poželjne normalnosti. Dakako, moglo bi se s dozom cinizma ustvrditi da za prisutnost takve stigmatizacije vrijedi ista ona argumentacija koja je svojevremeno bila formulirana kao odgovor na pitanje «Zašto postoji pakao?» A taj je odgovor glasio: «pa zato da bi mogli dodatno uživati oni koji su u raju jer, kad ne bi bilo pakla, kakav bi to bio veliki užitek biti u raju». A to znači kakav bi užitek bio biti normalan građanin kad ne uopće bilo ni ridikula, ni cota, ni čori, ni cunfa, ni goba, ni mulaca itd.

Iz ovoga bi se moglo činiti kao da je stigmatizacija u ovom ili onom obliku prirodna činjenica društvenog života, te je s nama od arhaičnih i plemenskih društava do modernih razvijenih društava, pa i odavde do vječnosti, kad su već djeca u osnovnim školama bila tako spremna svojim vršnjacima udarati stigmatizirajuće pečate. A to bi značilo da treba povjerovati da možda ima nešto sadističkog što je strukturalno i sudbinski ugrađeno u samu narav ljudskog bića.

Drugo pak naše životno iskustvo ukazuje, na prvom mjestu, na nužnu povezanost između temeljite politizacije kulture i ponajprije politizacije kulturnih razlika i inscenacija stigmatizacije u političke svrhe. Jednostavnije rečeno, ono ukazuje da radikalna politizacija kulture i politizacija kulturnih razlika nije ni danas bezazlena društvena igra.

Na drugom mjestu, to životno iskustvo upozorava na povezanost političkih inscenacija stigmatizacije i sadržaja nekih ključnih ciljeva određene političke strategije. Političke inscenacije stigmatizacije u ovim prostorima nisu nikad bile samo slučajna anomalija ili nekakav eksces i devijacija, odnosno samo proizvod nekog atavizma i primitivizma nego su bili nužno vezani za ključne političke ciljeve koje je slijedila državna politika. Jednostavnije rečeno, ti ciljevi su se teško mogli realizirati bez sustavne stigmatizacije nekoga i bez svega onoga što je takva inscenacija stigmatizacija bila u stanju društveno prigotoviti.

Na trećem mjestu, to životno iskustvo pokazuje kako se inscenacijom stigmatizacije za stigmatizaciju lako mobiliziraju masovne predrasude i brojni stereotipi i onda kad su posrijedi politički ciljevi s drastično nehumanim učincima. Na to je na primjeru nacističke Njemačke upozorila Liah Greenfeld, ističući da «obični Nijemci koji su se pokoravali zapovijedima ili naredbama, nisu im se pokoravali samo po tome što su to bile naredbe nego jer su te zapovijedi bile date unutar kruga naredbi koje su oni i očekivali da će biti date (to jest u skladu s njihovom Wesenswille) i nisu bili ogorčeni njima». Stoga ona ukazuje da je Njemačka bila prigotovljena za Hitlera od onog trenutka kad se već oblikovao na određeni način njihov nacionalni identitet (Greenfeld, 1993:384).

Na četvrtom mjestu, to životno iskustvo ukazuje na činjenicu da kad je posrijedi sustavna stigmatizacija i politička inscenacija stigmatizacije, zapravo nema više neutralnih riječi kao što više ne postoje bezazlene riječi. To ponajviše

vrijedi kad je posrijedi državnom politikom inducirana stigmatizacija odozgo koja je spremna trošiti ljudske živote u masovnim razmjerima, pozivajući se na *raison d'Etat*.

Na petom mjestu, to životno iskustvo upozorava na potrebu kritičnog odnosa naspram moguće uloge koje u kontekstu stigmatizacije mogu igrati one organizacije i institucije za koje se smatra da po svojoj naravi pripadaju sferi civilnog društva, te za koje se drži da su predodređene biti prva izvorišta ili zadnja uporišta civilnosti, po definiciji imunizirana od svakog oblika klizanja u barbarstvu. Vrijedi se prisjetiti na konkretnim primjerima iz početka devedesetih da bez udjela i te društvene sfere nije moguće objasniti razloge stvarnih razmjera masovnog fenomena promjene osobnih imena i prezimena, ali ni pljačke kuća i vikendica u zonama koje su bile prostorno daleke od linija bojišnica.

Na poslijetku, time se na djelu potvrđuje kako se lako, brzo i gotovo neizbježno može odsklizati od prešutnog prihvaćanja simboličke stigmatizacije kao društveno normalne i legitimne pojave u izričito ili prešutno mirenje s onim što dolazi na kraju kao kruna politički inscenirane stigmatizacije, to jest s čišćenjem i istrebljenjem stigmatiziranih.

III.

1. Napuštajući okvire životnog iskustva i prelazeći na sociološki diskurz trebalo bi, na prvom mjestu, konstatirati da svaka naturalizacija stigmatizacije kao i svaka naturalizacija bilo čega društvenoga zapravo u osnovi znači zaogrtnje u ruho neupitnosti onoga što je u osnovi upitno, te legitimiranje prirodnošću nečega što je zapravo kontingentne i arbitrarne naravi. Naime, naturalizacija društvenoga uvijek apsolutizira nešto što je arbitrarno, kao što uvijek ukida potrebu da se postavljaju relevantna pitanja. Velik dio onih koji su sudjelovali u izrugivanju i šikaniranju ridikula ili drugih sudjelovao je u tom mirne savjesti jer nikad sebi nisu postavili i postavljali ključno pitanje o tome što oni zapravo rade. Nasuprot dojamu o prirodnosti, stigmatizacija je zapravo uvijek konstrukt koji je društveno i kulturno kontekstualno uvjetovan. O tome govori uvjerljivim jezikom već sama činjenica da su se ona ista svojstva koja su u kulturnom krugu u nas vladajuće kulture bila podloga za stigmatizaciju s negativnim predznakom, bila su u nekom, drugom kulturnom krugu povod za stigmatizaciju s izrazito pozitivnim predznakom. Klasičan primjer za to tvori kulturni krug ruskog pučkog pravoslavlja sa svojim pojmom «jurodivih» (tj. nenormalnih) za koje se vjeruje da se upravo na njima na osobit način izrazila Božja volja, te se, stoga, drži da se «jurodivi» odlikuju sposobnošću proricanja. Dakle, ono isto što se u jednom kulturnom krugu drži za legitimnu osnovu šikaniranja, izrugivanja i isključivanja, u drugom kulturnom krugu postaje legitimna podloga za privilegirani društveni položaj, zaštićen nedodirljivošću.

2. Za sociološki diskurz o stigmatizaciji bitan je uvid da stigmatizacija nije nešto što se događa i uspostavlja u društvenom prostoru nezagađenom odnosima društvene moći i u kojima funkcionira jednakost. Naprotiv, stigmatizacija je

ponajprije izraz i afirmacija odnosa društvene moći i to, pored ostalog, simboličke moći. Oni koji učinkovito stigmatiziraju dokazuju da su u stanju drugima, tj. stigmatiziranim učiniti ono što oni njima nisu u stanju učiniti. I, obratno, stigmatizirani su prisiljeni podnositi teret stigme koju oni nisu u stanju udariti drugima. To se i na našem primjeru ridikula, čora, cunfa, itd. očituje i tako što su se po pravilu takvi stigmatizirajući nadimci udarali na osobe pučkog i siromašnog porijekla. Samo za njih je postojao visoki društveno proizvedeni rizik da će neki njihovi tjelesni ili mentalni nedostaci biti podloga za stigmatizaciju. Inače neke izrazite i neuobičajene sklonosti drugima i moćnijima su po pravilu mogle pribaviti samo neutralne značajke osobenjaka ili čudaka – oridinala - koji ipak ostaju u granicama društvene normalnosti.

Konačno, sociološki diskurz uvjerljivo govori da se gotovo uvijek, kad je stigmatizacija posrijedi, daleko više i daleko prije radi o inscenacijama stigmatizacije nego o nekakvoj stigmatizaciji takorekuć per se. To posebno vrijedi za politički promoviranu stigmatizaciju i prije svega stigmatizaciju koja se promovira, inducira ili podupire državnom politikom i legitimira uz pomoć *raison d'Etat*. Politički promovirana stigmatizacija je uvijek i doslovno uvijek inscenirana stigmatizacija. To je već dobro znao Hitler kad je u svojim razgovorima s Rauschningom istaknuo političku uporabu stigmatizacije, spominjući da, kad ne bi bilo Židova, onda bi ih trebalo stvoriti usput ukazujući kako je to dobro znala Katolička crkva koja se nije mogla zadovoljiti samo postojanjem Sotone jer je Sotona bio previše apstraktna i nevidljiva, pa su za to izmišljeni konkretni i vidljivi heretici i shizmatici.

IV

1. Nameće se sada pitanje zašto dolazi do političkih inscenacija stigmatizacije. Ili još prije, zašto je, kada je i kojoj je politici potrebna temeljita politizacija kulture i kulturnih razlika te na toj osnovi i inscenacija stigmatizacije.

Naravno, treba priznati da postoji elegantan pristup tim pitanjima koji im jednostavno oduzima značenje. To je pristup koji pruža mogućnost da se stigmatizacija i u drastičnim političkim oblicima pročita ponajprije kao nešto što se samo izvana i slučajno nalijepilo na politiku, te ju je na neki način odozdo samo zagadilo nečim što je inače prisutno kao normalna činjenica u povijesnom, kulturnom pa i običajnom okruženju politike, u pravilu kao ostatak kulturnog primitivizma. U tom smislu stigmatizacija bi bila gotovo slučajni dodatak politici od kojeg se politika može lako ograditi i očistiti svojevrsnom političkom edukacijom.

Daleko je ozbiljniji pristup koji načelno čita političku stigmatizaciju ponajprije kao osobiti način na koji se manifestira šira i trajnija tendencija uvijek prisutnog društvenog uključivanja i isključivanja. A to uistinu stigmatizacija uvijek i jest i tome uvijek i služi. No pri tome je od ključnog značenja to što u tom pristupu politička stigmatizacija može dobiti pozitivan predznak u onoj mjeri u kojoj društveno uključivanje i isključivanje, kojem stigmatizacija služi, u krajnjoj liniji uspostavlja kolektivne identitete koji su, na jednoj strani, navodno jedina zaštitna

od krajnjeg individualizma, posesivnog egoizma, permisivizma i praktičnog obesmišljavanja politike, te, na drugoj strani, povlači i učvršćuje granice koje se smatraju nužnim preduvjetom slobode, jer tamo gdje nema granica nema ni slobode. A to bi značilo npr. da suvremena europska politička stigmatizacija «extracommunitarii, clandestini i immigrati» služi ponajprije da bi se sačuvao pretpostavljeni europski kolektivni identitet, još više, da bi se održale, pojačale i produbile granice koje su uvjet nove današnje europske slobode.

2. Daleko prihvatljivijim čini se pristup koji je kritičniji, te političke inscenacije stigmatizacije promatra s jednog drugog ugla, to jest u optici onih političkih strategija i političkih programa koji pribjegavaju inscenacijama stigmatizacije. U optici takvog pristupa i na toj pozadini središnje pitanje postaje pitanje što je to sadržano u osnovama onih političkih strategija i političkih programa koji kao da ne mogu bez stigmatizacije. A to se pitanje svodi na pitanje kakvi su ključni ciljevi tih strategija i mogu li se ključni ciljevi tih i takvih strategija i takvih politika uopće realizirati na neautoritarni i demokratski način i demokratskim sredstvima u općem smislenom okviru moderne kulture, i pod uvjetom poštivanja univerzalne naravi ljudskih prava i elementarne društvene jednakosti, ili su pak takve naravi i takvog sadržaja da nužno traže primjenu autoritarnih i nedemokratskih sredstava pa onda nužno pribjegavaju stigmatizaciji. U optici takvog pristupa od izuzetnog značenja je pitanje da li se operativno shvaćanje politike gradi na temeljnoj podjeli po liniji «prijatelj/neprijatelj» te se, stoga, drži da ljudi postaju politički svjesni samo u onoj mjeri u kojoj postaju svjesni svojih neprijatelja.

Naša je sugestija da sva četiri načina politički inscenirane stigmatizacije kojima smo bili svjedoci svoje najdublje korijene imaju upravo u ključnim ciljevima onih politika i političkih strategija kojima su pribjegavali kao i u načinu kako se poimala politika. A to znači da su ti načini stigmatizacije bili primijenjeni i poduprti da bi se ostvarili precizni politički ciljevi koji su se teško mogli bez inscenacija stigmatizacije realizirati. I to vrijedi kako za političku stigmatizaciju Židova i Roma, za stigmatizaciju iz 48. i za stigmatizaciju Srba odnosno Hrvata u 90-im, kao što vrijedi i za stigmatizaciju koja se oslanja na šengenske ugovore ili pak one koja danas nadahnjuje i potiče nove oblike moralne panike s izrazito anti-islamskim predznakom.

3. Na poslijetku, nameće se i jedno pitanje opće naravi. To je pitanje o politizaciji kulturnih razlika kad se ta politizacija projicira na pozadinu koju tvore ključne značajke moderne kulture. I to pod uvjetom da se moderna kultura shvati kao «kultura u jezgri koje stoji kultura ophođenja s razlikama» (Meyer, 1997:18). Posrijedi je, stoga, kultura koja je «refleksivna jer ona promišlja legitimitet načelnih razlika u daljnjem pisanju tradiranih interpretacija društvenog poretka, privatnih načina života i osobnih vjerskih uvjerenja kad se jedinstveni odgovori na ova životna pitanja ne nadaju više neprislino. To je okvirna kultura za različite načine života i poglede na svijet, ali sama nije jedan određen način života». To je sastavni dio modernizacije ili tzv. refleksivne modernizacije društva koja vodi do stvaranja kulturnih, socijalnih i političkih sustava društva otvorenih za alternativna tumačenja, alternativne projekte poretka, alternativne načine života i putove

razvoja. To je zapravo u krajnjoj analizi problem sposobnosti preživljavanja moderne demokracije koja poštuje zadnji zahtjev refleksivnog moderniteta, izraženog u načelu posvemašnje upitnosti (Fraglichkeit u Beckovoj terminologiji) kao i načela politike koja je dosljedno locirana u relativnome, odnosno u njezinoj sposobnosti da osigura potrebnu mjeru integracije i onda kada, prema Becku, u modernim individualiziranim društvima društveno više ne funkcioniraju tradicionalni oblici systemske integracije koji su se pozivali na tradiciju, prirodu, religiju, Boga, žrtve u krvi itd., te su se na tome i temeljili (Beck, 1998).

U tom smislenom kontekstu prisutnost stigmatizacije u svijetu modernih društava, te ponajprije, politički nadahnute i inscenirane stigmatizacije mogla bi se interpretirati kao zaostatak predmoderne i u osnovi predmoderne kulture ili pak proizvod pretežno predmoderno motiviranih obrambenih reakcija na ekspanziju neizvjesnosti i nesigurnosti koju sustavno proizvodi moderna kultura. Ključni rascjep bi u tom slučaju bio rascjep između moderne i refleksivne kulture koja živi u znaku razlika i posvemašnje upitnosti i predmoderne kulture koja traži homogenost i obnovu sigurnosti na temelju onoga što se mora držati neupitnim. Ili u svjetskim razmjerima danas, još prije i još više, rascjep bi bio između zapadnjačke kulture i nekih nezapadnjačkih kultura. Međutim, obrati posljednjih godina govore daleko više u prilog teza da se taj rascjep javlja unutar pojedinih kultura, pa, stoga, i unutar tzv. zapadnjačkog kulturnog kruga. I to kao temeljni rascjep koji svaka dublja društvena kriza čini vidljivim i lako prepoznatljivim između onih koji teže političkoj dominaciji svog vlastitog razumijevanja kulturnog naslijeđa i onih koji traže političko-pravne okvire zajedničkog života različitih kultura i civilizacijskih stilova.

Literatura

- Barnes, Catherine (1996), Dehumanization of the «Other» in the Political Discourse of Recognized Leaders and the General Media, u: *Conflict Resolution Training Manual for Religious People*, Pecs, International Seminar.
- Beck, Ulrich (1998), *Democracy without Enemies*, Cambridge, Polity Press.
- Beck, Ulrich (1996), Wie aus Nachbarn Juden werden. Zur politischen Konstruktion des Fremden in der reflexiven Moderne, in: Miller, Max, Soeffner, Hans-Georg /ur./, *Modernität und Barbarei*, Suhrkamp, Frankfurt, str. 318-343.
- Goffman, Erwin (1986), *Stigma*, New York, Simon & Schuster.
- Greenfeld, Liah (1993.), *Nationalism Five Roads to Modernity*, Cambridge (Mass.), London, Harvard University Press.
- Kotnik, Alenka (2002), Romi v medijih še vedno le kot problem. Novinarji e pisanja o Romih lotevajo s sredstvi sovražnega govora – “Mi” smo drugačni (beri: boljši) od “njih”, *Medijska preža*.
- Meyer, Thomas (1998), *Identitäts-Wahn. Die Politisierung des kulturellen Unterschieds*, Berlin, Aufbau Taschenbuch.
- Milohnić, Aldo/ur./ (2001), *Evropski vratarji. Migracijske in azilne politike v zgodni Evropi*, Ljubljana, Mirovni inštitut.

- Nastran Ule, Mirjana (2000), *Sodobne identitete v vrtincu diskurzov*, Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.
- Nastran Ule, Mirjana (2000), *Temelji socijalne psihologije*, Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.
- Pajnik, Mojca, Lesjak-Tušek, Petra, Gregorič, Marta (2001), *Immigrants, Who are You? Research on Immigrants in Slovenia*, Ljubljana, Mirovni Inštitut.
- Pavlović, Vukašin (1995.), *The Supressed Civil Society*, *TOD Newsletter* 12(1995).
- Prapotnik, Tadej (1999), *Ideološki mehanizmi produkcije identitet. Od identitete k identifikacija*, Ljubljana, ISH.
- Prosperi, Adriano (1999.), *Gli scheletri nell'archivio*, *I Martedì* 23(1999) 170, str. 8-14.
- Županov, Josip (2000), *Sociološka analiza 1990-ih u Hrvatskoj*. (uvodne napomene), u: Maričić, Siniša /ur./, *Hrvatska između demokracije i političkog nasilja*, Zagreb, Građanski odbor za ljudska prava.

Summary

THE POLITICAL STAGING OF STIGMATISATION - From Folklore to Governmental and Political Staging -

The author faced a dilemma whether to track scientific discussion on stigmatisation or to be led with his personal experience. He opted for the second choice. Having in mind such kind of basis, the author recognizes two types of stigmatisation. The first type is composed of a typical, almost folklore and spontaneous mode of stigmatisation, which are characteristic for the traditional, urban Mediterranean-Dalmatian culture. Following modes of stigmatisation present in colloquial language of Dalmatian cities can be included in this type: "ridicule", "fresh chaps and girls", "one-eyed", "ragamuffin", "humpy" etc. This are the modes of stigmatisation from below, which are distinguished by the fact that they origin from so-called sphere of a civil society. The second type is politically inspired stigmatisation forced from above and used as a mean of state politics. We can identify the most important modes of such stigmatisation in this area while analysing the life experience. There are stigmatisation of Jewish people, stigmatisation initiated in 1948, stigmatisation from the nineties and also modern stigmatisation based on Schengen agreement. The author only touches characteristics and functions of political stigmatisation and continues with some lessons that could be learned from this historical and life experience. The final issue discussed in the paper considers social roots of political stigmatisation. The author reserves himself from the view according to which the modes of political stigmatisation present in our country should be interpreted as a cause of externally introduced "pollution" in the sphere of politics. He also rejects the interpretation upon which the politics is polluted by remnants of primitivism, that is to say in positive terms by the indispensable mean for consolidation of collective identities and establishing borders as a precondition for freedom. The author gives his argumentation stressing a crucial meaning of interaction between political

stigmatisation and key political goals of given politics and precise political strategy. The author draws a final conclusion pointing out that systematical use of political stigmatisation shows that we are dealing with political goals that could not be accomplished by non-authoritative and democratic means.

Key words: *stigmatisation, individual stigmatisation, collective stigmatisation, folklore stigmatisation, images of enemy, social including and excluding, reflexive modernism.*

Zusammenfassung

ÜBER POLITISCHE INSZENIERUNGEN VON STIGMATISIERUNG

- Von Folklore- bis zu staatspolitischen Inszenierungen von Stigmatisierung -

Bei dem Dilemma ob die Diskussion auf der Spur wissenschaftlicher Diskussionen über Stigmatisierung oder eigener Lebenserfahrung zu eröffnen sei, entscheidet sich der Autor für die letztere Lösung. Auf dieser Basis erkennt er zwei Typen von Stigmatisierung. Den ersten Typ bilden typische geradezu folkloristische und spontane Arten der Stigmatisierung, die für die traditionelle, urbane mediterrane dalmatinische Kultur charakteristisch sind. Zu diesem Typ gehören jene Arten der Stigmatisierung, die sich in den dalmatinischen Städten im Vorhandensein von «ridikula» (Narr) «mulaca i mulica» (Esel und Eselin), sowie «ćora», «cunfa», «goba» usw. äußern. Das sind Arten der Stigmatisierung von unten, für die charakteristisch ist, dass sie aus dem entspringen, was man als Sphäre der Zivilen Gesellschaft bezeichnen könnte. Der zweite Typ ist die politisch inspirierte und von oben aufgedrückte Stigmatisierung, und das ist Stigmatisierung als Mittel der Staatspolitik. Indem die eigene Erfahrung analysiert wird, werden einige der wichtigsten Arten solcher Stigmatisierung in dem hiesigen Raum identifiziert. Das ist die Stigmatisierung der Juden, die Stigmatisierung, die 1948 initiiert wurde, die Stigmatisierung aus den 90er Jahren aber auch die zeitgenössische Stigmatisierung auf der Grundlage von Schengen. Nur in Andeutungen wird von den Charakteristiken und Funktionen politischer Stigmatisierung gesprochen um zu der Ausführung einiger Lehren überzugehen, die man aus dieser historischen und der eigenen Erfahrung ziehen kann. Schließlich stellt sich die Frage nach den gesellschaftlichen Wurzeln der politischen Stigmatisierung. Indem sich der Autor von der Auffassung distanziert wonach die bei uns herrschende Art politischer Stigmatisierung als Folge einer von außen hineingetragenen «Verschmutzung» interpretiert wird oder wenigstens als deren Verunreinigung durch die Reste von Primitivismus bzw. positiv ausgedrückt als nötiges Mittel zur Konsolidierung einer kollektiven Identität sowie zur Befestigung der Grenzen als Voraussetzung zur Freiheit, wird eine Argumentation angeführt, die die entscheidende Verbindung zwischen politischer Stigmatisierung und

politischen Hauptzielen der gegebenen Politik und präziser politischer Strategien betont. Die Hauptschlussfolgerung ist, dass die systematische Flucht in politische Stigmatisierung dafür spricht, dass es sich um politische Ziele handelt, die mit nicht autoritären und demokratischen Mitteln nicht erreicht werden können.

Schlüsselwörter: *Stigmatisierung, individuelle Stigmatisierung, kollektive Stigmatisierung, Folklorestigmatisierung, Feindbild, gesellschaftliche Einbeziehung und Ausgrenzung, reflexive Modernität.*

Sommario

DELLE MESSE IN SCENA POLITICHE DELLA STIGMATIZZAZIONE

- Dalle messe in scena folcloristiche alle politico-statali della stigmatizzazione -

Davanti al dilemma dell'avvio della discussione dalla traccia del dibattito scientifico sulla stigmatizzazione e dalla guida dell'esperienza personale, l'autore opta per questa ultima soluzione. Da quanto esposto si riconoscono due tipi di stigmatizzazione. Il primo tipo è composto di un tipico, quasi folcloristico e spontaneo modo di stigmatizzazione, che è caratteristico per la cultura tradizionale e urbana mediterranea-dalmata. I modi conseguenti di stigmatizzazione presenti nel linguaggio colloquiale delle città dalmate possono essere incluse in questo tipo: "ridicoli", "birbanti e birbe", "orbi", "ragazzacci", "gobbi", etc. Questi sono i modi di stigmatizzazione dal basso, che sono contraddistinti dal fatto che si originano dalla cosiddetta sfera della società civile. Il secondo tipo è la stigmatizzazione politicamente ispirata che è imposta dall'alto e utilizzata come un mezzo della politica di stato. Noi possiamo identificare i modi più importanti di tale stigmatizzazione in quest'area nell'analizzare l'esperienza di vita. Ci sono la stigmatizzazione del popolo ebraico, quindi la stigmatizzazione iniziata nel 1948, la stigmatizzazione dagli anni novanta e anche la moderna stigmatizzazione dall'Accordo di Schengen. Solo come indicazioni sono discusse le caratteristiche e le funzioni della stigmatizzazione politica e sono considerate alcune lezioni che potrebbero essere apprese da questa esperienza storica ed esistenziale. Alla fine si disaminano le radici sociali della stigmatizzazione politica. Ci si astiene dal punto di vista secondo il quale i modi di stigmatizzazione politica presenti nel nostro paese dovrebbero essere interpretati come causati da "inquinamento" esternamente introdotto nella sfera della politica. Altresì è respinta l'interpretazione per cui la politica è corrotta da vestigia di primitivismo, come dire in termini positivi dall'indispensabile mezzo per il consolidamento delle identità collettive e l'istituzione di confini come preconditione per la libertà, laddove si indica l'argomentazione cruciale dell'interazione tra stigmatizzazione politica e fini

politici chiave di una determinata politica e di una precisa strategia politica. La conclusione chiave è che l'uso sistematico della stigmatizzazione politica dimostra che ci sono fini politici che non possono essere conseguiti con mezzi non autoritari e democratici.

Parole chiave: *stigmatizzazione, stigmatizzazione individuale, stigmatizzazione collettiva, stigmatizzazione folcloristica, immagini del nemico, inclusione ed esclusione sociale, modernità riflessiva.*

MARGINALIZACIJA I STIGMATIZACIJA U PREGOVARANJU O RIZIKU

Dr. sc. Ognjen Čaldarović, redoviti profesor
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

UDK: 316.334.52
316.647.8
Ur.: 21. ožujka 2003.
Pr. 3. travnja 2003.
Izvorni znanstveni članak

U radu se razmatraju aspekti procesa marginalizacije i stigmatizacije u slučajevima kada se rizik uvodi u lokalne kontekste. Izlažu se osnovni procesi koji se tada najčešće razvijaju te se navode neki osnovni elementi kojim bi se proces stigmatizacije i marginalizacije mogao ublažiti ili otkloniti. U tom se smislu raspravlja o ideji jednakosti i nejednakosti u raspodjeli rizika, o utjecaju "NIMBY" sindroma u raspravama o riziku te o potrebi racionaliziranja rasprave o rizicima. Ukazuje se na različitosti djelovanja lokalnog konteksta, različitih javnosti (lokalne, ekspertne, pasivne, aktivne) te na postupan rast elemenata civilnog društva koji će i u Hrvatskoj, najvjerojatnije, u budućnosti dovesti do smanjenja marginalizacije i stigmatizacije lokalnih konteksta u procesu pregovaranja o riziku.

Ključne riječi: rizik, NIMBY, javnost, socijalna teorija rizika.

1. Uvod

Marginalizacija i stigmatizacija socijalnih skupina i teritorija (lokalnih konteksta) gotovo su redovita posljedica procesa pregovaranja o ekolozijskom riziku koji se kao suvremeni civilizacijski element javlja u našem svakodnevnom okruženju i koji, prema mišljenju mnogih (Beck, 1991., Giddens, 1991.) predstavlja strukturacijski, ali i strukturalni element suvremenog društva. Navedeno jednostavno znači da je rizik element strukture suvremenog tehnolozijski određenog društva te ga stoga i rizik "strukturira" u njegovoj redovitoj i izvanrednoj svakodnevnici. Kao strukturalni element pak sve se više pokazuje kao neizbježnost, odnosno, kao nemogućnost odmaka od rizika svakodnevnog okruženja suvremenih društava. Ekološki rizik shvaćamo kao ukupnu sumu rizika s ekološkim posljedicama, a kako nam iskustvo govori, gotovo i da nema tehnolozijskog rizika bez ekoloških posljedica (pretpostavljene ekološke

posljedice postavljanja radarske stanice na planini Učka kod Rijeke, primjerice, odnosno mnogobrojni drugi aspekti unosa tehnološkog rizika u neke druge lokalne kontekste).

Recentni primjeri nedorazuma oko potencijalnih i pretpostavljivih posljedica rizika na lokalni kontekst (Učka, Kornati, Jakuševac, odlagalište opasnog otpada, itd.) pokazali su da se – kako se sada čini – osnovni problemi u “prijemu rizika” sastoje ne u tehničkoj komponenti nekog uređaja, pogona ili skladišta, nego u “lošoj komunikaciji” prvenstveno između investitora (kolektivni ili individualni akteri) i lokalnog konteksta (pojedinci ili lokalna skupina, više ili manje udružena obzirom na interese). Ukoliko pretpostavimo da je dio procedure prenošenja rizika u lokalni kontekst (jednoga dana sve “općenite odluke” moraju dobiti svoju konkretizaciju - biti smještene u neku lokalnu sredinu) bio predviđen u ukupnom scenariju i dizajnu neke tehnološke operacije, onda se čini da je možda ključni problem sadržan u “prenošenju” sadržaja rizika iz stručne ekspertize u laičku svakodnevicu. Što zapravo znači “novi rizik” u lokalnoj sredini – odnosi li se on na sve stanovnike podjednako, pogađa li samo neke, a druge ne, postoji li ujednačen stav o riziku u lokalnom kontekstu? Pretpostavlja li lokalna zajednica racionalnu proceduru donošenja odluka, da li je sumnjičava prema potencijalnoj uroti, odnosno da li je sklona prihvatiti “teoriju urote” kao onaj tip racionalizacije situacije ili pak vjeruje racionalnoj ekspertizi te prepušta odluke ekspertima, vlasti, odnosno, “drugima”?

Dosadašnji primjeri otpora unosu viška rizika u lokalne kontekste (u svakom lokalnom kontekstu već postoje određeni rizici – prirodni i tehnološki, pa stoga govorimo o “novom riziku” ili općenitije o “višku rizika”), pokazali su da u procesu pregovaranja upravo nedostaje racionalizacija strukture novog rizika, racionalizacija ukupne situacije, pa i same procedure koja je u mnogim slučajevima gotovo automatski reducirana na pretpostavljeno samorazumljivo prihvaćanje argumentacije o tome da je sasvim normalno (bez ikakvog protivljenja) prihvatiti unos nekog novog rizika ili dodatka (viška) već postojećeg rizika u neki lokalni kontekst. Ukoliko bi i postojala racionalna ideja o tome kako izvršiti prijenos argumentacije o riziku u lokalni kontekst, tada bi akteri trebali biti svjesni da moraju raditi na izradi mentalnog modela prihvaćanja nove situacije, odnosno, preciznije rečeno, kako da ostvare uvjete u kojima će se model moći oblikovati. U tom je kontekstu vrlo važno voditi računa da se novi mentalni model prihvaćanja mora kontekstualizirati u svakodnevni lokalni milje, da mora imati mogućnost “odomaćiti se” u okviru regularne svakodnevice te da se na taj način “neutralizira” potencijalni otpor. Lokalno stanovništvo u najvećem broju slučajeva vidi samo vlastita dvorišta. Proces relativizacije iskustava vezanih za rizike i njihove društvene percepcije također je važan - *društvene reakcije se mijenjaju kroz vrijeme i kontekstualiziraju se putem ideje o društvenim koristima, društvenoj pravdi, društvenoj jednakosti ili društvenim privilegijama*. Na isti način, veličina rizika, koja može imati velik utjecaj i stimulirati raspravu o društvenoj pravdi, obično je relativne prirode: zavisi o primarnoj informaciji koja se može dobiti, o činjenici je li rizik poznat ili nepoznat, kako se rizik predstavlja i objašnjava, je li rizik lakše ili teže zamisliti (njegovu pojavu i/ili njegove posljedice), kako daleko (prostorno, no i simbolički!) se specifični percipirani rizik nalazi od “mog doma”,

koliki su i kako intenzivni osjećaji straha, tjeskobe, itd., kako je lokalna zajednica upoznata s rizicima te kako je veliki percipirani potencijal katastrofe vezane uz rizike.

U općenitijoj optici razmatranja, mogli bismo reći da racionalno opažanje rizika predstavlja zapravo egalitarnu raspodjelu rizika u nekom konkretnom socijalnom kontekstu. Moguće je zapitati se da li je takva podjednaka egalitarnost uopće moguća – najvjerojatnije ne postoji potpuna sličnost ili čak istovjetnost između množine lokalnih konteksta s obzirom na količinu i vrste postojećih rizika. Nejednaka distribucija rizičnih situacija stoga je nužna i očigledno neizbježna, no dovodi do distributivnih nejednakosti u raspodjeli rizika (tehnoloških i prirodnih). Stigmatizacija i marginalizacija pojedinih predjela, pa onda i stanovništva koje ih naseljava, često se ne oslanja samo na objektivne pokazatelje o visini ili intenzitetu prirodnih ili tehnoloških rizika, nego ona ima i snažnu simboličku komponentu koja neosporno utječe na percepciju lokalnih stanovnika, ali i globalno usmjerava i orijentira percepciju “izvana” (kraja, ljudi, rizika,...).

Jedna od pretpostavki ujednačavanja nužno nejednakih uvjeta koji odlikuju različite teritorije, zajednice ili lokalne kontekste s obzirom na rizike jesu i *kompensacije* kao sredstvo aposteriornog ujednačavanja situacija različitih socijalnih konteksta (naknada za unos “viška rizika”). Kompensacije predstavljaju samo jedan od elemenata racionaliziranja ukupne procedure, odnosno racionalnog opažanja rizika i njegovog rješenja, a mogu biti različitog oblika, i najčešće su novčane. No, kako to pokazuju dosadašnja iskustva u nas, s obzirom na činjenicu da je racionalno opažanje rizika relativno rijetko, onda i kompensacije kao dio racionalizacije prihvata rizika još ne predstavljaju efikasan mehanizam za opće uređivanje situacije. Drugi razlog možda još i važniji jest percepcija različitih rizika kao simboličkih tvorbi, odnosno kao skupine (rizičnih) elemenata koji samo pridodaju ukupnoj socijetalnoj šteti koja je već nekom lokalnom kontekstu otprije “nanijeta”. Nadalje, sindrom “NIMBY” (*Not in my backyard* – ne u mom dvorištu, vidi šire u Čaldarović, O. et. al., 1997., Couch, S.R. et. al., eds. 1991.), o kojem ćemo ukratko raspraviti nešto kasnije, također je vrlo značajan element u odbijanju racionalne procedure rasprave o riziku koji zapravo pojačava stupanj marginalizacije i stigmatizacije.

Javnost kao element u pregovaranju o riziku vrlo je bitan element, naročito s obzirom na njen potencijalni aktivizam kojim je u stanju odbijati stigmatizaciju i marginalizaciju. *Pasivna* javnost najčešće nije senzibilizirana, jer je rasprava o (prošlom) riziku završila ili još nije ni započela, dok je *aktivna* javnost najčešće senzibilizirana samim tijekom akcije, razvojem konkretnog događaja ili ukupnim tretmanom lokalnog konteksta. Stoga je pasivna javnost i općenita, generalna, nezainteresirana, a aktivna lokalizirana, pokrenuta, i dinamizirana. Stoga se za “*rizičnu javnost*” može upotrijebiti sljedeća karakterizacija: ona je dinamična i temporalizirana, vremenski ukotvljena i usmjerena protiv nastavka potencijalne stigmatizacije i marginalizacije do koje dolazi unosom viška rizika.

2. Komunikacija rizika

Komunikacija rizika predstavlja dio racionalne procedure rješenja unosa viška rizika u neki lokalni kontekst, ona predstavlja dio sve više očekivane civilizacijske metodologije usmjerene protiv marginalizacije i stigmatizacije (Krimsky, Plough, 1988.). Osnovni element u komunikaciji rizika sastoji se u samoj potrebi poštivanja komunikacije – od investitora prema lokalnom kontekstu (“izvana prema unutra”), ali i obratno: od lokalnog konteksta k investitoru (“iznutra prema van”). Očito je da komunikacija mora biti reverzibilna, kontinuirana i intenzivna. U demokratskom sistemu komunikacija rizika predstavlja samo jedan, no vrlo važan dio ukupne procedure racionalnog opažanja rizika, odnosno u širem smislu, neizbježan civilizacijski element zajedničkog života nekog društva. Ona pomaže uspostavljanju klime povjerenja i racionalizira raspravu o rizicima.

Najvažniji aspekti komunikacije uključuju rješenje sljedećih dilema (Krimsky, Goding, eds., 1992):

- tko komunicira
- tko prima poruke
- tko ih generira
- primaju li se poruke “zdravo za gotovo”
- kakav je karakter informacija koje se komuniciraju
- kakvo je osnovno komunikacijsko sredstvo (novine, TV, radio, stručni časopisi, prigodne publikacije, javni skupovi, itsl.).

Stoga je zanimljivo utvrditi koja su najvažnija pitanja vezana uz smanjenje rizika uz pomoć dobre komunikacije o rizicima (Krimsky, Goding, ur., 1992:85-95):

1. U pregovaračkom procesu moraju se uključiti aktivisti iz regije kao i institucije i organizacije,
2. Komunikacija o rizicima mora se temeljiti na obostranom povjerenju i istim idejama o važnosti različitih vrijednosti uključenih u rasprave,
3. Komunikacija o rizicima zavisit će o stupnju kolektivne povezanosti u lokalnom kontekstu,
4. Komunikacija o rizicima bit će učinkovitija u svim situacijama u kojima se rizici percipiraju kao opća opasnost (za sve), a ne samo za posebne ili izolirane dijelove zajednice (neke pojedince, neke dijelove regije ili samo neke skupine),
5. Naposljetku, komunikacija o rizicima bit će učinkovitija ako se temelji na “pretpostavci povjerenja”: na obostranom razumijevanju, uvjerenjima i podudarnosti vrijednosti i izjava.

U komunikaciji rizika valja izbjegavati česta pojednostavljenja koja mogu ne samo otežati, nego i onemogućiti komunikaciju rizika kao racionalnu proceduru. Jedno od najčešćih negativnih pojednostavljenja sastoji se u pretpostavci o postojanju – sa strana “emitiranja poruka” samo kvalificiranih znalaca, a sa strane “primaoca poruka” nalaze se samo nekvalificirani primaoci (laici) (Douglas, 1985.). Komunikacija o riziku je složen proces u kojem treba poštivati pravila, a situacija je uvijek još i teža jer se komunikacija najčešće odvija u općoj klimi nepovjerenja budući da u lokalnom kontekstu postoje različiti interesi, no ipak ujedinjeni u zajedničkom otporu prema investitoru, odnosno pošiljaocu

informacija, odnosno poruka. Najčešća je primisao u komunikaciji investitora i predstavnika lokalnog konteksta da “netko (investitor? vlada? eksperti?) želi umanjiti ili zataškati” - značenje nekog događaja, dimenziju opasnosti, visinu troškova, pretpostavljive posljedice, itd. U nizanju različitih aspekata koji čine dijelove “teorije urote”, “zlomisao” je ona dimenzija koju širi kontekst (investitor) najčešće pripisuje i na taj način optužuje lokalni kontekst za iskrivljavanja pravih namjera. Nepovjerenje je nažalost obostrano i zapravo se radi o pokušaju nametanja onih interesa i stavova koje svaka od posebnih javnosti smatraju važnima (Čaldarović, 1995.; Burton, et. al., 1987.).

Nasuprot rečenom, javnost se mora poštivati kao legitimni partner, a osobno poštenje, otvorenost i točnost moraju biti osobine istaknute u komunikaciji rizika. To je utoliko teže postići jer vrijednosti koje manifestiraju predstavnici pojedinih konteksta mogu biti ekspertne, lokalne, osobne, socijetalne, vladine, općinske, ... odnosno, vrlo rijetko univerzalne i svima prihvatljive. Nadalje, u komunikaciji rizika čiji je rezultat često stigmatizacija i marginalizacija osjećaj o pravednosti distribucije rizika također mora postojati, a moguće ga je jednostavno izreći na sljedeći način: nema drugih alternativa, unos novog rizika u neki mikrokontekst je “stvarna nužnost”, a svi koji su uključeni u proces komunikacije, svjesni su potrebe podržavanja “poštenog odnosa” u raspodjeli rizika. Svi akteri u raspravi o riziku u potpunosti su svjesni svojih uloga i ponašaju se prema pravilima habermasovski zamišljenog principa komunikacijskog djelovanja.

Da bi, međutim, komunikacija rizika bila uspješna, mora uzimati u obzir i značaj temporalne dimenzije: sve što se pregovara o riziku ima svoju “pretpovijest”, nešto se u konkretnom kontekstu već događalo, a to utječe na reakciju mikrokonteksta na unos nekog novog (viška) rizika. Ukoliko se kratko prisjetimo etnometodologije, vidjet ćemo da je jedan od osnovnih principa u toj sociologijskoj orijentaciji poštivanje «principa itd.», principa permeabilnosti te fragilnosti socijalnih situacija. «Princip itd.» jednostavno tvrdi da se u socijalne situacije “ulazi” u njihovom već postojećem (dinamičkom) odvijanju, a druga dva principa o tome da je vrlo teško očuvati stabilnost u pregovaranju o riziku: situacije su stalno izmjenjive i akteri koji pregovaraju moraju biti svjesni činjenice da kontinuirano nadgledaju procese i kontroliraju tijekove razvoja događaja.

Ukoliko se većina navedenih principa zanemari, najvjerojatniji će rezultat biti nešto što nazivamo neuspješnom komunikacijom, koja najčešće predstavlja osnovu za stigmatizaciju i marginalizaciju: osnovna informacija o unosu novog rizika u lokalni kontekst izazvala je uznemirenje i nepovjerenje, a čitav tijek komunikacije i pregovaranja nije započeo prema modelu koji smo ukratko izložili. Način prijenosa informacije (jezik, izrazi, retorika, način, ubjeđivanje, itsl.) u tom je slučaju izazvao više štete nego što je pojasnio situaciju pa je i daljnja komunikacija upitna (Lake, ed., 1987.).

3. Elementi kontekstualizacije racionalnog opažanja rizika: stigmatizacija i marginalizacija lokalnog stanovništva

Najvažnija cjelina varijabli koje kontekstualiziraju neku socijalnu sredinu u slučaju unosa viška rizika jesu tekuće karakteristike socijalnog konteksta. Najčešći model reakcije lokalnog konteksta sadržan je u odbijanju unosa ili odbijanju pojačanja količine rizika, bez obzira radilo se o objektivnoj činjenici ili pak socijalnoj konstrukciji. Lokalnu je zajednicu gotovo nemoguće uvjeriti da je upravo "njen teritorij" najpogodniji za unos viška rizika. I tako se postupno stvara pat pozicija - protivni stav lokalne zajednice za ekspertnu javnost je iracionalan, nepotrebno sumnjičav i neuk, što, bez obzira na utemeljenost ovakvih prosudbi, predstavlja jasan primjer stigmatizirajućeg postupka koji vodi do marginalizacije i u dugoročnom smislu do blokade procesa pregovaranja o riziku (Kufrin, Smerić, 1992., Šučur, 1992.). Na *lokalne zajednice* kao stvarne, no također i simboličke kolektivne aktere, utječu brojna obilježja koja oblikuju društvene i psihološke reakcije zajednice. U prvom redu, uvijek postoji određena vrsta *simboličke društvene konstrukcije* percepcije rizika u društvu - "treba" li, na primjer, određeno društvo uopće određeni rizik, ili čak direktnije, treba li se određeni rizik smjestiti "upravo ovdje", ili je li "pošteno" postaviti određenu instalaciju percipiranu kao rizičnu "baš ovdje"? Daljnji bitan utjecaj na stavove lokalnog konteksta definitivno ima *stvarna udaljenost* rizične instalacije od lokalne zajednice. Vrijedno je ovdje također spomenuti da se ta udaljenost može definirati stvarno ili također simbolički. Kolika je udaljenost "sigurna" i - u kontekstu naše rasprave - "primjerna" ili "pravedna" (koliko daleko je dovoljno daleko, koliko sigurno je dovoljno sigurno?). U većini slučajeva tehničke ocjene sigurne udaljenosti se obično simbolički osjećaju kao da su i dalje "preblizu".

Zanimljivo je da ekspertna javnost, prosuđujući ponašanje lokalnog konteksta, gotovo redovito postupa na sljedeći način: lokalna javnost reagira reaktivno, opirući se nametanju odluka i rješenja jer je neuka i puna nepovjerenja u ekspertne prosudbe, protucivilizacijski je usmjerena jer ne želi progres i jedino rješenje, koje djelomično proistječe i iz nepripremljenosti i needuciranosti predstavnika ekspertne javnosti, sadržano je u konstataciji: lokalnu javnost treba stigmatizirati, osuditi i prokazati kao neuku, "otpisati" je i marginalizirati čime će, možda, doći do ukupne promjene stavova i unos će rizika - kad lokalna javnost uvidi svoje vlastite ograničenosti - biti omogućen.

Osnovna pretpostavka u pregovaranju o riziku, ukoliko se želi izbjeći stigmatizacija i marginalizacija lokalnog konteksta je da dobra, pripremljena i promišljena komunikacija rizika može smanjiti stigmatizaciju. Pri tome posebno valja paziti na sljedeće elemente:

- kakav je karakter inicijative za unos rizika u lokalnu zajednicu;
- kako je zamišljena procedura prenošenja argumentacije o karakteristikama rizika u konkretni kontekst;
- je li lokalna javnost sudjelovala u procesu odlučivanja o izgradnji pogona opisanog kao potencijalni rizik;
- da li su poštivani svi potrebni propisi;
- kakav je stav investitora prema zahtjevima lokalne zajednice;

- kakve su očekivane koristi za lokalnu sredinu;
- jesu li i kakve su dogovorene kompenzacije za posrednu štetu nanесenu lokalnoj zajednici;

- da li je investitor svjestan dubine problema do kojeg može doći tijekom specifične kontekstualizacije kroz “NIMBY” sindrom u ponašanju lokalne zajednice koja se na taj način opire stigmatizaciji.

Temeljna je ideja *teorije kompenzacije* da se *koncentrirana šteta* u nekim područjima mora na neki način kompenzirati - uglavnom izraženo novčano. “Teorija kompenzacija” nastoji racionalizirati cijelu, vrlo složenu situaciju oko rizika na jednostavna pitanja trgovanja, a ne pregovaranja o riziku: Koliko *mi, investitori*, moramo platiti lokalnoj zajednici za moguće štete koje joj se mogu nanijeti postavljanjem tehničke instalacije koja će povećati stupanj već postojećih “prirodnih rizika”? Ili, gledano s druge strane - sa strane lokalnog stanovništva - pitanje se može postaviti na sljedeći način: Koliko *mi, lokalno stanovništvo*, možemo dobiti u pregovaračkom procesu? “Koliko” - može značiti količinu novca, poboljšanja lokalne zajednice, indirektnе prednosti, itd. Važna činjenica u teoriji kompenzacije jest da se lokalno stanovništvo smatra jednim od važnih aktera u racionalnom postupku u kojem se rizik razmatra i - konačno - rješava. Ovo je stajalište mnogo mudrije nego stajalište koje svo lokalno stanovništvo, ili čak opću javnost, smatra glupima, nepismenima, neukima i stoga nevažnima u pregovaračkim procesima. No, mora se imati na umu da mjere kompenzacije nisu “ruka Božja” kojom se svi rizici kontekstualizirani na određenom lokalitetu mogu riješiti. Svaki društveni rizik smatra se nečim što dolazi “izvana” (društvo, država, “oni”), koji se postavlja na određenu lokaciju bez pristanka lokalnog stanovništva i ta će se psihološka situacija nastaviti i ako se uspije izboriti dobra kompenzacija. U tom je smislu novac kao kompenzacija kratkoročno sredstvo i ima značenje, bar u lokalnom kontekstu, “dobiti što možeš dok traje” i nije dugoročno rješenje za mnoge rizike. U tom smislu određeni rizik predstavlja trajni teret za lokalno stanovništvo i najvjerojatnije smanjuje - bar trenutačno - situacijsku nejednakost, no ne zauvijek.

4. Fenomen “NIMBY” (Not in my backyard) i stigmatizacija

U najširem smislu, “NIMBY” sindrom predstavlja generalizirani reaktivni sindrom odbijanja političkog ustroja donošenja odluka u vezi s potencijalnim unosom viška rizika u lokalni kontekst (Čaldarović, 1995.; 1997.; Portney, 1991.). On se kontekstualizira u svakoj posebnoj situaciji u ovisnosti o pojedinim konjunkturama i dovodi do stigmatizacije mjesta, lokaliteta, regija, te pokazuje nedostatak povjerenja u vlast i stručnjake, ali i na opći poremećaj načela pravednosti o ravnomjernoј raspodjeli rizika. Ovdje valja upozoriti da se navedeni sindrom najčešće ne oslanja na objektivizirane situacije, nego mnogo više na fenomen socijalne konstrukcije o unosu viška rizika u situaciji kad je već postojeći rizik visok ili kada “drugi imaju manju količinu rizika od nas”. Konkretno područje je već dovoljno stigmatizirano i “oštećeno”, drže predstavnici lokalnog konteksta, da nema nikakvog razloga prihvatiti unos viška rizika. Postoje i druge lokacije,

mjesta i ljudi koji “još nisu” dobili svoj dio rizika, pa taj objektivni problem država može riješiti na drugi način – unosom rizika na neku drugu lokaciju (od stotinjak potencijalnih lokacija za smještanje skladišta iskorištenog nuklearnog goriva i drugog opasnog otpada prije nekoliko godina se u Hrvatskoj broj sveo na 4, a zatim samo na jednu, protiv koje se, kao i drugdje, bune lokalni stanovnici). Stoga je sasvim jasno da se ovaj sindrom ne pojavljuje kao plod složenog i racionalnog razmišljanja, nego predstavlja najvjerojatniju reakciju protiv percepcije neke generalizirane društvene nepravde koja se želi “svaliti” (ovaj puta) na konkretan teritorij. Struktura *NIMBY* sindroma je sljedeća (Šućur, 1992:555-559):

1. Nedostatak povjerenja u vladu i stručnjake,
2. Narušavanje načela pravde i jednake distribucije rizika u društvu,
3. Percepcija mogućeg utjecaja predložene instalacije na zdravlje i promjene u općem sustavu života,
4. Različiti strahovi i rizici, osobito ako se promatraju u odnosu na procjene i ocjene stručnjaka i laika,
5. Problemi vezani za tehničku racionalnost i društvenu odgovornost,
6. Problemi koji se javljaju zbog nedostatka javnog sudjelovanja u odlučivanju.

Iz dosadašnje je rasprave jasno da je *NIMBY* sindrom strukturiran postojanjem različitih perspektiva i razumijevanjem fenomena od strane različitih segmenata javnosti ili istih segmenata, no u različitim kontekstima, vremenima ili referentnim okvirima.

“Sindrom *NIMBY*” predstavlja i aspekt je percepcije utjecaja projekta na zdravlje i stil života u zajednici, odgovor je na strahove i pretpostavljene rizike te vrlo dobro u našem generalnom političkom i socijalnom kontekstu ilustrira probleme tehničke racionalnosti i socijalne odgovornosti. Nesumnjivo je da on ukazuje i na nedostatak participacije lokalnog stanovništva u procesima odlučivanja te pokazuje i nejednakost u tretmanu koju možemo sažeti u sljedeću sintagmu - “djelatna nepravda”.

Lokalni kontekst sasvim jasno raspoznaje razlike u koristima i troškovima do kojih će doći unosom nekog novog rizika u mikrolokaciju: koncentrirane štete bit će nanijete *mikrolokaciji*, a disperzirane koristi će uživati *makrolokacija*, odnosno najšira “zajednica”. Navedeni sindrom također pokazuje i duboko nepovjerenje u vladu i industriju, strahove od trajne promjene “*imagea*” zajednice i inzistiranje na fenomenu jednakosti “izloženosti”, odnosno, na proporcionalnoj raspodjeli posljedica zagađivanja.

Stigma trajno mijenja karakteristike mjesta, poželjnost i vrijednost (ekonomska, psihološka, socijalna, simbolička) lokalnog konteksta. Stigma trajno mijenja značenje - stvarno i simboličko - određenog mjesta. Mjesto koje je, na primjer, bilo poznato kao lijepo turističko mjesto, nakon uvođenja opasne instalacije, postaje mjesto obilježeno i označeno tom instalacijom i posljedicama koje ona proizvodi za okolinu. Stoga umjesto nazivanja određenog mjesta na primjer “turističkim mjestom”, od dana početka rasprava o uvođenju novog rizika mjesto se zove i prepoznaje po lokaciji gdje je smješтана određena vrsta opasne instalacije. Proces stigmatizacije odvija se polako no sigurno, nekad mnogo godina nakon postavljanja instalacije. Ako se dogodi nesreća, proces stigmatizacije je nužan i neizbježan.

Stigma nekog lokalnog konteksta kao trajna izmjena situacije i percepcije razvija se zbog:

- vidljivosti instalacije
- očekivanih promjena ambijenta
- pretpostavki o stupnju poremećaja konteksta
- poremećaja estetske kvalitete mjesta
- stava o porijeklu poremećaja te
- različitih ocjena o stupnju opasnosti.

Stigmatizacija i marginalizacija mogu biti snažno mobilizirajuće sredstvo u ponašanju sudionika različitih konteksta – općeg (ekspertnog) i lokalnog (laičkog, najčešće). Socijalna amplifikacija rizika kao jedan od pristupa u analizi rizika u društvenim znanostima (Krimsky, Gollding, 1992., Čaldarović, 1995.) oslanja se na simboličke slike koje se produciraju u različitim arenama a ključno pitanje koje se tada postavlja glasi: “Tko je jači”? Odsutnost komunikacije stvara povoljno tlo za amplifikaciju svih dimenzija rizika, što indirektno pojačava “NIMBY” sindrom i najčešće završava, kako smo istaknuli, u pat poziciji.

5. Zaključak: Da li je i kako moguće izbjeći marginalizaciju i stigmatizaciju u pregovaranju o riziku?

Pokušavajući odgovoriti na ovo teško pitanje, iznijet ćemo nekoliko radnih hipoteza koje će možda, tijekom daljnjeg razvoja društva, pokazati svoju vjerodostojnost. Već smo ranije istaknuli da “jednakost nejednakosti” (lokacija) s obzirom na već postojeće rizike (voljno ili nevoljno izabrane i unešene) nužno postoji u svakoj zemlji, pa i u Hrvatskoj, no pitanje je je li se o tome ikada racionalno raspravljalo. Nije, naime moguće imati podjednaku situaciju gdje bi svuda postojale podjednake količine rizika – područja su svojim fizičkim i socijalnim karakteristikama toliko međusobno različita te su i rizici u njima različiti, pa i pretpostavljena kvaliteta života koju bi mogao narušiti nekakav novi unos rizika. Iz navedene pretpostavke slijedi i sljedeća hipoteza: ukoliko je nejednakost između teritorija neizbježna s obzirom na rizike, da li je distributivna pravda koja dolazi kao racionalni prijedlog ekspertne javnosti, iako najčešće prihvaćena u lokalnim kontekstima kao “prostorna nepravda”, ipak na neki način “pravedna”? Što je u tom smislu nepravedno – prijedlog o unosu novog rizika u lokalni kontekst, procedure donošenja odluka, stvarne karakteristike rizične instalacije, “ranije prethistorije” i osjećaj opće zanemarenosti, periferijski sindrom ili nešto drugo? *Društvena pravda*, prema jednoj definiciji je “inteligentna suradnja ljudi u stvaranju organski udružene zajednice kako bi svaki član imao jednaku i realnu mogućnost rasti i naučiti živjeti kako najbolje može u odnosu na prirodene sposobnosti” (Fairchild, ur. 1976., str. 285). Stoga se glavna pitanja vezana za koncept društvene pravde i njegove glavne sociološke okvire odnose na sljedeće: percepciju koncepta, oblike regulacije, njegovu distribuciju, nedostatak prave uloge socijalnih ustanova u regulaciji društvenih neravnoteža, nedostatak prave procedure u regulaciji društva općenito i nedostatak jasno definiranog društvenog prostora za djelatno ponašanje socijalnih ustanova ili pak ukupnog institucionalnog okvira za učinkovitost u “stvaranju” društvene pravde.

Nadalje, ukoliko prihvatimo ideju o nužnosti postojanja potrebe o lokalizaciji distributivne pravde kao raspoređivanja “nepravde” u lokalnoj sredini, tada će, ukoliko ekspertna javnost funkcionira po pravilima racionalnog ponašanja, ta nepravda biti samo privremena, jer će “jednoga dana” svi teritoriji (lokalni konteksti) dobiti i svoj dio društveno racionalno raspoređenog rizika. U tom smislu je temporalna dimenzija vrlo bitna – nagomilavanjem rizičnih situacija postupno će slabiti otpor pa će, prije ili kasnije, svi lokalni konteksti biti nosioci nekih stigmatizacija. U tom smislu se i različita kvaliteta teritorija, na što smo netom upozorili, iskazana kao prirodna nejednolikost, zapravo političkom intervencijom u raspodjeli rizika postupno ujednačava. Pretpostavka takvog optimističnog razmišljanja je da je politički ustroj društva smišljeno i djelatno pošten te da podjednako distribuira i štete i koristi. No, da li javnost vjeruje u takav proces? Ako vjeruje, zašto otpori? Kako smo ranije utvrdili, rizici su toliko opterećeni emocijama, implicitnim i eksplicitnim pitanjima vezanim za “pravednu distribuciju” da ih možemo uzeti kao dobar primjer naše pretpostavke o nedostatku socijalnih ustanova i procedura u regulaciji pitanja socijalne pravde u društvima. Nesumnjivo su takva pitanja usko povezana s općim pitanjima stabilnosti/ nestabilnosti određenog društvenog sustava kao i načinima rješavanja pitanja društvene pravde. Stoga su glavna sociološka pitanja o rizicima vezanima za društvenu pravdu koja se odnose na “narušenu” distribucijsku pravednost sljedeća:

1. percipirane dimenzije društvene pravde/nepravde;
2. percipirane posljedice te situacije;
3. opća socijalna cijena koju društvo treba dugoročno platiti;
4. politička ocjena korisnosti pitanja vezanih za distribucijsku pravednost (Čaldarović, i sur., 1997.);
5. socijalna percepcija društvene jednakosti je gotovo uvijek uklopljena u vremensku dimenziju - društveni procesi se protežu u vremenu i prostoru (A. Giddens). Vremenska dimenzija u pitanjima društvene pravde povezana je s najvažnijim društvenim posljedicama kao i s društvenim očekivanjima, socijalnim koristima, određenim dobitcima i gubicima za neke slojeve ili klase društva;
6. socijalne posljedice “distribucije društvene pravde” se također ocjenjuju, ili drugim riječima, uvijek postoji element ili dimenzija vrijednosti u ocjeni mogućeg utjecaja neke odluke vezane za rizike. Ta “ocjena”, bez obzira na svoju opću dimenziju, uvijek se i konačno odvija u kontekstualno jasno definiranoj okolini, u konkretnoj “lokalnoj okolini”, gdje će se primijeniti opravdana načela jednakosti;
7. proces “relativizacije” iskustava vezanih za pravdu je također važan - društvene reakcije se mijenjaju kroz vrijeme i kontekstualiziraju se kroz ideju društvenih koristi, društvene pravde, društvene pravednosti ili društvenih privilegija;
8. pitanje aktera, agencija i ustanova je gotovo uvijek povezano sa sumnjom u distribuciju društvene pravde i javlja se gotovo uvijek - ne zbog podataka ili percepcija, već zbog same procedure, političara, kao i zbog općeg čimbenika legitimacije;

9. stoga u određenom smislu ne postoji autonomno vjerovanje da je procedura kao čimbenik samopotvrđivanja i kao neupitni element civilnog društva u modernom svijetu uzeta kao jamstvo za pravednu društvenu distribuciju koristi i šteta, pa onda i rizika.

Osnovni problem “u pozadini” rizika kao uzroka i sredstva stigmatizacije i marginalizacije jest temeljna ideja o distribucijskoj pravdi ili nepravdi koja obično određuje odlučivanje, što znači da postoji određena neizbježnost postojanja “distribucijske nepravde” u određenom društvu, koja je obično krajnje generalizirana. U tom se smislu “distribucijska nepravda” može - na neki način - transformirati primjenom načela “distribucijske pravde” koja će rezultirati vrstom “kolektivne ekološke nepravde”, bez obzira kakva su se načela u pozadini stvarno primjenjivala (ekspertni sustavi, vanjska mjerila, implicitni način “kolonizacije budućnosti”). U svakom slučaju, osjećaj sigurnosti, povjerenja i vjerovanja ugrožen je činjenicom da rizici i njihova prostorna i socijalna distribucija dovode duboko u pitanje tu ontološku, životnouslymjerenu sigurnost života. Naša pretpostavka je da je tu neizbježnu “jednakost nejednakosti” moguće prevladati samo ako se te nejednakosti poštuju kao rezultat racionalne rasprave. Stoga, na određeni način, pravda u distribuciji nejednakih količina rizika mora se očitovati također kao nužna prostorna nepravda koja će se na neki način distribuirati prema načelima pravedne distribucije. U tom smislu, lokalizacija “početne nepravde” neizbježna je i treba je “generalizirati”, što znači da - dugoročno - iste će lokalne situacije dovesti do izjednačavanja svih *NIMBY* situacija. Jednog dana svi lokaliteti u određenoj zemlji bit će nositelji jedne ili druge vrste stigme. U tom smislu kvaliteta teritorija je nužno nejednaka, i ta je nejednakost proizvod ljudske intervencije, ali i prirodnih karakteristika. Stoga se ponovo vraćamo na pitanje povjerenja. Ako članovi jednog društva dugoročno imaju povjerenja u postojeći politički sustav, prihvatit će opisanu situaciju. Ako ne, *NIMBY* sindrom je samo jedan od primjera krhkosti društvenog i političkog poretka.

Preostaje nam također iznijeti i hipotezu da će s rastom civilnog društva u Hrvatskoj rasti i uvjerenje građana da distributivna pravda funkcionira i u slučajevima opasnih i rizičnih postrojenja te da nitko nije smišljeno (zlomisao? urota?) pokušao primijeniti princip distributivne nepravde u slučaju prijedloga o unosu nekog novog ili viška rizika u neki konkretni lokalni kontekst. Naša se pretpostavka o povezanosti porasta institucija i djelovanja civilnog društva oslanja na povjerenje u proceduralnost i proceduru kao ključne elemente povjerenja u ukupan politički ustroj i njegovu “pravednost”. No, “*NIMBY*” reakcija će najvjerojatnije još dugo djelovati jer će lokalna javnost biti uvijek orijentirana na uviđanje nanošenja nepravde jednoj (njihovoj) zajednici, a izostajanje nepravdi drugim zajednicama. Razliku između “mi” i “oni” možda je – u dugoročnom smislu – moguće neutralizirati racionalnom raspravom i pregovaranjem o riziku gdje neće više dolaziti do stigmatizacije i marginalizacije lokalnih konteksta iz bilo kojeg razloga.

Literatura

- Burton, I., Kates, R., White, G. (1987.), *The Environment as Hazard*, New York: Oxford University Press.
- Beck, U. (1991.), *Politik in der Risikogesellschaft*, Frankfurt: Suhrkamp.
- Couch, S.R., Kroll-Smith, S.J., eds. (1991.), *Communities at Risk. Collective Responses to Technological Hazards*, New York: Peter Lang.
- Čaldarović, O. (1989.), *Društvena dioba prostora*, Zagreb, Hrvatsko sociološko društvo.
- Čaldarović, O. (1991.), Socialist urbanization and social segregation, u: Simmie, J., Dekleva, J., eds., *Yugoslavia in Turmoil: After Self-Management*, London and New York: Pinter Publishers, pp. 131-143.
- Čaldarović, O. (1992.), Urban beautification in post-socialist society - a beginning of gentrification: the case of Zagreb, u: Krueger, A. et al., eds. *A Challenge of Communities in Europe: Economy, Environment, Education*, Budapest: ICEA-International Community Education Association, pp. 53-61.
- Čaldarović, O. (1995.), *Socijalna teorija i hazardni život: rizici i suvremeno društvo*, Zagreb, Hrvatsko sociološko društvo.
- Čaldarović, O., i sur. (1997.), *Kako živjeti s tehničkim rizikom?*, Zagreb, Agencija za posebni otpad (APO).
- Douglas, M. (1985.), *Risk Acceptability According to the Social Sciences*, New York: Russel Sage Foundation.
- Fairchild, H.P. (1976.), *Dictionary of Sociology and Related Sciences*, Totowa: Littlefield, Adams and Co.
- Giddens, A. (1991.), *Modernity and Self-Identity*, Stanford: Stanford University Press.
- Harthill, M. ed. (1984.), *Hazardous Waste Management: In Whose Backyard?*, Boulder: Westview Press.
- Krimsky, S., Golding, D., eds. (1992.), *Social Theories of Risk*, Westport and London: Praeger.
- Krimsky, S., Plough, A. (1988.), *Environmental Hazards: Communication Risk as a Social Process*, Dover, MA: Auburn House.
- Kufrin, K., Smerić, T. (1992.), Odlagalište nisko i srednje radioaktivnog otpada i lokalna zajednica: percepcija opasnosti, uvjeta prihvatljivosti i utjecaja na razvoj, *Socijalna ekologija* (1) 4.
- Lake, R.W. ed., (1987.), *Resolving Locational Conflict*, New Jersey: Rutgers University.
- Portney, K.E. (1991.), *Siting Hazardous Waste Treatment Facilities: The NIMBY Syndrome*, New York: Auburn House.
- Šućur, Z. (1992.), Komunalni otpad i socijalni konflikti - analiza jednog slučaja, *Socijalna ekologija* (1)4:555-571.

Summary*

MARGINALIZATION AND STIGMATISATION IN THE RISK NEGOTIATION

Major aspects of marginalization and stigmatisation are discussed in this work in cases when risk is going to be introduced in local contexts. The basic processes, as such processes which are usually developed in those circumstances, are put in sharp focus together with crucial elements which could improve, facilitate or even remove the problematic nature of the situation. In this sense, the author discusses ideas of equality and inequality in distribution of risks, the influence of the NIMBY syndrome as well as the need to rationalize discussions on risks. It is shown that differences concerning risk introduction exist between different social contexts and different layers of public (local, expert, passive, active). In author's opinion, slow but still effective growth of the elements of civil society in Croatia is going to reduce marginalization and stigmatisation of local contexts in the process of risk negotiation.

Key words: risk, NIMBY, public, social theory of risk.

Zusammenfassung

MARGINALISIERUNG UND STIGMATISIERUNG BEI VERHANDLUNGEN ÜBER RISIKO

In der Arbeit werden Aspekte des Prozesses von Marginalisierung und Stigmatisierung in Fällen des Risikos in lokalen Zusammenhängen diskutiert. Es werden die Grundprozesse betrachtet, die sich dann am häufigsten entwickeln sowie einige Hauptelemente angeführt, durch die der Prozess der Stigmatisierung und Marginalisierung gemildert oder aufgehoben werden könnte. In diesem Sinne wird über die Idee der Gleichheit und Ungleichheit bei der Verteilung des Risikos diskutiert, über den Einfluss des "NIMBY"-Syndroms in den Diskussionen über Risiko sowie über die Notwendigkeit diese Diskussionen zu rationalisieren. Es werden die Unterschiede beim Wirken des lokalen Kontextes, verschiedener Öffentlichkeiten (lokaler, fachmännischer, passiver, aktiver) aufgezeigt sowie das stufenweise Anwachsen von Elementen der zivilen Gesellschaft, was in Kroatien wahrscheinlich in Zukunft auf ein Abnehmen der Marginalisierung und Stigmatisierung lokaler Kontexte im Prozess der Verhandlungen über Risiko führen wird.

Schlüsselwörter: Risiko, NIMBY, Öffentlichkeit, soziale Theorie über Risiko.

Sommario

**MARGINALIZZAZIONE E STIGMATIZZAZIONE NELLA
NEGOZIAZIONE DEL RISCHIO**

Nel lavoro sono discussi gli aspetti del processo di marginalizzazione e stigmatizzazione laddove il rischio viene introdotto in contesti locali. Si focalizzano i processi fondamentali che sono generalmente sviluppati in queste circostanze insieme con gli elementi centrali che possono migliorare, facilitare o anche rimuovere i processi di stigmatizzazione e marginalizzazione. In questo senso si discute delle idee di eguaglianza e ineguaglianza nella distribuzione dei rischi, l'influenza della sindrome di NIMBY così come del bisogno di razionalizzare le discussioni sul rischio. È mostrato che esistono differenze concernenti l'introduzione del rischio tra differenti contesti sociali e differenti strati di pubblico (locale, esperto, passivo, attivo). La crescita progressiva degli elementi della società civile in Croazia riduce la marginalizzazione e la stigmatizzazione dei contesti locali nel processo di negoziazione del rischio.

Parole chiave: rischio, NIMBY, pubblico, teoria sociale del rischio.

STIGMATIZACIJA OSOBA DEVIJANTNOG PONAŠANJA

Istraživanje stavova studenata

Dr. sc. Velinka Grozdanić, izvanredni profesor
Dr. sc. Ute Karlavaris-Bremer, docent
Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci

UDK: 316.624

371.8

316.64

Ur.: 24. ožujka 2003.

Pr.: 10. travnja 2003.

Izvorni znanstveni članak

U radu se analiziraju stavovi studenata Pravnog fakulteta u Rijeci dobiveni anonimnim anketiranjem o prihvaćanju različitih kategorija osoba devijantnih osoba oba spola (bivših alkoholičara, narkomana, zatvorenika, homoseksualnih osoba i psihijatrijski hospitaliziranih osoba). Prigodni uzorak čini ukupno 357 redovnih studenata sve četiri godine Pravnog fakulteta, što je 36,32 % ukupne studentske populacije navedenih studenata na Pravnom fakultetu u Rijeci. Anketa se sastojala od ukupno 77 pitanja usmjerenih dobivanju odgovora o društvenoj prihvaćenosti navedenih, nesumnjivo marginaliziranih i stigmatiziranih grupa na razini društvenih odnosa, i to prije svega emocionalnih i interakcijskih veza. Najveće društveno neprihvaćanje studenti su pokazali prema osobama koje su bile hospitalizirane u psihijatrijskim ustanovama i prema bivšim zatvorenicima. Provedena analiza dobivenih odgovora na ovom uzorku iako se radi o stavovima određene kategorije osoba - studenata Pravnog fakulteta u Rijeci - ukazuje na potrebu općenitog osvješćivanja i senzibiliziranja javnosti o problematici stigmatiziranih osoba u svrhu što većeg toleriranja "drugačijih".

Ključne riječi: stavovi studenata, stigmatizacija, devijantna ponašanja.

Uvod

Iako je pojam devijantnog ponašanja u društvenim znanostima opće prisutan, njegovu preciznu definiciju teško je odrediti. Najšire shvaćanje devijantnosti obuhvaća sva ponašanja koja odstupaju od "društvene normalnosti". Pri tome treba imati u vidu da se sam pojam "društvene normalnosti" zbog svoje promjenljivosti, odnosno prostorne i vremenske uvjetovanosti opire preciznom definiranju. Ustvari, u najboljem slučaju riječ je o "vladajućoj normalnosti", odnosno o uklapanju u sustav normi i vrijednosti društvene zajednice. Što je devijantno ovisi o moralnim normama društvene zajednice. One su različite, ne samo u pojedinim državama već i u manjim zajednicama ili sredinama koje primjenjuju iste pravne norme, i vrlo su promjenljive (Horvatić, 1998., 7). Stoga se devijantnost može definirati kao ne-prilagodljivost uspostavljenim normama koje je prihvatio značajan broj ljudi u zajednici ili društvu (Giddens, 1997., 173). Drugim riječima, devijantnost nije kvaliteta ponašanja samog po sebi već rezultat društvenih definicija koje podliježu povijesnim promjenama kao, uostalom, i drugi socijalni fenomeni.¹ Međutim, treba imati u vidu, da definicije nisu samo u funkciji kategoriziranja, određivanja i uvrštavanja, već one utječu na stavove kao potrebe ljudi za pojmovnom kontrolom stvarnosti. Štoviše mjereći stavove dolazimo do motiva koji su najvažniji za razumijevanje ljudskih postupaka. Nijedna druga psihička osobina ... ne utječe na politička, kulturna i druga zbivanja u ljudskom društvu kao stavovi (Zvonarević, 1978., 245).² Jedna od vrsta stavova jesu i predrasude. Za razliku od stavova, predrasude sadrže pogrešna i logički neutemeljena uvjerenja (kognitivna komponenta) uz mnogo jače izraženu afektivnu i akcijsku komponentu (Sorokin i Magdalenić, 1982., 334). Predrasude kao potreba osobe za isključivanjem drugih u cilju pragmatičnog, ekonomičnog organiziranja vlastite uloge u društvu strukturira unaprijed situacije omogućavajući lakšu prilagodbu. Na taj se način smanjuje nesigurnost, neizvjesnost pa je i odlučivanje lakše. U slučaju devijantnog ponašanja najizrazitija posljedica predrasuda je stigmatizacija. Moglo bi se reći da naše predodžbe o devijantnom ponašanju i nisu ništa drugo do "uspješne" stigmatizacije određenih ponašanja ili osobina jer se stigma, kao jedna od socijalnih predrasuda, očituje u isključivo negativnom shvaćanju neke osobe ili skupine iz čega proizlazi niz posljedica. Možda najjača posljedica stigmatizacije proizlazi iz njezine trajnosti. Naime, stigma nije privremena, već trajna kategorija koja što više postaje "master status" stigmatizirane osobe. Stigma devijantnosti potiskuje sve ostale osobine određujući njihov društveni status i odnos s drugim ljudima. Reducirajući njihov socijalni

¹ Više o tome Hohmeier, J.: *Stigmatisierung als sozialer Definitionsprozess* in Brusten, M./Hohmeier, J.: *Stigmatisierung 1+2, Zur Produktion gesellschaftlicher Randgruppen*, Darmstadt, 1975.

² Vidi o društvenim stavovima., Schiefele, U.: *Einstellung, Selbstkonsistenz und Verhalten*, Göttingen, Toronto, 1999., D.G. Myers: *Social Psychology*, New York, 1996., str. 389-435.

prostor stigma zapravo smanjuje njihove šanse u životu.³ Svako nastojanje da se suprotstave stigmatizaciji, obično ju još i pojačava isključujući svaku mogućnost izlaska iz zatvorenog kruga. Na kraju čini se da stigmatiziranim osobama preostaje jedino prihvatiti ulogu nametnutu stigmatizacijom, što nerijetko vodi novim devijantnim ponašanjima (npr. kod kriminalaca, narkomana, alkoholičara) potvrđujući “opravdanost” stigmatizacije.

U našem društvu, među brojnim stigmatiziranim osobama, nesumnjivo “uspješnu etiketu” imaju sljedeće marginalne grupe: zatvorenici, narkomani, alkoholičari, psihijatrijski bolesnici, pa i homoseksualne osobe. Stoga se činilo zanimljivim istražiti u kojoj mjeri mladi ljudi, osobito budući pravници, stigmatiziraju navedene kategorije. Naime, dobiveni rezultati mogli bi biti upotrebljiv indikator za spoznaju o toleranciji mladih prema navedenim grupama.

U tu svrhu provedeno je istraživanje stavova studenata Pravnog fakulteta u Rijeci putem anonimne ankete. Prigodni uzorak obuhvatio je 357 studenata sve četiri godine, što čini 36,32 % od ukupnog broja redovnih studenata, pri čemu je studentica bilo tri puta više, što odgovara spolnoj zastupljenosti studenata Pravnog fakulteta. Studenti upravo Pravnog fakulteta zanimljiv su uzorak jer će kroz pravnu profesiju na različite načine sudjelovati u brojnim pitanjima vezanim za navedene kategorije osoba (zakonska regulativa, konkretne sudske odluke, zastupanje u funkciji obrane ili optužbe).

Anketa se sastojala od ukupno 77 pitanja kojima se nastojalo utvrditi odnos studenata prema nekim kategorijama stigmatiziranih osoba oba spola - bivšim ovisnicima, bivšim zatvorenicima, homoseksualnim osobama i osobama koje su bile hospitalizirane u psihijatrijskim ustanovama. Riječ, je dakle, o stigmatiziranim osobama, čija “devijantna ponašanja” pripadaju prošlosti (osim kada se radi o homoseksualnim osobama). Naime, ustrajnost stigmatizacije i kada devijantna ponašanja više ne postoje, potvrdila bi tezu o trajnoj stigmatizaciji, a što zapravo znači nasilje nad stvarnošću, a time, naravno, i nasilje nad osobom.

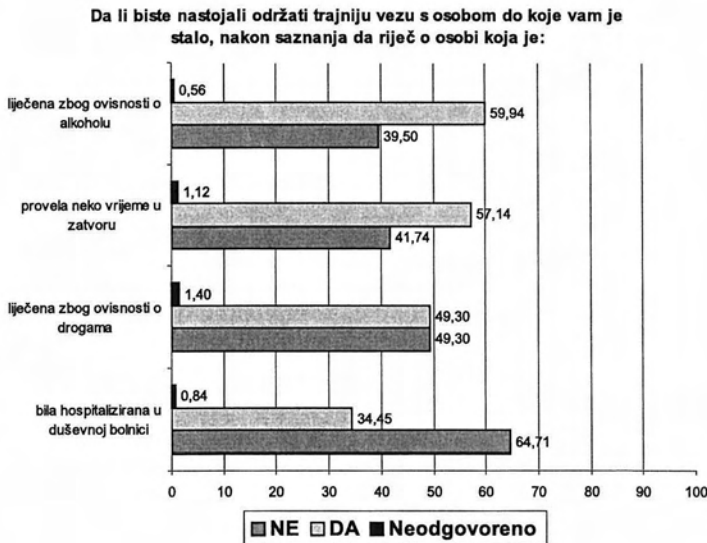
Rezultati

Pitanja i odgovori bili su usmjereni na društvene odnose različitog intenziteta od emotivnih odnosa (održavanje veze, uspostavljanje veze, uspostavljanje prijateljstva), preko komunikacije temeljene na zajedničkom interesu (spremanje ispita, poslovni odnosi, podstanarstvo) do odnosa u kojima postoji faktična blizina, najčešće kao rezultat slučajnosti (susjedstvo). Tabelarni prikaz koji slijedi prati navedeni intenzitet emocionalnih odnosa od najizraženijeg do nepostojećeg.

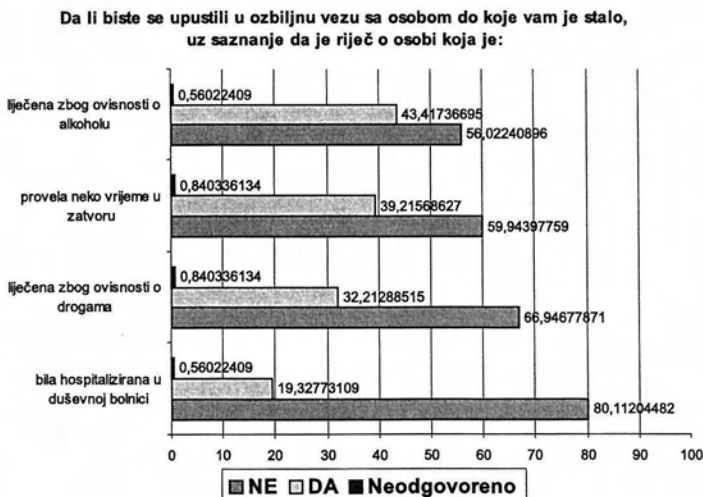
³ Više o tome Goffman, E.: *Stigma and Social Identity* u Farrell, R.A. and Swigert, V.L.: *Social Deviance*, Philadelphia, New York, Toronto, 1975, str. 78.-84.; Karstedt, S.: *Soziale Randgruppen und soziologische Theorie* (1) u Brusten/Hohmeier: *Stigmatisierung 1+2, Zur Produktion gesellschaftlicher Randgruppen*, Darmstadt 1975.

Utjecaj emotivnih stavova studenata prema navedenim kategorijama nastojalo se dobiti pitanjima o održavanju veze (koja podrazumijevaju postojanje emotivnih odnosa) i pitanjem o upuštanju u vezu s navedenim osobama (osobi je stalo, ali veza još ne postoji).

Slika 1.

Slika 2.

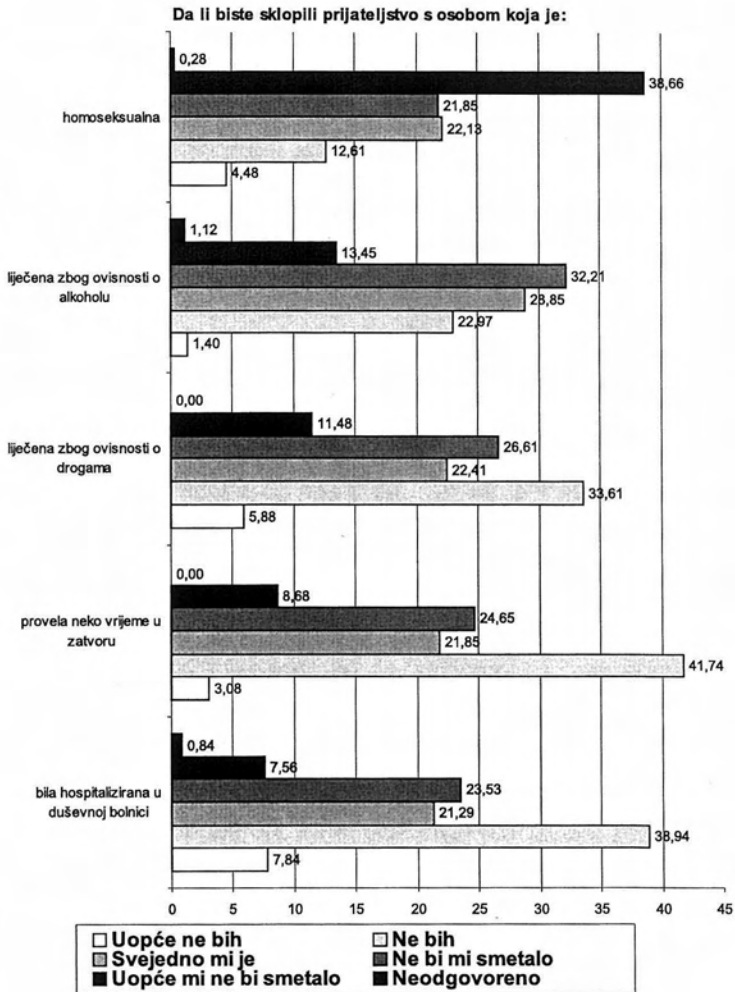

Na oba pitanja studenti su najmanje prihvaćali održavanje, odnosno uspostavljanje veze s osobama koje su bile hospitalizirane u psihijatrijskim ustanovama (64,71%, 80,11%). Drugim riječima, kada se radi o bivšim psihijatrijskim bolesnicima, stigmatizacija je najjača i kada se radi o održavanju postojeće i stvaranju nove veze. Nadalje, trajniju vezu prekida činjenica saznanja o bivšoj ovisnosti od droge (49,30%), zatim bivšem zatvorskom kažnjavanju osobe (41,74 %), a najmanja stigmatizacija upućena je bivšim ovisnicima o alkoholu (39,50 %). Kod upuštanja u ozbiljnu vezu redosljed stigmatiziranja je isti. Tako nakon najveće stigmatizacije bivših psihijatrijskih bolesnika, slijede bivši ovisnici o drogama (66,95 %), zatim bivši zatvorenici (59,94 %) i na kraju, kao i kod održavanja veze, bivši ovisnici o alkoholu (56,02 %). Iako se u oba slučaja radi o velikim postocima neprihvatanja, činjenica da se bivši alkoholičari najviše prihvaćaju vjerojatno proizlazi iz društvene prihvaćanosti alkohola u našoj kulturi općenito. Naime, u našoj sredini ne postoji još uvijek u dovoljnoj mjeri izgrađen senzibilitet javnosti za opasnost od alkoholizma, pa bi se moglo reći da se mnoga alkoholna pića još uvijek smatraju tek prehrambenim proizvodima.

Uspoređujući odgovore na oba pitanja možemo zaključiti da niži postoci neprihvatanja kod održavanja trajnije veze u odnosu na neprihvatanje kod upuštanja u novu vezu ukazuju na manju stigmatizaciju prema poznatim osobama. Drugim riječima, poznavanje osobe smanjuje predrasude prema njima. Naime u genezi predrasuda najčešće se nalazi neznanje (u ovom slučaju nepoznavanje osobe) koje generira strah, neizvjesnost, nepovjerenje, nesigurnost. Stoga se može zaključiti da poznavanje osobe kao pozitivno iskustvo smanjuje njezinu stigmatizaciju. Štoviše, u kontekstu stvarnog života (izvan hipotetičnih pitanja anonimnih anketa) može se postaviti pitanje – da li je uopće moguće stigmatizirati osobu s kojom postoji emotivna veza? Čini se da druge pozitivne osobine zbog kojih, uostalom, volimo ili poštujemo osobu devijantnog ponašanja ipak imaju odlučujuću ulogu u slučajevima ne napuštanja osobe.

Emotivan odnos kao temelj prihvaćanja ili odbijanja druge osobe moguće je pratiti i u prijateljskim vezama.

Slika 3.

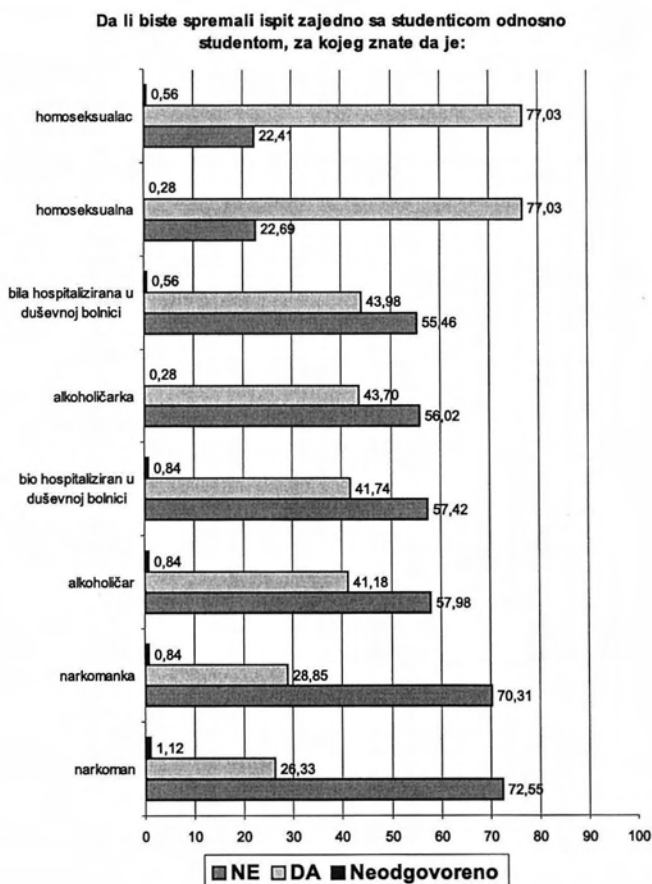

Kod pitanja o sklapanju prijateljstva ponudili smo skalu odgovora od kategoričnog odbijanja (uopće ne bih) do potpunog prihvaćanja (uopće me ne bi smetalo) dajući mogućnost ne zauzimanja stava (svejedno mi je). Čak i kod ovakve varijante različitog intenziteta prihvaćanja, odnosno odbijanja, najveće neprihvatanje studenti su pokazali prema bivšim psihijatrijskim bolesnicima (uopće ne bih i ne bih - 46,78%), odmah zatim slijede bivši zatvorenici (44,62%), pa bivši ovisnici o drogama (39,49 %), bivši alkoholičari (24,37 %). Najmanje odbijanje pri pitanju sklapanja prijateljstva studenti su iskazali prema homoseksualnim osobama (17,09 %). Možda razlog najveće tolerancije prema homoseksualnim osobama treba tražiti, između ostaloga, i u dugogodišnjem

lobiranju njihovih udruga koje je medijski dobro praćeno, i osobito tematski jako zastupljeno kroz film kao najutjecajniji medij. Isto tako i ne manje važnu ulogu odigralo je i javno istupanje homoseksualaca (osoba iz javnog života) u posljednjih petnaestak godina. Pored navedenog, njihovo nastojanje za ravnopravnošću, odnosno suprotstavljanje diskriminaciji u mnogim sredinama već je utjecalo na zakonsku regulativu kao najočitiji primjer njihove prihvaćenosti na normativnom nivou, a ovo istraživanje to djelomično i potvrđuje u svakodnevici.

U sljedećoj grupi pitanja nastojalo se doći do stavova studenata prema istim kategorijama, a kroz društvene odnose koje, prije svega, određuje zajednički interes kao npr. spremanje ispita, poslovni i podstanarski odnosi.

Slika 4.

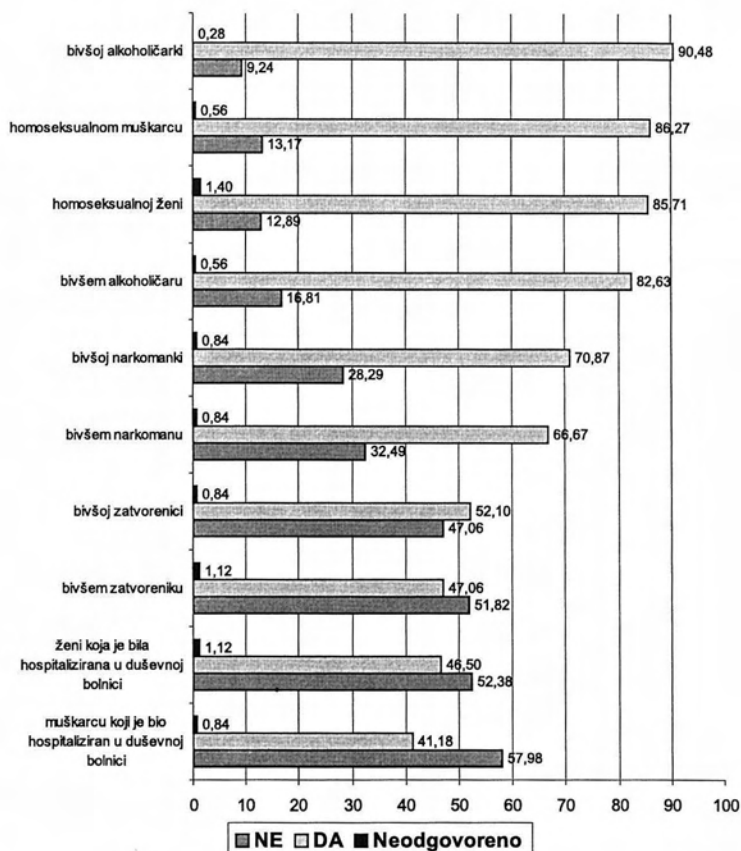

U odgovoru na pitanje o zajedničkom spremanju ispita studenti su, što je i bilo za očekivati, najveće neprihvatanje iskazali prema ovisnicima, i to prema

narkomanima (72,55 %)/narkomankama (70,31 %) i alkoholičarima (57,98 %)/alkoholičarkama (56,02 %). Naime, jasno je da se ovim kategorijama pripisuje nesposobnost ili barem otežanost umnog funkcioniranja jer je riječ o aktualnoj (sadašnjoj) ovisnosti. Međutim gotovo isto odbijanje pokazali su i prema bivšim psihijatrijskim bolesnicima (57,42 %/ 55,56 %). Razlog velike stigmatizacije ovih osoba je vjerojatno isti, čime se potvrđuje trajna stigmatizacija ove kategorije, odnosno trajno dovođenje u pitanje njihovih intelektualnih sposobnosti. Ipak, kod ovih zaključaka ne bi trebalo zanemariti i uvijek prisutan racionalan ili iracionalan strah od nepredvidljivog ponašanja duševno bolesnih osoba.

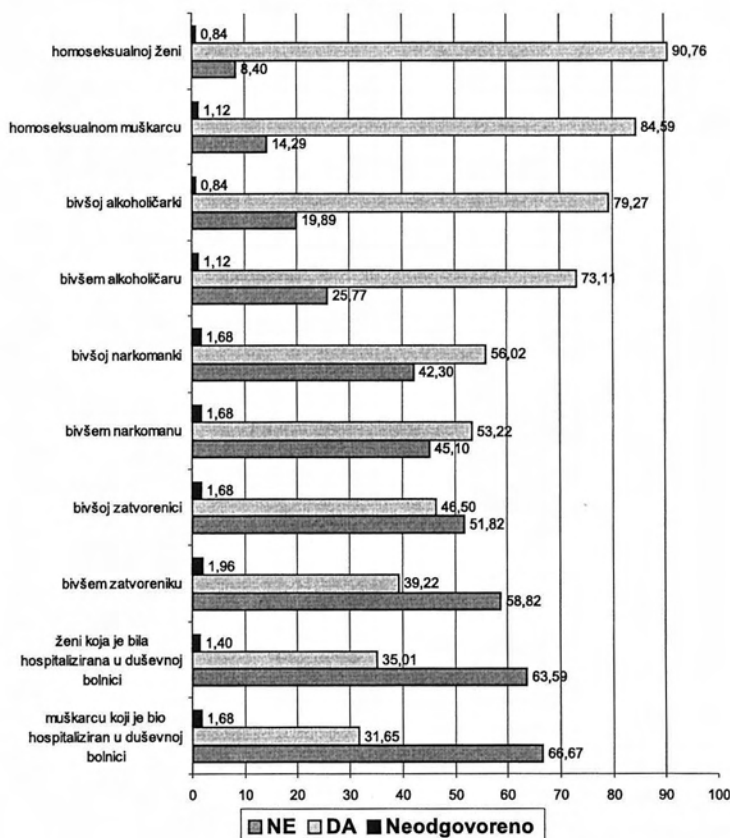
Slika 5.

Da li biste prihvatili posao kod poslodavca, uz saznanje da je riječ o:

Slika 6.

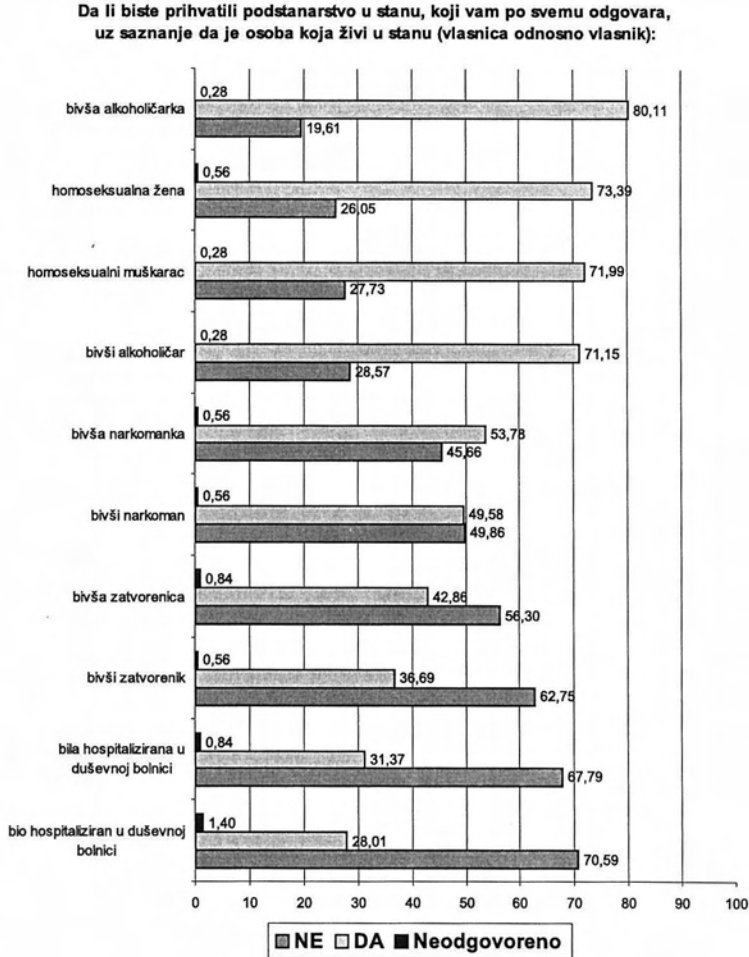
Da ste poslodavac, da li biste zaposlili osobu koja zadovoljava sve formalne uvjete i jedina se javila na vaš natječaj, uz saznanje da je riječ o:

Uspoređujući stavove studenata prema poslovnim odnosima uočljiva je njihova veća tolerancija u situaciji kada oni potražuju posao, nego kada se nalaze u ulozi poslodavca. Vjerojatno je riječ o spremnosti na kompromis kada se radi o vlastitom egzistencijalnom pitanju. Inače redosljed neprihvatanje pojedinih kategorija i kod ovih odnosa nije bitno drugačiji. To znači da i kod poslovnih odnosa najveće neprihvatanje studenti pokazuju prema bivšim psihijatrijskim bolesnicima, zatim bivšim zatvorenicima i bivšim ovisnicima.

Ipak, pravi se razlika u spolovima, pa je tolerancija nešto veća prema ženama. Iako je teško naći argumente za obrazloženje ove činjenice, čini se da nije pogrešan zaključak o klasičnom općepoznatom doživljavanju žena kao manje opasnih osoba zbog manje fizičke snage.

Slika 7.

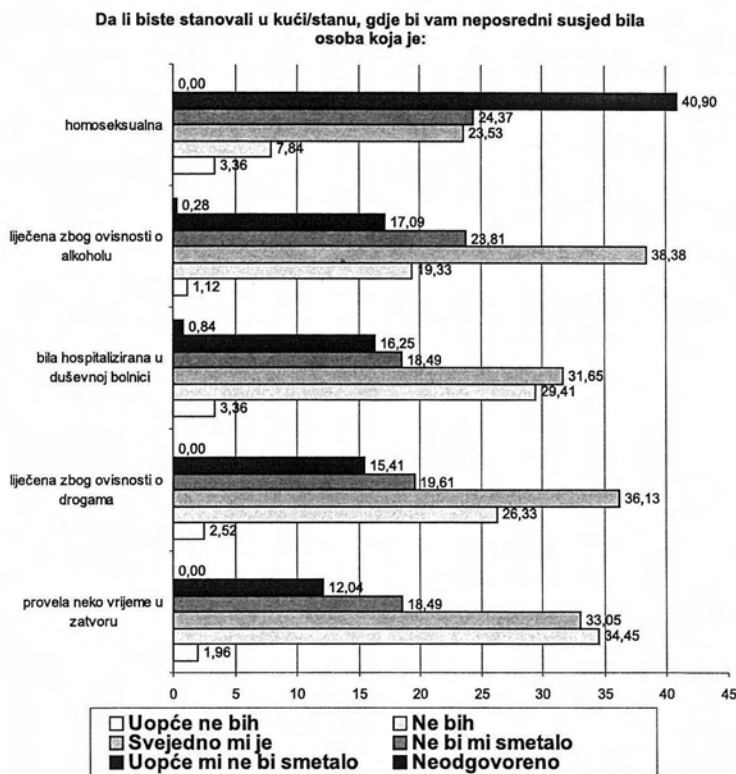

Odgovor na pitanje o podstanarstvu kod vlasnika/vlasnice koji pripadaju jednoj od navedenih kategorija daje gotovo isti rezultat. Najveća stigmatizacija odnosi se na bivše psihijatrijske bolesnike, i to muškarce 70,59 %, a žene 67,79 %. Odmah nakon njih slijede bivši zatvorenici: muškarci 62,75 %, odnosno žene 56,30 %. Najmanje neprihvatanje studenti su pokazali prema bivšoj alkoholičarki (19,51 %), što je čak 9 % manje od odbijanja bivših alkoholičara (28,57 %). Ovu razliku u toleranciji u korist ovisnica u odnosu na ovisnike može se tumačiti na ranije spomenuti način, manjom fizičkom snagom žena u odnosu prema muškarcima, a što je posebno važno kod stanja agresije izazvane utjecajem alkohola. I odgovori na ova pitanja potvrđuju dosljednost stavova studenata prema

najneprihvaćenijim (bivši psihijatrijski bolesnici i zatvorenici), odnosno najmanje odbijenim (bivše alkoholičarke) kategorijama devijantnih osoba.

Posljednje pitanje odnosi se na neposredno susjedstvo, odnosno na faktičnu blizinu koja je najčešće rezultat slučaja, lišena emotivne veze ili nekog zajedničkog interesa.

Slika 8.

Kod ovog pitanja odgovori su bili ponuđeni u skali od kategoričnog uopće ne bih do uopće mi ne bi smetalo. Studenti su u najvećoj mjeri iskoristili mogućnost ne zauzimanja stava. Međutim, oni koji su zauzeli stav najveću stigmatizaciju iskazali su prema bivšim zatvorenicima (36,41 %), pa tek nakon njih prema bivšim psihijatrijskim bolesnicima (32,77 %). Treba uočiti da su u odgovoru na ovo pitanje dobiveni, u cjelini gledajući, manji postoci neprihvaćanja svih navedenih kategorija kao jasan pokazatelj vjerovanja u "sigurnost vlastitih zidova". Naime, veća fizička distanca s osobom devijantnog ponašanja (koja se ne bazira na emotivnim odnosima), odnosno smanjena mogućnosti neposrednog fizičkog dodira smanjuje i potrebu za stigmatiziranjem. Međutim, vjerovanje u "sigurnost

zidova” ima i “drugu stranu medalje”, pa zatvori i “ludnice” svojim zidovima stoljećima, a i danas služe društvu za izolaciju kriminalaca i duševnih bolesnika.

Diskusija

Prije upuštanja u diskusiju o navedenim rezultatima potrebno je još jednom naglasiti da uzorak istraživanja čini jedna, ne samo brojem, već i statusom ograničena kategorija osoba – studenti Pravnog fakulteta. Ova kategorija osoba nije izabrana slučajno. Njihov izbor odredili su s jedne strane razlozi pragmatičnosti (bili su nam dostupni i motivirani da sudjeluju), a s druge važnost njihovih stajališta (jer se radi o osobama od kojih će većina ili barem dobar dio u pravnom sustavu imati određenu, a možda i odlučujuću ulogu). Pored toga, treba napomenuti da su pitanja bila ograničena na određene interakcijske odnose različitog intenziteta unutar socijalnih veza (od emotivnih veza preko uobičajene društvene komunikacije koja nema emotivnu podlogu, već je temeljena na zajedničkom interesu, do faktične blizine koja je najčešće rezultat slučajnosti). Možda najvažnije na što treba upozoriti jest činjenica da smo stavove studenata vezivali uz točno određene kategorije osoba koje su i inače stigmatizirane osobe ili prema kojima postoje izrazite društvene predrasude. Ovakav izbor stigmatiziranih osoba već sam po sebi nameće određeni stupanj neprihvatanja od strane anketiranih, o čemu treba voditi računa prilikom interpretacije rezultata. Drugim riječima, rezultati neće značiti samo neprihvatanje tih osoba (jer bi to bilo previše jednodimenzionalno), već isto tako i eventualno odstupanje od očekivane stigmatizacije. Osim toga, kod postojanja očekivane stigmatizacije, a što je ovdje slučaj, mnogo veće značenje dobiva redosljed, odnosno stupanj neprihvatanja pojedinih kategorija osoba, nego sama činjenica neprihvatanja.

Bez obzira na navedena ograničenja ovog istraživanja dobiveni rezultati nisu zanemarivi ako se ima u vidu ranije navedeno značenje stavova kao najbližeg puta za razumijevanje motivacije, a time i ljudskih postupaka. Među stavovima posebno mjesto pripada predrasudama koje u svojoj negativnoj ulozi predstavljaju bazu za stigmatizaciju. I dok predrasuda može biti i pozitivna, pa čak i promjenjiva, stigma je uvijek negativna i nepromjenjiva kategorija. Otuda težina koja proizlazi iz stigmatiziranja. Sa stigmatizacijom neke osobe mijenja se njezin status i uloga u društvu. Jednom žigosana kao kriminalac, duševni bolesnik, alkoholičar ili narkoman, osoba postaje izolirana od društva i susreće se sa brojnim preprekama u životu koje ograničavaju njene životne šanse. Ova stigmatizacija i segregacija ne znači samo otuđenje od društvene zajednice, već i od samoga sebe identificirajući se sa nametnutom ulogom. Drugim riječima, prihvatanje devijantnog statusa vodi daljnjim devijantnim ponašanjima stigmatizirane osobe.⁴

⁴ Na ovaj način teorija etiketiranja (labeling) u okviru teorije društvenog interakcionizma objašnjava sekundarnu devijantnost primarno stigmatiziranih. V. npr. Clinard, M.B. and Meier, R.F.: *Sociology of deviant behaviour*, str. 127.-135.

Prema tome, imajući u vidu da je stigmatizacija, bez ikakve sumnje, najteža neformalna sankcija društva, rezultati ovog istraživanja uz sva spomenuta ograničenja nisu beznačajni.

Najuočljiviji rezultat stigmatizacije od strane studenata jest neprihvatanje u najvećoj mjeri osoba koje su bile hospitalizirane u psihijatrijskoj ustanovi, zatim bivših zatvorenika, bivših narkomana, bivših alkoholičara i na kraju homoseksualnih osoba. Ovo neprihvatanje liječenih u psihijatrijskim ustanovama u postocima koji su kod nekih odgovora dosegali čak i 80 % podjednako je i kod studentica i studenata, s time da je nešto veća stigmatizacija uočena kada se radilo o muškim u odnosu na ženske pacijente.

Ovakva velika stigmatizacija duševno bolesnih nije iznenađujući rezultat. Brojna istraživanja potvrđuju slično.⁵ Razloga tomu sigurno ima mnogo. Od racionalnog straha kojeg svi imamo od nepredvidljivog ponašanja nekih duševno bolesnih osoba, zbog smanjene mogućnosti kontrole ponašanja i njihove ponekad ograničene mogućnosti komunikacije, do iracionalnog straha od vlastite univerzalne mogućnosti svih nas da umom poremetimo, pa nam je draže one koji nas na to podsjećaju držati daleko od očiju. Tome možemo dodati i iracionalno osuđivanje duševno bolesnih zbog "slabosti karaktera" ili iracionalno suglašavanje s njihovom bolešću kao "zasluženom kaznom zbog moralnog grijeha".⁶ Isto tako ne treba zanemariti ni ljudsku prirodu iz koje proizlazi potreba da vlastite mane pripisujemo drugima, pri čemu se duševno bolesne osobe pojavljuju kao vrlo pogodne "mete" za takve projekcije jer se zbog svoje mentalne nekompetentnosti ili smanjene mentalne kompetentnosti teško mogu tome suprotstaviti.

Negativnu ulogu u stigmatizaciji duševno bolesnih osoba vrlo "uspješno" igra i samo društvo. Prema brojnim istraživanjima, a i osobnom zapažanju, masmediji imaju izrazito negativnu ulogu u svakodnevnoj stigmatizaciji psihijatrijskih bolesnika. Naime, u filmovima, tv-serijama, tisku psihički bolesnici vrlo često prikazuju se kao opasne, agresivne, nasilne, nepredvidljive, nebrojive i nehumane osobe.⁷

Poznato je da je društvo prilično neosjetljivo na jezik kao sredstvo stigmatizacije. Uporaba diskriminiranih riječi i fraza kojima se nekome najčešće spontano, a često i nesvjesno pripisuju negativne osobine vrlo je očigledna upravo prema psihijatrijskih bolesnicima (ludara, psiho, debos, luđak, luzer, frik itd.), ali i onima koji to nisu, ukoliko ih se želi povrijediti ili uvrijediti. Sve ove jezične a

⁵ Tako npr. Edwards A.K.: Stigmatizing the Stigmatized: A Note on the Mentally Ill Prison Inmate, *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 44 (4), 2000., str. 480-489.

⁶ Više o tome Gilbert, P: Stigmatisation as a survival strategy in: Crisp, A.H. (ed) *Every Family in the Land: Understanding prejudice and discrimination against people with mental illness*, 2001.

⁷ Tako npr. istraživanje šest časopisa (dnevnik i tjednik) u njemačkom govornom području dovodi do zaključka da ovlaštenje u definiranju što se smatra "ludim", a što "normalnim" ne pripada psihijatriji, već javnom mnijenju izraženom kroz medije. Hoffmann-Richter, U.: *Psychiatrie in der Zeitung. Urteile und Vorurteile*, Bonn, 2000.

i vizualne etikete jače djeluje od terminologije zakonskog teksta, koja namjerno koristi neutralne, nestigmatizirajuće, čak i pozitivne nazive kao: osoba s duševnim smetnjama, psihijatrijska ustanova, udruge za zaštitu duševnog zdravlja itd.

Međutim, ovaj rezultat o najvećem neprihvaćanju bivših psihijatrijskih bolesnika čini posebno zanimljivim činjenica da je riječ o stigmatizacijama od strane studenata Pravnog fakulteta, dakle, onih koji bi sutra trebali odlučivati o tim osobama, osobito o najosjetljivijem području te problematike, o prisilnim hospitalizacijama osoba s duševnim smetnjama. Naime, prema Zakonu o zaštiti osoba s duševnim smetnjama (NN 110/1997.) svaku odluku o prisilnom smještaju osobe s duševnim smetnjama u psihijatrijsku ustanovu donosi isključivo sudac. Odlučivanje pravnik o prisilnoj hospitalizaciji smatra se dosegnutim međunarodno priznatim standardom u zaštiti ovih osoba od suvišnih, nepotrebnih zatvaranja, odnosno u njihovoj zaštiti od zloporabe psihijatrije.

Stoga se postavlja pitanje kakva uopće može biti kvaliteta tih odluka ako iza njih stoje pravnici puni predrasuda i straha prema duševnim bolesnicima. I nisu li u pravu psihijatri koji već skreću pozornost na nekvalitetne odluke, odnosno suce koji i bez provođenja postupka, «na slijepo» samo potpisuju rješenja o prisilnim hospitalizacijama (Goreta, 1999., 565). Ako je tome tako, a i rezultati ovog istraživanja bude sumnju, onda je riječ o apsurdu – duševno bolesne osobe trebat će štititi od predrasuda onih koji bi trebali biti u funkcije njihove zaštite.⁸

Sve navedeno može se “mutatis mutandis” ponoviti i kada je riječ o bivšim zatvorenicima koji se po pitanju stigmatizacije, odnosno neprihvaćanja, nalaze na 2. mjestu, odmah iza bivših psihijatrijskih bolesnika. I ovdje se može s pravom postaviti pitanje ne će li ove jako izražene stigmatizacije od strane budućih pravnik utjecati na njihovo odlučivanje (kroz sudske odluke) na štetu bivših zatvorenika? Odnosno, ne će li se činjenica nečijeg povrata (recidivizma) a priori smatrati otegotnom okolnošću prilikom izbora vrste i mjere kazne? I da li je, pored ovakvih rezultata, uopće moguće slijediti humane ideje na normativnom nivou o apsolutnoj rehabilitaciji osuđenih osoba.⁹

Zaključak

Nema sumnje da stigmatizacija kao izrazito negativna društvena pojava nosi sa sobom teške posljedice za stigmatiziranu osobu. Bez obzira o kojoj je stigmati

⁸ Treba napomenuti da su i prema nekim drugim istraživanjima studenti pravnih fakulteta pokazivali veliku socijalnu distancu prema psihičkim bolesnicima, čak i više od opće populacije. V. npr. Dessing, H. u. Voges, B.: Die Einstellung von Jurastudenten gegenüber psychisch Kranken u: *Recht und Psychiatrie* 3/2000.

⁹ U Kaznenom zakonu Republike Hrvatske (NN 11/1997.) odredbom čl. 85. o rehabilitaciji propisano je da nakon izdržane, oproštene ili zastarjele kazne zatvora ...osuđene osobe imaju sva prava građanina utvrđena Ustavom, zakonom ili drugim propisima...(st. 1.). Protekom određenih zakonskih rokova počinitelj kaznenog djela smatra se neosuđivanim ...Rehabilitirani građanin ima pravo nijekati prijašnju osuđivanost i zbog toga ne može biti pozvan na odgovornost niti može imati bilo kakve pravne posljedice (st. 4.).

riječ, stigmatizirana osoba nalazi se u tragičnoj, bezizlaznoj situaciji u kojoj nametnuta stigma najčešće postaje veći problem od primarnog problema zbog kojeg je osoba stigmatizirana. Što više, sama stigmatizacija, poradi niza iracionalnih momenata koji su joj imanentni, ne vezuje se uz jasne, nedvojbene, čvrste kriterije, što u krajnjem slučaju znači da je stigmatizirana osoba u svakom trenutku izložena svaka osoba. S druge strane, treba se suočiti s činjenicom da je stigmatizacija vječni pratilac ljudskog društva pa je nerealno očekivati radikalnije promjene u pravcu njezinog smanjivanja. Čini se da se za sada moramo zadovoljiti tek osvješćivanjem ove problematike i senzibiliziranjem javnosti za prihvaćanjem "drugačijih". Ipak, postoje i razlozi za optimizam. Naime, već su danas prisutni brojni (čak i u Hrvatskoj) antistigma projekti (osobito u odnosu na duševno bolesne osobe koje su očito prepoznate kao najslabija kategorija koja je i najviše ovisna o zaštiti drugih). Ovi programi okupljaju istomišljenike (stigmatizirane osobe, članove njihove obitelji, stručnjake, simpatizere) koji za borbu protiv stigmatizacije predlažu protest (u svim oblicima i kao individualan ili javni čin, osobito protiv medija kao izvora negativnih stereotipa i individualne jezične stigmatizacije), edukaciju (kao informaciju o pojavama podložnim stigmama), degetoizaciju (komunikacija sa stigmatiziranim osobama i njihovo uključivanje u društvene sadržaje). U navedenom kontekstu treba tražiti i svrhu provedenog istraživanja: skrenuti pažnju, upozoriti, potaknuti na razmišljanje, a sve u cilju razvijanja pozitivnog razmišljanja o stigmatiziranim osobama. Od pozitivnog mišljenja do prihvaćanja i ljudskog ophođenja prema "drugačijima" mali je korak.

Literatura

- Clinard, M.B. and Meier, R.F.: *Sociology of deviant behaviour*.
- Dessing, H. u. Voges, B.: *Die Einstellung von Jurastudenten gegenüber psychisch Kranken*
u: *Recht und Psychiatrie* 3/2000.
- Edwards A.K.: *Stigmatizing the Stigmatized: A Note on the Mentally Ill Prison Inmate*,
International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology, 44 (4),
2000.
- Giddens, A.: *Sociology*, Polity Press, Cambridge, UK, 1997.
- Gilbert, P.: *Stigmatisation as a survival strategy in: Crisp, A.H. (ed) Every Family in the
Land: Understanding prejudice and discrimination against people with mental illness*,
2001.
- Goffman, E.: *Stigma and Social Identity* u Farrell, R.A. and Swigert, V.L.: *Social Deviance*,
Philadelphia, New York, Toronto, 1975,
- Goreta, M.: *Kritički osvrt na položaj neubrojivih bolesnika u novom hrvatskom
zakonodavstvu-psihijatrijski pristup*, *Hrvatsko ljetopis za kazneno pravo i praksu*,
vol. 6, br. 2/1999.
- Hoffmann-Richter, U.: *Psychiatrie in der Zeitung. Urteile und Vorurteile*, Bonn, 2000.
- Hohmeier, J.: *Stigmatisierung als sozialer Definitionsprozess* in Brusten, M./Hohmeier,
J.: *Stigmatisierung 1+ 2, Zur Produktion gesellschaftlicher Randgruppen*,
Darmstadt, 1975.
- Horvatić, Ž.: *Osnove kriminologije*, Zagreb, 1998.

- Karstedt, S.: Soziale Randgruppen und soziologische Theorie (1) u Brusten/Hohmeier: Stigmatisierung 1+2, Zur Produktion gesellschaftlicher Randgruppen, Darmstadt 1975.
- Schiefele, U.: Einstellung, Selbstkonsistenz und Verhalten, Göttingen, Toronto, 1999., D.G. Myers: Social Psychology, New York, 1996.
- Sorokin, B. i Magdalenić, I.: Osnove socijalne psihologije, Zagreb, 1982.
- Zvonarević, M.: Socijalna psihologija, Zagreb, 1978.

Summary

STIGMATIZATION OF PERSONS WITH DEVIANT BEHAVIOR A Research of Students' Attitudes

This paper analyses students' attitudes gained by anonymous questionnaire regarding the acceptance of different deviant persons' categories of both sexes (former alcohol and drug addicts, prisoners, homosexuals and mentally hospitalized patients). Occasional sample consists of 357 regular students enrolled in all four academic year groups at the Faculty of Law in Rijeka, which is 36,32% of the whole student population at this faculty. The questionnaire contains 77 questions about social acceptance of above mentioned, undoubtedly marginalized and stigmatized groups, at the level of social relations, especially emotional and interactive relations. According to students' attitudes, the most socially unaccepted groups are persons previously hospitalized in psychiatric institutions and former prisoners. Although we are dealing with the attitudes of the certain group of persons – students at the Faculty of Law in Rijeka, the analysis of the results obtained by this relevant sample points at the need to generally undeceive the public and to make it to be sensitive to the problemacy of stigmatized persons aiming at a greater tolerance of those who are "different".

Key words: students' attitudes, stigmatization, deviant behavior.

Zusammenfassung

STIGMATISIERUNG VON PERSONEN MIT DEVIANTEM VERHALTEN

Untersuchung der Einstellung von Studierenden

In der Arbeit werden die Einstellungen von Studierenden der Rechtswissenschaftlichen Fakultät in Rijeka analysiert, die durch eine anonyme Umfrage zur Akzeptanz verschiedener Kategorien von Personen beiden Geschlechts mit deviantem Verhalten gewonnen wurden (ehemaliger Alkoholiker, Drogenabhängiger, Gefangener, Homosexueller und in der Psychiatrie

hospitalisierter Personen). Als angemessenes Sample dienten insgesamt 357 ordentliche Studierende aller vier Jahre, d.h. 36,32 % der gesamten studentischen Population der Rechtswissenschaftlichen Fakultät in Rijeka. Die Umfrage bestand aus einem Fragebogen mit insgesamt 77 Fragen zur gesellschaftlichen Akzeptanz der angeführten, zweifelsohne marginalisierten und stigmatisierten Gruppen auf der Ebene gesellschaftlicher d.h. hier vor allem emotionaler und interaktiver Beziehungen. Die geringste gesellschaftliche Akzeptanz bestand bei den Studierenden gegenüber Personen, die in psychiatrischen Anstalten hospitalisiert gewesen sind und gegenüber ehemaligen Gefangenen. Die Analyse der erhaltenen Antworten auf die Umfrage unter Studierenden zeigt, obwohl es sich bei dem Sample um eine besondere Kategorie von Personen – Studierende der Rechtswissenschaftlichen Fakultät handelt – die Notwendigkeit, die Öffentlichkeit allgemein für die Problematik stigmatisierter Personen zu sensibilisieren und sie aufzuklären mit dem Ziel, «Anderen» gegenüber toleranter zu sein.

Schlüsselwörter: *Einstellungen von Studierenden, Stigmatisierung, deviantes Verhalten.*

Sommario

STIGMATIZZAZIONE DELLE PERSONE CON COMPORTAMENTI DEVIANTI

Una ricerca sugli atteggiamenti degli studenti

Nel lavoro si analizzano gli atteggiamenti degli studenti della Facoltà di giurisprudenza di Rijeka acquisiti da questionari anonimi relativi all'accettazione di differenti categorie di persone devianti di entrambi i sessi (ex alcolisti, tossicodipendenti, detenuti, persone omosessuali e pazienti mentali istituzionalizzati). Il campione casuale è consistito di 357 studenti regolari di tutti i quattro anni accademici, che costituiscono il 36,32% dell'intera popolazione studentesca della Facoltà di giurisprudenza di Rijeka. Il questionario ha contenuto 77 domande sull'accettazione sociale dei gruppi prima citati, indiscutibilmente marginalizzati e stigmatizzati, a livello di relazioni sociali, anzitutto di legami emotivi e interattivi. Secondo gli atteggiamenti degli studenti i gruppi sociali più socialmente inaccettati sono le persone precedentemente ricoverate in istituzioni psichiatriche e gli ex detenuti. Nonostante noi abbiamo affrontato gli atteggiamenti di un determinato gruppo di persone – gli studenti della Facoltà di giurisprudenza di Rijeka – l'analisi dei risultati ottenuti da questo rilevante campione indica il bisogno di disillusione e sensibilizzazione del pubblico alla problematica delle persone stigmatizzate allo scopo di una maggiore tolleranza di questi "diversi".

Parole chiave: *atteggiamenti degli studenti, stigmatizzazione, comportamenti devianti.*

UNUTARVRNSNE (MEĐULJUDSKE) I MEĐUVRNSNE MARGINALIZACIJE

Prilog neantropocentričnoj bioetici

Dr. sc. Nikola Visković, redoviti profesor
Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu

UDK: 179.3
Ur.: 27. veljače 2003.
Pr.: 17. travnja 2003.
Prethodno priopćenje

*Naslov kolovija «Stigmatizacija i identitet marginalnih grupa...» pretpostavlja, a na žalost malo tko vidi njegovo moguće i potrebno šire značenje, da se on odnosi samo na ljudsku zoovrstu. Jer znamo da je kroz tisuće godina naše kulture, egocentrične i narcisoidne kakva jest, te s rijetkim izuzecima poput Plutarha, Montaignea ili Schopenhauera, samo čovjek (ali dakako ne uvijek i jednako svaki čovjek) imao povlasticu da bude aktivni i pasivni subjekt etičkog poretka. Takva bijeda antropocentrične etike počinje se danas temeljito propitivati. Neka mi zato bude dopušteno nabaciti stav, koji je sigurno «provokacija» za specizam (međuvrnsni rasizam) svojstven društvenoj i humanističkoj misli, da se na ovome svijetu, i upravo s odgovornošću čovjeka, također događaju stalna, užasna i najproizvoljnija uništavanja, tlačenja, stigmatizacije, marginalizacije i ništenja prirodno-kulturnih identiteta ne-ljudskih bića, biljaka i životinja i njihovih biotopa (za «kulturu» vidi npr. J. T. Bonner: *The Evolution of Culture in Animals*, Princeton, 1980). Ovaj upad u uobičajeno, ali sada već nelegitimno svođenje etičkih pojmova diskriminacije i tlačenja samo na ljudska bića, hoće biti podsjećanje na bioetičku istinu da ni unutarvrnsna (ne)pravednost nije više posve smislena izvan uvida u međuvrnsnu (ne)pravednost.*

Ključne riječi: *specizam, unutarvrnsna marginalizacija, međuvrnsna marginalizacija, diskriminacija.*

Etička misao često ne drži do toga, ali jedan od njenih postulata morao bi biti najveća moguća *principijelnost* ili racionalna *poopćivost* njenih stavova.

Društvene “marginalizacije” i “stigmatizacije”, teme ovoga skupa, jesu modaliteti ili stupnjevi (nelagoda, nepovjerenje i strah od drukčijega, predrasude, marginalizacija, netrpeljivost, stigmatizacija, diskriminacija) sveprisutnog procesa razlikovanja, udaljavanja, nekomuniciranja i podčinjavanja u odnosima moći među subjektima. Taj proces, koji se po njegovom krajnjem obliku može

pojednostavljeno nazvati "diskriminacija", jest *neopravdano razlikovanje kao etički bitno nejednakih subjekata koji su uistinu bitno jednaki*, tj. faktičko ili formalno neravnopravno tretiranje skupina subjekata u moralnim, političkim i (ili) pravnim odnosima, unatoč tome što takvi subjekti imaju za takve odnose ista relevantna svojstva.

Svaka diskriminacija postupak je nekih moćnika koji sebi daju veći značaj i veća prava, a slabije subjekte *lišavaju istog značaja i istih prava*, na način što ignoriraju zajednička im bitna svojstva i konstruiraju društvenu nejednakost po nekim međusobnim nebitnim razlikovnim svojstvima.

Tako se oduvijek u svim društvenim odnosima stvaraju zapreke nepovjerenja, straha, predrasuda, marginalizacija i diskriminacija prema *strancima, ženama, rasama, vjernicima, slaboumicima, siromasima, seljacima, etnosima, homoseksualcima, nekim bolesnicima ...*

Nedvojbeno je da se ljudi po mnogo čemu razlikuju - npr. neki su *bijelci*, a drugi nisu, neki su obrazovaniji, neki su imućniji, neki su konzervativci nasuprot drugih svjetonazora itd. Priznavanje takvih razlika nije diskriminiranje ako se argumentirano pokaže da su one racionalno opravdane osnove nekih sekundarnih moralnih, političkih i pravnih odnosa, dok diskriminiranje nastaje kada te razlike neopravdano postanu osnove za određivanje statusa ljudi u njihovim primarnim odnosima - života, slobode, dostojanstva, jednakosti pred zakonom, građanskih i političkih prava i sl.

Upadljiva je činjenica da se mnoge diskriminacije u društvenoj aktualnosti relativno *rijetko tematiziraju*. Nad njima se uglavnom spuštaju zavjese *šutnje i neznanja*. A uzroci tome su sljedeći:

1. nelagoda zbog nekonzekventnosti ili nepravednosti etičkog suđenja;
2. ideološko nametanje poimanja nejednakosti kao *prirodnih i nužnih*, a prirodno i nužno ne bi trebalo propitivati i obrazlagati, najmanje kудiti, jer su samorazumljive granice etike;
3. i najvažnije, potreba vladajućih da etička slabost uspostavljenih odnosa *bude neosvijestena* i da se diskriminirani protiv njih *ne pobune*.

Ipak, šutnja i neznanje nisu ni ovdje do kraja uspješni: o društveno neopravdanim nejednakostima, lišavanjima, marginalizacijama, stigmatizacijama i diskriminacijama uvijek se oblikuje stanovita *kritička svijet*, ma koliko ona i bila potisnuta, pa se onda o tim odnosima donekle progovara i propituje. Osobina je moderne svijesti barem načelno razumijevanje, a drugo je koliko to šire odjekuje i na zbiljske odnose utječe, da su svi ljudi u svojim bitnim svojstvima vrsno jednaki i da stoga među njima treba vladati etička ravnopravnost.

Ako je sve to uglavnom nesporno, sada moramo postaviti i daljnje pitanje, na koje nas obvezuje upravo premisa etičke principijelnosti ili poopćivosti: da li je time iscrpljeno polje etičnosti, tj. *da li se etičnost sastoji samo od rasuđivanja o tome kakvi treba da budu međuljudski odnosi?*

Ili, drukčije rečeno: *je li mogućna neka etička zajednica jednakih i vrijednih bića koja je šira od čovječanstva*, pa onda i *mogućnost nekih vrijednosnih principa što bi važili za čitavu tu zajednicu bića*, biljnih i animalnih, kao roda u kojemu je čovječanstvo samo jedna, mada nesumnjivo etički središnja, utemeljujuća i neizbježna samo-privilegirana vrsta?

Tradicionalni humanizam i etika, neovisno o svjetonazorima u kojima se očituju (vjernički i nevjernički, konzervativni, liberalni, socijalistički itd.), uopće ne stižu do toga pitanja. Njima je nedostižna i apsurdna misao, pred kojom i nejugledniji teoretiči reaguju superiornim podsmjehom ili nestrpljivim gnjevom tobože povrijeđena razuma (istim gnjevom kojim se još pred koje stoljeće reagiralo na pitanje o poopćivosti etičkih principa na robove), *da bi još netko pored čovjeka (a naročito čovjeka određene rase, naroda, vjere) mogao biti etički subjekt* - pa makar tek pasivni subjekt u smislu "ethical patiens", kao što su to već dijete i slaboumnik - *sa svojim inherentnim vrijednostima i za njihovu zaštitu potrebnim pravima*.

Takvo tradicionalno i humanističko stajalište, koje stalno vlada u filozofiji, znanosti i politici, nazivamo *apsolutni etički antropocentrizam*, a po njegovu odnosu prema drugim i etički ignoriranim bićima još i *specizam* (= vrsni, humani rasizam).

Humanizam je općenito, ime mu to kaže, prijateljstvo i poštovanje prema čovjeku, ali prema drugim živim bićima ono je još uvijek prepotentno ignoriranje i neprijateljstvo. Tu su njegove granice, koje tzv. prosvijećena misao počinje stidljivo spoznavati tek u naše doba ekološke krize.

Po tom humanističko/specističkom stajalištu ne-ljudska bića su tek *sredstva* ljudskih svrha, tj. *ne-subjeti*, jer to stajalište konstruira etičku subjektivnost isključivo prema čovjeku i u njegovu korist - po diskriminatornim kriterijima razuma, *samosvijesti, duše, duha, artikuliranog jezika* i sl. kao sposobnostima koje po samodekretiranju pripadaju isključivo homo sapiensu. Isključena takvom gospodskom samovoljom iz etičke subjektivnosti, ne-ljudska bića postaju naši *objekti i instrumentalne vrijednosti*, a nikako *vrijednosti po sebi*. Pri tome je čak pogrešno reći da su ne-ljudska bića na taj način samo diskriminirana, poput svih spomenutih marginaliziranih ljudskih skupina. Jer, nažalost, ovdje se ne radi prvenstveno o diskriminiranju, kada diskriminirani ipak ostaju u polju etike, ali degradirani, neopravdano bačeni u niže statuse... Ne-ljudska bića nisu prvenstveno statusno marginalizirana i degradirana, mada se u nekim relacijama i za njih može to reći (npr. za sve životinje koje čovjek ugrožava nasuprot statusno "sretnim" kućnim ljubimcima): ona su zapravo *etički ništavna, etički irelevantna*, slično kao među ljudima robovi i parije u položaju ne-ljudi, ali i još niže, do kraja etički ništavna, puke stvari spram kojih se mi uglavnom odnosimo bez ikakvog etičkog rasuđivanja i obzira.

S ne-ljudskim bićima (kao i s njihovim uvjetima života, biotopima) civilizirani čovjek postupa upravo *onako bezobzirno, ne-etički i razorno kao što je u doba divljaštva postupao čovjek s čovjekom iz drugih hordi ili drugih plemena*. I još gore, jer sada se događa to, i prvi put u stotinama milijuna godina, da *jedna biološka vrsta - ova ljudska, unatoč svojoj osobitoj inteligenciji ili možda upravo zbog takve inteligencije, zarobljava i iskorištava, ili pak omalovažava, muči i na kraju uništava ne samo jedinke i skupine živih bića (kako je činila u doba divljaštva), nego i čitave vrste bića i njihovih biotopa*. To je uistinu jedan totalan rat čovjeka s prirodom, kojim se temeljito razaraju sastav i funkcije prirodnoga svijeta. I tako, dok suvremena civilizacija ipak postupno ublažava diskriminacije unutar ljudske vrste, a njeni ratovi još uvijek uništavaju samo "protivnike", ne i

ljudsku vrstu, ona istodobno sve odlučnije uništava biodiverzitet izvanljudskog svijeta.

Pa ipak, to je ono glavno što ovdje hoću pokazati, između ljudske vrste i ne-ljudskih vrsta postoje ne samo instrumentalni odnosi korisnosti, koji su uistinu biološki i kulturno djelomično neizbježni, već i *bitne istosti načina bivanja i vrijednosti zbog kojih bi ljudska vrsta i ne-ljudske vrste trebale biti subjekti nekih jedinstvenih etičkih principa*. Riječ je o principima koje danas postavljaju *bioetika* i *ekološka etika* za sva živa, osjetljiva i ekološki vrijedna bića: principi što dosljednijeg poštovanja života, izbjegavanja nepotrebnih boli i patnji, te sprječavanja nepotrebnih oštećenja organizama, zajednica i staništa svih biovrsta na Zemlji. Jer sva ta bića imaju žestoku težnju za takvim uvjetima opstanka, a čovjek im to mora priznati kao njihovo pravo, kako zbog etičke dosljednosti tako i zbog dobro shvaćenih vlastitih interesa u mreži međuzavisnosti jedinstvene biosfere.

Možda zaista nastupa vrijeme kad će etika reducirana na dobro čovjeka izgubiti legitimitet, tj. kada će postati skandalozno nepošteno brinuti o našem dobru, a ne ujedno i o dobru drugih oblika života te o rješavanju sukoba među njima - makar će i pri tome ljudsko dobro neminovno zadržati, kao neizbježno polazište percepcije i rasuđivanja, neke značajne i ne uvijek opravdane povlastice.

Međutim, ovdje treba realistički zamijetiti jedno značajno ograničenje principa zaštite svakog života: *on se zapravo ne odnosi bezuvjetno na sva bića kao jedinke, već na sve vrste bića!* Jer, u prirodi svaka živa jedinka nužno *konzumira* i *potiskuje* druge jedinke, i to podjednako među životinjama i biljkama, među životinjama, te u odnosima ljudi s biljkama i životinjama. A to znači da se pojedina bića međusobno odnose kao konzumenti i konzumirani, pobjednici i žrtve, pa je stoga pred takvom biološkom zbiljom uistinu djelomično nemoćan etički zahtjev zaštite i ravnopravnosti svakog života. Ni idealno civilizirano i etički zrelo čovječanstvo ne može izbjeći određenu razinu biološke agresivnosti prema svojoj okolini, jer i ono opstoji tako što konzumira i potiskuje neka druga bića; ipak, etički i ekonomski "razumno" čovječanstvo vjerojatno može i treba nastojati, kao što po nagonu vrlo uspješno čine i "nerazumne" životinje, da odlukom svoje volje tu agresivnost svede na što manju mjeru i na što bezbolnije načine - u čemu se i sastoje teški zadaci rješavanja sukoba interesa među vrstama.

Kad smo ustanovili tu nepremostivu, ali i elastičnu prirodnu granicu etičkih načela prema pojedinačnim bićima, trebali bismo se konačno suglasiti u tome da je za čovječanstvo zaista protuprirodno i etički neopravdano (jer u prirodi toga nema i jer čovjeku to biološki nije nužno) njegovo sadašnje *mučenje* i *uništavanje bezbrojnih biovrsta na Zemlji*. Bioetika i ekološka etika, ukoliko su međuvrstne etike, postavljaju nam zadatak da pokušamo zaustaviti taj najveći i najsrमतniji zločin nad svijetom života.

Konkretnije, u čemu se taj najviši i najsrमतniji zločin sastoji?

a) Prije svega, ovih posljednjih desetljeća čovječanstvo bez razumnih potreba *oduzima* i *razara posljednje prostore-staništa divljih vrsta (flore i faune) diljem svijeta*. Radi se o pravom istrebljenju biosistema, prirodnih predjela i vrsta, a čemu se još uvijek vrlo slabo suprotstavljaju zaštitne politike stvaranja nacionalnih

parkova, rezervata i drugih pravno zaštićenih prostora, odnosno posebne zaštite nekih najugroženijih bioloških vrsta - politike koje su po značenju i nedjelotvornosti usporedive sa stvaranjem rezervata za Indijance u Americi ili apartheid zona za urođenike i bijednike zemalja u razvoju. Uostalom, svjedočimo kako sadašnje uništavanje amazonskih i indonežanskih prašuma vodi istodobno istrebljenju flore i faune tih biosistema i holokaustu indijanske kulture Yakomanija iz Orinoka i kulture Dajaka iz Sumatre. Jer uništavanje prirodnog diverziteta uvijek prati uništavanje etničkih diverziteta i identiteta nemoćnijih društvenih skupina.

b) Dok čovjek istrebljuje milijune divljih vrsta, on istovremeno *preplavljuje Zemlju milijardama jedinki vrlo malog broja domesticiranih i umjetno stvorenih biljnih i životinjskih vrsta*. Domestikacija danas nije više tek dodatak divljoj prirodi, kakva bijaše milenijama, već postaje sveobuhvatna zamjena *primarne prirode* izmijenjenom, *sekundarnom prirodom*, a sve to radi njenog izrabljivanja u svrhe koje se, zbog takvih učinaka, ne mogu ni ekonomski, ni etički, a pogotovo estetički opravdati. I kao što su u ljudskom društvu izrazom "divljak" u raznim povijesnim razdobljima diskvalificirani i stigmatizirani stranci, urođenici, seljaci, neobrazovani i svi neprilagođeni, tako se *izrazom "divlje" stigmatizira nedomesticirani život* kao opasnost koju treba otkloniti ili ekonomski neiskorišteno dobro koje treba uzgojem podvlastiti. Neke biovrste, poput zmija, vukova, lisica, miševa, ptica grabljivica, mnogih insekata, a u biljnom svijetu svih "korova" i "nekorisnih biljaka", imaju zbog idejnih predrasuda i neposrednih ekonomskih razloga još gori status od najteže stigmatiziranih, sotoniziranih i diskriminiranih ljudskih skupina iz povijesti (uvijek etički opravdanog) ljudskog beščasća. Istovremeno se u držanju privrednih životinja *prelazi od relativno blagog seoskog uzgoja u užasne postupke industrijskog masovnog uzgoja životinja kao živih strojeva*, što po uvjetima života odgovara, ali u još gore načine, koncentracijskim logorima za ljudska istrebljenja.

c) Naša neetičnost i osobita okrutnost prema svijetu života dospijeva i do *nakazne prakse modernoga lovstva, većine ZOO-parkova i cirkusa kao mjesta za našu zabavu s izmučenim životinjama, kao i torture desetaka milijuna životinja godišnje u većinom nepotrebnim industrijskim eksperimentima*. Tu se ponovno potvrđuje istinitost riječi Isaaca Bashevisa Singera da su "u ponašanju prema stvorenjima svi ljudi nacisti", s tim što se rastom civilizacije takvo ponašanje sve više globalizira, pa se sada na iste načine objesno zabavljamo i poigravamo mukama životinja u najmanjim naseljima i znanstvenim ustanovama diljem svijeta.

I konačno, d) tzv. postmoderni društvo stiže i do perverzne potrebe, koliko utilitarne toliko i faustovske, da *preobražava genetski sastav organizama, ne-ljudskih i ljudskih*, dodajući tako svom totalnom vanjskom ratu sa životom i jedan totalni unutrašnji rat s istim: jer za potpunu vlast nad prirodom nije više dovoljno ubiti, zarobiti, primitomiti, uzgojem mijenjati i izrabljivati, već sada možemo i trebali bismo, i ne samo po sudu brojnih stručnih i ekonomski korumpiranih kretena, nego čak i po sudu stanovitih etičara, život iznutra organski razgraditi i preobraziti prema svakom našem prohtjevu.

Zaključno možemo još reći da su sve velike povijesne diskriminacije, od ropstva do marginalizacije žene i getoizacije Roma, možda bile ustanove nužne za održavanje onih tipova vladavine koji su u svom vremenu osiguravali određeni ekonomski i kulturni napredak, pa su stoga takve diskriminacije u to vrijeme valjda morale biti etički ignorirane, i štoviše, svim razumskim sredstvima legitimirane, a mogle su biti učinkovito dovedene u pitanje tek onda kada bi oslabila ili zamrla njihova objektivna funkcionalnost. To je, recimo, gotovo nepobitna činjenica. Ali sada već možemo ustvrditi da sve spomenute diskriminacije i uništavanja ne-ljudskog života, uostalom jednako kao i međuljudske marginalizacije o kojima ste vi raspravljali, danas nisu samo principijelno neetičke, nego da one očigledno postaju i ekološki i društveno disfunkcionalne. Ovaj metaetički argument je ključan, jer jedino s njim možemo pokolebati etičke cinike i etičke skeptike, kojima je u pitanjima društvenih neravnopravnosti oduvijek posljednji razlog bio - "to je žalosno, ali nužno stanje".

Summary

INTRAGENERIC (INTERHUMAN) MARGINALIZATIONS AND INTERGENERIC MARGINALIZATIONS

A Contribution to the Nonanthropocentric Bioethics

Having in mind the title of the colloquium "Stigmatization and Identity of Marginal Groups...", it is likely to presuppose that the colloquium refers to human zoo species. Unfortunately not many people see its possible and necessary broader meaning. We are aware of the fact that in thousands of years of our culture, egocentric and narcissistic as it is, only man (and of course not always every man and not with equal participation) has had a privilege to be an active and passive object of the ethical order. Plutarh, Montaigne or Schopenhauer are excluded from this assertion as rare exceptions. Nowadays, such misery of anthropocentric ethic is being thoroughly questioned. Therefore, I am asking for permission to evoke the statement according to which constant, horrid and most arbitrary destructions, oppressions, stigmatizations, marginalizations and annulments of natural-cultural identities of non-human beings, plants and animals (for "culture" see e.g. J.T. Bonner: *The Evolution of Culture in Animals*, Princeton, 1980) occur in this world with responsibility of the mankind. The statement is certainly a "provocation" to speciecism (intergeneric racism) proper to social and humanistic thought. This incursion into the common, but already non-legitimate reduction of the ethical concepts of discrimination and oppression to human being only, is meant to be a reminder of bioethical truth that even the intrageneric (in)justice is meaningful without the insight into the intergeneric (in)justice.

Key words: *speciecism, intrageneric marginalization, intergeneric marginalization, discrimination.*

Zusammenfassung

MARGINALISIERUNG INNERHALB EINER ART UND MARGINALISIERUNG UNTER VERSCHIEDENEN ARTEN Beitrag zu einer nicht anthropozentrischen Ethik

Das Thema unseres Kolloquiums «Stigmatisierung und Identität marginaler Gruppen ...» setzt voraus, und leider sieht kaum jemand seine mögliche und notwendige weitere Bedeutung – dass es sich nur auf die menschliche Art bezieht. Denn wir wissen, dass durch die Jahrtausende unserer Kultur, egozentrisch und narzisstisch wie sie ist, mit seltenen Ausnahmen wie Plutarch, Montaigne oder Schopenhauer nur der Mensch (aber selbstverständlich nicht immer und gleich jeder Mensch) das Vorrecht hat aktives und passives Subjekt der ethischen Ordnung zu sein. Solch eine armselige anthropozentrische Ethik beginnt man heute grundlegend zu hinterfragen.

So möge mir erlaubt sein, eine Auffassung aufzuwerfen, die sicher eine «Provokation» ist für das Spezifikum (Rassismus zwischen verschiedenen Arten), das dem gesellschaftlichen und humanistischen Denken eigen ist, nämlich, dass auf dieser Welt, und gerade unter Verantwortung des Menschen auch eine ständig, furchtbare und willkürliche Vernichtung, Unterdrückung, Stigmatisierung, Marginalisierung und Nichtigmachung der natürlich-kulturellen Identität nicht menschlicher Wesen, Pflanzen, Tiere und deren Biotopen geschieht (zu «Kultur» vgl.z.B. J. T. Bonner: *The Evolution of Culture in Animals*, Princeton, 1980).

Dieser Überfall auf die gewöhnliche aber nun schon nicht legetime Rückführung der ehischen Begriffe Diskriminierung und Unterdrückung auf nur menschliche Wesen wird eine Erinnerung an die bioethische Wahrheit sein, dass die (Un)Gerechtigkeit innerhalb einer Art nicht mehr völlig zu denken ist außerhalb des Einblicks in die (Un)Gerechtigkeit zwischen verschiedenen Arten. In seinem Aufsatz legt der Autor dar wie sich diese Ungerechtigkeit, Stigmatisierung und Ignorierung der Identität zwischen verschiedenen Arten nicht menschlicher Wesen in der heutigen Welt und in den neuen Prozessen der Globalisierung ereignen.

Schlüsselwörter: *Spezies, Marginalisierung innerhalb einer Art, Marginalisierung unter verschiedenen Arten, Diskriminierung.*

Sommario

**MARGINALIZZAZIONE INTRAGENERICA (INTERUMANA) E
MARGINALIZZAZIONE INTERGENERICA
Contributo alla bioetica non antropocentrica**

Il titolo del colloquio “Stigmatizzazione e identità dei gruppi marginali...” presuppone ci si riferisca solo alla specie zoologica umana, e non molte persone vedono il suo possibile e necessario significato più ampio. Noi siamo consapevoli che in migliaia di anni della nostra cultura, egocentrica e narcisistica come è, solo l’uomo (e ovviamente non sempre ogni uomo e non con la stessa partecipazione) ha avuto il privilegio di essere un oggetto attivo e passivo dell’ordine etico, con l’esclusione da tale affermazione come rare eccezioni di Plutarco, Montaigne o Schopenhauer. Oggigiorno tale miseria di etica antropocentrica è posta completamente in questione. Così io chiedo il permesso di richiamare l’affermazione secondo cui le costanti, orride e più arbitrarie distruzioni, oppressioni, stigmatizzazioni, marginalizzazioni e cancellazioni delle identità naturali-culturali degli essere non-umani, delle piante e degli animali (per “cultura” vedi ad esempio J. T. Bonner, *The Evolution of Culture in Animals*, Princeton, 1980) accadono in questo mondo con la responsabilità del genere umano. L’affermazione è certamente una “provocazione” allo specismo (razzismo intergenerico) proprio del pensiero sociale e umanistico. Questa incursione nella comune, ma già illegittima riduzione dei concetti etici di discriminazione e oppressione solo all’essere umano è intesa per essere un promemoria della verità bioetica che anche la (in)giustizia intragenerica è significativa senza l’addentrarsi dentro la (in)giustizia intergenerica.

Parole chiave: *specismo, marginalizzazione intragenerica, marginalizzazione intergenerica, discriminazione.*

ENLARGEMENT – IN SEARCH FOR EUROPEAN IDENTITY

Ph.D. Mitja Žagar, Associate Professor
Faculty of Social Sciences,
University of Ljubljana, Slovenia
Director of the Institute for Ethnic Studies,
Ljubljana

UDK: 316.722::061.1EU
Ur.: 19. ožujka 2003.
Pr.: 23. svibnja 2003.
Prethodno priopćenje

Proširivanje – u potrazi za europskim identitetom

Rasprava o identitetu – posebno rasprava o kolektivnim identitetima – može se usredotočiti na nekoliko kratkih, ali važnih pitanja koje postavlja pojedinac u pluralnom društvu: Tko sam ja? Tko smo mi? Tko su ONI – DRUGI? Ova tri pitanja autor razmatra u prilogu o konstrukciji novog europskog identiteta – ili bolje rečeno novih europskih identiteta – u kontekstu proširenja Europske unije. Za potrebe ovog prikaza koristi se sljedeća definicija kolektivnog identiteta. Identitet je osjećaj pripadanja određenom entitetu, koji je određen različitim (u slučaju kolektivnih identiteta – usuglašenim i međusobno prihvaćenim) objektivnim i subjektivnim kriterijima. Svaki identitet treba shvatiti kao proces: on se pojavljuje, mijenja, preobražava i eventualno nestaje. Europski identiteti neće zahtijevati tek uključivanje, već i preobrazbu postojećih europskih identiteta koji počivaju na različitom shvaćanju Europe u najširem smislu. Novi europski identiteti morat će se graditi na pozitivnim iskustvima i tradicijama «europeljstva», ali trebaju uzeti u obzir i prevladati negativna iskustva što su uzrokovala dosta patnje. To znači da (će) novi zajednički europski identiteti morati biti opečeprihvatljivi, uključivi i pluralistički te podrazumijevaju sveobuhvatnu strategiju njihova razvoja. Strategija treba biti izgrađena na novoj «ideologiji suradnje», zasnovanoj na uključivanju, ravnopravnosti i priznavanju različitosti. Uzimajući u obzir činjenicu da u integrativnim procesima neće tako brzo nestati nacionalne države, novi europski identiteti morat će postojati uz postojeće tradicionalne identitete i patriotizam; štoviše, treba biti razvijen demokratski nadnacionalni patriotizam što je moguće samo pod pretpostavkom pravilnog rješavanja problema demokratske nedostatnosti Europske unije.

Ključne riječi: EU, identitet, kolektivni identiteti, tradicionalni identiteti, europski identitet.

1.

To speak about identity and specifically about European identity is a difficult, but very tempting task. This topic is often discussed and sometimes dominates discussions in pubs, streets and different institutions; discussions on identity are frequent also at schools and within a scientific community. It is no wonder that identity is one of natural topics for discussions. Namely, discussions on identity focus on a few short, but important questions often asked by every human being:

Who am I?
Who are WE?
Who are THEY – the others?

Not surprisingly – as it is with weather or football – everybody has an opinion and/or specific views on identity. Often these views differ; they can be conflicting and, sometimes, exclusive. In a way, these discussions and different, sometimes, dissenting views reflect the complexity of the phenomenon itself.

2.

Questions regarding the nature and content of European identity, but especially the search for a new European identity, its relations with other identities and a possible loss of national identities, are frequently asked in the context of the EU (Eastern) enlargement. These questions are discussed and different views exist in all current EU member states. Initiated especially by opponents to the EU integration they are or are becoming burning issues also in the candidate countries. Often, the public (opinion) in these countries fears that their national identities will be lost or, at least, substantially weakened with their full integration into the EU. So far, nobody knows the answers to these questions.

I guess I was asked to prepare this presentation on the search for a new European identity in the context of the EU (Eastern) enlargement because identities, especially ethnic identities as specific forms of collective identities are traditionally important topics in the study of ethnicity (ethnic studies). Additionally, I have participated in many discussions on the possible role (position) of the future EU member countries and their populations within this European integration.

Initially, I thought of presenting a traditional analytic study of this phenomenon that would contribute to the already substantial existing body of scholarly literature in this field. However, when I asked the organizers of this international conference about my intentions their reaction was: “Oh, God, NOO!” They told me that the last thing they needed was another traditional serious and possibly boring paper. They asked me for a more popular essayist approach – for a programmatic contribution that should aim at offering some new concepts and approaches. Although I knew that this was an (almost) impossible task, I decided to give it a try. And here is my attempt to fulfil the requests of the organizers.

3.

When I started to review the existing scholarly literature on identity¹ again to see what others had said about this topic, I felt that almost everything has been written or said. Practically every discipline of social sciences and humanities and many scholars addressed this issue in their specific way. I looked at several (more than eighty – to be precise) different definitions of identity – or, better, identities. Some of them are very simple, others complex, some more general, while others are very specific.

Reviewing the literature I found also several different and occasionally conflicting ideas and concepts of European identities. This is not surprising. Discussions and different discourses on the definition/concept of Europe and its identity/identities exist for several centuries. However, in recent discussions there seems to be a common ground appearing. They point at an urgent need to establish a new concept of pluralistic and inclusive European identity that would recognize the existing diversities.

4.

I shall start this discussion with a simple initial question:

What is identity?

However, there is no simple answer to this question - which might not be all that simple after all. I have already mentioned that there are several definitions of identity/identities that could serve as answers to this question.² For the purpose of this presentation that focuses on (a new) European identity as a specific type of – existing or emerging – collective identity, it is sufficient to use a simple definition that

identity is the feeling of belonging to a certain entity, defined by different (in the case of collective identities – agreed upon and shared) objective and subjective criteria.

¹ In bibliographical references at the end of this presentation you can find a selected list of some works that I used to write this text. Although I do not refer directly to all listed titles, I decided to include them because they contributed to the formulation of my discourse.

² We might start with a few definitions from dictionaries and encyclopaedia. The **identity** is described, for example, as:

A)

1. the condition of fact of being the same in all qualities under consideration; sameness; oneness.

I would add that every (individual and collective) **identity as a social phenomenon is a process** and not a state; it appears, changes, transforms and eventually ceases to exist.

As imperfect as this simple working definition is, it points a few important characteristics of this phenomenon. Identity might be an objective fact, but it is above all a (individual and/or collective) feeling and belief that somebody belongs to a specific category determined by common characteristics. However, a feeling of an individual might not be enough; it is very important that also others see (perceive) and recognize this individual as a member (part) of a specific entity. In this context, identity gets its social dimensions and becomes a social phenomenon.

Additionally, we have to recognize that there are several different (types of) identities we can detect in everyday life. Not only that there are several (different) identities that simultaneously exist in every society but also it can be noted every individual possesses and shares several different identities at the same time, e.g.: we are members of our families; we are men and women (gender identity); usually, we have our school, job (work) and professional identities; we possess our local, regional and national identities, we belong to a certain religion and/or church (religious, church identity) or are atheists; we are young or older (age, generation identity); we are drivers and pedestrians; we belong to different associations, clubs and/or organizations that nurture their own identities; we can be athletes or fans of sport's clubs (sport, discipline, club identity), etc.

These are only a few of many individual and/or collective identities that exist and are shared by people (persons) in modern societies. We all possess several identities, but we also shift our identities occasionally and develop new ones. For example, I was told by my colleagues from the Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences that they did a study (already in the Soviet times) that detected more than fifty different identities of an individual

-
2. (a) the condition or fact of being some specific person or thing; individuality;
(b) the condition of being the same as something or someone assumed, described or claimed.

(*Webster's - New Universal Unabridged Dictionary*, De Luxe, Second edition. USA: Dorset & Baber, 1983, p. 902)

B)

1. the state of being identical, absolute sameness.

2. the condition of being of a specified person or thing; *established his identity* = established who he was.

(*The Oxford Dictionary of Modern English*, Second edition. Oxford: Oxford UP, 1983, p. 322)

C)

1. the state of having identifying characteristics.

2. the individual characteristics by which a person or thing is recognized.

3. the state of being the same in nature, quality, etc.; *linked by the identity of their tastes*.

4. the state of being the same as a person or thing described or known: *the identity of stolen things was soon established...*

(*Collins English Dictionary and Thesaurus*, Mayor New Edition. Glasgow: Harper Collins Publishers, 1993 (Reprint 1994), p. 560)

in different situations throughout one's life and in some cases more than seventy different identities (especially when they studied persons from small, marginalized minorities).

Although self-identification (self-ascription), the way we see and define ourselves, is a key factor in determining our identities, it might be equally important how others see us: Do they see us the way we think/believe we are? The way others see us is especially important in cases of collective identities: When are we seen as members of a certain collective entity by others? To further complicate identity issues, often there are different "others" (others are not a homogenous block) and their views might conflict. Additionally, a key component, sometimes the constituent component of our collective identities can be the recognition of our membership and identity by other recognized members of a certain collective entity. This might lead to interesting, sometimes funny, but possibly also conflicting situations: What if somebody considers himself/herself a member of a certain collective entity (e.g. ethnic community) and identifies with it, but other (recognized) members of this entity do not recognize and accept him/her as a member? What if a certain group as a specific collective entity considers a person a member of this entity, but this individual does not identify with this collective entity? What are relations between various individual and collective identities, especially when they are in conflict with each other?

These questions would be much less important and potentially explosive, if collective identities were not exclusive. However, several collective identities are exclusive. This is conditioned with their creation. They appear when a group (collective entity) encounters another group (collective entity); initially, collective identities are often constructed in a negative way determining and stressing differences that exist between the groups. If these differences are small or difficult to detect, they might become even more important in forming distinct collective identities. Sometimes, a positive definition of a certain collective identity is also developed later, but this is not necessary. Even in these cases such collective identities often remain exclusive. However, I believe that it is more likely that positively defined collective identities are more inclusive.

When we speak of collective identities, especially such ones as regional, national or ethnic identities, we have to take into account that culture(s) constitutes an important dimension of these identities. Culture or, more precisely, shared culture is understood in many different ways in this context. However, these concepts of (shared) culture usually imply a common language, sense of a community, shared origin and history, often the existence of a religious community, etc. These concepts might mystify the phenomenon of culture. I would suggest to replace these "mystical" concepts with life-ways or folkways as does David H. Fisher in his book *The Albion's Seed*³ where he describes four different British folkways in America. This way we would describe "cultural differences" by

³ David Hackett Fischer (1989), *Albion's Seed: Four British Folkways in America*. New York, Oxford: Oxford University Press, 1989.

describing differences in speech ways, building ways, family ways, gender ways, age ways, food ways, magic and religious ways, etc. among distinct groups (communities).

5.

A (new) European identity, actually new European identities that are being shaped in the process of the EU enlargement and further development of the European integration can be best presented in relation to specific types and/or categories of identities. Here I refer to individual and collective identities, to single, multiple and multi-layered identities, to exclusive and inclusive identities, to local, sub-national (regional), national and supranational identities, ethnic and (ethno)national identities, etc. Also, we have to observe identities in relation to other social phenomena.

But, first we need to answer the following questions: Is there a European identity? How is it formed and how does it look? Are there more European identities? Deriving from my experiences I am sure that a certain European identity exists. I discovered this when I was in the USA. I definitely felt European and was aware of my European identity. Furthermore, I shared this European identity with other Europeans from several countries. Interestingly, we used American English that was nobody's mother tongue for our communication and this communication helped us to form a kind of community that was distinctively different from American ones. We recognized the existence of many differences in this community and soon discovered that also our European identities differed in several elements. Moreover, our perceptions of our European identities and their contents were different. However, there were several communalities shared by our distinct European identities. My belief, that there is a European identity, is confirmed also by my students who always tell me that they feel Slovenes, Italians or Norwegians, but that they also feel Europeans.

We can conclude that more, rather distinct European identities exist, which is conditioned by the existing diversities (including specific historic developments) in Europe. However, these European identities share several common elements that allow the formation of a common European identity. Such European identity would have to be a complex, inclusive and plural one. In addition to diverse European identities it would have to accommodate also many local, regional, ethnic, national, religious, etc. identities that exist in Europe.

This brings us to the next point. A (new) common European identity has to and can exist only simultaneously and in coexistence with other identities present in Europe. However, we might want to transform some existing aggressive and exclusive identities and ideologies – such as nationalism(s) or hegemonism – that could possibly destroy a new common, complex and internally diverse (plural) European identity. Hopefully, we are able to recognize that every individual in a modern plural world possesses several identities that interact, sometimes also contradict. This interaction can lead to new, structured identities that can be defined as multi-layered identities. These multi-layered identities are not just simple sums

of single identities, but represent new qualities with characteristics of their own. In my view, any European identity has to be a point in case. To be viable, it has to be inclusive and include different identities that (co)exist in Europe.

Is or will be a new European identity an individual or a collective identity? I would argue that European identities traditionally do have both dimensions. Although they should logically be predominantly collective identities, I would argue that for the time being their individual dimension might be more present than the collective one. This has to do with the fact that (new) Europe has not been formed as a specific community (collective entity); it yet needs to be established as such.

One of characteristics of identities is that they define borders – division lines that delimit a certain identity and thereby a certain entity from others. These borders can be territorial (as we usually perceive borders), but they can be also social borders that define specific (non-territorial) social niches of specific entities. Borders might play different roles.⁴ They do not only delimit (divide) different entities, but can enable their links, communication, co-existence and cooperation; this is extremely important in our interdependent plural world. Even if identities of these entities are exclusive they do not exclude communication and cooperation among these entities. Furthermore, they can develop complex structures and mechanisms of their relations and cooperation that can include also fairly developed and efficient mechanisms for the prevention, management and resolution of conflicts. However, exclusive collective identities usually prevent more intense cooperation and links between such entities – including inter-group marriages. Exclusive identities oppose the creation of new (common) identities, especially if they see them as their own weakening. Nevertheless, occasionally exclusive identities might accept the development of broader inclusive identities (e.g., European identity), if they do not see them as threats and if these new identities do not interfere with their exclusive nature.

The prevailing perception of identities is that they are (rather) exclusive in their nature. This perception might or might not be true. Aggressive collective identities (such as nationalist ones) that are the most present in the public nowadays are often exclusive. However, there are also a few inclusive identities (e.g., citizenship identities based on civic citizenship) that are traditionally not as aggressive and vocal. Hopefully, more inclusive identities will develop and will become more visible. I believe that inclusive identities are better able to stimulate cooperation of different entities and also formation of new common inclusive identities.

Major problems in the creation of a (new) common plural European identity will be the integration of traditional collective identities – such as ethnic, religious

⁴ About the importance of (territorial) borders for the identity of ethnic groups and for ethnic relations see, e.g., Frederick Barth, (ed.), *Ethnic Groups and Boundaries* Oslo: Universitetsforlaget / Boston: Little & Brown, 1969.

and national identities. These collective identities are usually closed, exclusive and based on the belonging to and on the close integration in specific communities. These collective identities based on belonging to a specific community are traditionally strong and very present in a life of an individual. Although this does not correspond to reality, these traditional communities with which we identify are perceived often as homogenous entities. Cross-border or supranational identities, especially complex and internally plural identities are not very often and – as a rule – they are much weaker. In many ways, the (feeling of) belonging to a cross-border or international entity as the basis for cross-border or supranational identities yet has to be created and strengthened.

6.

Although I am speaking of European identities and of building a new (common) European identity, I have not addressed the second key initial question: What and who is Europe? In other words, we need to define Europe and Europeans. Although this seems to be an easy geography quiz question in every European primary school, the answers are not that simple.

The most obvious geographical definition defines Europe as the territory between the Atlantic Coast of Portugal to the West and the Ural Mountains to the East and between the Scandinavian Peninsula to the North and the European Mediterranean coast to the South. This traditional definition includes the Mediterranean islands (with Cyprus and Malta), British Isles and Iceland, but often also Greenland. However, the South-Eastern border of Europe is not all that obvious. Within this geographical definition we know several traditional divisions of the continent. There are the Western Europe, Central (Middle) Europe, Northern Europe (Scandinavia), Southern Europe (Mediterranean), Eastern and South Eastern Europe. Historic and political divisions and definitions make every definition of Europe even more complex and complicated.⁵

Considering this geographical definition, Europeans are all those who live in this territory. But do they all feel Europeans? Although it would be almost impossible to detect the existence of a formed community in the whole territory, we could assume that inhabitants of this territory share at least some elements of a common identity. This identity might be very weak and embryonic, but people in these countries do say that they are Europeans. However, their ethnic and national identities usually override this common identity.

Historic political divisions of Europe, throughout its history but especially in the past two centuries, resulted also in diverse European identities. For example, the division of the Roman Empire defined the border that latter became the dividing

⁵ See, e.g., Michael Heffernan (1998), *The Meaning of Europe: Geography and Geopolitics*. London, New York, Sydney, Auckland: Arnold, 1998.

line between the western (Catholic and Protestant) and eastern Orthodox Christianity that dominates in the East. The Ottoman conquests defined the Islamic cultural and religious circles in Europe. These religious divisions, the existence of great European empires, changes of their borders, formation of new states, wars, diverse social, economic and political developments were additional factors that also contributed to the shaping and reshaping of European identities.

However, it was the bipolar division of the world that conditioned the most important division in the twentieth century. In Europe this division was marked by the "Iron Curtain" that also changed the perception of Europe in the heads of people. The West feared the East, but somehow forgot it. In the West they looked at the Easterners – Eastern Europeans – as poor cousins who seemed to have moved to the other part of the world. They were no longer considered Europeans of the "same kind." It was in the West that the (economic and political) concepts of the European integration were born and these concepts usually encompassed the West alone.⁶ However, Europe continued to exist in sports and in some other fields throughout the second half of the twentieth century.⁷ Political ideas of a common European space had hardly existed until the idea of a "common European house" reappeared in the 1980s. After the collapse of the communism in the East this changed and almost all Eastern European countries expressed their desires to join the EU. This meant the beginning of the Eastern EU enlargement that marks the last decade of the twentieth century and the beginning of the twenty-first century.

An important task of the enlargement process is to build a new perception of "European-ness" and a new common European identity. This means that a new perception of the European East and West should be developed that will consider both existing and appearing similarities and diversities. Although the task seems very difficult and it might require some time there were some positive examples and practices in the past – especially in the West. Namely, there the existing common European identity, sometimes fragile and uncertain, was being created after two World Wars, in the context of traditional German–French rivalry with a specific role of the UK and with contributions of other countries. The EC(s) and EU, however imperfect and criticized by Euro-skeptics, were useful tools in this process. In order to play this role in the building of a new common European identity in the future the EU and the enlargement process need to be democratic processes.

⁶ Desires of the former Yugoslavia to approach and eventually join the European Community (EC) in the 1980s did not seem very realistic, while in other Eastern European countries such ideas did not even appear – at least not officially. However, in the retrospective, we could guess now that a stronger European involvement and the possible inclusion of the former Yugoslavia in the EC could have prevented tragic wars in this territory and eased the transition substantially.

⁷ In some cases, such as certain team competitions (e.g., European football and basketball team competitions) or the Eurovision Song Contest, Europe included also Israel that has never been accepted in the Arab world to which it geographically belongs.

7.

Building a new common European identity will require not only incorporation, but also a certain transformation of existing European identities. It will have to build upon the positive experiences and traditions that form European-ness, but it will have to consider and fight also negative experiences that caused much suffering. Europe contributed greatly to social and cultural developments, made positive contributions to science, technology and culture, but also to cultural diversity and richness. However, its negative impacts were substantial as well. Europe produced aggressive and hegemonic nationalism, colonialism, fascism, Nazism, gulags, concentration camps, holocaust, "ethnic cleansing," etc. Such negative phenomena can be avoided in the future only if they are known well and if people are aware of their possible negative consequences.

This requires that we define positive contents of a new common, inclusive and pluralistic European identity and develop a comprehensive strategy for its development. This strategy shall include also a plan of a concerted action of all relevant factors, including education, science, media and politics that with their activities can contribute to the goal. Although it is not very popular to speak about ideologies nowadays, building of a new common, inclusive and pluralistic European identity does require a new "ideology of cooperation," based on the inclusion, equality and recognition of diversity. This ideology shall show all advantages of equal cooperation and inclusion for the future development of Europe. Such a new ideology should complement the currently prevailing culture and ideology of competition and mobilize people to oppose and fight all exclusive political ideologies.

A new common, inclusive and pluralistic European identity has to recognize today's reality. The European integration will not do away with nation-states any time soon. It means that this new identity as a supranational identity has to complement the existing traditional national identities and patriotism. Additionally, as Europeans, we will need to develop a democratic supranational patriotism, which is only possible if the democratic legitimacy of the European integration and its possible transformation into a European federation are ensured. This is the reason why issues of legitimacy and democratic deficit need to be addressed seriously.⁸

I believe that a broad political coalition will be required to achieve this goal. This requires a broad consensus on the content of a new common European identity that was discussed in this contribution. To summarize, I believe that this new common European identity is (as much as it already exists) and will need to be (as I hope we will shape it):

⁸ See e.g., Thomas Banchoff & Mitchell P. Smith, eds. (1999), *Legitimacy and the European Union: The Contented Polity*. London, New York: Routledge, 1999; David Beetham & Christopher Lord (1998), *Legitimacy and the European Union*. Political Dynamics of the EU Series. London, New York: Longman, 1998; etc.

- an inclusive identity,
- a multiple (multi-layered) and plural identity that will have to incorporate many existing different sub-national (regional), national and supranational identities,
- a multicultural/intercultural identity that will recognize, respect and facilitate the existing (linguistic, cultural, religious, etc.) diversity, but also development of new identities,
- an identity built upon democracy and democratic vision of a common Europe,
- an identity built upon democratic, supra-national patriotism, etc.

8.

I consider the building of a new common, inclusive and pluralistic European identity an important and desirable task. However, there are many dangers that can hinder or (even) prevent the realization of this goal. Explaining these dangers would require complex and lengthy discussions. Considering the time and space allocated to my presentation and volumes of books on these topics, I will just list some of the phenomena that are in my view the most dangerous:

- intolerance, national exclusivism (exclusiveness) and nationalism,
- racism and xenophobia,
- internal colonialism and inequalities, unequal treatment,
- hegemony, tendencies of possible future monolithism,
- the lack of legitimacy and democratic deficit, etc.

9.

Hopefully, I can conclude the paper with positive prospect. I do believe in the positive outcome of this magnificent task. If a common European home is to be realistic, we urgently need the creation of a new, inclusive and plural European identity, based on the principles of democracy, equality, recognition and respect of diversity and on the ideology of (equal) cooperation. For this end, we should undertake everything we can to start the awareness raising campaign and to contribute our share in the building of this identity.

Bibliography - references

- Malcolm Anderson (2000), *States and Nationalism in Europe since 1945*. Making of the Contemporary World. London, New York: Routledge, 2000.
- Thomas Banchoff & Mitchell P. Smith, eds. (1999), *Legitimacy and the European Union: The Contented Polity*. London, New York: Routledge, 1999.
- Frederick Barth, ed. (1969), *Ethnic Groups and Boundaries* Oslo: Universitetsforlaget / Boston: Little & Brown, 1969

- David Beetham & Christopher Lord (1998), *Legitimacy and the European Union*. Political Dynamics of the EU Series. London, New York: Longman, 1998.
- Søren Rinder Bollerup, Christian Dons Christensen (1997), *Nationalism in Eastern Europe: Causes and Consequences of the National Revivals and Conflicts in Late-Twentieth-Century Europe*. Houndmills, London: Macmillan Press Ltd. / New York: St. Martin's Press, Inc., 1997.
- David Brown (2000), *Contemporary Nationalism: Civic, Ethnocultural and Multicultural Politics*. London, New York: Routledge, 2000.
- David Hackett Fischer (1989), *Albion's Seed: Four British Folkways in America*. New York, Oxford: Oxford University Press, 1989.
- Montserrat Guibernau & John Rex, eds. (1997), *The Ethnicity Reader: Nationalism, Multiculturalism and Migration*. Polity Press, Cambridge, Oxford, Malden, 1997.
- Michael Heffernan (1998), *The Meaning of Europe: Geography and Geopolitics*. London, New York, Sydney, Auckland: Arnold, 1998.
- Eric J. Hobsbawm (1990), *Nations and Nationalism since 1789: Programme, Myth, Reality*. Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney, Cambridge University Press, 1990.
- John Hutchinson & Anthony D. Smith, eds. (1996), *Ethnicity*. Oxford Readers. Oxford, New York: Oxford University Press, 1996.
- John Hutchinson, Anthony D. Smith, eds. (1994), *Nationalism*. Oxford Readers. Oxford, New York: Oxford University Press, 1994.
- Richard Jenkins (1997), *Rethinking Ethnicity: Arguments and Explorations*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications, 1997.
- Michael Keating (1988), *State and Regional Nationalism: Territorial Politics and the European State*. Brighton: Harvester Wheatsheaf, 1988.
- James. G. Kellas (1998), *The Politics of Nationalism and Ethnicity*. 2nd revised and updated edition. Basingstoke, London: Macmillan, / New York: St. Martin's Press, 1998
- Will Kymlicka & C. Straehle (1999), "Cosmopolitanism, nation-states, and minority nationalism: A critical review of recent literature", *European Journal of Philosophy*, Vol. 7, No. 1, pp. 65-88, 1999
- Will Kymlicka (1995), *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Clarendon Press, 1995.
- Jacob T. Levy (2000), *The Multiculturalism of Fear*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2000.
- Gordon Mathews (2000), *Global Culture / Individual Identity: Searching for Home in the Cultural Supermarket*. London, New York: Routledge, 2000.
- Tariq Modood & Pnina Werbner, eds. (1997), *The Politics of Multiculturalism in the New Europe: Racism, Identity and Community*. Postcolonial Encounters. London, New York: Zed Books Ltd., 1997.
- Tom Nairn (1997), *Faces of Nationalism: Janus Revisited*. London, New York: Verso, 1997.
- "Promotion of Multi-Ethnic Society and Democratic Citizenship: Report of the Special Delegation of Council of Europe Advisers." Stability Pact for South Eastern Europe, Working Table I on: Democratisation and Human Rights. (Strasbourg, 6 March 2000)
- Philip Schlesinger (1987), "On National Identity: Some Conceptions and Misconceptions Criticized", *Social Science Information/Information sur les sciences sociales*, Vol. 26, No. 2, pp. 219-264, 1987.

- George Schöpfln (2000), *Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe*. London: Hurst & Company, 2000.
- Anthony D. Smith (1991), *National Identity*. Reno, Las Vegas, London: University of Nevada Press, 1991.
- Anthony D. Smith (1986), *The Ethnic Origin of Nations*. Oxford, Cambridge, Massachusetts: Blackwell Publishers, 1986 (Reprint 1996).
- Cynthia Willett, ed. (1998), *Theorizing Multiculturalism: A Guide to the Current Debate*. Malden, Oxford: Blackwell Publishers, 1998.

Summary*

ENLARGEMENT – IN SEARCH FOR EUROPEAN IDENTITY

Discussions on identity – especially discussions on collective identities – can focus on a few short, nevertheless very important questions asked by every human being in a plural society: Who am I? Who are WE? Who are THEY – the OTHERS? These three basic questions are also examined in light of the contribution on building of the new European identity – or better new European identities – in the context of the EU Eastern enlargement. The following simple definition of collective identity is used for the purpose of this presentation: Identity is the feeling of belonging to a certain entity, defined by different (in case of collective identities – consented and shared) objective and subjective criteria. Every identity should be understood and observed as a process: it appears, changes, transforms and eventually ceases to exist. Building new common European identities will require not only incorporation, but also a certain transformation of existing European identities that depend on different understandings of Europe in the broadest meaning. New European identities will have to be built upon positive experiences and traditions that form “Europeanism”. Nevertheless, negative experiences that caused much suffering have to be considered and fought against. That means that the new common European identities (will) have to be commonly acceptable, inclusive and pluralistic and (will) require a comprehensive strategy for its development. The strategy should be built on a new “ideology of cooperation”, based on the inclusion, equality and recognition of diversity. Considering that national states are not going to cease to exist in integrative processes any time soon, the new common European identities have to complement the existing traditional national identities and patriotism; furthermore, a democratic supranational patriotism needs to be developed, which is only possible if issues of democratic deficit of the EU are addressed properly.

Key words: *EU, identity, collective identity, traditional identity, European identity.*

* Translated by the Author.

Zusammenfassung

**ERWEITERUNG – AUF DER SUCHE NACH DER
EUROPÄISCHEN IDENTITÄT**

Die Diskussion über Identität – besonders die Diskussion über kollektive Identitäten – kann sich auf einige kurze aber wichtige Fragen konzentrieren, die jeder Einzelne in einer pluralistischen Gesellschaft stellt: Wer bin ich? Wer sind wir? Wer sind SIE – DIE ANDEREN? Diese drei Fragen betrachtet der Autor bei der Konstruktion einer neuen europäischen Identität – oder besser gesagt, neuer europäischer Identitäten – im Zusammenhang mit der Erweiterung der EU. Für diese Darstellung wird folgende Definition kollektiver Identität benutzt. Identität ist das Gefühl einer bestimmten Entität anzugehören, die durch verschiedene (im Falle der kollektiven Identität – in Einklang gebrachten und gegenseitig anerkannten) objektive und subjektive Kriterien bestimmt wird.

Jede Identität sollte als Prozess aufgefasst werden: sie erscheint, verändert sich, verwandelt sich und verschwindet vielleicht. Europäische Identitäten werden nicht nur ein Sich-Anschließen fordern, sondern die Umwandlung bestehender europäischer Identitäten, die auf einer unterschiedlichen Auffassung von Europa im weitesten Sinne beruhen. Neue europäische Identitäten müssen auf positiven Erfahrungen und Traditionen des «Europäertums» gegründet werden, aber sie müssen auch negative Erfahrungen, die viel Leiden verursacht haben, berücksichtigen und überwinden. Das bedeutet, dass neue gemeinsame europäische Identitäten allgemein annehmbar, inklusiv und pluralistisch sein müssen sowie eine umfassende Strategie für ihre Entwicklung einschließen. Diese Strategie sollte auf einer neuen «Ideologie der Zusammenarbeit» aufbauen, gegründet auf Anschluss, Gleichberechtigung und Anerkennung der Unterschiede. Unter Berücksichtigung der Tatsache, dass die Nationalstaaten in Integrationsprozessen nicht so schnell verschwinden werden, müssen neue europäische Identitäten neben den traditionellen Identitäten und dem Patriotismus bestehen; überdies sollte ein demokratischer übernationaler Patriotismus entwickelt werden, was nur möglich ist unter der Voraussetzung einer gerechten Lösung des Problems der demokratischen Unzulänglichkeit der EU.

Schlüsselwörter: EU, Identität, Kollektive Identitäten, traditionelle Identitäten, europäische Identität.

Sommario

**ALLARGAMENTO – ALLA RICERCA DELL'IDENTITÀ
EUROPEA**

Le discussioni sull'identità – in particolare le discussioni sulle identità collettive – possono focalizzare delle questioni abbastanza semplici, ma molto importanti

sollevate da ogni essere umano in una società collettiva: chi sono io?, chi siamo noi?, chi sono LORO – GLI ALTRI? Queste tre domande fondamentali sono esaminate altresì nella prospettiva del contributo alla costruzione della nuova identità europea – o meglio delle nuove identità europee – nel contesto dell’allargamento orientale dell’UE. La seguente semplice definizione di identità collettiva è utilizzata allo scopo di questa presentazione: l’identità è un sentimento di appartenenza ad una determinata entità, definita da differenti (nel caso di identità collettive – consensuali e condivisi) criteri oggettivi e soggettivi. Ciascuna identità dovrebbe essere osservata e compresa come un processo: essa appare, cambia, si trasforma ed eventualmente cessa di esistere. Costruire nuove identità europee comuni richiederà non solo l’incorporazione, ma anche una determinata trasformazione delle identità europee esistenti che dipende dai differenti saperi dell’Europa nel più ampio significato. Le nuove identità europee dovranno essere costruite sulle esperienze e tradizioni positive che formano l’“europeismo”, ma devono essere considerate e contrastate le esperienze negative che hanno causato tanta sofferenza. Ciò significa che le nuove identità europee comuni dovranno essere comunemente accettabili, inclusive e pluralistiche e richiedere una strategia comprensiva per il loro sviluppo. La strategia dovrebbe essere costruita su di una nuova “ideologia della cooperazione”, fondata sull’inclusione, l’eguaglianza e il riconoscimento della diversità. Per la considerazione che in tempi brevi gli stati nazionali non cesseranno di esistere nei processi integrativi, le nuove comuni identità europee devono essere complemento delle identità e dei patriottismi nazionali tradizionali; inoltre, bisogna sia sviluppato un patriottismo sovranazionale democratico, che è possibile solo se le questioni di deficit democratico dell’UE sono opportunamente affrontate.

Parole chiave: *UE, identità, identità collettiva, identità tradizionale, identità europea.*

TRIBALNA STIGMA I NACIONALIZAM

Dr. sc. Robert Blažević, docent
Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci

UDK: 323.12(497.1+497.5)
Ur.: 1. travnja 2003.
Pr.: 26. svibnja 2003.
Prethodno priopćenje

Tijekom 90-ih godina 20. stoljeća bili smo na prostoru bivše Jugoslavije sudionici tzv. povijesnog vremena koje je, za razliku od pukog prirodnog (fizikalnog) vremena, bogato događajima. To je bilo vrijeme provale barbarizma, primitivne rodovsko-plemenske svijesti, kada je odlučujući kriterij za ocjenu pojedinca postalo pravo ili pretpostavljeno krvno srodstvo. Ključna je postala ideologija podrijetla. Kao posljedica ideologije podrijetla i, dakako, rata došlo je do stigmatizacije manjinskih etničkih skupina (npr. Srba u Hrvatskoj, Hrvata u Srbiji) u državama koje su involvirane u ratne sukobe. Zbog toga je bivša Jugoslavija bila prirodni laboratorij za proučavanje tribalne (plemenske) stigme. Devedesete godine prošlog stoljeća ostat će upamćene kao godine mržnje, nepovjerenja i netolerancije, raspada čitavog sustava vrijednosti; to su godine kada je nenormalno postalo normalno, a normalno nenormalno, kada je istina postala laž, a laž istina. Zbog toga se može govoriti o nacionalističkom ludilu. Nacionalizam se još jednom pokazao kao najdestruktivnija sila i najmoćnija ideologija u 20. stoljeću. Izmanipulirane mase bile su materijal čija se svijest oblikovala uz pomoć moćne propagandne mašinerije, napose televizije po ukusu i željama njenih gospodara. Oni koji su se nastojali emancipirati iz te i takve mase platili su odgovarajuću cijenu. Stigmatizirani su kao izdajnici. Destigmatizacija etničkih manjina u državama koje su nastale na tlu bivše Jugoslavije jedna je od osnovnih pretpostavki za kakvu-takvu normalizaciju prilika i priključenje tih država Europskoj uniji.

Ključne riječi: *tribalna stigma, ideologija podrijetla, nacionalizam, destigmatizacija.*

1. Uvod

Tijekom 90-ih godina 20. stoljeća bili smo na prostoru bivše Jugoslavije sudionici tzv. povijesnog vremena (Bloch), koje je, za razliku od pukog prirodnog (fizikalnog) vremena, bogato događajima. To je, među ostalim, bilo vrijeme

provale barbarizma, primitivne rodovsko-plemenske svijesti, kada je odlučujući kriterij za ocjenu čovjeka postalo pravo ili pak pretpostavljeno krvno srodstvo. Bilo je to i vrijeme mržnje, nepovjerenja i netolerancije, odnosno vrijeme raspada čitavog sustava vrijednosti. U tom vremenu nenormalno je postalo «normalno», a normalno nenormalno; istina je postala laž, a laž istina. Zbog naravi novih političkih režima pojedinac je imao mogućnost biti dio izmanipulirane mase u kojoj, doduše, vonja, zaudara, ali koja mu pruža stanoviti osjećaj (lažne) sigurnosti i kompenzaciju vlastitih nedostataka i inferiornosti. Ta se mogućnost masovno i koristila pa se zbog toga može i govoriti o nacionalističkom, kolektivnom ludilu koje je krajem prošlog stoljeća zahvatilo veći dio prostora bivše Jugoslavije. Naime, kolektivistička ideologija nacionalizma se još jednom pokazala kao najdestruktivnija i najmoćnija sila u 20. stoljeću. Nacionalizam se pokazao kao osnovna integrativna i stabilizirajuća snaga novih političkih režima, prije svega Miloševićevog i Tuđmanovog, te čimbenik koji bitno pridonosi njihovoj legitimaciji. Budući da je nacionalni i domovinski interes proglašen za temeljnu vrijednost u sustavu, svi ostali interesi i vrijednosti (npr. sloboda, jednakost, tolerancija, pravednost, ljudska prava, demokracija) morali su biti interpretirani kroz prizmu nacionalne pripadnosti: sloboda je npr. sloboda od tuđinskog ugnjetavanja, pravednost je reducirana na pripadnike vlastitog nacionalnog korpusa i pojmljena kao funkcija pravedne borbe za nacionalno oslobođenje. Jednakost i pravednost se odvajaju i interpretiraju kao opet kolektivističke vrijednosti bez socijalne komponente – svi smo mi jednaki u našem interesu koji nas spaja u borbi protiv nacionalnog neprijatelja; vrijednosti koje transcendiraju ovaj horizont se ignoriraju – ljudska prava, tolerancija itd. – jer se odnose na druge (među ostalim i na potencijalnog neprijatelja) ili se pak odlažu za vremena nakon prestanka nacionalne «pogibelji». Dakle, kolektivistička paradigma klase koja je bitno obilježavala raniji komunistički režim zamijenjena je s nacijom (etnos), umjesto idejom državljanina (citoyena) kojem su osigurana sva prava neovisno o njegovim konkretnim svojstvima (npr. etnička i vjerska pripadnost) (Blažević, 1995:149). Narod (demos) je, dakle, reduciran na naciju (etnos). Zbog toga politička zajednica nije bila dosljedno demokratski ustrojena. Dakako, nacija je pojmljena biologijski, naime, kao proširena obitelj na čelu sa strogim, ali navodno pravednim ocem. Tako se je, primjerice, u Hrvatskoj nastojalo nacionalističkom kolektivističkom ideologijom opravdati autoritarnu i nekontroliranu vlast jedne osobe i jedne partije - pokreta.

S druge strane, stigmatizirani su pripadnici manjinskih etničkih skupina – u Hrvatskoj, napose srpske, dijelom i zbog velikosrpske agresije na Republiku Hrvatsku. Stigmatizirani pripadnici srpske etničke manjine su se nerijetko percipirali u većini medija (koji su, dakako, bili pod kontrolom režima), napose HRT-a, kao neljudi. Zbog toga su bili izloženi sustavnoj društvenoj izolaciji, šikaniranju, preziru i diskriminaciji. «Oblici takve, etničkom netrpeljivošću nadahnute diskriminacije također su vrlo raznoliki: od arbitrarna odbijanja zahtjeva za hrvatskim državljanstvom (praksa koja nakon 1995. tvori efikasnu barijeru protiv povratka izbjeglih Srba) i kvazisluzbenih 'deložacija' iz stanova bivše JNA, što ih provode djelatnici Ministarstva obrane i Vojna policija, preko brojnih slučajeva arbitrarnih otkaza Srbima i drugim pojedincima u državnoj upravi i

javnim poduzećima koji ne udovoljavaju kriterijima etničke ili ideološke podobnosti, pa sve do činjenice da žrtve ekstremističkog nasilja ne uživaju adekvatnu zaštitu državnih organa, da se ne izvršavaju sudske odluke kojima se štite povrijeđena prava (primjerice, o povratku nelegalno deložiranih stanara u njihove stanove ili otpuštenih radnika na radna mjesta), te da učinitelji terorističkih napada i zločina ne podliježu učinkovitoj istrazi i gonjenju.» (Zakošek, 1998:15-16). Posljedica toga je masovni egzodus pripadnika te manjine iz zemlje. Dakako, slično je bilo s etničkim manjinama (npr. Hrvatima i Albancima u Srbiji) i u ostalim državama koje su bile involvirane u jugoslavenske ratne sukobe. Zbog toga je prostor bivše Jugoslavije bio prirodni laboratorij za proučavanje tribalne (plemenske) stigme.

2. Stigma i stereotipi

U osnovi procesa stigmatizacije su nedvojbeno predrasude i stereotipi. «U socijalno psihološkom smislu predrasude su vrsta u pravilu negativnih stavova, zasnovanih na pogrešnim uvjerenjima o nekom objektu, osobi ili grupi, koji su snažno emocionalno obojeni i teško promjenjivi. Najčešći su objekti predrasuda manjinske društvene grupe (rasne, etničke, vjerske) odnosno pojedini njihovi pripadnici. Objekti predrasuda izloženi su neprijateljstvu, podcjenjivanju, diskriminaciji, segregaciji, defavoriziranju i drugim agresivnim postupcima.» (Magdalenčić, 1977: 478). Rudi Supek pak definira društvene predrasude kao «oblik društvene anti(sim)patije koja se očituje u pogrešnoj i nesavitljivoj generalizaciji i pristranom vrednovanju pripadnika drugih društvenih grupa, a koja počiva na dinamici grupnog uključivanja i isključivanja sa tendencijom ka regresiji u primitivne oblike agresivnosti u slučaju porasta međugrupnih napetosti. Ova tendencija ka regresiji je pravilo kod etničkih predrasuda» (Supek, 1973: 80). Dakle, za predrasude je karakteristična generalizacija (npr. vjerovanje da su crnke inteligentnije od plavuša), a bez provjeravanja da li je takav stav argumentiran ili ne. Dakako, pojedinci stječu predrasude tijekom socijalizacije, napose u obiteljskom krugu. One su «tvrdokorne», odnosno teško se tijekom života mijenjaju. «Povijest čovječanstva puna je užasnih i zastrašujućih događaja, masovnih pokolja koji su nastali zbog predrasuda, i ono što deprimira jest to što se čini da su predrasude i diskriminacija nepromjenjive osobine civiliziranog društva i vjerojatno je da će tako i ostati.» (Pennington, 2001: 108-109).

U sociologijskoj i psihologijskoj literaturi predrasude i stereotipi se ponekad rabe i kao sinonimi. «Budući da su predrasude generalizirani stavovi koji ne uzimaju u obzir individualne razlike, nazivaju ih i socijalnim stereotipima.» (Petz, 1992: 330). A što je zapravo stereotip? «Stereotip (grč. stereo – prefiks u značenju tvrd, krut, nepromjenljiv + typos – lik, slika, oblik), u psihologiji je jedan od faktora koji smanjuju točnost opažanja i ocjenjivanja pripadnika nekih društvenih grupa; veoma pojednostavljena i teško promjenljiva uvjerenja o osobinama pojedinih društvenih grupa (prvenstveno etničkih, rasnih, vjerskih i sl.), koja se pripisuju svakom pojedinom pripadniku tih grupa (npr. Talijani su muzikalni, Nijemci su marljivi), pri čemu se zanemaruju – često veoma značajne – intragrupne

razlike» (Magdalenić, 1977: 622). Boris Petz pak definira stereotipe (stereotipije) kao rigidna i pristrana mišljenja, stavove ili vjerovanja o nekim situacijama, osobama, grupama ljudi i idejama (npr. profesori su rastreseni, Crnci su lijeni, Škoti su škrti). U tom smislu stereotipi imaju isto značenje kao i predrasude (Petz, 1992: 429).

Stereotipe, prema Penningtonu, karakteriziraju tri osobine. Prva, ljudi se kategoriziraju po vrlo vidljivim značajkama kao što su npr. rasa, spol, nacionalnost, fizički izgled. Druga, svim članovima te kategorije ili društvene grupe pripisuje se posjedovanje istih značajki. Treće, bilo kojem pojedincu kojeg se percipira kao pripadnika te grupe pripisuje se posjedovanje tih stereotipnih značajki. Dakle, stereotipi su previše pojednostavljene i «previše generalizirane apstrakcije» o grupama ljudi, uglavnom netočne, premda mogu sadržavati i zrno istine (Pennington, 2001:119-120). Ljudi stereotipe koriste radi opravdanja diskriminacije pripadnika manjinske etničke, rasne ili vjerske skupine. «Zašto stereotipi ustraju čak i kada većina ljudi zna da se radi o jako iskrivljenoj slici stvarnosti? Oni imaju pozitivnu funkciju nametanja neke vrste reda i strukture u potencijalno kaotičnu socijalnu okolinu. Bez 'stavljanja ljudi u pretinac' bilo bi iznimno teško da se društvene interakcije odvijaju onako glatko kao što se odvijaju. Mi jednostavno ne možemo komunicirati, upoznati se i razviti prijateljstvo sa svakim koga sretnemo – trebamo imati jedan grub i gotov sustav koji će nas voditi. Stereotipi također mogu ustrajati i neprekidno se obnavljati preko konformizma prema prevladavajućim društvenim normama ili društvenim vrijednostima koje postoje u tom vremenu ili u određenom društvenom kontekstu.» (Pennington, 2001:121).

S negativnim stereotipovima u određenim društvenim okolnostima može biti povezan pojam stigmatizacije. U našem kontekstu stigmatizacija (grč. stigma – znak, žig) znači negativno obilježavanje pripadnika manjinskih etničkih i vjerskih skupina. Naime, negativni stereotip može, ali i ne mora, evoluirati u stigmatizaciju neke društvene skupine i na kraju dovesti do «konačnog rješenja» (npr. slučaj Židova u nacističkoj Njemačkoj). Josip Županov tako navodi primjer Miloševićevog rata protiv Hrvatske. «Budući da sam često navraćao u Beograd i ponekad dulje boravio u tom gradu, još početkom 60-ih godina sam zamijetio negativan stereotip o Hrvatima. Taj je stereotip negdje početkom 80-ih (a možda i nešto prije) evoluirao u stigmu: Hrvati su preimenovani u 'ustaše'. Da takvo etiketiranje znači stigmatizaciju, dokaz je i to što se danas taj pogrdni naziv lijepi u Srbiji nekim omrznutim političarima koji su etnički Srbi. Nakon stigmatizacije uslijedio je Vukovar i masovno protjerivanje hrvatskog stanovništva s okupiranih područja. Naravno, ne tvrdim da je 'ustaška' stigma bila uzrok rata, ali je sigurno pridonijela psihološkoj mobilizaciji za rat i stravičnim ljudskim stradanjima koja nužno ne proizlaze iz logike vojnih operacija.» (Županov, 2002: 197). Doduše, rat je iza nas, ali je «ustaška» i «četnička» stigma i dalje nazočna. A to zapravo znači stigmatizaciju Hrvata u Srbiji i Srba u Hrvatskoj, odnosno njihovu marginalizaciju i diskriminaciju.

3. Stigma i ratovi na području bivše Jugoslavije

Tijekom ratnih sukoba na prostoru bivše Jugoslavije nastao je prirodni laboratorij za proučavanje tribalne (plemenske) stigme. Inače, pojam stigme u sociologijsku teoriju uvodi američki teoretičar Ervin Goffman (1922.-1982.) u svom istoimenom djelu (*Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*) iz 1961. godine. Kao simbolički interakcionista Goffman razlikuje tri skupine stigmatiziranih: 1. fizički hendikepirani – debeli i ružni, slijepi, mentalni bolesnici, paraplegičari u kolicima, itd.; 2. moralno stigmatizirani – robijaši, odnosno prekršitelji zakona; 3. rasu, naciju i vjeru kao uporište tribalne stigme (Goffman, 1991: 14-15). Goffmana napose zanimaju tzv. totalne institucije kao što je, primjerice, umobolnica i proces stigmatizacije u njima. Tribalnu stigmom on ne tematizira sustavno kao, uostalom, i drugi sociolozi koji propituju fenomen stigme i stigmatizacije. «Sve se završava na usputnim opaskama i poučku da se nalazi o drugim stigmatiziranim skupinama mutatis mutandis odnose i na rasno-etničke manjine.» (Bogdanović, 2001:177).

U ratnom kontekstu stare stigme (Židovi, Romi, Albanci) su, dakako, zadržane ili im je «udahnut novi život», a pridružile su im se i nove, naime, stigmatizirani su «manjinski narodi ili njihovi ostaci u većinskom okruženju», u državama involviranim u ratnim sukobima. «Tako bi se moglo govoriti o primarnoj, povijesnoj stigmatizaciji (Romi, Židovi), o sekundarnoj stigmatizaciji (na primjer, Srbi u Hrvatskoj, Albanci u Srbiji, Srbi na Kosovu...), te tercijarnoj stigmatizaciji (kosovski Hrvati – Janjevci, bosanski i hercegovački Hrvati u Hrvatskoj, hrvatski Srbi u Srbiji). I, naravno, Srbi i Hrvati u Evropi...» (Bogdanović, 2001: 177-178). Stigmatizacija etničkih i vjerskih manjina naglašenija je u sredinama koje su civilizacijski i kulturno zaostale; u kojima je dominantan patrijarhalno – plemenski obrazac, odnosno kolektivistički duh («duh palanke») (Konstantinović, 1969). Patrijarhalni mentalitet je nedvojbeno «pogodovao surovosti obračuna», napose u Bosni i Hercegovini. «Riječ je o mačističkoj kulturi koja ima duboku tradiciju u našim krajevima. Do te vrste sukoba nije došlo u raspadu Čehoslovačke ili pri formiranju nezavisnih baltičkih država Litve, Latvije i Estonije, mada imaju brojne nacionalne manjine, i to zbog toga što su to puno urbaniziranija društva s dužom urbanom tradicijom. Pojednostavljeno rečeno, naše plemenske poglavice i njihovi sljedbenici pripadaju neurbaniziranim društvenim skupinama čak kada nose doktorske titule.» (Iveković, 2001: 5).

Nakon raspada jugoslavenskog komunističkog režima ključan je zapravo postao genealoški princip koji bitno obilježava «seljačka društva». On se, naime, javlja u vrijeme tzv. velike neolitske revolucije koja je trajala vjerojatno tisućama godina, u kojoj su ljudi naučili obrađivati zemlju, uzgajati stoku i za vrijeme koje su osnovali stalne nastambe i prve gradove. Prije toga je postojalo jedno «dugo vremensko razdoblje» u kojem su ljudi živjeli kao lovci sakupljači, u grupama koje nisu bile veće od 50-ak članova. U gradovima su se naglo proširili međusobni odnosi ljudi, budući da grupa više nije bila ograničena na 50-ak članova, nego je broj stanovnika prelazio 5.000. Ta kvantitativna promjena, porast broja ljudi na zemlji, donijela je sobom niz posljedica. Javljaju se regulativne institucije (npr. sudstvo) koje se po svojem sastavu i metodama djelovanja sve više približavaju

oblicima društva vlasti. Rodovi kao osnovne jedinice povezuju se u saveze rodova, u plemena i plemenske saveze. U tom razdoblju počinje, prema teoriji Thomasa Hartmanna, dominirati genealoški princip. A bit tog principa je u tomu da ljudi svoje «međusobne odnose više ne uređuju sinkrono, dakle u sadašnjosti u kojoj žive, nego temporalno, odnosno dijakrono». Odnosno, to znači da ljudi svoju pripadnost zajednici koja sada broji više od 6 tisuća članova više ne određuju primarno pogledom na bližnjega, susjeda, nego s obzirom na svoje pretke. Naime, bitno postaje «tko je prije mene bio ovdje, tko me je začeo. Tko su moji preci i kako da ih zovem», dakle genealogija. Fundamentalnu važnost dobiva, drži Hartmann, ideologija podrijetla i ona će obilježiti povijest agrarnih društava.

Ta ideja koja značenje, položaj, status nekog čovjeka izvodi iz njegova podrijetla, učinak je genealoškog principa koji je povezan s organizacijskom formom agrarnog društva. A ta organizacijska forma se može «najlakše» opisati kao hijerarhija. Ona je pokušaj da se društvo raščlani na mnoge diferencirane segmente, i to kako u vladarskom sloju, tako i u nižim slojevima seljaka, obrtnika, trgovaca itd. U skladu sa principom podrijetla čovjek nije mogao «postati ništa drugo, u smislu vlastitih životnih mogućnosti, u smislu profesionalnih i obrazovnih perspektiva», dakle ništa što nisu već bili njegovi roditelji. On se je, naime, morao u svojim «razvojnim mogućnostima» orijentirati spram onoga što su smjeli i mogli njegovi roditelji. U agrarnom društvu rađanje zadobiva «izuzetno značenje». To je određeno samim genealoškim principom, rođenje postaje «ono odlučujuće» za čovjekov status, a također i činjenicom da je rađanje postalo «nužno». Čovjek treba mnogo djece, zbog radne snage, kako bi u starosti bio zbrinut. No, u zajednicama lovaca i sakupljača vrijedila su drugačija pravila. «Princip je bio što je moguće manje ljudi.» Takav tip društva temeljio se, a što su antropolozi «uvjerljivo dokumentirali», na visokom postotku ubijene djece. Navodno se ubijalo i do 50% sve novorođene djece kako bi se broj ljudi održao malim. Drugačije se, prema Hartmannu, ne može objasniti činjenica da su te kulture relativno dugo ostale stabilne i da nije došlo do «eksplozije nataliteta».

U usporedbi sa životnim uvjetima u agrarnom društvu život lovaca i sakupljača bio je «rajski». Naime, izračunalo se na primjeru prašumskih plemena koja predstavljaju «zadnje ostatke» naroda lovaca i sakupljača, da njihovo radno vrijeme iznosi maksimalno 2 – 3 sata dnevno i da je to bilo dovoljno da se pripadnici takvih društava snabdiju hranom neophodnom za preživljavanje. Njima je, čini se, ostajalo mnogo vremena za dokolicu, za socijalne kontakte, za zabavne igre, ceremonije, itd. Doduše, radi se o rekonstrukciji povijesti čovječanstva uglavnom na osnovi filozofovog domišljanja. O tomu ne postoje pisani izvori.

Prema Hartmannu ekstremni nacionalizmi i fašizmi predstavljaju pokušaj da se ponovno uvede «genealoški princip». Velike «zloćudne regresije» u 20. stoljeću, fašizam i nacionalsocijalizam, otpočinjale su s kultom mrtvim (u srpskoj verziji nošenjem mošti cara Lazara), prakticirajući i potičući osebnije oblike kulta mrtvih. Ono «suludo» kod nacista bilo je «da moramo naš narod održati čistim». Naime, Nijemci izgledaju «tako i tako, a Židovi i Romi izgledaju sasvim drukčije». I što su zatim napravili? Morali su utvrditi tko jest, a tko nije Nijemac, stoga su uveli «registre potomaka». A to znači da nema kriterija pripadnosti zasnovanog na pukom izgledu; to se, naime, može takoreći «samo proizvesti» i to «kompleksno

birokratski, s registrima, s arhivskim radom», a to uvijek prati imanentna dvojba koja brzo degenerira u paranoju: tko pripada nama, tko ne pripada, tko ima odgovarajuće pretke, a tko ne, i na koncu nemamo ništa drugo do jedno posvemašnje ludilo. Genealoški princip pod okolnostima kada ljudske zajednice imaju milijune članova, čini se, više ne može funkcionirati. Nema genealogije među 80 milijuna ljudi. Genealoški princip funkcionirao je uspješno u seoskoj zajednici. Doduše, njega čak ni u agrarnim društvima nije bilo moguće «protegnuti na čitavo društvo». U tom smislu je i nacionalizam moderan fenomen. On postoji oko 200 godina, a on je pokušaj da se pod industrijskim, modernim uvjetima, pod uvjetima «zbrke» svih posebnih genealogija, drži Hartmann, još jednom uspostavi «genealoški fantazam». Dakako, to se pokušava na razini čitavog društva, a to više ne može funkcionirati. Stoga takav pokušaj uvijek proizvodi paranoju. (Hartmann, 1995: 18.-19). A to «paranoično dramatsko u genealoškim renesansama» kakva je, primjerice bila krajem 20. stoljeća na prostoru bivše Jugoslavije, jest pokušaj «da se živi još jednom obavežu prema mrtvima».

Kritiku ideologije podrijetla, odnosno genealoškog principa nalazimo već u kršćanstvu. Isus se, naime, «gdje god stigne», suprotstavlja ideologiji podrijetla. Ideologiju podrijetla dovode radikalno u pitanje i građanske revolucije tijekom 18. i 19. stoljeća, napose francuska iz 1789. godine. Ona naime proklamira slobodu, jednakost i bratstvo. A jednakost znači jednakost svih državljana pred zakonom.

Čini se da izvore ekstremnih nacionalizama na prostoru bivše Jugoslavije valja tražiti, prije svega, u ostacima agrarnog društva, odnosno u patrijarhalnom mentalitetu južnoslavenskih naroda. Naime, nakon II. svjetskog rata oko 80% jugoslavenskog stanovništva živjelo je na selu. «Kada danas razmišljam o cjelini svog života, svjestan sam da sam osobno proživio svojevrstan milenijski skok. Prozorsko staklo vidio sam prvi put kada sam došao u sjemenište u Sinju, 1936. U selu u kojem sam rođen pojam staklo nije bio poznat... Ili krevet. U cijelom selu nije bilo kreveta. Ni brava na vratima. U osnovnu školu išao sam bos, osim zimi kada bi padao snijeg – tada bi nam obukli opančić od ovčje kože. Djevojke se nisu gledale u ogledalima jer ih nije bilo, nego su promatrale svoj odraz na površini vode...» (Bilandžić, 2001: 57). Masovni egzodus seoskog stanovništva u gradove ne znači, međutim, da se je promijenio i mentalni sklop tih ljudi. Pedeset godina za bitan civilizacijski pomak u svijesti većine stanovništva na Balkanu znači zapravo malo ili ništa, a to se je, uostalom, bjelodano pokazalo i u ratnim sukobima u prošlom desetljeću. Pred-moderni mentalitet ne transformira se «preko noći».

Ne treba nas stoga iznenađivati ponašanje većeg dijela katoličkog i pravoslavnog klera budući da i on poput većine stanovništva posjeduje patrijarhalni mentalni sklop. Odnosno, vezani su «korijenima» za agrarno društvo. «Svećenici» su obogotvorili državu i naciju «zaboravivši» pritom da je to u suprotnosti s Kristovim naukom. Tako je, primjerice, Tuđman od dijela katoličkih svećenika («Crkva u Hrvata») je bila zapravo ideološki aparat režima) veličan kao hrvatski Mojsije koji je napačeni hrvatski narod izveo iz tzv. jugo-komunističkog ropstva. «Što ste vi, braćo, toliko dobra učinili da vam Bog šalje kao vašega predvodnika, koga ćete birati i za koga ćete glasovati, dr. Franju Tuđmana? Vi ćete ponijeti baklju slobode, kad ga izaberete, jer će on biti žrtva rada za sve vas! Sv. Mihovil

je jednom, u borbi između svjetla i tame, između istine i laži, pobijedio usklikom: 'Tko je kao Bog?' A Bog nam je, eto, poslao jednoga čovjeka po imenu Franjo, koji je cijelom svijetu, a na prvome mjestu hrvatskom narodu, uskliknuo: 'Tko je kao Hrvatska?' Tko je kao sloboda hrvatskog naroda?'» (cit. prema Hudolist, 1997). To su riječi fra Pavla Tomislava Duke kojima je najavio govor Franje Tuđmana na predizbornom mitingu HDZ-a u Dubravi 16. travnja 1990. godine. «U svih deset godina ratne, političke i svake druge tragedije jedne zemlje, Crkva nije uspjela sebe konstituirati kao moralni faktor i moralni identitet. Ona je trebala biti veza Hrvata s Bogom, a ne s Franjom Tuđmanom.» (Buden, 2000: 7). Tuđman se tako pridružio nizu lažnih mesija kojih je bilo mnogo u dosadašnjoj povijesti čovječanstva. On je odgovoran jer je, između ostalog, javnom izjavom kako je sretan da mu supruga «nije ni Židovka ni Srpkinja», čini se, u Hrvatskoj inicirao ludilo «etničke čistoće». Katolička crkva se također nije tijekom ratnih sukoba suprotstavila stigmatizaciji manjinskih zajednica, napose srpske i bošnjačke od strane režima. Čak štoviše, dio crkvenih struktura je izrijeком zagovarao njihovu diskriminaciju.

Još je veća odgovornost Srpske pravoslavne crkve koja je podržavala Miloševićev projekt «velike Srbije». Ona je prihvatila i ideologiju krvi i tla. Zagovarala je tzv. etničku čistoću, odnosno protivila se etnički «mješovitim brakovima» budući da iz njih potječu djeca «koja unose zbrku u prirodan red stvari» (Čolović, 1993: 158.) A napustila je Miloševića i njegov režim tek nakon četiri ratna poraza. Postavlja se pitanje da li je to kršćanska crkva? Radi se zapravo o plemenskoj crkvi koja se ne drži temeljnih Kristovih poruka i njegova nauka. Doduše, veliko je pitanje koliko se dosljedno Kristovih temeljnih poruka drže katolički svećenici. Umjesto poruka ljubavi, s oltara su se nerijetko čule poruke mržnje i netolerancije. (Zbornik, 1998.).

4. Nakon rata: kako dalje?

Normalizacija odnosa na prostoru bivše Jugoslavije pretpostavlja, između ostaloga, napuštanje kolektivističke ideologije nacionalizma i genealoškog principa, a također bitne promjene unutar crkava. Prema nekim autorima, nacionalizam je nespojiv s demokracijom (Kangrga, 2002.). Drugi pak teoretičari razlikuju etnički od političkog ili građanskog oblika nacionalizma. «Najsramotniji primjeri ekskluzivističkog nacionalizma bile su fašističke države iz tridesetih godina 20. stoljeća. S neskrivenim prezirom prema demokraciji, njihove su vođe zastupale šovinističke, rasističke i elitističke ideologije koje su, kao u ekstremnom slučaju nacističke Njemačke, dovele do genocida i ekspanzionističkog rata s ciljem protjerivanja ili porobljavanja tobože nižih naroda. Etnički je nacionalizam nedavno imao slične posljedice prigodom raspada Jugoslavije, a ishod je bilo ono što se eufemistički nazvalo 'etničkim čišćenjem'. Kao što pokazuje jugoslavenski primjer, ova sklonost nije ograničena na rasističku inačicu fašizma, već je ta opasnost svojstvena svim oblicima etničkog nacionalizma» (Lakoff, 2000: 57). Lakoff, međutim, smatra da je politički ili građanski oblik nacionalizma spojiv s demokracijom budući da u načelu («ako ne uvijek i potpuno u praksi»)

ne isključuje nikoga. Dakle, obuhvaća sve koji imaju pravo na državljanstvo rođenjem ili pak naturalizacijom. Njemu je cilj ujediniti sve pripadnike političke zajednice isticanjem zajedničkih pripadnosti, odnosno simbola i institucija. «Poput demokracije, politički ili građanski nacionalizam podrazumijeva odanost kolektivnom 'samoodređenju' cijelog pučanstva, bez obzira na etničku, vjersku ili rasnu pripadnost ili bilo koju drugu kulturnu razliku, kao što su jezik ili narječje. I politički nacionalizam i demokracija ukorijenjeni su u postavci da oni koji nastavaju određenu teritorijalnu državu ili teže zajedničkoj državi dijele stanoviti osjećaj političkog identiteta. Nacionalizam u ovom političkom ili građanskom značenju toga pojma podudaran je s demokracijom.» (Lakoff, 2000: 58).

Pritom se, dakako, ne smiju apstrahirati ideali osobne i grupne slobode koji su suprotni čak i građanskom ili političkom obliku nacionalizma. Ti ideali, naime, omogućuju «raznovrsnost identiteta i asocijacija». S druge strane, sve kolektivističke ideologije su, prema Lakoffu, potencijalno autoritarne. Zbog toga ponekad može doći do sukoba između nacionalizma, pa čak i u njegovu građanskom (političkom) obliku, i moderne demokracije. Do sukoba će napose doći «u vrijeme društvenih napetosti»; domoljublje će nerijetko «poticati ksenofobiju koju se može usmjeriti protiv stanovnika stranog podrijetla». Između političkog nacionalizma i demokracije može doći do «trvenja» budući da demokracija uključuje također i jamstva slobode mišljenja, izražavanja, udruživanja i sl. «Demokracija u ovom širem smislu može se ozbiljno podrovati kad politički nacionalizam uzvisuje grupnu solidarnost na uštrb individualnih sloboda. Ako nacionalističke težnje zahtijevaju slijepu odanost (na načelu 'moja zemlja u dobru i zlu'), neslaganje bi se moglo stigmatizirati kao nedomoljubno, a sloboda govora ograničiti... U ekstremnijim slučajevima, kad politički nacionalizam ustoliči domovinu kao sveti entitet, odanost naciji postaje istoznačnica s vjerskom dužnošću, a ljude drugačijih nazora demonizira se kao heretike i izdajice, 'neprijatelje naroda'...» (Lakoff, 2000: 66).

Kod nas je afirmativno o nacionalističkoj ideologiji krajem 80-ih i početkom 90-ih godina 20. stoljeća pisao i Ivo Banac, da bi kasnije postao radikalni kritičar Tuđmanovog režima. Prema Bancu nacionalizam je moderna ideologija koja je prepoznatljiva po tomu što sve aspekte života «natapa i mjeri» nacionalnim kriterijima. «Kao u suštini demokratska ideologija, nacionalizam želi promijeniti svijet. On promiče ideju solidarnosti, međuovisnosti i zajedničkog cilja među članovima iste nacionalne zajednice, premda također traži da društvene sukobe prenese na plan odnosa s drugim nacionalnim zajednicama. S tog stajališta nacionalizam je najuspješnija moderna ideologija, zacijelo mnogo uspješnija od ideologija klasne solidarnosti, bilo liberalizma, bilo socijalizma. On ove prožima, i daje im svoja nekad jača, nekad slabija obilježja. Ne treba sumnjati da će nacionalizam, kao i svaka historijska pojava, jednoga dana doživjeti svoje dokidanje, no ne na račun nacionalnog osjećaja, koji je... povijesna konstanta. To će se dogoditi, ako se dogodi, tek onda kad svijetom ovlada neka nova ili bitno obnovljena ideološka ili vjerska doktrina. Velite, 'regresivni fenomen'. Ali, što je danas progresivno?» (Banac, 1992: 119.-120). «Nacionalni osjećaj» nije, međutim, povijesna konstanta. Nacionalni identitet je izmišljena kategorija. «To nije nešto što stvarno postoji, to je nešto što se stalno nanovo izmišlja i mijenja.

Svjedoci smo kako je izmišljen hrvatski nacionalni identitet, a izmislio ga je Tuđman zajedno sa simbolima, mitovima, poviješću, ikonografijom. ... Moderna antropologija danas kaže da nacionalni identitet nije nešto poput boje očiju ili boje kože, nešto vječno i stalno. To je naprosto konstrukcija.» (Drakulić, 2001: 38.-39). S druge strane, koliko je nacionalizam «demokratska ideologija» bjelodano su pokazali etnički sukobi i ratna katastrofa na području bivše Jugoslavije.

Stigmatizacija etničkih, rasnih i vjerskih manjina će vjerojatno i dalje biti prisutna u svim društvima bez obzira na stupanj civilizacijskog razvoja i modernizacije. Naime, predrasude i stereotipe koji su u osnovi stigmatizacije teško je, ako ne i nemoguće, iskorijeniti. Osobito to vrijedi za narode koji su kulturno i civilizacijski zapušteni. Josip Županov tako navodi primjer Bosne i Hercegovine, gdje se sve tri etničke skupine (Hrvati, Bošnjaci – muslimani i Srbi) i dalje «žestoko stigmatiziraju» unatoč tomu što je rat završio. «Svaka od tih skupina stigmatizira druge dvije: za Srbe i Bošnjake - muslimane Hrvati (u prvom redu hercegovački Hrvati) su 'ustaše'; za Srbe i Hrvate Bošnjaci - muslimani su 'balije'; za Hrvate i Bošnjake - muslimane Srbi su 'četnici'. Najtragičnije je i najviše zabrinjava što nakon Daytonu nema ni traga destigmatizaciji nego se, naprotiv, čini da se proces stigmatizacije zaoštava.» (Županov, 2002: 197). Ono što se, međutim, može relativno brzo učiniti jest uspostavljanje mehanizama koji će omogućiti efikasnu zaštitu manjinskih zajednica, pa čak i unatoč otpora pripadnika većinskog naroda. U Bosni i Hercegovini pritom pozitivnu ulogu može odigrati međunarodna zajednica, prije svega, ukidanjem dva neprirodna entiteta od kojih je jedan (Republika Srpska) rezultat etničkog čišćenja i ratnog zločina. Međusobno stigmatiziranje etničkih skupina (npr. Hrvata i Srba) će nedvojbeno dulje potrajati zbog naravi sukoba krajem prošlog stoljeća. Veliku ulogu u procesu destigmatizacije imaju bez dvojbe mediji, napose televizija. A također i odgojno- obrazovne institucije koje moraju širiti duh međuetničke tolerancije i poštovanja među mladim generacijama.

Literatura

- Anderson, Benedict, *Nacija: zamišljena zajednica*, Školska knjiga, Zagreb, 1990.
 Biblija, *Kršćanska sadašnjost*, Zagreb, 1987.
 Banac, Ivo, *Protiv straha*, Slon, Zagreb, 1992.
 Bićanić, Rudolf, *Kako živi narod*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Globus, Zagreb, 1996.
 Bilandžić, Dušan, *Intervju*, Globus, 30. 11. 2001., br. 573.
 Blažević, Robert, *Politički poretci i legitimitet*, Pravni fakultet Rijeka, Rijeka, 1995.
 Blažević, Robert, *Stigma i karizma*, Politička misao, Zagreb, 2003., br. 2. (u tisku)
 Bogdanović, Mira, *Stigma*, Ljetopis, Zagreb, 2001., Sv. 6.
 Buden, Boris, *Barikade*, Arkzin, Zagreb, 1996.
 Buden, Boris, *Intervju*, Novi list, 3. 10. 2000.
 Čolović, Ivan, *Bordel ratnika*, Folklor, politika i rat, Beograd, 1993.

- Čolović, Ivan, *Politika simbola*, Radio B 92, Beograd, 1997.
- Drakulić, Slavenka, *Intervju*, Nacional, 29. 05. 2001.
- Elias, Norbert, *O procesu civilizacije*, Antibarbarus, Zagreb, 1996.
- Goffman, Erving, *Stigma, Notes on the Management of Spoiled Identity*, Harmondsworth, Penguin Books, 1991.
- Hartmann, Thomas, *Intervju*, Arkzin, 1995., br. 40.
- Hudelist, Darko, *Bespuća povijesne zbiljnosti ili zašto Židovi misle da je predsjednik Franjo Tuđman antisemit?*, Globus, 28.11. 1997., br. 364.
- Iveković, Ivan, *Intervju*, Novi list, 1.09. 2001.
- Kangrga, Milan, *Izvan povijesnog događanja*, Feral Tribune, Split, 1997.
- Kangrga, Milan, *Nacionalizam ili demokracija*, Razlog d.o.o., Zagreb, 2002.
- Kasapović, Mirjana, *Demokratska tranzicija i političke institucije u Hrvatskoj*, Politička misao, Zagreb, 1996., 2.-3.
- Konstantinović, Radomir, *Filosofija palanke*, Treći program-Prosveta, Beograd, 1969.
- Kraus, Wolfgang, *Budućnost Europe*, Panliber, Osijek-Zagreb-Split, 2000.
- Lakoff, Sanford, *Nacionalizam i demokracija*, Politička misao, Zagreb, 2000., 1.
- Magdalenić, Ivan, *Predrasuda*, u: Bosanac, Milan, i dr., *Rječnik sociologije i socijalne psihologije*, Informator, Zagreb, 1977.
- Magdalenić, Ivan, *Stereotip*, u: Bosanac, Milan, i dr., *Rječnik sociologije i socijalne psihologije*, Informator, Zagreb, 1977.
- Pennington, C. Donald, *Osnove socijalne psihologije*, 2. izd., Naklada Slap, Zagreb, 2001.
- Petz, Boris i dr., *Psihologijski rječnik*, Prosvjeta, Zagreb, 1992.
- Plessner, Helmuth, *Zakašnjela nacija*, Naprijed, Zagreb, 1997.
- Supek, Rudi, *Društvene predrasude*, Radnička štampa, Beograd, 1973.
- Šiber, Ivan, *Politička kultura i tranzicija*, Politička misao, Zagreb, 1992., 3.
- Vrcan, Srđan, *Izbori u Hrvatskoj devedesetih: Simptomatičan slučaj ili anomalija*, u: Vujadinović, Dragica i dr. (ur.), *Između autoritarizma i demokratije*, Srbija, Crna Gora, Hrvatska, Knj. I., Cedet-Cedem-CTCSR, Beograd-Podgorica-Zagreb, 2002.
- Zakošek, Nenad, *Ekstremizam i normalnost*, Erasmus, Zagreb, 1998., 24.
- ZBORNIK, *Liberalizam i katolicizam u Hrvatskoj* (priredio Hans-Georg Fleck), Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb, 1999.
- Županov, Josip, *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2002.

Summary

TRIBAL STIGMA AND NATIONALISM

During the nineties of the 20th century we have participated in the events of so-called historical time that occurred in the area of the former Yugoslavia. Historical time differs from natural (physical) time as it consists of numerous events. Those days were days of barbarism outbreak, primitive clan-tribal consciousness when the main criterion for evaluating persons was the real or presupposed consanguinity. Ideology of origin became the key ideology. Stigmatization of the ethnic minority groups (for example Serbs in Croatia and Croats in Serbia) was an outcome of such ideology and of course, of the war, in countries involved in war conflicts. Having this in mind, former Yugoslavia was a natural laboratory to study tribal stigma. The nineties of the last century are going to be remembered as years of hatred, diffidence and intolerance, breakdown of the complete value system. In those years the abnormal has become the normal and normal the abnormal. Truth became a lie and lie the truth. Because of this reasons we can talk about nationalistic madness. Once more the nationalism turned out to be the most destructive and most powerful ideology of the 20th century. Manipulated masses have been used as a material to modulate their senses with help of powerful machinery of indoctrination, especially with television. All of this was done according to masters' wishes and tastes. Those who tried to emancipate themselves from such mass paid a certain price. They have been stigmatized as traitors. Destigmatization of ethnic minorities in countries created in the area of former Yugoslavia is one of the basic presumptions to obtain any normalization of conditions and affiliation of those countries to the European Union.

Key words: *tribal stigma, ideology of origin, nationalism, destigmatization.*

Zusammenfassung

STAMMESSTIGMA UND NATIONALISMUS

Im Laufe der 90er Jahre des 20. Jahrhunderts waren wir im Raum des ehemaligen Jugoslawien Teilnehmer einer sogenannten historischen Zeit, die im Unterschied zur reinen natürlichen (physikalischen) Zeit sehr ereignisreich ist. Das war eine Zeit barbarischer Einbrüche, primitiven Verwandtschafts-Stammes-Bewusstseins, als für die Beurteilung des Einzelnen die echte oder angenommene Blutverwandtschaft zum einzigen Kriterium wurde. Die Ideologie der Herkunft wurde zur Hauptsache. Als Folge der Ideologie der Herkunft und selbstverständlich des Krieges kam es in den Staaten, die in Kriegskonflikte verwickelt waren, zur Stigmatisierung ethnischer Minderheitengruppen (z.B. der Serben in Kroatien und der Kroaten in Serbien). Deshalb war das ehemalige Jugoslawien ein

natürliches Laboratorium für die Erforschung von Stammesstigmata. Die neunziger Jahre des vorigen Jahrhunderts werden als Jahre des Hasses, des Misstrauens und der Intoleranz sowie des Zerfalls des gesamten Wertsystems in Erinnerung bleiben; das sind Jahre in denen das Anomale normal wurde, und das Normale anomal, als Wahrheit zur Lüge wurde und Lüge zur Wahrheit. Deshalb kann man von einem nationalistischen Irrsinn sprechen. Der Nationalismus hat sich einmal wieder als destruktivste Kraft und mächtigste Ideologie des 20. Jahrhunderts erwiesen. Die manipulierten Massen waren ein Material dessen Bewusstsein mir Hilfe einer mächtigen Propagandamaschinerie, vor allem dem Fernsehen nach Geschmack und Wunsch seiner Herrscher geformt wurde. Diejenigen, die versucht haben sich von einer solchen Masse zu emanzipieren, haben den entsprechenden Preis gezahlt. Die Entstigmatisierung der ethnischen Minderheiten in den Staaten, die auf dem Boden des ehemaligen Jugoslawien entstanden sind, ist eine der Grundvoraussetzungen für eine einigermaßen Normalisierung der Verhältnisse und für den Anschluss dieser Staaten an die Europäische Union.

Schlüsselwörter: *Stammesstigma, Ideologie der Herkunft, Nationalismus, Entstigmatisierung.*

Sommario

STIGMA TRIBALE E NAZIONALISMO

Durante gli anni '90 del 20° secolo abbiamo partecipato agli eventi del cosiddetto tempo storico che sono accaduti nel territorio dell'ex Jugoslavia. Il tempo storico differisce dal tempo naturale (fisico) poiché consiste di numerosi accadimenti. Quei giorni sono stati giorni di esplosione della barbarie, di primitiva consapevolezza di clan-tribù quando il criterio principale per valutare le persone era la reale o presunta consanguineità. L'ideologia dell'origine è divenuta l'ideologia chiave. La stigmatizzazione dei gruppi etnici minoritari (ad esempio i serbi in Croazia e i croati in Serbia) è stata una conseguenza di tale ideologia e, ovviamente, della guerra nei paesi coinvolti nei conflitti bellici. A causa di ciò l'ex Jugoslavia è stata un laboratorio naturale per studiare lo stigma tribale. Gli anni novanta del secolo scorso saranno ricordati come gli anni dell'odio, della diffidenza e dell'intolleranza, della caduta del sistema valoriale complessivo. In quegli anni l'anormale è diventato il normale e il normale l'anormale. La verità è divenuta la bugia e la bugia la verità. Per queste ragioni noi possiamo parlare di follia nazionalistica. Una volta in più il nazionalismo è finito per essere l'ideologia più potente e distruttiva del 20° secolo. Le masse manipolate sono state sfruttate come materiale per modulare i loro sensi con l'aiuto del potente macchinario dell'indottrinamento, specialmente televisivo. Coloro che hanno tentato di emanciparsi da siffatta massa hanno pagato un determinato prezzo. Essi sono stati stigmatizzati come traditori. La destigmatizzazione delle minoranze etniche

nei paesi creati sul territorio dell'ex Jugoslavia è una delle premesse fondamentali per ottenere qualsiasi normalizzazione delle condizioni e l'inclusione di quei paesi nell'Unione Europea.

Parole chiave: *stigma tribale, ideologia dell'origine, nazionalizzazione, destigmatizzazione.*

STIGMATIČNA PERSONALIZACIJA SELJAKA

Dr. sc. Maja Štambuk, viši znanstveni suradnik
Institut društvenih znanosti I. Pilar,
Zagreb

UDK: 316.343.64
316.647.8
Ur.: 27. veljače 2003.
Pr.: 23. travnja 2003.
Pregledni znanstveni članak

Hrvatska, iako je imala najrazvijeniju industriju u staroj Jugoslaviji, ipak je u Drugi svjetski rat ušla kao izrazito poljoprivredna zemlja. Industrija još nije bila toliko jaka da bi omogućavala čak ni "normalno prelijevanje stanovništva iz poljoprivrednog u druge sektore" pa je agrarna prenapučenost bila prisutna u gotovo svim krajevima. Iz rata se izišlo s pretežito poljoprivrednim stanovništvom. Planovi su, u skladu sa socijalističkim nazorima, predviđali razvitak industrije, naročito teške, i kolektivizaciju (ili, nešto kasnije, podružtvovljenje) svega postojećega. U poljoprivredi je to značilo da se nacionalizacijom privatnog sektora dosegne željeni ideološki cilj - "ukinuće razlika između sela i grada", što je značilo i nestanak razlika između seljaka i radnika, odnosno pretvaranje seljaka u poljoprivrednog radnika u društvenom sektoru. Kako se to planiralo postići?

Na dva glavna načina: 1. slijevanjem beneficija na jednu, radničku stranu i otvaranjem kanala za zapošljavanje nekvalificirane dojučerašnje seljačke populacije na radnim mjestima u nepoljoprivredi (osobito paleoindustriji) te 2. upornim postavljanjem različitih prepreka obiteljskoj poljoprivredi i njihovim nositeljima → seljacima.

Osim stigme 'društvenog neprijatelja' zbog opiranja politički nametnutom gospodarsko-društvenom okviru, seljaci su zaradili i stigmu zaostalog, zatucanog društvenog aktera koji nikad neće biti u stanju brinuti sam o sebi. Treba mu, dok bude trajao, tutor. A nema 'efikasnijeg' tutora od nenaklonjene države!

Ključne riječi: *industrijalizacija, kolektivizacija, ruralni egzodus, stigmatizacija seljaka.*

Uvod

Hrvatska je skoro donedavno imala više seoskog nego gradskog stanovništva. Prije 60-ak godina, 1953., imala je 76 % seoskog stanovništva, a 1991. 46 %. Jedan od rijetkih podataka iz Popisa 2001. koji nam je dostupan zahvaljujući preračunavanju demografa¹ jest broj seoskog pučanstva. Prošle ga je godine bilo 43%. Sadašnja brojčana dominacija gradskog stanovništva nije neočekivani i nepoznati društveno-gospodarski fenomen. Dapače.

Što se tiče seljačkog, poljoprivrednog stanovništva, i njegov je pad očekivan i nužan. Udio seljačke populacije u hrvatskom društvu 1953. iznosio je 56%, a 1991. tek 9%. I to je, na razini brojke, dobra brojka.

Međutim, kad se zna da su ti procesi više bili rezultat nepostojanja sustavne razvojne ruralne i agrarne politike, a mnogo manje pametnog upravljanja hrvatskim razvitkom, onda su posljedice tih inače 'normalnih' procesa posve drukčije nego u susjednim europskim zemljama, s kojima se inače možemo po mnogočemu uspoređivati, jer smo izrasli na sličnim kulturnim i identičnim civilizacijskim temeljima, a nešto manje socijalnim i gospodarskim.

Kad govorimo o 'nesustavnosti' ruralne i agrarne politike u većem dijelu druge polovice 20. stoljeća, onda to s pravom zvuči eufemistički. Naime, i te kako je postojala jasna nakana što i kako sa selom i sa seljakom, samo što ju je danas teško nazvati razvojnou ako razvitku i nehotice pripišemo pozitivni predznak, a tome smo, naravno, skloni.

Ruralni i agrarni egzodus

Dakle, nesumnjivo je da se u hrvatskom slučaju radilo o dva gotovo paralelna procesa, socio-gospodarska, o **ruralnom egzodusu** i **agrarnom egzodusu**, i da su oba, osim klasičnih modernizacijskih uzroka, nosili specifičan biljeg socijalističkog ideološkog nasilja.

Činjenica je da je Hrvatska, iako je imala najrazvijeniju industriju u staroj Jugoslaviji, u Drugi svjetski rat ušla kao izrazito poljoprivredna zemlja. Industrija još nije bila toliko jaka da bi omogućavala čak ni "normalno prelijevanje stanovništva" pa je ruralni prostor bio agrarno prenapučen gotovo u svim hrvatskim krajevima. I iz rata se izašlo s pretežito poljoprivrednim stanovništvom i s relativno malom domaćom industrijskom privredom, dodatno stradalom u ratu. **Planovi su, u skladu sa socijalističkim nazorima, predviđali razvitak industrije, naročito teške, i kolektiviziranje ili područstvovljenje 'svega postojećeg'.**

¹ A. Akrap, N. Pokos, D. Živić, rukopis studije Selo i seoski okoliš u hrvatskoj modernizaciji, Institut Pilar, 2002.

Za poljoprivredu je to značilo nacionalizaciju privatnog sektora, odnosno da se državnim poduzećima povjeri cjelokupna poljoprivredna proizvodnja. To bi i te kako ubrzalo dosizanje željenog ideološkog horizonta – da se **“ukinu razlike između sela i grada”**, što je u našem slučaju imalo značiti i **nestanak razlika između seljaka i radnika**. Seljačkom dijelu seoske populacije, najtradicionalnijem, neobrazovanom, socijalno ionako izoliranom, nametnuli su se iznimno nepovoljni uvjeti kao što su bili obvezni otkup, kontrolirane cijene, oduzimanje zemlje različitim postupcima, bilo nasilnom kolektivizacijom, bilo dvjema agrarnim reformama (naročito druga), bilo eksproprijacijom zemlje za javne potrebe, gradnju cesta, aerodroma, industrije i sl. Za seljaka s malo više zemlje govorilo se da je kulak. A to je bila teška optužba, ne samo društvena. Sve do polovice šezdesetih seljak nije smio imati traktor ili neki drugi poljoprivredni stroj. A onda je mogao kupiti polovni.

Drugoj strani, radništvu, nudile su se beneficije koje nisu proizlazile iz rada, uostalom i seljak je radio, već prije svega iz pripadnosti radničkoj klasi. **Sve je to pridonosilo urušavanju svih temeljnih sastavnica ugleda koji je nekoć pripadao seljaku**. Sami seljaci odustajali su od poljoprivrede na različite načine. Jedan je bio odvracanje dijela potomaka od bavljenja obiteljskim zanimanjem koje je odjednom izgubilo budućnost.

Valja dodati da su mlade privlačile i druge prednosti gradske i industrijske civilizacije i odvracale od svega što je nazadno i prokazano kao seosko i seljačko. Konačno, spomenimo i nešto kasnije započet proces masovnijeg školovanja mladih za nepoljoprivredna zanimanja. Naime, za seljačko zanimanje, jedino u nomenklaturi zanimanja, nije potreban ni minimum formalnog obrazovanja. U općem obrazovnom entuzijazmu i ta je činjenica **negativno djelovala na socijalni položaj seljaka**. Na skali **društvenog ugleda** seljaci bijahu među najniže svrstanim društvenim slojevima, a i sami su bili i te kako svjesni svojeg lošeg položaja, što je stvaralo snažan deagrarizacijski potisak.² Spomenimo usput da je seljak školujući svoje dijete za nepoljoprivredno zanimanje, **ulagao u nepoljoprivredu**. Pritom, nije imao ni dječji doplatak, ni stipendiju, ni zdravstveno, ni mirovinsko osiguranje itd.

Opisani odnos prema selu prenio se i izvan politike, dijelom i **u znanost**. Spomenut ću samo da je među urbanim sociolozima bilo uobičajeno smatrati selo tek skladištem nekvalificirane i neosviještene radne snage, resursom urbane industrije. A seljak je (a i ostali neseljački došljaci sa sela) u tim pričama uglavnom nužno zlo, loš je u ulozi industrijskog radnika i građanina pa postaje krivac za

² Kolikogod da je velika njihova vezanost uz zemlju i obiteljsko naslijeđe, za svoju su djecu priželjkivali u velikom broju nepoljoprivredno zanimanje. U jednom istraživanju provedenom 1988. svega 11% ispitanika poljoprivrednika poželjelo je za svog sina zanimanje poljoprivrednika. Zanimljivo je i to da za svoje kćeri tek njih 4% želi da budu domaćice. (Martić, M.: Percepcija društvenog položaja i “zanimanja” poljoprivrednika. *Sociologija sela*, Zagreb, br. 101-102/1988., str. 340.

mnoge nevolje: za prenapučenost gradova, za skupoću gradskih društvenih institucija, za ruralizaciju grada, za komunalnu neurednost.

Državni oslonci

Očito je da je oslonac socijalističke države bila industrija i radnička klasa, osobito industrijski radnici – oni su bili elitni segment radničke klase. U svom konceptu modernizacije, iz ideoloških razloga prije svega, iako ne samo zato, u seljačkom sloju oni nisu ni mogli vidjeti oslonac, pa otud i takav odnos. Štoviše, u socijalističkoj hijerarhiji društvenih i gospodarskih oslonaca ni poljoprivreda nije zauzimala osobiti rang, a otkud bi to onda seljaci.

Utopijski karakter koncepta nije se ni pokušalo relativizirati. U zbiljskom životu slijedilo je mnoštvo pojedinačnih odluka da se napusti poljoprivreda.

Što se tada počinje događati sa selom kojem je sve dotad seljaštvo predstavljalo glavni socijalni, demografski i gospodarski oslonac? Ono što se i dogodilo. **Ruralni i agrarni egzodus**, procesi koje smo spomenuli.

Kako se odlazilo? Koji su bili **glavni kanali**? U samom početku bila su dva.

1. Mnogim je seljacima odskočnom daskom za socijalni i prostorni pomak prema gradu bilo sudjelovanje u ratu, dakako ako su bili na pobjedničkoj strani. U tom je slučaju taj pomak prema gradu uvijek bio i pomak prema nepoljoprivrednom zaposlenju. Nova vlast, uklonivši dotadašnju vladajuću klasu, a s njom i dobar dio njezinog upravnog aparata, u skladu sa svojom koncepcijom o organizaciji države (koja je pretpostavljala izuzetno široku administrativnu mrežu), trebala je mnogo pouzdanih činovnika. Regrutirala ih je iz svih slojeva društva. Budući da je seljaka bilo najviše, to su oni bili i u tom sloju izuzetno zastupljeni.³ Njihov nagli odmak od poljoprivrede i sela, gotovo prekonoćni **socijalni i prostorni skok u posve novi radni i životni prostor**, nesumnjivo je djelovao na novu percepciju sela i poljoprivrede (psihološka deagrarizacija).

2. Također su radovi na obnovi i industrijalizaciji tražili brojnu radnu snagu koja se naglo prelijevala iz ruralnih područja; bilo je obilno radnih mjesta.

Ruralni egzodus ne znači normalno prelijevanje stanovništva iz sela u grad, on je masovan i stoga ostavlja deprimirajuće posljedice u seoskoj zajednici. Ta masovnost značajno potresa socijalni i gospodarski život sela i mijenja demografske prilike u selu. "**Načelo odlaska**" postaje glavno životno načelo što marginalizira seosko stanovništvo. Budući da je emigracijski proces selektivan i da ne zahvaća podjednako sve socijalno-demografske strukture stanovništva, on bitno mijenja, i to u kratkom vremenu, socijalnu i demografsku sliku lokalne zajednice. Smanjuje se udio mladih, obrazovanih, poduzetnijih, u početku više

³ O tome opširnije: Lazić, M.: Statusna konzistencija kao element klasne homogenizacije u socijalizmu. Sociologija, Beograd, br. 1/1988., str. 18.

odlaze muškarci, itd. Nestaje tradicionalna seoska raznolikost.⁴ Selo postaje sve više azil za ostarjele seljake i postaje **sinonim za socijalno propadanje**.

Seljaci-radnici – dvostruka stigmatizacija

U pojedinim ruralnim područjima, zahvaljujući blizini gradova ili, što je rjeđe, decentralizaciji industrije, kasnih šezdesetih javlja se sloj seljaka-radnika. Oni pripadaju obiteljima s prosječno manjim zemljišnim posjedom, bio je to i glavni razlog djelomičnog odlaska iz poljoprivrede. (Jer u to vrijeme rijetko se radi o prethodno školovanom članu seljačke obitelji.) **Stigmatizacija dvojno aktivnih dvostruka je: s jedne je strane stigmatiziran kao seljak, a, s druge, kao netko tko nije dovoljno osviješten i nije dobar radnik. Često su ovi dvojno zaposleni tajili da se kod kuće bave poljoprivredom.** I doista, ideološki gledano, bila je to vrlo sumnjiva kombinacija. Odsutnost s posla u vrijeme poljoprivrednih radova opravdavala se bolovanjem, **što je dodatno umanjivalo njihov radnički ugled.** S druge strane, vrlo kasno, najprije u Sloveniji, pojedine tvornice omogućavale su seljacima-radnicima da u vrijeme tih poslova uzimaju godišnji odmor.

Posljedice

Nekoliko je istaknutijih posljedica takva seljačka položaja:

1. Posjed se ne povećava, jer nema dovoljno novaca. Osim toga, tu su i objektivne zapreke, prije svega sustav koji nije omogućavao stvaranje većeg posjeda; sjetite se, postojao je zemljišni maksimum, ali i subjektivne, kao nepoduzetnost, nedovoljna naobrazba, strah od socijalne stigme. Sve to zatvara krug **generirajući i faksimilizirajući bijedu.**
2. Ujednačavale su se sve više gospodarske prilike u selu s obzirom na veličinu posjeda. Time se bitno **stišavao ritam socijalne dinamike.** Jer, ne treba dokazivati da na jedan način živi i socijalno se ponaša seljak s dva ha i seljak s dvadeset ha. Veličina posjeda iznimno je važan kriterij seoske socijalne hijerarhije. Razlike, ako su postojale, generirale su se iz drugih socijalnih i gospodarskih izvora, ali nisu bile osobito istaknute.
3. Ruralna sastavnica hrvatskoga društva sve je više **na rubu zanimanja** stručne i političke javnosti. Razdijeljena između različitih politikâ, interesâ,

⁴ Mendras je ovo "izvlačenje" stanovništva nazvao najznačajnijim "oblikom nameta koje društvo i industrijska ekonomija uzimaju od seljačke ekonomije" (Mendras, H.: *Seljačka društva. Elementi za jednu teoriju seljaštva*. Zagreb: Globus, 1986., str. 24).

- pogledâ, upravnih razinâ trajno je ostala polje nedovoljno promišljenih i međusobno neusklađenih i nesukladnih poteza, mjera.
4. Nesustavan odnos prema seoskom, bez oslonca na razrađen razvojni koncept, pridonosi umnažanju razvojnih kontradiktornosti, koje je ionako nemoguće sve izbjeći. U nekim ruralnim krajevima mogućnost kontradiktornosti izbjegnuta je nerazvojem. Iščekujući da im se pomogne da opstanu, **stanovnici su otišli** kako je tko mogao: neki u grad, a neki na nebo.
 5. Hrvatska je već dugo suočena sa svim depopulacijskim osobitostima svojih ruralnih područja, ali nije reagirala na primjereni način. Blizu **90 % seoskih naselja bilježi populacijsku regresiju**.
 6. Prosječna se **veličina gospodarstava** u razdoblju od Drugoga svjetskog rata neprestano smanjivala, pretežito zbog porasta broja gospodarstava u najnižim posjedovnim kategorijama (do 1 ha) i značajnog smanjenja broja najvećih gospodarstava (5 ha i više). Tome je nesumnjivo kumovala loša agrarna politika, a potom i ukupna socijalna i gospodarska politika. Prometa zemljištem između seljačkih vlasnika gotovo da i nije bilo.

Ako ovome što sam rekla dodamo **probleme imanentne seljačkom poslu i životu**, nije teško razumjeti zašto se uz ovo zanimanje relativno lako priljubi društvena i kulturna stigma.

Oblici anomije u kojoj se nalazi ruralni socijalni prostor i seljački svijet različiti su. Za svaki od tih oblika bilo bi važno pronaći nove načine, nove izvore proizvodnje pozitivnog identiteta, individualnog i kolektivnog, kojim bi se izbjegli postojeći stereotipi, što bi sa svoje strane pripomoglo drukčijem pristupu ovom socijalnom sloju i ovom tipu naselja.

Kao posebno indikativan za **službeni odnos** prema selu i seljaku navest ću **primjer službene statistike**. Naime, ne samo sociolozima, već i drugim istraživačima i socijalnim praktičarima, vrlo je važna prostorna varijabla, rezidencijalna pripadnost stanovništva; ona je vrlo diskriminativna za mnoge socijalne, gospodarske i demografske pokazatelje.

(Selo i grad dva su različita prostora življenja i rada, koji su i udaljeni i bliski, povezani i potrebni jedan drugom, ali svaki na svoj način samosvojni, s vlastitom ekskluzivnošću, bez obzira na koncepte globalizacije i stvarni globalni, unificirajući karakter velikih društvenih procesa.)

I što je napravila službena, državna statistička kuća?

Ona je 1981., umjesto da eventualno modernizira kriterije za određivanje što je selo, a što grad, iz popisa izbacila tvrde kriterije i uvela tek normativnu odredbu: "Gradska naselja jesu naselja koja su odgovarajućim pravnim aktom ili dogovorom nadležne društveno-političke zajednice u SR ili SAP, važećim u kritičnom trenutku popisa, utvrđena kao gradska."⁵ **Time sva naselja koja nisu grad, postaju "ostala naselja"** te se tako selo izgubilo iz službene statistike. Naravno, izgubilo se i

⁵ Saopštenje Saveznog zavoda za statistiku, god. 26, br. 245.

seosko stanovništvo i sve ostale seoske činjenice. **Seljak** se je ranije izgubio. On je već dugo bio individualni poljoprivredni proizvođač, **IPP**.

I dok se Europa jako trudi da u svakom pogledu revalorizira, uglavnom uspješno, svoju ruralnu periferiju, mi svojoj brišemo čak i ime.⁶ Zanimljivo je spomenuti Belgiju, koja gotovo da i nema sela, ali jako podriži da se termin 'ruralno' ne izgubi, pa se tako govori o ruralnoj industriji, ruralnom turizmu, sve s nadom da će se obnoviti specifičan identitet seoskog. Naime, teritorijalna, prostorna komponenta ruralnog kulturnog identiteta ukazuje na neizostavnost **komponente prirodnog okoliša** u identifikaciji ruralnih identitetskih obilježja. Od činjenice da je ruralno društvo sve donedavno bilo dominantno poljoprivredno, agrarno, pa prema tome i te kako upućeno na prirodne gospodarske resurse, do toga da je i bitno obilježje ne-radnog života sela upravo neposredna blizina prirode, što bitno razlikuje uvjete seoskog od gradskog života.

Zaključak

Socijalistički poredak nije ponudio privlačnu alternativu za seljački i seoski svijet. Danas, desetak godina nakon osamostaljenja i uvođenja demokratskog poretka očekivane pomake u tom smislu nismo dočekali.

Čini se da i stigmatična personalizacija seljaka, koja se proteže na sav ruralni svijet, a čije sam tek neke sastavnice izdvojila, dijelom podržava još jednu hrvatsku podjelu, pa se tako lani moglo čuti za jedan vrlo brojni skup kako se dogodio u Splitu, ali nije splitski. Da nije možda skup splitske seoske okolice?

Literatura

- Akrap, A., Pokos, N., Živić, D., rukopis studije *Selo i seoski okoliš u hrvatskoj modernizaciji*, Institut Pilar, 2002.
- Lazić, M.: Statusna konzistencija kao element klasne homogenizacije u socijalizmu. *Sociologija*, Beograd, br. 1/1988.
- Martić, M.: Percepcija društvenog položaja i "zanimanja" poljoprivrednika. *Sociologija sela*, Zagreb, br. 101-102/1988.
- Mendras, H.: *Seljačka društva. Elementi za jednu teoriju seljaštva*. Zagreb: Globus, 1986.
- Merlin, P.: *L'exode rural*. Travaux et documents. Cahiers, br. 59, Pariz, INED i Presses universitaires de France, 1971.
- Saopštenje Saveznog zavoda za statistiku*, god. 26, br. 245.
- Štambuk, M.: *Modernizacijski procesi i društvene promjene u hrvatskim ruralnim sredinama*. Disertacija. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1998.

⁶ U Francuskoj vrijedi sljedeća definicija seoskog stanovništva: to su osobe koje žive u općinama s manje od 2.000 stanovnika u glavnom općinskom naselju. I ova je definicija arbitrarna kao što su sve granice koje se postavljaju u definicijama arbitrarne. Međutim, u Francuskoj je spomenuta

Summary

STIGMATIC PERSONALIZATION OF PEASANTS

Croatia had the most developed industry in former Yugoslavia. Nevertheless, the country entered the Second World War as a typical agricultural country. Industry was not so developed even for the "normal overflow of a population from agricultural to other sectors". Consequently, the agrarian over-population was present almost in every area. At the end of the war, Croatia had dominantly the agricultural population. According to the socialists' ideas, plans envisaged the industrial development, especially of a heavy industry and collectivization of everything that existed (or a bit later, to transfer everything into the state property). Having in mind the agriculture, this meant to reach the desired ideological aim by nationalization of a private sector – "annulment of differences between villages and cities". Therefore, the plan was to abolish differences between peasants and workers, that is to say to transfer a peasant into an agricultural worker from a public sector. What was the method to reach this goal?

The method consisted of two modes. The first one provided for a flow of benefits for the workers. It also opened working places out of agriculture (particularly in paleoindustry) for the unqualified peasant population. The second one predicted persistent setting of diverse obstacles for family agriculture and its bearers – peasants.

Peasants gain not only the stigma of a "political enemy" because of their resistance to forced political and economical framework. They gained also a stigma of backward, dull-witted social actor who will never be able to take care of himself. They need to have a tutor until their existence. And there is no "efficient" tutor than inimical state!

Key words: *industrialization, collectivization, rural exodus, stigmatization of peasants.*

Zusammenfassung

STIGMATISCHE PERSONALISIERUNG DES BAUERN

Obwohl Kroatien im alten Jugoslawien die entwickelste Industrie hatte, ist es in den Zweiten Weltkrieg als ein ausgeprochener Agrarstaat eingetreten. Die Industrie war noch nicht so stark, dass sie einen «normalen Übergang der Bewohner aus dem landwirtschaftlichen in andere Sektoren» ermöglicht hätte, so dass die agrare Überbevölkerung in fast allen Gegenden präsent war. Aus dem Krieg ging man mit vorwiegender landwirtschaftlicher Bevölkerung hervor. Die Pläne sahen - in Übereinstimmung mit der sozialistischen Gesinnung - die Entwicklung der Industrie, besonders der Schwerindustrie sowie die Kollektivierung (oder etwas später die Vergesellschaftung) alles Bestehenden vor.

Für die Landwirtschaft bedeutete das, dass man durch die Nationalisierung des Privatsektors das gewünschte ideologische Ziel erreichte - «die Abschaffung des Unterschieds zwischen Dorf und Stadt», was auch das Verschwinden des Unterschieds zwischen Bauer und Arbeiter bedeutete bzw. die Umwandlung des Bauern in einen Landwirtschaftsarbeiter im gesellschaftlichen Sektor. Wie hatte man geplant dieses zu erreichen?

Hauptsächlich auf zwei Arten: 1. durch das Zusammenfließen der Benefizien auf einer, der Arbeiterseite, und durch die Öffnung eines Kanals zur Beschäftigung ungelernter bisheriger Agrarbevölkerung auf Arbeitsplätzen außerhalb der Landwirtschaft (besonders der Paleoindustrie) sowie 2. durch ständiges Aufstellen verschiedenster Hindernisse für die landwirtschaftlichen Familienbetriebe und ihre Träger - die Bauern.

Ausser dem Stigma des «Feindes der Gesellschaft» wegen der Abwehr des politisch aufgesetzten wirtschaftlich-gesellschaftlichen Rahmens, haben die Bauern das Stigma des zurückgebliebenen, beschränkten Akteurs in der Gesellschaft erhalten, der niemals in der Lage sein wird für sich selbst zu sorgen. Er braucht Zeit seines Lebens einen Tutor. Aber es gibt keinen «effizienteren» Tutor als einen missgünstigen Staat!

Schlüsselwörter: *Industrialisierung, Kollektivisierung, ruraler Exodus, Stigmatisierung des Bauern.*

Sommario

PERSONALIZZAZIONE STIGMATICA DEL CONTADINO

La Croazia possedeva l'industria più sviluppata nell'ex Jugoslavia. Ciononostante il paese entrò nella Seconda guerra mondiale come un tipico paese agricolo. L'industria non era così sviluppata anche per il "normale flusso della popolazione dall'agricoltura agli altri settori". Conseguentemente la sovrappopolazione agraria era presente quasi in tutta l'area. Alla fine della guerra la Croazia aveva prevalentemente una popolazione agraria. Secondo le idee socialiste i piani prevedevano lo sviluppo industriale, specialmente dell'industria pesante, e la collettivizzazione di tutto ciò che esisteva (o poco più tardi, il trasferimento di tutto nella proprietà statale). Se si considera l'agricoltura ciò significa raggiungere lo scopo ideologico perseguito attraverso la nazionalizzazione di un settore privato - "l'annullamento delle differenze tra villaggi e città", ovvero l'abolizione delle differenze tra contadini e lavoratori, vale a dire la trasformazione del contadino in lavoratore agricolo di un settore pubblico. Come si realizza questo piano?

In due modi principali: 1) la concessione di benefici per i lavoratori e l'apertura di posti di lavoro per la popolazione contadina dequalificata al di fuori dell'agricoltura (specie nella paleoindustria); 2) l'attuazione persistente di differenti ostacoli all'agricoltura familiare e ai suoi frutti - i contadini.

I contadini acquisirono non solo lo stigma di “nemico politico” a causa della loro resistenza alla struttura politica ed economica coatta. Essi conseguirono anche lo stigma di attore sociale sempre indietro e ottuso che non sarà mai capace di prendersi cura di sé stesso. Essi hanno bisogno di avere un tutore per tutta l’esistenza. E non c’è tutore “efficiente” più dello stato nemico!

Parole chiave: *industrializzazione, collettivizzazione, esodo rurale, stigmatizzazione del contadino.*

STIGMATIZACIJA POČINITELJA SEKSUALNIH DELIKATA*

Dr. sc. Irma Kovčo Vukadin, docent
Visoka policijska škola u Zagrebu

UDK: 316.647.8
343.541
Ur.: 27. veljače 2003.
Pr.: 31. ožujka 2003.
Pregledni znanstveni članak

20. stoljeće unijelo je puno svjetla u područje seksualne delinkvencije. Napravljena su brojna istraživanja u području seksualne viktimizacije, aktivnosti u smjeru što veće senzibilizacije javnosti o neprihvatljivosti seksualnog nasilja, studije o obilježjima počinitelja, utjecaju viktimizacije na žrtvu, sekundarnoj viktimizaciji žrtve, adekvatnom tretiranju žrtve, diferenciranim tretmanima počinitelja itd. Dodatni poticaj istraživanjima, politici sankcioniranja i prevenciji recidivizma dalo je suočavanje s problemom seksualnog iskorištavanja djece. Danas formalna društvena reakcija koristi jedan ili kombinaciju nekog od sljedećih pristupa: zatvaranje, institucionalni tretman, liječenje (mentalne institucije), kemijska terapija (kastacija) i društveni nadzor (registri, izvještavanje javnosti). U kontekstu svrhe kažnjavanja u suvremenom društvu postavlja se pitanje ravnoteže između građanskih prava počinitelja i zaštite društva. Centralnu ulogu u postizanju te ravnoteže ima procjena rizičnosti konkretnog počinitelja koja nosi određena pitanja etičnosti. Može se postaviti pitanje do kuda sežu ovlasti države u pokušaju kontroliranja ponašanja pojedinaca, odnosno, koja je realna vrijednost nekih specifičnih formalnih rješenja iz ovog područja. Pretvara li sama država počinitelja u potencijalnu žrtvu? Koja je svrha takve postpenalne i posttremanske stigmatizacije? Može li država pronaći univerzalan odgovor na tako heterogenu populaciju? Seksualna delinkvencija je zajednički nazivnik za vrlo različite pojavne oblike seksualne viktimizacije, što podrazumijeva i različite strategije u pronalaženju što učinkovitije formalne društvene reakcije. Je li stigmatizacija doista dio te reakcije?

Ključne riječi: seksualna delinkvencija, formalna društvena reakcija, ljudska prava.

* Stavovi izneseni u ovom radu nisu službeni stavovi MUP-a RH.

Uvod

Seksualni delikti spadaju u skupinu tzv. klasičnih kaznenih djela s obzirom da postoje od najranijih vremena formalne društvene definicije nedopuštenog ponašanja. Razvoj društva dovodi do pojave nekih novih inkriminacija (iskorištavanje djece za pornografiju, međunarodna prostitucija i sl.), neka kažnjiva ponašanja iz domene seksualnog integriteta ostaju nimalo ili malo promijenjena u svojim inkriminacijama (silovanje kao klasični delikt s izmjenama u smislu spola žrtve i odnosa između počinitelja i žrtve), a neka bivaju dekriminalizirana (homoseksualnost).

Pojam seksualna delinkvencija je samo zajednički nazivnik za mnoštvo vrlo različitih pojava oblika ugrožavanja seksualnog integriteta čovjeka, a vrlo često koristi se za objašnjavanje različitih pojava oblika. S obzirom na postojanje bitnih različitosti u različitim pojava oblicima, nedovoljno informiranoj javnosti i nedovoljno educiranim stručnjacima, pojam seksualne delinkvencije predstavlja sinonim za ukupnu devijantnost s područja seksualnosti. To je najčešće i razlog za vrlo "žustre" i uglavnom emocionalno obojene rasprave koje se dešavaju bez osnovnog definiranja konkretnog problema o kojem se razgovara. To je također i razlog "cupkanja u mjestu" u smislu značajnije aktivnosti u tom smislu. Interesantna je u tom smislu i svojevrsna polarizacija stručnjaka različitih profila i vrlo slaba suradnja koja se reflektira i na pojedinačnim slučajevima (stručnjaci s područja detekcije seksualne viktimizacije, kaznenog progona, tretmana žrtve i "tretmana" počinitelja). Dok stručnjaci imaju vrlo emocionalne stavove i fragmentarna znanja, teško je očekivati bolji javni eho.

Interes društva za seksualnu viktimizaciju ovisi o različitim društvenim čimbenicima – prije svega o osviještenosti društva o postojanju prava na seksualni integritet i spremnosti za očuvanjem istog. S obzirom da je seksualnost i dalje, u većoj ili manjoj mjeri, područje socijalnog tabua jer predstavlja najintimniji prostor svakog čovjeka, pravi interes društva može se procjenjivati samo indirektno – procjenom broja uposlenih stručnjaka koji se bave tim područjem i novčanim iznosom koji država izdvaja u svrhu poboljšanja zaštite seksualnog integriteta svojih građana. U području analize društveno neprihvatljivih ponašanja nije rijedak svojevrsni "kriminološki populizam" – prepoznavanje određenog kriminološkog problema na vrlo lapidarnoj razini s ciljem "ujednačavanja" s drugim demokratskim društvima. Tome pridonosi rastuća globalizacija i brza dostupnost informacija iz cijelog svijeta. Nerijetko nam mediji nameću "modu" određenog socijalnog problema. Tako neki drastični slučaj u nekoj europskoj ili američkoj državi brzo dospije i na hrvatske naslovnice, zatim se istražuje taj fenomen u Hrvatskoj i nakon toga, ovisno o "političkoj važnosti" određenog problema, donose se određene nacionalne strategije ili nacionalni programi za raznorazne "borbe" protiv različitih oblika "društvenog zla".

U tom kontekstu treba istaknuti važnost izbalansiranog pristupa određenom problemu u smislu stvaranja preduvjeta za adekvatan odgovor na konkretan problem. Ponekad snažno osvještavanje nekog problema bez paralelnog ostvarenja preduvjeta - materijalnih, organizacijskih i kadrovskih resursa može izazvati vrlo negativne posljedice u smislu frustracije i nezadovoljstva na različitim razinama,

što onda posljedično vodi u neučinkovitost. Ovo, naravno, ne znači da treba podržavati politiku ignoriranja, ali treba voditi računa o izbalansiranom odgovoru jer suprotne aktivnosti mogu dovesti u svoju krajnost – što je zamišljeno kao zaštita, može se pretvoriti u dodatnu viktimizaciju.

Sljedeći moment o kojem treba voditi računa upravo u području društvene reakcije na seksualnu delinkvenciju jest opasnost od donošenja pravila pod medijskim pritiskom pojedinačnih ekstremnih slučajeva. Društvena reakcija na bilo koju vrstu kriminaliteta treba biti dio jedne cjelovite i dobro promišljene kaznene politike koju neće diktirati javnost (neće, naravno biti niti isključena) nego stručnjaci. Autoritet većine treba biti dobro razmotren.

Jedna od “boljki” država s mladom demokracijom je pozitivno motivirana težnja za što bržim uvođenjem stranih rješenja u specifične probleme. To dovodi do opasnosti nepromišljene primjene dobrih rješenja. Ono što je dobro u jednom kontekstu, ne mora biti dobro u drugom kontekstu. Pronalaženje “dobre prakse” u različitim internacionalnim aktivnostima naglašava upravo takav pristup – promišljenu i dobro osmišljenu primjenu rješenja koja su se pokazala dobrim na nekom prostoru u nekom vremenu.

Sve prethodno navedeno je kontekst promišljanja ovog “politički nekorektnog” naslova.

Seksualna delinkvencija u suvremenom svijetu

Kao što je u uvodnom dijelu istaknuto, seksualna delinkvencija predstavlja izuzetno široko područje s vrlo različitim pojavnim oblicima seksualne viktimizacije.

Jedan od najkласičnijih delikata iz područja seksualne viktimizacije je svakako silovanje. Kada se govori o silovanju, onda se naglašava problem izuzetno velike tamne brojke koja onemogućava argumentiranje opasnosti učestalosti problema, dok oponenti navode problem lažnih prijava.

Kakvu vrstu viktimizacije danas podrazumijeva silovanje? Osnovni oblik je naravno prisila na spolni snošaj, no postoje znatne razlike u samom izvršenju djela s obzirom na određene kriterije kao što su prethodno poznavanje između počinitelja i žrtve, dob počinitelja i žrtve, spol počinitelja i žrtve. Kada se govori o prethodnom poznavanju između počinitelja i žrtve, tada se često upozorava na malu incidenciju popularnog mita o silovanju u kojem muškarac koji ne može kontrolirati svoj spolni nagon “zaskače” žrtvu koju ne pozna i vrši djelo. Od takvih silovanja postoji najveći strah u javnosti, no takva su, prema procjenama brojnih autora, i najrjeđa (Russell, 1985., prema: Allison, Wrightsman, 1993.). Daleko su češća ona silovanja u kojima postoji prethodni odnos između počinitelja i žrtve. U toj skupini Allison i Wrightsman (1993.) razlikuju dvije vrste silovanja: 1. počinitelj i žrtva su znanci ili partneri “s izlaska”, tzv. “date rape” i 2. počinitelj i žrtva su supružnici ili intimni partneri. Navedeni autori upozoravaju kako se silovanja sve više događaju među poznatim osobama, pri čemu je atmosfera koja prethodi silovanju prije svakodnevna nego ona u kojoj se pokazuje seksualna namjera. Ipak, činjenica poznanstva između počinitelja i žrtve ne čini takvo

iskustvo nimalo "lakšim". Koss (1985.; prema: Allison, Wrightsman, 1993.) navodi kako žene često sebe ne doživljavaju kao "žrtve silovanja" kada je počinitelj znanac. Također nalazi kako 15% ispitivanih studentica ima iskustvo koje bi zadovoljilo zakonski opis silovanja.

Drugi tip silovanja u kojem postoji prethodno poznanstvo između počinitelja i žrtve je silovanje intimnog partnera ili supružnika. Nekad se smatralo (a u Hrvatskoj i ne tako davno, gledano po kaznenom zakonu) da činjenica braka isključuje mogućnost silovanja. Danas većina zemalja poznaje i legalno takvu mogućnost. Finkelhor i Yllo (1985.; prema: Allison, Wrightsman, 1993.) intervjuirali su 50 žena koje su bile žrtve seksualnog napada od svojih supružnika i smatraju kako se počinitelji mogu svrstati u tri skupine: 1. silovanje kao dio zlostave žene, 2. samo silovanje, 3. opsesivno silovanje.

Sasvim je razumljivo da veličina tamne brojke ovisi o vrsti seksualne viktimizacije i da je izuzetno teško napraviti točnu procjenu incidencije pojave. Još prije 10 godina američki National Victim Center navodi podatke po kojima:

- u Americi je 1,3 žena silovana svake minute, što znači 78 silovanja svakog sata, 1872 silovanja svaki dan, 56160 silovanja svaki mjesec i 683 280 silovanja svake godine;

- Amerika ima najveću svjetsku stopu silovanja od svih zemalja koje objavljuju takve statistike - četiri puta veću od Njemačke, 13 puta veću od Engleske, 20 puta veću od Japana;

- svaka treća Amerikanka bit će seksualno napadnuta u svom životu;

- svaka sedma žena bit će silovana od supruga.

Recentni su podaci optimističniji – prema Nacionalnoj studiji viktimizacije za 2000. godinu (National Crime Victimization Study, Bureau of Justice Statistics) prijavljeno je 261.000 slučajeva silovanja, od čega je 114.000 bilo dovršenih silovanja, a 92.000 slučajeva je ostalo u pokušaju. No, podaci o strukturi seksualne delinkvencije i dalje ostaju slični – samo 28% silovanja i seksualnih napada prijavljeno je policiji, otprilike 62% ženskih žrtvi poznavalo je počinitelja (prijateljski ili odnos poznanstva), 34% je silovano od osobe koju ne pozna, a 17% od intimnog partnera. Kao najrizičnija ističe se dobna skupina od 12 do 34 godine.

Johnson (1996.) u svojoj studiji o nasilju nad ženama u Kanadi navodi kako, prema službenim podacima, postoji trend porasta nasilničkog kriminaliteta u Kanadi, generalno i seksualnog nasilničkog kriminaliteta pa navodi kako stopa silovanja 1993. godine u Kanadi iznosi 121.

Drenkhahn (2001.) navodi podatke za Njemačku po kojima je policija izvijestila da je u 1999. godini 52 000 od ukupno 6.3 milijuna slučajeva bilo seksualnih delikata. Od ukupno 51.592 seksualna delikta, 15.279 se odnosilo na viktimizaciju djece, 13.060 seksualni napad, 10.029 egzibicionizam, 9.442 prostituciju, pornografiju i sl., a 3.782 na ostale seksualne delikte.

Prema Interpolu, stopa silovanja u pojedinim zemljama je sljedeća: Češka (1999.) – 6.16, Hrvatska (1999.) – 1.96, Austrija (1998.) – 6.35, Francuska (1999.) – 13.6, Njemačka (1999.) – 9.2, Mađarska (1999.) – 3.3, Nizozemska (1998.) – 10.4, Norveška (1999.) – 12.3, Slovenija (1999.) – 3.8, Španjolska (1999.) – 2.7, Švicarska (1999.) – 6.2, Engleska i Wales (1998.) – 14.7. Radi se o podacima iz

policijskih statistika što, naravno, nameće oprez u interpretiranju globalnog stanja seksualne viktimizacije u pojedinim pobrojanim zemljama.

Razlozi za neprijavljivanje seksualne viktimizacije brojni su i krajnje individualni. Oni također ovise o vrsti poznanstva između počinitelja i žrtve i žrtvinoj percepciji događaja. Tako neke žene ne prijavljuju delikt jer se boje da će se počinitelj vratiti i ubiti je, zato što su pristale popiti piće s počiniteljem, zato što se plaše da im okolina neće vjerovati, zato što se plaše dodatne viktimizacije na sudu, zato što smatraju da šteta ne može biti popravljena ili iz nekih drugih razloga (prema: Holmes, Holmes, 1996.).

Neki autori smatraju da u prijavljenim slučajevima znatan broj otpada na tzv. lažne prijave. Neki, pak, smatraju, kako broj lažnih prijava ne nadmašuje 12%. Kao razlozi za lažno prijavljivanje navode se: želja za osvetom bivšem ljubavniku, želja za isticanjem, sklonost laganju i sl.

Posljednje desetljeće je snažno obilježeno značajnim interesom za seksualnu viktimizaciju djece (prema Konvenciji o pravima djece radi se o osobama u dobi do 18 godina). Napravljeni su zaista važni pomaci u osvještanju problema i stvaranju platforme za nacionalno i internacionalno djelovanje. Održana su već dva svjetska kongresa na temu zaštite djece od seksualnog iskorištavanja. Najznačajniji okvir za različite aktivnosti koje se poduzimaju u tom smislu je svakako Konvencija o pravima djece, koja problem seksualnog iskorištavanja djece adresira u članku 34 koji kaže: "Države ugovornice se obvezuju zaštititi dijete od svih oblika spolnog zlostavljanja i spolne zlouporabe. U tu će svrhu države ugovornice posebice poduzeti sve nacionalne, bilateralne i multilateralne mjere kako bi spriječile: a) nagovor ili prinudu djeteta na bavljenje bilo kakvom nezakonitom spolnom djelatnošću, b) izrabljivačku uporabu djeteta u prostituciji ili kakvoj drugoj nezakonitoj spolnoj djelatnosti, c) izrabljivačku uporabu djeteta u pornografskim nastupima i materijalima" (Unicef, 1990.).

Područje seksualne viktimizacije djece vrvi različitim pojmovima koji se sinonimno upotrebljavaju što stvara priličnu konfuziju. Najčešće korišteni termini jesu pedofilija i seksualno zlostavljanje. Stručno bavljenje problemom podrazumijeva jasno definiranje pojmova. Krenimo od pedofilije. Često se u medijskim natpisima susrećemo s pojmom pedofilije u objašnjavanju delinkventnog ponašanja pojedinaca. No, sam pojam pedofilija u kaznenom pravu nema naročiti značaj. Ne postoji kazneno djelo koje se zove pedofilija. Pedofilija je psihijatrijski termin koji prema DSM IV podrazumijeva seksualnu aktivnost sa prepubescentnim djetetom (uobičajena dob 13 godina ili mlađe djetete). Osoba koju se dijagnosticira kao pedofila mora biti u dobi od najmanje 16 godina i mora biti najmanje 5 godina starija od djeteta – žrtve. Kod dijagnosticiranja se rade i određene specifikacije – radi li se o homoseksualnoj sklonosti, heteroseksualnoj ili biseksualnoj sklonosti, radi li se o ograničenosti na vlastitu djecu (incest).

Kako je već rečeno, termin pedofilija nema kazneno pravni značaj – u tom kontekstu se govori o kaznenim djelima počinjenim na štetu djece (do 14 godina) i maloljetnika (14-18 godina). Kaznena djela protiv spolne slobode i spolnog čudoređa tako obuhvaćaju sljedeća kažnjiva ponašanja: silovanje, spolni odnošaj zloporabom položaja, spolni odnošaj s djetetom, bludne radnje, zadovoljenje pohote pred djetetom ili maloljetnom osobom, podvođenje, iskorištavanje djece

ili maloljetnih osoba za pornografiju, upoznavanje djece s pornografijom i rodoskvrmuće. Osim u ovoj glavi Kaznenog zakona, seksualni integritet zaštićen je u skupini kaznenih djela protiv vrijednosti zaštićenih međunarodnim pravom – međunarodna prostitucija i uspostavljanje ropstva. Kako je vidljivo iz samih naziva određenih kaznenih djela, seksualni integritet djece i maloljetnika zaštićen je na tri moguća načina: 1) ekskluzivna zaštita seksualnog integriteta djece (spolni odnošaj s djetetom, upoznavanje djeteta s pornografijom), ekskluzivna zaštita djece i maloljetnika (zadovoljenje pohote pred djetetom ili maloljetnom osobom, iskorištavanje djece ili maloljetnih osoba za pornografiju) i 3) generalna zaštita (ostala kaznena djela) u kojima se seksualni integritet djece i maloljetnika posebno štiti na način predviđanja strožeg sankcioniranja počinitelja u slučaju njihove viktimizacije).

Seksualna zlostava je termin koji se dosta često koristi za opisivanje različitih oblika seksualne viktimizacije djece. Primjereniji je u tom kontekstu termin seksualnog iskorištavanja djece jer termin zlostave ima konotaciju nužne prisile na određenu aktivnost i podrazumijeva određene fizičke posljedice, što nije uvijek slučaj. Termin seksualno iskorištavanje djece bi tako mogao poslužiti kao zajednički nazivnik za različitost pojavnih oblika koji se danas analiziraju – komercijalno seksualno iskorištavanje djece, dječja prostitucija, dječji seksualni turizam, dječja pornografija, trgovina djecom.

Deklaracija i plan djelovanja svjetskog kongresa protiv komercijalnog seksualnog iskorištavanja djece (1996.) ponudila je sljedeću definiciju komercijalnog seksualnog iskorištavanja djece: “Komercijalno seksualno iskorištavanje djece predstavlja osnovno kršenje djetetovih prava. Ono podrazumijeva seksualnu zlostavu od odraslih i nadoknadu u novcu ili sličnom djetetu ili trećoj osobi/osobama. Dijete je tretirano kao seksualni objekt i kao komercijalni objekt. Komercijalno seksualno iskorištavanje djece čini oblik prisile i nasilja nad djecom, prisilni rad i suvremeni oblik ropstva” (prema: ECPAT, 2001.). Tri su osnovna oblika komercijalnog seksualnog iskorištavanja djece: prostitucija, pornografija i trgovanje u svrhu seksualnog iskorištavanja.

Seksualno iskorištavanje djece kroz prostituciju je stari i globalni problem, a podrazumijeva uporabu djeteta u seksualnim aktivnostima za nadoknadu bilo koje vrste (Dodatni protokol Konvencije o pravima djece).

Dječji seksualni turizam je komercijalno seksualno iskorištavanje djece od strane osoba koje putuju iz svoje zemlje u drugu, obično manje razvijenu, kako bi se upustili u seksualne aktivnosti s djecom.

Dječja prostitucija podrazumijeva bilo kakvo predstavljanje, bilo kojim sredstvima, djeteta uključenog u stvarne ili simulirane eksplicitne seksualne aktivnosti ili bilo kakvo predstavljanje seksualnih dijelova djeteta za primarno seksualne svrhe (Dodatni protokol na Konvenciju o pravima djece).

Trgovanje djecom u svrhu seksualnog iskorištavanja je dio šireg problema trgovanja ženama i djecom u svrhu seksualnog iskorištavanja, odnosno još šireg problema trgovanja ljudima. Ne postoji opće prihvaćena definicija trgovanja djecom u svrhu seksualnog iskorištavanja pa je specijalni izvjestitelj o trgovanju djecom, dječjoj prostituciji i pornografiji ponudio sljedeću definiciju: “Trgovanje se sastoji od svih aktivnosti uključenih u regrutiranje ili transport osoba unutar ili

preko državne granice, koje uključuju prevaru, prisilu, dužničko ropstvo ili prevaru, u svrhu stavljanja osobe u situaciju zlostave ili iskorištavanja, kao što je prisilna prostitucija, ropski odnos, fizičko zlostavljanje ili ekstremna okrutnost, prisilni rad ili iskorištavanje za rad u kući” (ECPAT, 2001.).

Imamo li na umu da suvremeni oblici seksualne viktimizacije djece podrazumijevaju različite oblike i različite moguće počinitelje, za bolje razumijevanje kompleksnosti problema može poslužiti sljedeća shema seksualnog iskorištavanja djece.

Shema 1: Seksualno iskorištavanje djece: oblici i počinitelji

Ovaj prikaz upozorava na velike različitosti u fenomenologiji seksualne viktimizacije djece, što podrazumijeva i nužnost različitog društvenog odgovora.

Obilježja počinitelja

Tko su počinitelji ovih različitih oblika seksualne viktimizacije? Ne postoji jedan tip “seksualnog devijanta” koji bi dao jednoznačan odgovor. Štoviše, neki počinitelji nemaju nikakvih seksualnih aberacija – radi se o “biznismenima” (osobe u vrhu piramide organiziranog kriminaliteta). I unutar pojedinog pojavnog oblika ne postoji jedinstvena tipologija počinitelja. Burdon i Gallagher (2002.) također uviđaju mnogoznačnost termina “počinitelj seksualnog delikta” (sex offender) i naglašavaju kako treba razlikovati “legalne” počinitelje seksualnih delikata (osobe koje su osuđene radi nekog seksualnog delikta) i “kliničke” počinitelje seksualnih delikata (osobe koje se može dijagnosticirati kao osobe s parafilijskim

poremećajem koje mogu/ili ne moraju biti pod nekim oblikom kazneno pravne supervizije zbog počinjenja neke kažnjive seksualne aktivnosti (Burdon, Kilian, Koutsenok, Prendergast; prema: Burdon i Gallagher, 2001.).

Seksualni delinkventi mogu biti kategorizirani po različitim kriterijima. Ovdje razmatramo osnovna obilježja počinitelja prema kriteriju pojavnog oblika. Krenimo od silovanja. Danas se općenito smatra da je silovanje akt uspostavljanja dominacije, a ne seksa, odnosno da se seks koristi kao sredstvo za postizanje tog cilja. Holmes i Holmes (1996.) navode kako, u tom smislu, pretpostavljamo postojanje određenih psiholoških elemenata koji su prisutni i u drugim nasilničkim deliktima i kako silovatelji imaju tri dodatne dimenzije u svom obrascu nasilničkog ponašanja: moć, ljutnju i seksualnost. Nadalje, navode i sljedeća osobna obilježja: nedostatak u razvoju heterosocijalnih vještina i zloraba alkohola ili drugih psihoaktivnih supstanci kao biokemijskih pospješitelja, kao izlaganje nasilnoj pornografiji (Pallone, Hennessy, 1992.; prema: Holmes, Holmes, 1996.).

Polashek i sur. (2001.), međutim, upozoravaju kako motivacija počinitelja nije stabilna tijekom procesa silovanja. Tako, naglašavaju autori, počinitelj može krenuti iz seksualne motivacije, a doći do osvete ili može krenuti s ciljem koji uopće nije kažnjiv, a završiti s namjernim nanošenjem štete žrtvi. To je još jedan element koji zamagljuje potrebu za pronalaženjem "čistih" tipova.

Istraživanja silovanja u kojima ne postoji prethodni odnos između žrtve i počinitelja pokazuju sljedeća obilježja počinitelja (prema: Holmes, Holmes, 1996.): počinitelj je često mlad: 80% je u dobi do 30 godina, a 75% je u dobi do 25 godina; mnogi dolaze iz nižeg socio-ekonomskog statusa i pripadnici su manjinskih skupina (često crnci), većinom biraju žrtve svoje rase; mnogi imaju povijest konfliktnih odnosa sa ženama, kao i nesposobnost uspostavljanja osobnog i seksualnog odnosa sa ženama; obično su nenaoružani: u jednom od četiri slučaja kada su naoružani – obično se radi o nožu ili drugom oštrom instrumentu; većina počinitelja planira napad i većina ima nasilnu prošlost; jedan od tri ima nasilnički dosje, a 25% je već bilo na sudu zbog silovanja.

Kolar (1999.) je analizirala neka obilježja djela, postupka i žrtve na uzorku od 84 počinitelja silovanja koji su u periodu od 1980. do 1996. godine izdržavali kaznu zatvora u Lepoglavi, a s obzirom na kvalitetu poznanstva između počinitelja i žrtve. Od ukupno 18 analiziranih varijabli, autorica je pronašla postojanje statistički značajne razlike u 3 obilježja: sudioništvo, alkoholiziranost počinitelja u vrijeme izvršenja djela i žrtva zapomagala i pružala otpor. Počinitelji koji su poznavali žrtvu su značajno češće samostalno činili djelo, značajno češće su djelo činili u alkoholiziranom stanju te su njihove žrtve znatno rjeđe zapomagale i pružale otpor.

Allison i Wrightsman (1993.) navode kako silovanja znanaca imaju nekoliko jedinstvenih obilježja. Za razliku od silovanja stranaca, u kojima su česte verbalne prijetnje, fizičko nasilje i oružje, silovanja od strane znanaca obično sadrže mnogo suptilnije načine prisile na obljubu. Verbalne prijetnje su također značajno prisutne kod znanaca-počinitelja, no one su više okarakterizirane kao verbalne manipulacije. Vrijeme izvršenja različito je u odnosu na poznanstvo između počinitelja i žrtve, silovanja od strane poznanika se češće dešavaju danima vikenda, i to u kasnim noćnim satima (između 22 i 1 sat). Mjesto izvršenja silovanja je

obično izolirano (automobil, stan) te mogu trajati duže. Osim toga, silovanja od znanaca obično podrazumijevaju samo jednog počinitelja (osim slučaja "party rape").

Silovanja intimnih partnera su "novo" uočeni problem. Tradicionalna društva njeguju sustav vrijednosti u kojem je žena vlasništvo muža i, prema tome, mora zadovoljiti sve njegove potrebe, onda kada to muž želi i na način na koji to želi. Finlehor i Yllo (1985.; prema: Allison, Wrightsman, 1993.) razlikuju tri tipa takvih počinitelja:

- 1) silovanja koja su dio generalnog nasilja prema ženi,
- 2) samo silovanje,
- 3) opsesivno silovanje.

Kod prvog tipa silovanja, seksualno je nasilje inkorporirano u opće fizičko nasilje prema ženi. Druga skupina podrazumijeva ona silovanja u kojima intimni partner koristi samo onoliko sile koliko je potrebno da prisili intimnu partnericu na snošaj. Obično se ne javlja dodatno fizičko ili verbalno nasilje u njihovom životu. Autori pronalaze kako su ovi počinitelji, za razliku od prethodno navedenih, bolje edukacije, pripadaju srednjoj klasi, a odnosi sa suprotnim spolom baziraju se na tradicionalnoj ulozi muškarca kao donositelja odluka. Treću skupinu čine opsesivni silovatelji. Za ovu skupinu autori navode kako se radi o muškarcima koji su preokupirani seksom. Oni ne samo da sakupljaju pornografiju, nego je često sami i produciraju - koristeći svoje intimne partnerice. Specifičnost ove skupine ogleda se u njihovoj zainteresiranosti za neuobičajene seksualne aktivnosti.

U Hrvatskoj su Žakman - Ban i sur. (1989.) napravili studiju o nekim osobnim i socijalnim karakteristikama osoba koje su izdržavale kaznu lišenja slobode zbog kaznenog djela silovanja u Lepoglavi. Među ostalim, navode kako je kod počinitelja s psihopatskim značajkama ličnosti nešto izraženiji specijalni povrat (za razliku od počinitelja koji nemaju izražena takva obilježja); počinitelji (svi) tendiraju primjeni prinude po izvršenju djela; počinitelji kod kojih nisu uočene psihopatske značajke ličnosti tendiraju grupnom izvršenju djela; rezultati koji se odnose na modalitete izvršenja djela ne upućuju na značajnija odstupanja kada ih čine osobe s psihopatskim poremećajem ličnosti. Kod 40% počinitelja utvrđen je alkoholizam. Rezultati koji se odnose na socio-demografske značajke počinitelja silovanja govore kako nema značajnijih razlika od istih obilježja ostalih kategorija nasilničkih delikata - može se govoriti o osobama s nižim socio-ekonomskim statusom, a posredno se može govoriti i o nižoj kulturnoj razini te sistemu vrijednosti kojeg u nekoj mjeri karakterizira i određeni tip "arhaičnog" agresivnog ponašanja.

Katalinić (2001.) je analizirao specifičnosti nasilničkog kriminaliteta na području Primorsko - goranske županije u odnosu na ostatak Hrvatske te je analizirao i seksualne delikte (silovanja, obljava s djetetom i bludne radnje). S obzirom da silovanje čini 74,5% ukupnog uzorka, navodimo rezultate o profilu djela i počinitelja za područje Hrvatske: djelo je počinjeno najčešće korištenjem sile i ozbiljne prijetnje (54,4%), počinitelj je samostalno počinio djelo (81,9%), djelo je počinjeno jednokratno (75,8%), žrtva nije pružala otpor u svega 22,1%

slučajeva, u 17,5% slučajeva su počinitelji već ranije osuđivani za seksualne delikte i tada je najčešće izricana kazna lišenja slobode; djelo je najčešće dovršeno (92,6%), počinitelj je u 1/3 slučajeva bio alkoholiziran tempore criminis, a žrtva je bila alkoholizirana u 5,4% slučajeva, djelo je najčešće počinjeno ponedjeljkom i nedjeljom u periodu od 21 do ponoći i od ponoći do 3 sata ujutro, žrtva je bila posebno zlostavljana u 35,6% slučajeva, a posebno ponižavana u 38,3% slučajeva, u skoro polovici slučajeva su se počinitelj i žrtva poznavali, te je bitno smanjena ubrojivost i neubrojivost utvrđena kod 51% počinitelja.

Posebno interesantnu skupinu svima koji se bave kriminalitetom predstavljaju počinitelji serijskih silovanja. Vrlo je često citirana tipologija počinitelja koju su ponudili Knight i Prentky (1987.; prema: Holmes, Holmes, 1996.) temeljem svog istraživanja osuđenih počinitelja. Oni razlikuju četiri tipa silovatelja: 1. silovatelj koji potvrđuje moć, 2. silovatelj iz bijesa/osvete, 3. eksploativni silovatelj i 4. sadistički.

Silovatelja koji potvrđuje moć još se naziva kompenzacijskim silovateljem, a radi se o najmanje agresivnom tipu u ovoj tipologiji. Oni su i najmanje socijalno kompetentni, s obzirom da pate od niskog samopoštovanja i osjećaja neadekvatnosti. Razvoj ovakvih počinitelja nije jednoznačan. Većina dolazi iz obitelji u kojima su prisutni ili otac ili majka. Mnogi su imali manje probleme u školi, a njihova prosječna razina obrazovanosti je na stupnju desetog razreda. Obično su samci ili žive s roditeljima. Ovaj tip je miran i pasivan, ima nekoliko prijatelja i nema seksualnog partnera. Obično živi s dominantnom majkom. Zbog ograničenog obrazovanja obično je zaposlen na kućanskim poslovima i ostavlja dojam pouzdanog radnika. Autori navode kako ovaj tip počinitelja može imati različite seksualne aberacije (tranvestitizam, promiskuitetna seksualna ponašanja, egzibicionizam, voajerizam, fetišizam). Osnovni cilj silovanja je podizanje vlastitog samopoštovanja. Primarni cilj je seksualni jer upravo spolni čin ima važnost ovom počinitelju. On sam sebe vidi kao gubitnika, a kontroliranje druge osobe mu priskrbljuje osjećaj važnosti, bar privremeno. Žrtvu ne povređuje jer koristi samo onoliko sile koliko je potrebno za ostvarenje djela. On zapravo vjeruje kako žrtva uživa u silovanju. Žrtvu bira iz svoje dobne i rasne skupine. Obično siluje u svom susjedstvu ili u blizini radnog mjesta, i to noću u periodu od ponoći do 5 ujutro.

Drugi tip počinitelja je silovatelj iz bijesa / osvete. Cilj ovakvog silovanja je povrijediti žrtvu, odnosno "poravnati" račune za percipiranu nepravdu doživljenu u kontaktima s ženama. Ovaj tip počinitelja je socijalno kompetentan, dolazi iz strukturalno i psihički deficijentne obitelji - rastava roditelja, fizičko zlostavljanje. Ovom počinitelju je izuzetno važna samopercepcija: sebe vidi kao izrazitog muškarca, oženjen je i obično nije nasilan prema supruzi. Oni koji ga poznaju govore o njegovom brzom i nasilnom karakteru. Silovanja su rezultat nekih bitnih događanja sa značajnim ženama u njegovom životu (majka, supruga). Ti događaji izazivaju kod njega bijes koji ga vodi u silovanje. Ovaj počinitelj ne planira izvršenje djela; za njega silovanje nije seksualni akt već način izražavanja bijesa. Žrtve ovakvog počinitelja su iz iste rasne skupine i iste ili nešto starije dobi.

Treći tip počinitelja je eksploativni. Za njega je silovanje pokušaj iskazivanja muževnosti i dominacije. Ovaj počinitelj siluje jer misli da kao muškarac ima

pravo na to. Za njega silovanje nije samo seksualni akt – to je impulzivni grabežljivi akt. Većina počinitelja je rasla u samohranim obiteljima, većina ima iskustvo fizičkog zlostavljanja. Počinitelji obično imaju obiteljskih problema i iskustvo neuspjelih brakova. Može biti u tipično muškim zanimanjima. Svoju žrtvu obično pronalazi u barovima za samce. Napad ove vrste počinitelja sastoji se od verbalnog i fizičkog nasilja. Ne izbjegava fizičko savladavanje žrtve, ukoliko se ona opire. Ovaj počinitelj obično ima stalnog seksualnog partnera. On osjeća potrebu za silovanjem, a agresija je usmjerena na prisiljavanje žrtve da zadovolji njegove zahtjeve. Agresija tijekom izvršenja djela može eskalirati.

Posljednji, i najopasniji tip počinitelja je sadistički silovatelj. Cilj ovog počinitelja je primarno ispoljavanje seksualno agresivnih fantazija. Dio cilja je upravo nanošenje fizičke i psihičke boli žrtvi. Mnogi počinitelji ovog tipa su antisocijalne osobnosti i prilično su agresivni u svakodnevnom životu, posebno kada ih se kritizira ili onemogućava u postizanju njihovog osobnog zadovoljstva. Ovaj tip počinitelja stvorio je važnu vezu između agresije i seksualnog zadovoljstva, tj. erotizirao je agresiju i nasilje. Više od polovice ovakvih počinitelja živjelo je u obitelji s jednim roditeljem, većina je bila zlostavljana u djetinjstvu, a mnogi dolaze iz obitelji u kojima je bilo evidentiranih seksualnih devijacija (očevi počinitelji seksualnih delikata). Mnogi imaju povijest maloljetničke seksualne delinkvencije. U odrasloj dobi je oženjen i smatra ga se “dobrim obiteljskim čovjekom”. Često živi u srednjoklasnom području s niskom stopom kriminaliteta, smatra ga se vrijednim članom zajednice, ima natprosječnu edukaciju i u zanimanju je bijelih ovratnika. Ima naglašene elemente kompulzivnosti koja se ogleda u osobnom izgledu i automobilu. Djelo je unaprijed isplanirano do u detalje, jer ovakav počinitelj ništa ne prepušta slučaju. Vrlo je ritualan te može tražiti od žrtve da govori neke riječi ili da se ponaša na određeni način. Može početi ubijati svoje žrtve, no ubojstvo je sekundarno za ovakvog počinitelja, ono mu samo treba onemogućiti identifikaciju.

Počinitelji seksualnih delikata na štetu djece također pokazuju različitosti ovisno o različitim elementima. S obzirom na moguće posljedice koje mogu snaći počinitelje seksualnih delikata (kontinuirani društveni nadzor) postavlja se pitanje predstavlja li počinitelj koji bira jednu vrstu žrtvi prijetnju za ostale vrste žrtvi. Elliott i sur. (1995.) napravili su istraživanje u kojem su intervjuirali 91 osuđenog počinitelja seksualnih delikata na štetu djece s ciljem boljeg razumijevanja takvih počinitelja i, posljedično, stvaranja određenih preventivnih zaključaka. 15 počinitelja bilo je obuhvaćeno nekim specijaliziranim programima u zajednici, 22 su počinitelja bila u specijalnim bolnicama, a 39 u zatvoru. Intervjuirani su na temu metoda koje koriste u pristupanju žrtvama, dobnog raspona svojih žrtava, kako su odabrali žrtvu i održavali njihovu viktimizaciju (kada se radilo o dugotrajnijoj viktimizaciji) i koje sugestije oni, kao počinitelji, imaju za prevenciju, tj. koje su njihove poruke roditeljima i žrtvama. Rezultati pokazuju kako počinitelji pristupaju djeci kroz neki oblik brige, npr. čuvanje djeteta (babysitting), pristupaju djeci koristeći podmićivanje, darove i igre; koriste silu, ljutnju, prijetnje i podmićivanje kako bi zadržali dijete u takvom odnosu; sistematično desenzibiliziraju djecu dodirivanjem, razgovorom o seksu i uvjeravanju. Skoro polovica počinitelja nije bila kritična prema počinjenom deliktu/deliktima.

Naročito su edukativne poruke počinitelja roditeljima i djeci, no radi opsežnosti ih ne navodimo.

Craissati i McClurg (1996.) navode kako počinitelji seksualnih delikata na štetu djece, prema postojećim rezultatima istraživanja, uglavnom dolaze iz zlostavljajućih i depriviranih obitelji, imaju obrazovne i socijalne poteškoće u djetinjstvu i probleme u odnosima i seksualnom funkcioniranju u odrasloj dobi. Ovi su autori napravili istraživanje o počiniteljima koji su u dvogodišnjem periodu osuđeni u jugoistočnom Londonu i upućeni u Challenge projekt, tretmanski program za počinitelje seksualnih delikata na štetu djece koji se provodi u zajednici. Kontrolnu skupinu činili su počinitelji nasilnih i imovinskih delikata (koji nisu ranije osuđivani radi seksualnog delikta), a sudjelovanje je bilo volontersko. Rezultati se mogu sumirati na sljedeći način: demografski profil počinitelja je konzistentan s profilom utvrđenim ranijim istraživanjima – počinitelji su stariji i žive u stabilnijim socijalnim uvjetima nego opća delinkventna populacija, premda su bili izolirani u vrijeme izvršenja djela. Postojala je visoka razina problema u djetinjstvu – fizičko i seksualno zlostavljanje, emocionalno zapuštanje, poteškoće u učenju, nasilništvo prema vršnjacima. Značajne razlike u odnosu na nasilnike iz kontrolne skupine postoje u razini seksualne zlostave, socijalnih poteškoća i poteškoća u učenju i nasilništvu prema vršnjacima. Rezultati ukazuju na to da seksualna zlostava u djetinjstvu ima centralno mjesto u oblikovanju značajno poremećenog psiho-socijalnog razvoja. Obilježja recidivista predstavljaju pravi pedofilski obrazac počiniteljstva: muškarac – samac koji bira djecu s kojom je imao vrlo slab ili nikakav prethodni odnos, zlostavljanje traje kraće vrijeme, zatim traže novu žrtvu. Rezultati potvrđuju hipotezu od koje su autori i pošli – da su počinitelji seksualnih delikata na štetu djece vrlo heterogena skupina s određenim preklapajućim podskupinama u odnosu na varijable poput – povijesti seksualne zlostave, recidivizma, spola i odnosa sa žrtvom. Navode također kako je STEP projekt (projekt financira Ministarstvo unutarnjih poslova za procjenu 7 tretmanskih programa za počinitelje seksualnih delikata u Engleskoj) identificirao visoko rizičnu podskupinu počinitelja koji su imali iskustvo seksualne zlostave da češće viktmiziraju dječake, imaju veći broj žrtava i žrtava izvan obitelji, da imaju veće kognitivne distorzije i imaju prethodnu povijest seksualne delinkvencije.

Konačno, treba spomenuti vrlo često citiranu tipologiju tretmanskog centra u Massachusettsu (Bartol, 1995.; prema: Kovčo, 1998.) po kojoj postoje 4 ključna pedofilska obrasca ponašanja: 1. fiksirani tip, 2. regresivni tip, 3. eksploativni tip i 4. sadistički ili agresivni tip.

Fiksirani zlostavljalatelj djece demonstrira dugotrajnu i ekskluzivnu preferenciju za djecu u seksualnom i socijalnom druženju. On nikada nije bio sposoban razviti zreli odnos s odraslim vršnjacima i smatra se socijalno nezrelim. Ovaj tip počinitelja bira djecu za druženje jer se s njima najugodnije osjeća. Seksualni kontakt se obično dešava tek nakon što počinitelj i dijete postanu dobri znanci. Počinitelj rijetko očekuje genitalni snošaj i vrlo rijetko koristi fizičku snagu ili agresiju. Njegovi osobni podaci svjedoče o osobi prosječne inteligencije. Ima stabilnu radnu povijest, premda često radi na poslovima koji su ispod njegove sposobnosti. Njegove socijalne vještine adekvatne su za svakodnevno funkcioniranje.

niranje. Vrlo je vjerojatan recidiv jer počinitelj nema kritički stav prema vlastitom ponašanju.

Regresivni pedofil ima normalnu adolescenciju i dobre odnose s vršnjacima i heteroseksualna iskustva, no kasnije razvija osjećaje muške neadekvatnosti i sumnje u sebe. Ti se osjećaji reflektiraju na radni odnos, te socijalnu i seksualnu sferu življenja. U osobnim podacima su česte informacije o zloporabi alkohola, rastavi braka i nestabilnoj radnoj povijesti. Za razliku od prethodnog tipa, ovaj tip počinitelja bira žrtve koje ne poznaje i koje žive izvan njegovog susjedstva. Žrtve su uglavnom ženskog spola. On traži genitalni snošaj, a nakon djela iskazuje žaljenje i krivnju, što je bitno polazište tretmana.

Eksploativni pedofil traži djecu primarno za zadovoljavanje svojih seksualnih potreba. On iskorištava djetetovu slabost na bilo koji način koji mu može koristiti i koristi se raznim strategijama i trikovima da pridobije žrtvu. Obično ne pozna svoju žrtvu i uglavnom je nastoji izolirati od drugih i iz njenog obiteljskog okruženja. Ukoliko ocijeni potrebnim, koristit će agresiju ili fizičku snagu. Ovaj tip počinitelja ima dugu povijest delinkventnog ili asocijalnog ponašanja. Njegovi su odnosi s vršnjacima nepredvidivi, neugodan je u društvu i često ga drugi ljudi izbjegavaju. Vrlo je impulzivan, iritabilan i sklon naglim promjenama raspoloženja.

Agresivni / sadistički pedofil je najopasniji u smislu posljedica za žrtvu. Ovakvi počinitelji često imaju dugu povijest antisocijalnog ponašanja i slabu adaptaciju u svojoj okolini. Mnogi počinitelji ovog tipa preferiraju žrtve svog spola. S obzirom na erotizirano nasilje, što žrtva doživljava više boli i nelagode, to je počinitelj uzbuđeniji. Ovakvi počinitelji najčešće otimaju i ubijaju svoje žrtve nakon izvršenja djela.

Navedena obilježja počinitelja seksualnih delikata potvrđuju uvodno postavljenu tvrdnju kako se radi o vrlo heterogenoj skupini i da je bespredmetno govoriti o jedinstvenom tipu počinitelja seksualnih delikata, čak i kad se radi o određenim specifikacijama – počinitelji na štetu odraslih osoba ili počinitelji na štetu djece. I u jednoj i u drugoj skupini postoje brojne specifičnosti koje treba imati na umu kod odabira svrhovite sankcije počinitelju.

Društvena reakcija

Centralna dva pitanja u ovom dijelu rada jesu - zašto kazniti počinitelja seksualnog delikta i kako ga kazniti. Odgovor na pitanje zašto kazniti nas vodi do teoretskog promišljanja o svrsi kažnjavanja koja je okvir za osmišljavanje kaznene politike jedne države. Sankcioniranje počinitelja kaznenih djela je izuzetno važan element kaznenog procesa, no ostaje nedovoljno jasan. Bagaric (2001.) navodi kako je sankcioniranje najznačajnije područje prava, no i najmanje koherentno. Razlog za to ovaj autor vidi upravo u odsutnosti racionalne kažnjavanja. Zašto, dakle, treba kazniti počinitelja seksualnog delikta? Zato što je počinio kazneno djelo ili da ne bi u budućnosti činio kazneno djelo (čime se podrazumijeva tretman počinitelja s ciljem smanjenja rizika recidiva) ili je cilj kombiniran - zato što je počinio kazneno djelo - da ga naučimo da mora snositi

posljedice za svoje neadekvatno ponašanje, ali i da mu ukažemo na mogućnost promjene vlastitog ponašanja koje treba biti u okvirima zakonom dopuštenoga. Ovo su vrlo simplificirane postavke retribucijske i utilitarističke teorije o svrsi kažnjavanja, no svakodnevno smo svjedoci njihovog prosijavanja kroz medijsko praćenje težih oblika nasilja (opširnije u: Kovčo, 2001.).

U uvodnom dijelu bilo je riječi o medijskom formiranju okvira kaznene politike i opasnosti koje proizlaze iz toga. Suci koji izriču sankcije dio su konkretne sredine, a nepostojanje jasnih kontura politike sankcioniranja dovodi do opasnosti tzv. penalnog populizma, odnosno odlučivanja o sankciji za konkretnog počinitelja temeljem odgovaranja na zahtjeve "javnog mnijenja" koje ima tendenciju traženja strožeg kažnjavanja (zbog razloga anksioznosti koje rezultira iz medijskih prikaza kriminaliteta i potrebe "dobrih građana da se obrane od loših"). Na taj način konkretan sudac dobiva image "dobrog" suca, odnosno onog koji je u funkciji "obrane društva od kriminaliteta".

O važnosti stavova građana u kontekstu legitimnosti politike i prakse kaznenog pravosuđa govori Moore (1997.) koji naglašava kako stavovi građana - nadglednika mogu biti značajni ne samo zato što utječu na spremnost građana da podupiru sustav kaznenog pravosuđa kroz pristojbe i dotacije, nego i zato što njihov stav o pravednosti sustava može utjecati na njihovu spremnost da se pokoravaju zakonu. Građani žele znati da su propisi koje je sustav donio pravedni, da se zakoni provode nepristrano, da sustav uzima u obzir razlike među pojedincima i da je u cjelini zamišljen tako da nudi dobra rješenja. Kaznenopravni sustav ne funkcionira izvan vremena i prostora, a upravo je zato i važno da i elementima tog sustava, kao i širokoj javnosti, bude jasna svrha kaznenopravnog postupka.

Vrlo kritičan osvrt na kaznenu politiku u Americi dao je Riklin (1997.), dajući mu naslov "Smrt zdravog razuma". Autor navodi kako u Americi vlada klima represije zasnovana na okrenutosti ideji osвете (retribucijsko načelo) koja počiva na krivom vjerovanju da se kriminalitet ne može djelotvorno suzbijati, osim izuzetno teškim kaznama. Takva politika dovodi do preusmjeravanja novca iz budžeta pa se, temeljeno na potrebama za zatvorskim zgradama koje su rezultat strožeg kažnjavanja (veći broj zatvorenika), u velikom broju država daje prednost zatvorima na račun visokog obrazovanja. Riklin (1997.) daje primjer Kalifornije u kojoj će se 2002. godine više novca trošiti na izdržavanje kazne zatvora nego na visokoškolsko obrazovanje. Upozorava i na nerazmjer stručnog i javnog znanja, jer "iz javnih rasprava proizlazi da se uzrok kriminaliteta često nalazi u nepoštivanju zakona, u nepostojanju autoriteta koji bi proizišao iz vlasti, u nedostatku sposobnosti razlikovanja dobra i zla i nepostojanju i najmanjeg cijenjenja klasičnih vrijednosti, ukratko: u dekadenciji običaja." U zaključnom dijelu osvrta na kaznenu politiku u Americi, Riklin (1997.) navodi kako iznenađuje da zemlja koja toliko ističe ustavnost i koja ima običaj energično protestirati protiv nepoštivanja ljudskih prava u inozemstvu, nije samokritičnija prema svojoj realnosti koja je djelomično teška, tj. nedostojna čovjeka.

Pregled literature i usmena komunikacija sa stručnjacima iz nekih europskih i američkih država pokazuje postojanje sljedećih modela formalnog društvenog odgovora na seksualnu delinkvenciju:

1. zatvaranje
2. institucionalni tretman
3. izvaninstitucionalni tretman
4. liječenje u mentalnim ustanovama
5. kemijska terapija i kastracija
6. društveni nadzor (registri, izvještavanje zajednice).

Ovi modeli nisu izolirani već se mogu (i često se) međusobno kombinirati.

Krenimo od **zatvaranja**, tj. kazne zatvora. Svako kažnjivo ponašanje opisano je kaznenim zakonom i za njega je propisana sankcija. Seksualni delikti uglavnom podrazumijevaju kaznu zatvora. U najvećem dijelu dvadesetog stoljeća, ili otkad su počinitelji seksualnih delikata prepoznati kao posebna kategorija, zatvaranje (kroz formu zatvora ili obveznog liječenja u mentalnoj instituciji) primarna je metoda kontroliranja počinitelja seksualnih delikata. Čak i danas, s empirijskim dokazima koji podržavaju učinkovitost određenih vrsta tretmana, primaran način na koji društvo kontrolira počinitelje seksualnih delikata je zatvaranje (Burdon, Gallagher, 2002.) Slijedi prikaz zakonskih rješenja za počinitelje seksualnih delikata.

Generalne sankcije Federalnog kaznenog zakona **Njemačke** primjenjuju se i na počinitelje seksualnih delikata. To su: 1) kazna zatvora do 15 godina ili doživotni zatvor - kazna doživotnog zatvora (prema reformi kaznenog zakona iz 1998.) može biti izrečena za silovanje ili seksualni napad koji je prouzročio smrt žrtve; 2) novčane kazne - za manje ozbiljne seksualne delikte; 3) mjere poboljšanja i sigurnosti - upućivanje u mentalnu instituciju, preventivni pritvor (detention) i preventivna supervizija. Osobe osuđene za seksualne delikte nisu posebno registrirane, mogućnost izvještavanja žrtve o otpuštanju počinitelja nije predviđena zakonom i nema obveze o izvještavanju javnosti o otpustu takvog počinitelja. Nijedna od tih mjera se i ne razmatra za uvođenje u zakon. Trend u Njemačkoj je više usmjeren u pravcu terapije i dugotrajnijeg zatvaranja (Drenkhahn, 2001.).

Belgija ima posebne norme koje se odnose na prijevremeni otpust počinitelja seksualnih delikata. Osobe koje su osuđene za seksualno zlostavljanje maloljetnika i koje su odslužile jednu do tri godine zatvora idu po posebnim pravilima: svaki slučaj razmatra se posebno, posebno se razmatra situacija žrtve, moguće nanošenje štete žrtvi i mjesto gdje će se počinitelj vratiti - cilj je izbjegavanje ponovnog susretanja počinitelja i žrtve. Specijalni uvjeti u razmatranju uvjetnog otpusta: ukoliko počinitelj služi kaznu zatvora radi bludnih radnji i silovanja, korupcije maloljetnika i prostitucije ili seksualnih delikata na štetu maloljetnika - nužno je mišljenje institucije specijalizirane za savjetovanje i tretman počinitelja seksualnih delikata. Osobe osuđene za određene seksualne delikte mogu biti stavljene na raspolaganje vladi (government's disposal) - sistem koji kombinira preventivno zatvaranje i uvjetni otpust za maksimalni period od 10 godina od isticanja kazne ukoliko je kazna izvršavana najmanje jednu godinu (Tubex, 2002., usmena komunikacija).

Finski parlament je u svibnju 2002. godine usvojio zakon koji obvezuje poslodavca da provjeri povijest kažnjavanja za osobe koje žele raditi s djecom

(Karma, 2002., usmena komunikacija). Takav zakon je u Švedskoj donesen 2001., a u Njemačkoj još 1976. godine.

Švedski kazneni zakon također pozna specifične zakonske norme koji definiraju kaznenu odgovornost počinitelja za seksualne delikte na štetu djece u dobi do 15 godina, posebice silovanje, seksualno nasilje i seksualno iskorištavanje.

Institucionalni i izvaninstitucionalni tretmani

Reforma federalnog kaznenog zakona iz 1998. godine je u Njemačkoj uvela mogućnost obvezatnog tretmana počinitelja seksualnih delikata u socioterapijskim ustanovama (počinitelji kojima je izrečena kazna zatvora u trajanju više od dvije godine). 2000-te godine je Odjel za kriminologiju Sveučilišta u Greifswaldu proveo evaluaciju državnih ministarstava pravosuđa o recentnom razvoju u korekcijskom sistemu. Prema rezultatima se navodi kako Baden Württemberg ima koncept institucionalnog tretmana s četiri pristupa.

- 1) Najintenzivniji tretman je socijalna terapija u specijalnim institucijama. Ciljna skupina su počinitelji seksualnih delikata kojima je potreban socioterapijski tretman koji se sastoji od psihoterapije, terapijskog miljea i treninga osposobljavanja za neko zanimanje. Nije uspostavljena preciznija definicija socijalne terapije. Sve druge vrste tretmana subsidijarne su ovom. Ukoliko osuđenik ne želi socijalnu terapiju ili je prekine, neće mu biti ponuđen drugi tretman u klasičnoj ustanovi niti mjere poput otpuštanja na posao i prijevremeni otpust. Mladi počinitelji seksualnih delikata tretirani su u specijalnoj socioterapijskoj instituciji za mlade počinitelje.
- 2) Dvije klasične institucije imaju fokus na psihoterapiju za odrasle počinitelje seksualnih delikata kojima je potreban tretman, ali ne mogu biti primljeni u socioterapijsku ustanovu ili koji su vraćeni u klasičnu ustanovu radi neosobnih razloga. Odbijanje ili napuštanje programa ima iste posljedice kao i u prvom slučaju.
- 3) U otvorenim institucijama postoji mogućnost za počinitelje seksualnih delikata, posebice počinitelje seksualnih delikata bez drugih antisocijalnih obilježja, da sudjeluju u deliktu orijentiranom grupnom radu. Tretman mogu osigurati vanjske organizacije ili terapeuti. Teme ovakvog grupnog rada uključuju: samokontrolu, preuzimanje odgovornosti za delikt i poboljšanje socijalnih vještina i komunikacije.
- 4) Počiniteljima kojima treba psihoterapija da bi se prilagodili na vanjski svijet i za koje druge mjere nisu indicirane, nudi se psihoterapija s vanjskim psihoterapeutom. Tretman može trajati do 160 sati.

U Bavarskoj se počiniteljima seksualnih delikata nudi poseban tretman uz socijalnu terapiju kako bi se broj onih kojima je potrebna socijalna terapija održao na što nižoj razini. Postoje individualne i grupne terapije, specijalne grupe u kojima počinitelji seksualnih delikata žive zajedno u zatvoru. Problemi koji se ističu u ovom području jesu cijena i regrutiranje i edukacija osoblja. Dio bavarskog koncepta fokusira se na javnu sigurnost. Osuđenici kojima je izrečena kazna zatvora u trajanju više od četiri godine ili kojima je izrečeno preventivno zatvaranje trebaju dobiti mišljenje stručnjaka kako bi bili premješteni u otvorenu instituciju

ili kako bi im bilo dopušteno raditi izvan institucije ili kako bi dobili prijevremeni otpust. U bavarskim socioterapijskim ustanovama postoji mišljenje kako počinitelji seksualnih delikata trebaju biti tretirani na dobrovoljnoj osnovi. Postoji mogućnost tretmana za koji osuđenici trebaju biti pripremljeni (motivirani) u klasičnoj instituciji kako bi imali što više koristi od tretmana kad budu premješteni u socioterapijsku instituciju (Drenkhahn, 2001.).

U **Švedskoj** unutar pojedinih zatvora postoji specijalni klinički tretman za počinitelje seksualnih delikata na štetu djece. Tretman je dobrovoljan. Počinitelji mogu ponekad odabrati jednu od opcija – podvrći se tretmanu ili ići u zatvor. Dok su u zatvoru, počinitelji seksualnih delikata su smješteni odvojeno od ostalih osuđenika jer im je status vrlo loš među drugim osuđenicima i često postaju žrtve nasilja drugih osuđenika (Martnes, 2002., usmena komunikacija).

U **Finskoj** se u Kuopio County zatvoru provodi tzv. Osnovni program. Ovaj program se provodi u Velikoj Britaniji već nekoliko godina pa su stručnjaci iz Velike Britanije educirali zatvorsko osoblje za provođenje ovog programa u Finskoj. Cilj programa je reduciranje rizika za recidiv za počinitelje seksualnih delikata. Cilj se, prema programu, postiže učenjem prihvaćanja odgovornosti za vlastito ponašanje, što dovodi do povećanja motivacije za promjenu ponašanja, a onda i učenje novih načina kontroliranja vlastitog ponašanja. Program je kognitivno bihevioralno koncipiran, traje 6 mjeseci, a sudjelovanje osuđenika je dobrovoljno.

Procjena rizičnosti počinitelja seksualnog delikta je najznačajniji element procjene uspješnosti tretmana pa je napravljen cijeli niz studija kojima se pokušao dati odgovor na pitanje učinkovitog institucionalnog ili izvaninstitucionalnog tretmana. Rezultati variraju ovisno o određenim varijablama.

Liječenje u mentalnim ustanovama (involuntary civil commitment)

Sljedeći model koji se koristi u određenom broju zemalja je postinstitucionalni smještaj počinitelja u mentalnu instituciju. Radi se o počiniteljima koji su već izdržali zatvorsku kaznu. Myers (1996.) navodi zakon donesen u Washingtonu koji dopušta prisilni smještaj u mentalnu instituciju seksualnog nasilnog grabežljivca (sexually violent predator) kojeg definira kao «bilo koju osobu koja je osuđena ili protiv koje je podignuta optužnica radi seksualnog delikta i koja pati od mentalne abnormalnosti ili poremećaja osobnosti koji povećava vjerojatnost osobe za uključivanje u grabežljive radnje seksualnog nasilja» (Myers, 1996:257). Grabežljivo označava «radnje usmjerene prema nepoznatim osobama ili pojedincima s kojima je uspostavljen odnos radi primarne svrhe viktimizacije». Burdon i Gallagher (2002.) nazivaju ovakve zakone zakonima druge generacije s obzirom da sada podrazumijevaju intervenciju nakon izvršene kazne. Upitnost ove sankcije ogleda se u tome što počiva na procjeni rizičnosti koja nikada nema stopostotnu sigurnost. Predviđanje ljudskog ponašanja nije još dostiglo taj stupanj pouzdanosti koji bi onemogućio grešku u procjeni. Primjena načela «jednom počinitelj seksualnog delikta – uvijek počinitelj seksualnog delikta» nije dopustiva u vremenu maksimalne zaštite ljudskih prava.

Kemijska terapija i kastracija

Kemijska terapija i kastracija modeli su državne intervencije koji su najbliži javnom stavu «što treba napraviti silovateljima». Kemijska terapija se naziva i kemijska kastracija, a podrazumijeva hormonski tretman koji umanjuje fiziološko uzbuđenje počinitelja. Najčešće korišteni preparati jesu Depo Provera (Medroxyprogesteron acetat), Androcur (cyproterone acetat) i Decapeptyl – CR (Triptorelin). Većina autora koja se bavila pitanjem učinkovitosti kemijske terapije, kao i Američko udruženje za tretman počinitelja seksualnih delikata, preporuča kako ovakav tretman treba koristiti samo u slučajevima u kojima su se drugi oblici tretmana pokazali neuspješnima ili u kojima je prognoza vrlo nepovoljna, i to samo sa suglasnim počiniteljima s popratnom psihoterapijom (Cohen, 1999.).

Kirurška kastracija je drastičniji oblik kontrole recidivizma počinitelja seksualnih delikata. Po nekim autorima (Prentky, 1997.), kirurška kastracija značajno smanjuje recidiv. Uprkos izvješćima o smanjenju recidivizma, Američko udruženje za tretman počinitelja seksualnih delikata (1997.) protivi se uporabi kirurške kastracije, a razlozi su sljedeći: 1. postoje alternativne i manje invazivne metode tretmana s istim učinkom, 2. određeni broj kastriranih osoba može zadržati seksualno funkcioniranje. Počiniteljev kapacitet za postizanje erekcije i ejakulaciju je trajno oštećen, no seksualni delikti u mnogim slučajevima uključuju više od korištenja penisa za izvršenje djela.

Kao posljednji modeli koji se primjenjuju prema počiniteljima seksualnih delikata u postpenalnom smislu, najznačajniji su **zakoni o registrima počinitelja seksualnih delikata** (sex offender register) i **zakon o izvještavanju zajednice** (public notification act). Thomas (2000.) navodi kako je u Velikoj Britaniji ideja o registriranju počinitelja seksualnih delikata i pedofila postojala u krugovima socijalnih radnika i policije još krajem osamdesetih godina prošlog stoljeća. Ideja registracije je počivala na tri glavna argumenta: 1. pomoć policiji u identificiranju počinitelja nakon počinjenog delikta, 2. moguća pomoć u prevenciji kriminaliteta, 3. mogući učinak zastrašivanja. Prema zakonu o počiniteljima seksualnih delikata (Sex Offenders Act, 1997.) vrijeme registracije počinitelja ovisi o vrsti i duljini kazne koja mu je izrečena.

Burton i Gallagher (2002.) navode kako su se ovi oblici pravne prisile pojavili u Americi sredinom devedesetih godina**, a podrazumijevali su da se počinitelj prijavljuje u državnu ili lokalnu agenciju koja onda, ovisno o zakonu konkretne zemlje, ili aktivno informira građane ili čini dostupnim podatke o počinitelju. Svrha ovih zakona je «odvraćanje počinitelja seksualnih delikata od činjenja daljnjih delikata i kreiranje registra koji pomaže u kriminalističkim istragama» (Finn, 1997.; prema: Burton i Gallagher, 2002.). Ova dva zakona prihvaćena su u

** (najveći publicitet je doživio slučaj Megan Kanka iz 1994. godine, sedmogodišnje djevojčice koju je oteo, silovao i ubio susjed koji je dva puta bio osuđivan radi počinjenja seksualnih delikata, po tom se slučaju zakon o registraciji počinitelja i zove Meganin zakon)

svim američkim državama. Kao i u Velikoj Britaniji, period registracije varira ovisno o procjeni rizičnosti svakog počinitelja – od deset godina do kraja počiniteljevog života. I dostupnost registara također varira – neki podaci su dostupni samo policijskim agencijama, neki određenim skupinama – poslodavcima koji nude poslove u području rada s djecom, a neki širokoj javnosti – najčešće putem lokalnih tiskovina ili Interneta.

Odjel kriminalističke policije Colorada (Colorado Bureau of investigation) na svojim stranicama (<http://sor.state.co.us>) izvještava kako državni zakon Colorada zahtijeva registraciju počinitelja seksualnih delikata u policijskoj agenciji na čijem području prebivaju. Zakon obvezuje svaku lokalnu policijsku agenciju (policiju i šerife) da održavaju liste počinitelja seksualnih delikata za područje svog grada/okruga. Građani mogu dobiti ovu listu na zahtjev. Ne postoji državna lista dostupna javnosti. Prema pravnim normama Colorada postoje dvije klasifikacije počinitelja seksualnih delinkvenata. Posebna su skupina seksualnih delinkvenata «nasilni seksualni grabežljivci» (sexually violent predators) koji predstavljaju najrizičniju populaciju u smislu recidiva. Kada nisu u zatvoru, podaci o njima se mogu naći na internet stranicama. Postoje razrađena pravila i procedura za registre i način izvještavanja javnosti.

Informacije o izvještavanju javnosti i lista počinitelja seksualnih delikata postoji na internet stranicama policije u San Paoulu, Minnesota (www.ci.stpaul.mn.us). Daje se zakonski okvir za izvještavanje i svrha, opisuje procjena stupnja rizika, razina objavljivanja podataka te objašnjenje postupka izvještavanja. Također postoji lista od 11 počinitelja seksualnih delikata koja sadrži sljedeće podatke: fotografije počinitelja, ime i prezime, datum rođenja, dob, rasu, težinu, visinu, boju očiju, boju kose, građu, adresu, kratak opis djela, datum otpusta iz zatvora te ime i broj telefona počiniteljevog supervizora.

Ove zakonske norme izazivaju najviše pitanja o povredi ljudskih prava počinitelja. Cilj ovih zakona je jasan – pokušaj maksimalne zaštite potencijalnih žrtava od viktimizacije i jasna poruka o netoleriranju ovakve delinkvencije. No, ipak se ne može zaobići pitanje o opravdanosti dodatnog kažnjavanja – bez obzira kako to pravno nazvali, nakon što je počinitelj izdržao izrečenu kaznu. Tucker (1999.) je analizirala pro et contra argumente o ustavnoj kontroverzi Megan zakona (zakoni o registraciji). Argumenti koji podržavaju takvu legislativu počivaju na visokoj stopi recidiva i slabom rehabilitacijskom uspjehu za počinitelje seksualnih delikata, dok oponenti postavljaju pitanja kršenja principa pravičnog postupka (due process), duplog kaznenog ugrožavanja (double jeopardy), privatnosti, okrutnog kažnjavanja i ex post facto pitanja u američkom Ustavu. Thomas (2000.) postavlja pitanje slobode kretanja, prava na privatnost i zaštitu podataka te pravo na rehabilitaciju kao najznačajnija prava počinitelja koja se ovim zakonima dovode u pitanje.

Nažalost, ne postoje egzaktni podaci o ukupnom učinku i stvarnoj učinkovitosti ovakvih zakona (prema: Burdon i Gallagher, 2002.). Također je neistraženo i područje nus pojava ovakvih zakonskih propisa. Spomenimo samo fizičko i fatalno povređivanje ljudi koji sliče počiniteljima čije su fotografije objavljene ili imaju slično ime i prezime, socijalnu izolaciju obitelji i rodbine, probleme s kojima se susreću djeca počinitelja i brojne druge probleme koji proizlaze iz ovakvih

zakonskih rješenja. Konačno, postavlja se pitanje generalne učinkovitosti sustava kažnjavanja i granica do kojih država može zadirati u život pojedinca. Zašto se na sličan način ne kontroliraju počinitelji teških imovinskih delikata, gospodarskog kriminaliteta – radi se također o vrijednostima koje zauzimaju vrlo visoko mjesto zaštite u suvremenoj civilizaciji. Burdon i Gallagher (2002.) postavljaju pitanje učinka ovakvih zakona na javnost – razumije li javnost bolje počinitelje seksualnih delikata i njihovo ponašanje, pitanje unapređenja tehnika istraživanja ovakvih delikata i pitanje smanjenja tamne brojke.

Kazna – liječenje – kontrola?

Kvalitetan društveni odgovor na delinkventno ponašanje podrazumijeva suštinsko poznavanje problema i mogućih strategija suzbijanja. Centralno pitanje još uvijek ostaje prilično nejasno – tko su počinitelji seksualnih delikata – pojedinci s izuzetnom kriminalnom voljom (pa ih treba kažnjavati), bolesnici (pa ih treba liječiti) ili osobe koje nemaju moralnih kočnica (pa ih treba učiti i kontrolirati). Pregled postojećih spoznaja o seksualnoj delinkvenciji i počiniteljima svjedoči o izuzetnoj heterogenosti populacije seksualnih delinkvenata, što bi trebalo značiti i postojanje određenog repertoara za učinkovito sankcioniranje njihova ponašanja. Rješenja prikazana u prethodnom poglavlju ukazuju na izrazitu volju društva da oštrim kažnjavanjem i kontrolom suzbije problem ovakve viktimizacije. No, je li ta volja i želja za iskazivanjem snažnog društvenog prijekora i prezira opravdana u eri maksimiziranja nužnosti poštivanja ljudskih prava i jednakosti. Imaju li svi ljudi pravo na poštivanje svojih ljudskih prava ili samo oni «dobri građani»? Svrha određenih zakonskih rješenja može se interpretirati na različite načine. Tako se i zakoni o postpenalnoj registraciji i izvještavanju javnosti mogu tumačiti u okviru Braithwaitove teorije reintegrativnog posramljivanja (Theory of reintegrative shaming) koja je zasnovana na rehabilitacijskim načelima. No, u slučaju seksualne delinkvencije ostvarenje te svrhe ovisi o cijelom nizu nepredvidivih momenata. Bez obzira na opravdanost takvih zakonskih rješenja, ipak se radi o stigmatizaciji određene populacije, o «upiranju prstom» i označavanju za cijeli život. Ne radi li država u tom smislu od počinitelja potencijalnu žrtvu? Zakoni o registraciji i obavještavanju zajednice zasigurno pridonose alijenaciji počinitelja od zajednice i značajno ograničavaju i oblikuju njegov životni stil. S obzirom da se primjenjuju na heterogenu populaciju, nije posve jasno neće li ovakvi zakonski propisi imati učinak etiketiranja na neke počinitelje seksualnih delikata, identificiranja s «nalijepljenom» etiketom i recidiva. Što je onda društvo zapravo napravilo? Javnost treba biti zaštićena od bilo kakve viktimizacije, no treba li javnost zaista imati glavnu riječ u određivanju politike formalnog društvenog odgovora. Ili je možda politika društvene reakcije na nepoželjna ponašanja dio više «političke» nego stručno utemeljene politike u kojoj su u konačnici bitni samo izborni glasovi?

Literatura

- Allison, J.A., Wrightsman, L.S. (1993.): Rape: the misunderstood crime. Sage Publication, London
- Association for the treatment of sexual abusers (1997.): Anti-androgen therapy and surgical castration. Position paper, February 7
- Bagaric, M.(2001.): Punishment and sentencing: a rational approach. Cavendish Publishing Limited, UK
- Burdon, W.M., Gallagher, C.A. (2002.): Coercion and sex offenders: Controlling sex-offending behaviour through incapacitation and treatment. Criminal Justice and Behavior, Vol. 29, No. 1:87-109
- Cohen, D.A. (1999.): Castration and drug therapy with sex offenders. Internet: HealthGate Home Page
- Craissati, J., McClurg, G. (1996.): The Challenge project: perpetrators of child sexual abuse in South East London. Child abuse and neglect, Vol. 20, No. 11: 1067-1077
- Drenkhahn, K.(2001.): Recent developments in social therapy: findings of a survey among the German states' ministries of justice. Presented at the Annual meeting of the european Society of criminology, Lausanne, Switzerland
- ECPAT (2001.): Questions and answers about commercial sexual exploitation of children. ECPAT International
- Elliott, M., Browne, K., Kilcoyne, J. (1995.): Child sexual abuse prevention: what offenders tell us. Child abuse and neglect, Vol. 19, No. 5: 579-594
- Holmes, R.M., Holmes, S.T. (1996.): Profiling violent crimes: an investigative tool. Sage Publications
- Johnson, H.(1996.): Dangerous domains: violence against women in Canada. Int. Thomson Publishing, Nelson, Canada
- Katalinić, I. (2001.): Nasilnički delikti na području Primorsko-goranske županije. Magistarski rad, Visoka policijska škola, Zagreb
- Kolar, I. (1999.): Neka obilježja modaliteta izvršenja djela, tijekom kaznenog postupka i žrtve kaznenog djela silovanja obzirom na duljinu poznanstva između počinitelja i žrtve. Diplomski rad, Edukacijsko rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Kovčo, I. (1998.): Organizirani kriminalitet: pedofilija i prostitucija. Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu, Vol. 2, Br. 2:641-679
- Kovčo, I. (2001.): Kazna zatvora - zašto i kuda? Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu, Vol. 8, Br. 2:117-137
- Moore, M.H. (1997.): Legitimizing criminal justice policies and practices. FBI Law enforcement bulletin, No. 10:14-21
- Myers, J.E.B. (1996.): Societal self – defense: new laws to protect children from sexual abuse. Child abuse and neglect, Vol. 20, No. 4: 255-258
- Polaschek, D.L.L., Hudson, S.M., Ward, T., Siegert, R.J.(2001.): Rapists' offense process. Journal of interpersonal violence, Vol. 16, No. 6: 523-544
- Prentky, R.A. (1997.): Arousal reduction in sexual offenders: a review of antiandrogen interventions. Sexual abuse: a journal of research and treatment, 9:335-348.
- Riklin, F. (1997.): The death of common sense. Revue internationale se criminologie et de police technique, Br.4: 387-399

- Thomas, T. (2000.): Sex crime: sex offending and society. Willan publishing.
- Tucker, J.M. (1999.): Protecting the innocent. Police, February:39-40
- Unicef (1990.): Djeca prije svega: Svjetska deklaracija i plan djelovanja sa svjetskog sastanka na vrhu posvećenog djeci, Konvencija o pravima djeteta
- Žakman-Ban, V., Mikšaj-Todorović, Lj., Buđanovac, A., Rusan, J.(1989.): Neke osobne i socijalne karakteristike osoba koje izdržavaju kaznu lišenja slobode zbog krivičnog djela silovanja u Kazneno - popravnom domu Lepoglava u funkciji individualizacije tretmana. Penološke teme, Vol. 4, Br. 1-2: 55-75

Summary*

STIGMATISATION OF SEXUAL OFFENDERS

The 20th century has brightened a field of sexual delinquency. Numerous researches has been done on sexual victimisation, activities aiming at greater public awareness of the unacceptability of sexual violence, studies on offenders' features, impact of victimisation on the victim, victims' secondary victimisation, adequate victim treatment, differentiate offender treatment etc. An additional impulse to research, sentencing policy and recidivism prevention rose from issues on child sexual abuse. Current formal societal response uses one of the following approaches or combines some of them: imprisonment, institutionalised treatment, medical treatment (mental institutions), chemical treatment (castration) and public surveillance (registers, public notification). In the context of contemporary purpose of punishment one can raise a question of balance between civil liberties of offender and public safety. Central role in achieving this balance is a risk assessment of individual sex offender, which brings some ethical issues. We are facing the following questions: what is the range of state authority attempting to control an individual behaviour, or what is a real value of some specific formal responses in this field (public notification act, sex offender registration laws). Does a state transform the offender into potential victim? What is the purpose of such postinstitutional and posttreatment stigmatisation? Can a state find universal solution to such heterogeneous population? Sexual delinquency is a common term for very different phenomenological shapes of sexual victimisation and presupposes different strategies in pursuing the most efficient formal societal response. Is the stigmatisation really a part of such response?

Key words: sexual delinquency, formal societal response, human rights.

* Translated by the Author

Zusammenfassung

STIGMATISIERUNG VON SEXUALTÄTERN

Das 20. Jahrhundert hat viel Licht in den Bereich der sexuellen Delinquenz gebracht. Es wurden zahlreiche Untersuchungen auf dem Gebiet der sexuellen Viktimisierung durchgeführt mit dem Ziel, die Öffentlichkeit immer mehr für die Unannehmbarkeit sexueller Gewalt zu sensibilisieren: Studien zur Charakteristik der Täter, Einfluss der Viktimisierung auf das Opfer, sekundäre Viktimisierung des Opfers, angemessene Behandlung des Opfers, differenzierte Behandlung des Täters usw. Einen zusätzlichen Anstoß zu Untersuchungen, zur Politik der Sanktionen und Prävention von Rezidivismus gab die Auseinandersetzung mit dem Problem des sexuellen Missbrauchs von Kindern. Heute wird als formelle gesellschaftliche Reaktion einer der oder eine Kombination folgender Ansätze benutzt: Haft, institutionelle Behandlung, Heilung (mentale Institutionen), chemische Therapie (Kastration) und gesellschaftliche Überwachung (Register, Informieren der Öffentlichkeit). Im Kontext des Sinnes von Strafe in der heutigen Gesellschaft stellt sich die Frage nach dem Gleichgewicht zwischen den Bürgerrechten des Täters und dem Schutz der Gesellschaft. Eine zentrale Rolle bei der Erlangung dieses Gleichgewichts spielt die Einschätzung des Risikos hinsichtlich eines konkreten Täters, was bestimmte Fragen der Ethik mit sich bringt. Man kann die Frage stellen wie weit die Befugnisse der Gesellschaft bei dem Versuch das Verhalten des Einzelnen zu kontrollieren reichen bzw. welches der reale Wert einiger spezifischer formaler Lösungen auf diesem Gebiet ist. Verwandelt der Staat nicht selbst den Täter in ein potentielles Opfer? Was ist der Zweck solcher postpönalen und Postbehandlungs-Stigmatisierung? Kann der Staat eine universale Antwort auf solch eine heterogene Population finden? Sexuelle Delinquenz ist die gemeinsame Bezeichnung für sehr unterschiedliche Erscheinungsformen sexueller Viktimisierung was auch unterschiedliche Strategien bei der Herausfindung umso erfolgreicherer formaler gesellschaftlicher Reaktionen bedeutet. Ist Stigmatisierung wirklich ein Teil dieser Reaktionen?

Schlüsselwörter: sexuelle Delinquenz, formale gesellschaftliche Reaktion, Menschenrechte.

Sommario

STIGMATIZZAZIONE DEGLI AUTORI DI REATI SESSUALI

Il 20° secolo ha portato piena luce nel campo della delinquenza sessuale. Sono state realizzate numerose ricerche sulla vittimizzazione sessuale, attività finalizzate alla consapevolezza del grande pubblico dell'inaccettabilità della violenza sessuale, studi sulle caratteristiche degli aggressori, sull'impatto della vittimizzazione sulle vittime, sulla vittimizzazione secondaria delle vittime, sul trattamento

adeguato delle vittime, sul trattamento differenziato degli aggressori, etc. Un ulteriore impulso alla ricerca, alla politica di repressione e alla prevenzione del recidivismo è scaturito con il problema dell'abuso sessuale sui bambini. L'attuale risposta formale della società utilizza uno dei seguenti approcci o combina alcuni di loro: incarcerazione, trattamento istituzionalizzato, trattamento medico (istituzioni mediche), trattamento chimico (castrazione) e sorveglianza pubblica (registri, informazione al pubblico). Nel contesto del contemporaneo orientamento di punitività si può sollevare la questione del bilanciamento tra libertà civili dell'aggressore e la sicurezza pubblica. Un ruolo centrale nel raggiungimento di questo bilanciamento è la valutazione del rischio del singolo aggressore sessuale, che pone alcune questioni etiche. Noi siamo di fronte alle seguenti questioni, ovvero qual è lo spazio dell'autorità pubblica nel tentativo di controllare un comportamento individuale, qual è il reale valore di alcune specifiche risposte formali in questo campo (norme sull'informazione al pubblico, disposizioni sulla registrazione degli aggressori sessuali)? Lo stato trasforma l'aggressore in potenziale vittima? Qual è lo scopo di tale stigmatizzazione postistituzionale e posttrattamentale? Lo stato può trovare una soluzione universale a siffatte popolazioni eterogenee? Delinquenza sessuale è un'espressione comune per forme fenomenologiche molto diversificate di vittimizzazione sessuale e presuppone strategie differenti nel perseguimento della risposta sociale formale più efficiente. La stigmatizzazione è realmente una parte di tale risposta?

Parole chiave: delinquenza sessuale, reazione sociale formale, diritti umani.

STRUKTURA PREDRASUDA I STIGMATIZACIJA

Dr. sc. Renato Matić, viši znanstveni asistent
Visoka policijska škola u Zagrebu

UDK: 316.647.8
Ur.: 27. veljače 2003.
Pr.: 17. ožujka 2003.
Pregledni znanstveni članak

Razvoj predrasuda i obilježavanja pojedinaca ili društvenih grupa odvija se prema trajnom, stabilnom obrascu – neovisno o vremenu, prostoru i posebnostima nositelja, tako da se unutar svakog pojavnog oblika može prepoznati univerzalna struktura odnosa.

Struktura podrazumijeva relativno trajan i stabilan sustav interakcijskih veza među elementima kojima se uokviruje nekakav model, pri čemu je uglavnom nevažno ono osobno, posebno, kvalitativno.

Kada je riječ o strukturiranju predrasuda kojima se opravdava stigmatizacija, moguće je prepoznati model koji odgovara najopćenitijem dihotomnom razlikovanju oblika društvenosti i motiva ljudske akcije.

Na jednoj strani spektra prepoznajemo djelovanja usmjerena prema dobru svih, pri čemu se najveće bogatstvo i poluga postizanja uspjeha ogleda upravo u raznolikosti i originalnosti koju u zajedništvo unosi svaka društvena skupina, kao i svaka pojedina osoba, pri čemu se sve što pripada prošlim iskustvima koristi samo kao izvor korisnih informacija koje mogu pomoći u budućnosti.

Nasuprot tome je djelovanje u kojemu akter prikriva pravi, uglavnom egoistični cilj, pozivajući se na "obranu nečega" čemu se podrazumijeva neupitna vrijednost, a nositelji akcije umjesto kreativnosti i jasne vizije ističu misiju obračuna sa "zlom".

Pored ovih općih načela unutar kojih se strukturiraju predrasude iz kojih slijedi stigmatizacija, mogu se izdvojiti i neke specifičnosti: predrasude i obilježavanje drugih osoba i grupa čudnim, stranim i opasnim oslanja se na konzumentsku logiku nekritičkog prihvatanja crno-bijele slike stvarnosti: stigmatizacija a potom i otvoreno neprijateljstvo uvijek se opravdava u ime "nekog" ili "nečeg", pri čemu je poziv na "to" dovoljna osnova zajedničke akcije i legitimiranja vlastite "spasiteljske" uloge.

Za razumijevanje "strukture obilježavanja" bitno je prepoznati zamku koja se krije u bliskosti vlastitog vrijednosnog sustava i naziva "višeg cilja" u čije ime se stigmatizacija opravdava, budući da je potpuno isti model prisutan u relaciji "vjernik – ateist", kao i u odnosu "ateist – vjernik".

Ključne riječi: predrasuda, stigmatizacija, strukturiranje, društvena funkcija, manipulacija.

“Ima ovdje predstavnika različitih naroda, govori se mnogim jezicima, i nosi se najrazličitija odjeća; kad je sunčano, prizor je vedar i raskošan poput karnevala. Ukočeni Englezi, živahni Francuzi, trijezni Nijemci, zgodni Španjolci, neugledni Rusi, krotki Židovi, opušteni Amerikanci – svi se voze, sjede ili besciljno šeću...” Ovo je opis popodnevnog ugođaja na Engleskom šetalištu u Nici, kojega u romanu “Male žene” iz 1868., iznosi američka spisateljica Louise May Alcott.

Što je uzrok tomu da nepreglednu stvarnost pojedine osobe pomnoženu s beskonačnim nizom jednako neponovljivih stvarnosti svih drugih osoba, koji zajedno sačinjavaju mnogobrojne razine društvenosti od društvenih grupa, kategorija do najširih socijetalnih okvira, želimo svesti na jedan pojam i sukladno apstraktnoj stvarnosti tog istog pojma oblikovati vlastita konkretna djelovanja (misaona, simbolička i materijalna)? Pritom se eventualna spoznaja da “tu nešto nije u redu” pojavljuje tek kada taj isti obrazac, na kojega grčevito želimo ostvariti monopol, bude primijenjen na “mene” ili “nas”.

Slijedi pokušaj da se ovaj oblik svojevrsnog “nasilja” nad stvarnošću prepozna unutar istog obrasca koji nastaje - neovisno o vremenu, prostoru i posebnostima nositelja. Ukratko, unutar svakog pojavnog oblika može se prepoznati univerzalna struktura odnosa.

Struktura podrazumijeva relativno trajan i stabilan sustav interakcijskih veza među elementima kojima se uokviruje nekakav model, pri čemu je uglavnom nevažno ono osobno, posebno, kvalitativno - a strukturiranje prema tome razumijevamo kao proces uspostave relativno trajnih stabilnih interakcijskih odnosa među elementima koji su bili međusobno neovisni ili njihova moguća prijašnja povezanost nije značila neku kvalitativnu promjenu od stanja njihovog aritmetičkog zbroja.

Što su to predrasude?

Prva stabilna točka u procesu kojim se dolazi do konkretne akcije zasnovane na nekoj zadanoj i nekritički usvojenoj “etiketi” jesu predrasude. Može se reći da je riječ o univerzalnoj društvenoj pojavi, što znači da je teško zamisliti društvo ili osobu koja nije subjekt stvaranja ili objekt primjene predrasuda.

Opće mjesto za koje se veže nastanak predrasuda, može se locirati na širem području svijesti - fenomena koji nastaje tijekom evolucijskog razvoja složenih bioloških organizama, prije svega kroz društvenu interakciju pojedinaca (Pusić E., 1977., 16).

Specifični objašnjavajući elementi nastanka i razvoja predrasuda mogu se dalje, usporedno pogledu na postanak i razvoj vrijednosti, izvoditi iz pojmova *neizvjesnosti* i *ekonomičnosti* (Pusić E., 1977., 17):

Neizvjesnost - u smislu nemogućnosti prepoznavanja odgovora na nepredvidivost koju nosi susret s okolinom. S obzirom na to predrasude se mogu promatrati u kontekstu orijentacijskih odgovora na neizvjesnost. Razvoj svijesti objašnjiv je pojmom neizvjesnosti u smislu nesigurnosti izbora vlastite reakcije u susretu s nepredvidivošću koja vlada oko čovjeka, pa svijest nastaje kao niz odgovora na neizvjesnost i od početka je ukorijenjena u aktivnoj društvenoj uzajamnosti, koja se uvijek iznova uspostavlja prigodom svake pojedine

interakcije. Stvaranje predrasuda u ovom kontekstu znači svođenje velikog broja informacija na njihove (prema jasnim, vidljivim, objektivnim kriterijima, ali i prema potpuno subjektivnim i na prvi pogled neprepoznatljivim mjerilima) "zajedničke nazivnike", tj. pojmovne kategorije, koji će ubuduće služiti kao objašnjenja i smjernice djelovanja u svim situacijama u kojima će se ponavljati barem neke od informacija, koje se mogu definirati približno u okviru njihove zajedničke osnove. Na taj način definirane predrasude, kao pojednostavljenje stvarnosti, doista će predstavljati prvi racionalan odgovor na vitalnu čovjekovu potrebu za ublaženjem ili potpunom neutralizacijom neizvjesnosti koja se javlja pri svakom novom susretu s okolinom;

Ekonomičnost - pritisak neizvjesnosti je toliko intenzivan da je potrebna velika količina energije da bi se djelovanje uvijek iznova stabiliziralo, pa se predrasude (svođenje bezbrojnih komponenti na jednu zajedničku koja će se kasnije koristiti kao polazište za djelovanje u svim situacijama koje imaju jedan ili više elemenata zajedničkih s onom koja je u najvećoj mjeri ispunjena neizvjesnošću) pojavljuju kao krajnje racionalno, ali samo prvo, sredstvo usklađivanja zadanih izvanjskih resursa s trenutnim mogućnostima njihove praktične iskoristivosti.

Prema nekim shvaćanjima koje nudi etnometodologija ova potreba za pojednostavljenjem predstavlja "conditio sine qua non" svakog oblika društvenosti. Članovi društva bitno su orijentirani tumačenju, otkrivanju smisla i uređenosti društvenog svijeta. Budući da red, često ili redovito, sam po sebi ne postoji, kako bi postigli njegov privid, akteri se služe dokumentarnom metodom (Garfinkel, 1967.) Iz beskonačnosti karakteristika određene situacije akter izabire neke od njih, te od njih, povezujući ih u nekakav smisleni oblik, sačinjava svojevrsan obrazac. On kasnije služi kao referentna točka prema kojoj se procjenjuje i izabire pristup svakoj budućoj sličnoj situaciji. Ako se u bilo kojem idućem trenutku društvene stvarnosti prepoznaju samo neki od elemenata iz takvog subjektivno stvorenog obrasca, potvrđuje se za aktera njegovo zbiljsko postojanje, koje se tumači kao dokaz smislenosti i reda u društvu.

Stvaranje predrasuda, prema tome, kao i njihovo postojanje, nije nužno povezano s onom formom njihove društvene primjene koja se najčešće pod tim pojmom podrazumijeva, a koji ima negativan vrijednosni smjer.

Kao sasvim određeni pristup stvarnosti, predrasude imaju svoju funkciju jer osiguravaju onu potrebnu količinu izvjesnosti i predvidivosti u susretu s izvanjskim svijetom, koji bi u suprotnom ostao potpuno nesvodiv i neuhvatljiv čovjekovu percipitivnom mehanizmu, te bi kao takav predstavljao stalnu prijetnju i onemogućavao ne samo društveni već život uopće.

Često se može čuti kako su predrasude bitno iracionalnog karaktera. Ipak, potreba da se sve pojave svrstaju i objasne poznatim kategorijama, želja za pojmovnom i zbiljskom kontrolom nad stvarnošću, objašnjavanje unutar zadanih shema u sebi sadrži racionalni pristup. Nasuprot tome, svjesno odbacivanje predrasuda, stalna pobuna čovjekove spoznaje protiv konačnih obrazaca, sklonost upornoj uvijek iznova kritičkoj provjeri stvarnosti, kao i često djelovanje suprotno iskustvu, sadrži iracionalnost u osnovi (ako iskustva govore jedno, samo volja za prevladavanjem zadane slike, dakle nešto u biti iracionalno, može potaknuti na prevladavanje iskustvenih činjenica).

U kulturološkom smislu, predrasude možemo promatrati i s vrijednosno pozitivnog ili negativnog stajališta, tj. mogu imati komunikacijski ili ekskomunikacijski karakter:

- u prvom slučaju osiguravaju polazišta, okvire, sadržaj i trajnu otvorenost komunikaciji između pojedinaca ili društvenih skupina, tako što postojeću količinu simbola, tj. cjeloviti kulturni sadržaj nekog društva, svode na onu prepoznatljivu i specifičnu razinu koja će poslužiti kao dostatni temelj kasnijoj intenzivnijoj kulturnoj razmjeni. U tom su slučaju predrasude u funkciji mehanizama kulturne mijene koji podrazumijevaju međusobno upoznavanje i oplemenjivanje različitih kulturnih okvira i programa;

- u drugom slučaju predrasude mogu biti i osnova za marginalizaciju, tj. ekskomunikaciju određenog kulturnog kruga, tj. konkretne društvene kategorije, tako što će se iz njezina kulturnog okvira izdvojiti, te uglavnom prenaplašeno ili iskrivljeno prikazati elementi (simboli, norme, vrijednosti) koji su različiti, nepoznati i bez dubljeg upoznavanja, neprihvatljivi ili odbojni društvenoj grupi koja je u ovom slučaju subjekt ili autor predrasuda.

Ako se njihova funkcija zaokruži tako što će ostati samo odgovor na neizvjesnost i prvi racionalni aktivni pristup stvarnosti, nasuprot neracionalnoj potrošnji energije, poslije ostvarene uloge prepustit će mjesto svim višim oblicima ljudske spoznaje i aktivnosti, koji se ne mogu ostvariti ako se u svakoj novoj situaciji ne otvori mogućnost stavljanja u funkciju svih čovjekovih potencijala.

Disfunkcija predrasuda

Ukoliko predrasude ne ostanu (parafrazirajmo rječnik atletskih disciplina) na razini "startnih blokova", već postanu izravni sudionik "utrke", tj. daljnjih prosudbi i trajni pokretač djelovanja, velika je vjerojatnost kako će se u idućim koracima ući u prostor ciljne stigmatizacije i iz nje probuđenih aktivnosti.

Problemi nastaju kada predrasude ostanu prevladavajući izvor mogućih odgovora i jedino sredstvo daljnjih aktivnosti. Njihova se podupiruća uloga tada pretvara u svoju suprotnost, te postaju kočnicom i smetnjom čovjekova napretka - napredovanja u čovjekovu boljitku - u socijabilitetu i generativitetu, tj. u socijalnim odnosima i nastavljanju života (Cifrić, 1994., 122).

Kada umjesto početne funkcije predrasude postanu jedini i presudni resurs odgovora i sredstava u susretu sa stvarnošću, otvara se prostor neslobode i prinude kako u međuljudskim tako i u odnosima s prirodom, pa je bitna pretpostavka međuljudskih sukoba i ekoloških katastrofa posljedica predrasude kako je sve izvan čovjeka, tj. moje vlastite datosti, zapravo objekt beskrajnog iscrpljivanja, a "drugi" su samo poluge u ostvarivanju vlastitih interesa, te baš kako se odnosimo spram običnih poluga, tako se, sukladno proširenoj predrasudi, treba odnositi i prema drugima. Tek komunikacijom bez prinude, dakle s usvojenim shvaćanjem u prepoznavanju onog bitnog u prirodi, drugim društvenim članovima i grupama, predrasude kao pojednostavljenje, od potrebnih instrumenata u prvim koracima komunikacije, moraju u idućim fazama potpuno ustupiti mjesto iskrenoj razmjeni mišljenja i dobara te međusobnom povjerenju i uvažavanju, "svatko bi se mogao

prepoznati u drugome a ljudski bi rod prirodu mogao spoznati kao drugi subjekt” (Habermas, 1986., 59).

Bitno je za razumijevanje njihova djelovanja, kako god ih shvaćamo, da predrasude imaju bitno difuzni karakter, jer nastaju iz potrebe koja se razvija u subjektu ili akteru koji ih stvara i njihova je funkcija uglavnom ispunjena kada se nova društvena ili druga stvarnost svede i pojednostavi do razine koja potiskuje neizvjesnost i kada se stabiliziraju osnovna polazišta za iduće aktivnosti. Slično je i s prostorom koji predrasude odvaja ili povezuje s područjem na kojemu započinje stigmatizacija (etiketiranje, označavanje i obilježavanje pojmovi su koji će se pojavljivati kao sinonimi, jer se pojam stigmatizacije neće koristiti u smislu u kojem prevladava u teološkim znanostima – stigme kao posebni darovi kojima su pojedine osobe obilježene na mjestima pet Kristovih rana). Taj je prostor također uglavnom difuznog kakraktera, jer je bitno uvjetovan potrebama subjekta, a manje točno određenim djelovanjem ili ulogom objekta predrasuda. O etiketiranju ili stigmatizaciji može se govoriti tek kada se predrasude počinju ciljano primjenjivati.

Za objašnjenje tog međuprostora poslužit će pojam benigne agresije (Fromm, b., 1989., 21), kojega autor tumači kao adaptivni odgovor na opasnost, a koji se također u dobroj mjeri tiče i objašnjenja sličnosti i razlika između predrasuda i stigmatizacije.

Čovjek za razliku od drugih živih bića nekome ili nečemu može pripisati oznaku “opasnog” na temelju smislenog kombiniranja puno manjeg broja informacija od onih koje su potrebne da bi se otklonila svaka dvojba o neposrednoj opasnosti. Dovoljna je spoznaja da se netko kreće po “opasnom” terenu: bilo da su u pitanju prirodne opasnosti, recimo živi pijesak, oštre stijene, provalije, opasne životinje; ili da opasnost prijeti od neprijateljski raspoloženih stanovnika, naoružanih razbojnika ili ratom suprotstavljenih vojnika, neće čekati da mu se dogodi konkretna pogibelj kako bi razinu opreza, brzinu kretanja i spremnost na brzu reakciju prilagodio situaciji.

Osim toga, za prepoznavanje moguće opasnosti nije bitan izravan dodir s izvorom opasnosti. Područje čovjekovih vitalnih interesa je nezamislivo široko pa unošenje nesklada u vrijednosni ili simbolički sustav s kojim se netko identificira također može biti procijenjeno kao realna opasnost. U društvima u kojim se zajednički kao i osobni identitet u najvećoj mjeri gradi na religijskom fundamentalizmu, informacija kojom se dovodi u pitanje ispravnost takvog stava, dovoljna je kao poziv u “križarski pohod”. U društvima koja nastoje biti primjerom demokracije i slobode do mjere da će sve osim priznavanja potpunog monopola nad tim vrijednostima i njihove ideološke nedodirljivosti biti sumnjivo, svako suprotno mišljenje u takav položaj protumačit će se također kao opasnost za budućnost toga društva, što je samo na korak od objave “križarskog rata”.

Ono što nedostaje da bi intenzitet predrasuda na tom međuprostoru bitno nadvladao individualnu razinu i postao prepoznatljivim obilježjem šire društvene grupe, veliki je broj sugestivnih informacija prema cilju o kojemu već postoje predrasude. Agresiji na neku državu uglavnom prethodi zasićenost medija informacijama o “lopovima”, “zločincima”, “ubojicama”, “krvožednim” i “genocidnim” stanovnicima područja koje će ubrzo postati metom napada, kako bi se “svijet oslobodio pošasti koja tamo živi”, pa iako još nisu krenule konkretne vojne operacije, svima je jasno što slijedi.

Sama masovnost informacija ne mora biti baš uvijek ciljano i medijski posredovana, već može biti i rezultat velikog broja međusobno neovisnih socijalnih interakcija, pa treba posebno usmjeriti pozornost konstruiranoj manipulaciji kojom je moguće realno nepostojeću opasnost doživjeti kao vrlo izvjesnu.

Dok će stvaranje predrasuda (pojednostavljenje stvarnosti) slabjeti ili neutralizirati pritisak neizvjesnosti i tako ispunjavati funkciju očuvanja vitalnih potreba i interesa pojedinca ili grupe – riječ je o potrebama i interesima čije ispunjenje ni na koji način ne znači uskraćivanje prava ili zaprječivanje cjelovitog ispunjenja istih potreba i interesa drugih ili drugoga – može se govoriti o afirmativnoj ulozi predrasuda, kao i rehabilitaciji samog pojma, kako u svakodnevnom rječniku, tako i na prostorima gdje se jasnoća izbora pojmova podrazumijeva kao u znanosti ili se barem preporuča kao što je slučaj u javnom životu i politici.

U suprotnom slučaju, kada vitalna potreba postane podlogom za sve predstojeće aktivnosti i jedini komunikacijski okvir i sadržaj, rezultat je etiketiranje (obilježavanje) pojedinca ili grupe, kojemu nije krajnji cilj smanjivanje neizvjesnosti već usmjeravanje pozornosti s negativnim predznakom na sasvim određeni dio društvene stvarnosti koja samim postojanjem (ne nekakvim konkretnim aktivnostima što bi se mogle označiti dobrim ili lošim) predstavlja: “socijalni problem”, “izvor nestabilnosti” ili “opasnost”. Riječ je o fenomenu koji je često samo predvorje konflikta čije se posljedice odražavaju na sigurnost i živote članova društva.

Stigmatizacija i društvena devijantnost

Procesom nastanka i socijalnim posljedicama stigmatizacije bavi se “teorija etiketiranja” usmjeravajući pozornost na posljedice interakcije između devijantnog i konvencionalnog društva, s naglaskom na ulogu društvenih mehanizama socijalne kontrole. Objašnjavajući uzroke etiketiranja ova teorija naglašava važnost mehanizama socijalne kontrole i institucija koje mogu kreirati strukture formalnih društvenih normi i provoditi negativne društvene sankcije, koje imaju mogućnost legitimno nekoga obilježiti, ali ne mogu držati pod kontrolom započeti proces pritiska na pojedine osobe i skupine, što u određenim uvjetima, umjesto zaustavljanja devijantnog procesa, izaziva njegov porast (Traub i Little, 1985.).

Lemert (1972.) zapaža kako ovaj pristup unosi preokret u tradicionalni odnos *prijestup – stigma*, tumačeći ga u relaciji *stigma - prijestup* donosi veliki iskorak od starije sociologije, koja cilja osloniti se na ideju da je devijantnost manjak socijalne kontrole, naglašavajući kako je obrnuta ideja jednako održiva i potencijalno bogatija premisa za proučavanje devijantnosti u modernom društvu.

Prva i osnovna posljedica primjene sankcija prema nekom prijestupniku (Becker, 1973.) relativno je trajno “cementiranje” devijantnog statusa jer devijant je onaj na kome je etiketa uspješno primijenjena: devijantno ponašanje je ono koje ljudi takvim ocijene. Bitna dimenzija je društvena reakcija na djelo, a ne nekakva posebnost djela kao takvog, dok definicija devijantnosti nije određena odnosom prema normama, već odnosom na reakciju (sankcije) društvenog

gledateljstva na djelo, što dovodi do situacije u kojoj mehanizmi socijalne kontrole vršeći zadanu ulogu obilježavanja mogućih prijestupnika zapravo kreiraju devijantnost definirajući i čineći ju općeprepoznatljivom pojavom (Rubington i Weinberg, 1987.).

Među zastupnicima ove teorije postoji visoki stupanj suglasnosti da oznaka devijanta može proizvesti temeljne promjene u prirodi i poimanju devijantnosti za osobu koja je etiketirana. Bitna je razlika između primarne devijantnosti ili ponašanja koje je označeno velikim brojem razloga i koje uključuje opasnost mogućnosti uvjetovanja sekundarne devijantnosti, koje Lemert opisuje kao ponašanje osobe pomirene s ulogom devijanta, što je prouzročeno etiketom koju nosi.

Proces stigmatizacije koji rezultira povećanom razinom društvene devijantnosti sadrži različite razine inicijacije, prihvaćanja, usvajanja i zatvaranja u devijantnu ulogu zbog utjecaja koji etiketa ima na pojedinca i skupinu.

Devijantna etiketa proizvodi devijantnu društvenu ulogu i uvjetuje daljnji glavni socijalni status koji će imati devijant. Ova ideja o glavnom statusu rezultat je cjelovitog modela i odnosi se na dominantni status koji je društveno uvjetovan prisilnim ulogama dodijeljenim od publike, ali i pojedinačnim prihvaćanjem od strane devijantno etiketirane osobe. Dotter i Roebuck (1988.) poseban naglasak stavljaju na razvoj devijantnog self koncepta i vrlo vjerojatne posljedice – mogućnosti ostvarenja devijantne karijere. Etiketiranje osobe kao devijanta može rezultirati nastavkom devijantnog djelovanja i razvojem devijantne karijere do stupnja sekundarne devijantnosti i želje za odvajanjem od sudjelovanja u konvencionalnim skupinama i organiziranju unutar devijantnih skupina.

Neki od stigmatiziranih osoba (Kitsuse, 1980.) ustaju protiv svojih etiketa pokušajem reafirmacije vlastitih vrijednosti i izgubljenog društvenog statusa. Takvi tercijarni devijanti mogu se pridružiti društvenim pokretima za borbu protiv negativnog imagea kako bi porekli da su devijanti. Kitsuse ih razlikuje od sekundarnih, jer oni aktivno prosvjeduju protiv vlastitih oznaka, pokušavajući odbaciti odbačenost, dok su sekundarni devijanti pasivni primatelji i nositelji svojih etiketa, koji se adaptiraju na proces etiketiranja.

Teorija etiketiranja posebno izdvaja raspodjelu društvene moći kod procjene devijantne uloge i odgovora na pitanje “Što je to devijantno?”. Neke grupe mogu utjecati na administraciju kriminalnog zakonodavstva, primjerice, preko policije, a djelovanje drugih nositelja socijalne kontrole može utjecati na procjenu mentalnog zdravlja mogućih “devijanata” i njihovo isključivanje iz standardnog društvenog procesa. Zbog naglaska na važnosti uloga, nastojanja socijalne kontrole i posljedica označavanja nečega devijantnim, ova je perspektiva zanimljiva zbog prirode etiketiranja devijantnog i društvenih struktura u kojima se kreiraju pravila za definiciju devijantnog te procesa kojim se neki pojedinci i skupine trajno izostavljaju izvan doseg etiketiranja.

Schur (1980.) sugerira da se prostor društvene devijantnosti može promatrati u kontekstu “natjecanja” za pravo i kriterije obilježavanja, u kojemu se različite skupine prepiru oko pravila i definicija što je devijantno, te zašto je devijantno uvijek bitno ovisno od relativne moći određene grupe, pa osobe obilježene kao devijantne uglavnom potječu iz siromašnih i društveno marginaliziranih skupina.

Objektivna rasprostranjenost devijantnosti po svim društvenim razinama značajnija je nego što se može zaključiti po službenim statistikama, koje prikazuju bitno veći udio skupina s manjom društvenom moći, što je zasluga nositelja socijalne kontrole, budući da osobe i skupine s više društvene moći mogu prouzročiti devijantno ponašanje ostalih, po sudjelovanju u raspodjeli društvene moći, bitno slabijih skupina.

Jedna je od posebno značajnih posljedica naglašavanja društvene stigme u proučavanju devijantnosti prepoznavanje naoko veće rasprostranjenosti devijantnih pojava u nižim društvenim slojevima, jer mnoge osobe koje se devijantno ponašaju nisu etiketirane zahvaljujući podrijetlu te društvenom i ekonomskom utjecaju. Zbog toga postoji jedna implicitna, ali prihvaćena definicija devijantnosti, po kojoj pozornost nije usmjerena na kršitelje zakona i etičkih standarda, već na one koji su bili uspješno etiketirani kao devijanti, te na vrlo točne pretpostavke koji pojedinci i skupine mogu ući u krug "izabranih" čije će se djelo spoznati, etiketirati i kazniti (Liazos, 1972.).

Konačni rezultat stigmatizacije je društveni identitet osobe (Stafford i Scott, 1986.) i daljnja duševna konstitucija koja sadrži sve potrebne uvjete za ostvarenje devijantne karijere, dok na drugoj strani etikete nisu primjenjive i neće se dogoditi u mnogim slučajevima u kojima su ispunjeni neki objektivni kriteriji devijantnosti, jer su u pitanju osobe čija se devijantna karijera ostvaruje bez nadzora nositelja socijalne kontrole (Mankoff, 1971.).

Goffman (1963., b) je posebno zaokupljen pitanjem kako stigmatizirana osoba doživljava samu sebe, stigmatiziran je svatko tko u sebi osjeća podijeljenost između *virtualnog socijalnog identiteta* (onoga što bi prema vlastitom mišljenju trebao biti) i *aktualnog socijalnog identiteta* (onoga što netko doista jest). Osnovna posljedica stigmatizacije je blijeđenje, promjena ili potpuni gubitak identiteta, što se u najčišćem obliku događa u ustanovama poput umobolnica, zatvora, sirotišta, vojarni i sl., koje predstavljaju okruženje gdje se stigmatizacija pretpostavlja kao osnovno polazište institucionalnog djelovanja (Goffman, 1968.). Važeće su norme (prava i obveze) prisutne u nepodnošljivom rasponu od zahtjeva za potpunim odustajanjem od vlastite ličnosti (koja se postavlja pred štíćenika) do prava za primjenu svih sredstava kako bi se štíćeniku oduzelo pravo na bilo kakvu inicijativu i osobnost (koju posjeduju djelatnici u takvim ustanovama). U takvom je okruženju stigmatizacija, i to u najkoncentriranijem primijenjenom obliku, polazište djelovanja.

Društveni okvir manipulacije predrasudama

Hoće li predrasude ostati, kako je rečeno, u "startnim blokovima" ili će postati bitan oslonac i program nekog društvenog djelovanja, ovisi o tome koji oblik društvenog djelovanja prevladava u nekom društvu, ako ga promatramo unutar raspona najopćenitije podjele ciljeva koji motiviraju društvenu akciju.

Na jednoj strani spektra prepoznavamo djelovanja s jasnom vizijom i ciljevima koje treba ostvariti, za što postoji prevladavajuća suglasnost aktera, koji su motivirani zanemariti čisti sebični interes jer su u zajedničkom cilju prepoznali i

vlastiti koji se ne sukobljava s ciljevima drugih aktera. Na pojedinačnoj se razini ovaj tip djelovanja definira pojmom altruizam, a kad je u pitanju grupna ili socijetalna razina, očituje se u usmjerenosti općem interesu, pri čemu se glavni kapital i poluga postizanja uspjeha vidi upravo u raznolikosti i originalnosti što u zajedništvo unosi svaki akter ili pojedina skupina; (na što se mogu primijeniti općepoznati pojmovi iz sociološke tradicije kao što su: “stanje društvenosti”, “gramatika živih oblika” i sl.). Tamo gdje prevladava ovaj tip društvenog djelovanja, fenomeni predrasuda i stigmatizacije marginalni su i nemaju institucionalni karakter.

Nasuprot tome je djelovanje koje na individualnoj razini prepoznajemo kao samousmjerenost ili sebičnost, pri čemu se drugima, neovisno o tome jesu li članovi iste ili druge društvene grupe, pripisuje: *instrumentalna uloga* za postizanje individualnog egoističnog cilja ili ako su prepoznati kao moguća prepreka, pripisuje im se *položaj suparnika*, pa i neprijatelja koje iz preventivnih razloga treba onemogućiti ili izbaciti iz igre.

Za takav oblik djelovanja na javnoj razini Habermas koristi pojam “strategijskog”, tj. instrumentalnog djelovanja, pod čime se podrazumijeva prikrivanje pravog cilja, a to je želja za gomilanjem moći i vlasti nad ljudima, a ne općeg dobra, pravednosti i međusobnog uvažavanja koji se slušatelju sugerira. (Katunarić, 1999., 13.)

U društvenom kontekstu prevladavajućeg “strategijskog” djelovanja proces instrumentalizacije drugih za vlastite ciljeve može se izvesti institucionalizacijom zatečenih predrasuda na dvije osnovne razine:

- tako što će članovi “mi” grupe, na temelju usvojenih predrasuda o sebi, prihvatiti stigmatizaciju u iracionalno uzvišenom i motivirajućem smislu, te će kao raznorazni “izabranici”, “nadjudi”, “udarnici” i “vitezovi” krenuti putem kojega “vođe”, “poglavari” i “najdraži gosti” zacrtaju. U tom je smislu pripadnost “mi” grupi svakako glavni kriterij, ali samo do trenutka kada se postavi pitanje o “svetosti” cilja, ispravnosti odluka ili još gore o “državničkoj mudrosti” njihova donositelja. U takvim je društvenim okolnostima crta što razdvaja “heroja” od “izdajnika” gotovo neprimjetna ili uopće ne postoji jer je utemeljena isključivo u raspoloženju vrhovnog autoriteta, a tu često presudnu ulogu igra sadržaj sna, okus jutarnje kave, pa i tekući problemi u omiljenom sportskom društvu:

- nasuprot tome je oblik stigmatizacije koji se uobičajeno podrazumijeva i unutar čijeg se sadržaja najčešće smješta sam pojam. Riječ je o stigmatizaciji “drugih” u najširem smislu. Kada se internaliziranim predrasadama (najčešće suprotnog predznaka od onih koje vladaju prema “mi” grupi) pridoda izvanjska pobuda (ciljano pojačavanje i usmjeravanje), rezultat je institucionalizirana stigmatizacija, koja se potom može instrumentalizirati na različite načine, a najprisutniji je svakako nasilje (izazivanje fizičkog ili drugog oblika boli i trpljenja protivno volji onoga koji trpi) prema stigmatiziranim pojedincima i grupama.

Treba raščistiti s mogućom zabludom da se volja za stigmatizacijom, kao i pristanak za činjenje nasilja, koje bi se trebalo opravdati neupitnošću “stigme”, može samo tako izvana nametnuti.

Za to je prije svega potrebno *raspoloženje*, čije se uporište samo jednim dijelom nalazi u primarnim potrebama za ekonomičnošću i prevladavanjem neizvjesnosti,

koje su već opisane, a drugim dijelom u nemogućnosti da se te primarne potrebe razdvoje od nametnutih potreba za lijenim i konzumentskim stilom življenja, koje mogu zarobiti osobnost do te mjere da se svjesno odrekne aktivnog, promišljenog pristupa stvarnosti, te da pristane na upravljanje vlastitim životom iz nekog drugog izvora, od kojega se očekuju rješenja, a za uzvrat se duguje nekritičnost i poslušnost.

Osim raspoloženja, za ustrajati u predrasadama, stigmatizirati i činiti nasilje potrebna je i *vlastita slobodna odluka* koju akter donosi svojevóljno i svjestan posljedica, što kao i suprotna odluka o promišljanju ciljeva i posljedica, prevladavanju nametnutih okvira i odlukom za činjenje dobra uključuje njegovu punu odgovornost.

Predrasude i stigmatizacija u društvenoj strukturi

Osim što se mogu promatrati kao stukturirani model u svom procesu nastanka, okoštavanja i djelovanja, fenomen predrasuda i stigmatizacije postaje strukturalni dio društvene stvarnosti jer se oživljuje i relativno trajno i stabilno djeluje na posebnim razinama društvenih struktura: unutar društvene grupe ili organizacije (tvrtka, škola, sportski klub) ili unutar institucija kao što su sveučilište, policija, država, vojska i sl.

To se može opisati jednim općim primjerom: svaka od tih struktura ima niz položaja koje nazivamo elitnim. Njihova je uloga uskladiti i stabilizirati resurse s populacijom, pokrenuti stvaran i mjerljiv društveni razvoj. Ukoliko prevladava model strategijskog djelovanja, tj. manifestnog promicanja općih, zajedničkih ciljeva, dok stvarno djelovanje ide u nekom drugom smjeru, pokrenuti nesklad društvenih ciljeva i sredstava (vrijednosti i normi) otvara prostor za razvoj društvene anomije.

Budući da je za ostvarenje latentnih ciljeva potrebno zadržati položaj u strukturi, tj. stabilizirati odnose koji pogoduju ostvarenju egoističnih ciljeva, kako bi položaj ostao neupitan, unatoč neostvarenoj ulozi i neispunjenim očekivanjima, potrebno je preusmjeriti očekivanja tako što će se sadržaj uloge sposobnog i kreativnog rukovoditelja zamijeniti ulogom "spasitelja".

Od stvarnih uzroka neispunjenih ciljeva, pozornost se preusmjerava na onoga tko će biti proglašen zaslužnim za neuspjeh i unutar društvene strukture zauzeti upražnjeni položaj odgovornog aktera. Društvena se uloga tog pojedinca ili skupine ostvaruje tako što će poslušiti kao "dežurni krivac" za zatečeno društveno stanje, nedostatak vizije, a unutar prijenosa i zamjene ciljeva njegovo se razotkrivanje i uspješan progon dugoročno može predstavljati kao stvarni cilj i uspjeh "spasiteljskih" elita, što će do neke mjere iznova legitimirati postojeći normativni poredak.

Očekivani rezultat institucionalizirane stigmatizacije najčešće je konkretno nasilje, koje se u ovom slučaju može tumačiti kategorijom *osvetničke agresije* (Fromm, 1989. II, 100) koja već ima karakter maligne, tj. socijalno posredovane destrukcije.

Događa se poslije učinjene štete koja može biti stvarna, ali i nestvarna, tj. vlastita proizvoljna konstrukcija. Kumulirani negativni osjećaji bez jedne iskustvene potkrjepe ili provjere dovoljni su za takvu osvetničku destrukciju.

Klasična pogreška u razumijevanju i objašnjenju stigmatizacije

Pri razumijevanju, a posebno tumačenju “strukture obilježavanja”, bitno je prepoznati zamku koja se krije u bliskosti vlastitog vrijednosnog sustava i naziva “višeg cilja” u ime kojega se stigmatizacija opravdava.

Neke od glavnih društvenih posljedica stigmatizacije jesu netrpeljivost, nepravda, neuvažavanje drugih osoba i grupa zbog njihove različitosti, kao i otvoreno pokazivanje mržnje i neprijateljstva. Dakle, nasilje je uvijek konačni rezultat.

U tom je smislu potpuno svejedno (barem žrtvi nasilja) kakav će izgovor nasilnik koristiti, tj. hoće li konkretan čin “opravdavati” opasnošću koja je rezultat žrtvine etničke, regionalne, rasne, religijske pripadnosti, ili naizgled nebitne pripadnosti “gradskoj četvrti”.

Rezultat je na drugoj strani potpuno isti kada se zla posljedica stigmatizacije želi opravdati u ime razvoja, demokracije, slobode, ljudskih i građanskih prava, pa zbog prava na razvoj i demokraciju jednih, drugi ne žele trpjeti siromaštva i poniženja, protiv čega se otvoreno bune, a to je često dovoljno da ih se stigmatizira kao “nedemokratske režime” i “kršitelje ljudskih prava”, što postaje izgovor za “osloboditeljsku akciju” od strane “slobodnog svijeta”.

Posebno ideološka prizma može zamagliti ispravan pogled i shvaćanje ovih problema, pa je stvarnost prepuna primjera da se u okviru jednog političkog okvira stigmatiziraju zagovornici drugih pogleda i ideja, a kada se stvarnosni kontekst promijeni, često se stigmatizacija i progon zagovornika bivšeg vladajućeg svjetonazora ne percipira kao osveta i nasilje, jer su u pitanju “izdajnici”, “primitivci” i sl.

Zaključno treba naglasiti: žrtva stigmatizacije trpi jednaku fizičku i svaku drugu bol, bez obzira u ime čega je obilježena i u ime čega trpi, kao što je u svakom pojavnom slučaju osnovni model probuđenih predrasuda, stigmatizacije i konačnog nasilja identičan, te djeluje prema istim zakonitostima, neovisno o vremenu, prostoru i vladajućim idejama.

Literatura

- Becker, Howard (1973) *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*, enlarged ed. New York: Free Press
- Cifrić, Ivan (1994) *Napredak i opstanak, moderno mišljenje u postmodernom kontekstu*, Razvoj i okoliš, Biblioteka časopisa “Socijalna ekologija”, Zagreb
- Clinard, M.B i Meier, R. F. (1992) *Sociology of Deviant Behavior. 8th ed.* New York: Harcourt College publishers
- Coleman, J. W. (1989) *The Criminal Elite: The Sociology of White Collar Crime. 2nd ed.*, New York, St. Martin Press
- Dotter, D. L i Roebuck, J. B (1988) *The Labelling Approach Reexamined: Interactionism and the Components of Deviance.*, *Deviant Behavior* 9: 19 – 32.
- Fromm, Erich (1989) *Anatomija ljudske destruktivnosti I i II.* Zagreb, Naprijed.
- Garfinkel, Harold (1967.), *Studies in Ethnomethodology*, Prentice – Hall, Englewood Cliffs

- Goffman, Erving (1963b) *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*, Englewood Cliffs., N.J. Prentice-Hall
- Goffman, Erving (1968) *Asylums*, Harmondsworth, Penguin Books
- Habermas, Jürgen (1986) *Tehnika i znanost kao ideologija*, Školska knjiga, Zagreb
- Katunarić, Vjeron (1999) *Weberov presjek društva i politike*, predgovor u Weber, Max (1999) *Vlast i politika*, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb
- Kitsuse, J.I (1980) Coming Out All Over: Deviants and the Politics of Social Problems., *Social Problems* 28: 1 – 13.
- Lemert, Edwin (1972) *Human Deviance, Social Problems and Social Control*. 2nd ed. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall
- Liazos, A (1972) The Poverty of the Sociology of Deviance: Nuts, Sluts and Preverts., *Social Problems* 20: 103 – 120.
- Mankoff, M. (1971) Societal Reaction and Career Deviance: A Critical Analysis., *The Sociological Quarterly* 12: 204 – 218.
- Pusić, Eugen (1977.), Vrijednosti i društvena regulacija, u Vrijednosti i društveni sistem – prilozi izučavanju društvenog sistema, Odsjek za sociologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
- Rubington, E. i Weinberg, M. S. (1987) *Deviance: The Interactionist Perspective*. 5th ed. New York: Macmillan.
- Schur, E. M. (1980) *The Politics of Deviance: Stigma Contests and the Uses of Power*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice – Hall
- Stafford, M.C. i Scott, R.R. (1986) *Stigma, Deviance and Social Control: Some Conceptual Issues, The Dilemma of Difference: A Multidisciplinary View of Stigma* Ed. by Stephen C. Ainslaay, Gaylene Becker and Lerita M. Coleman. New York: Plenum, str 77 – 91.
- Traub, S.H. i Little, C.B. eds. (1985) *Theories of Deviance*. 3rd ed. Itasca, IL: F.E. Peacock

Summary*

STRUCTURE OF PREJUDICE AND STIGMATIZATION

The paper discusses the assumption according to which development of prejudice and stigmatisation of individuals and social groups is based on the stable form independent of time, space and actor's characteristics. In other words, identical structure of stigmatisation characterises every individual case.

The structure is relatively constant and stable system of interactions between elements of the model, while specific quality of elements is not important.

Process of structuring prejudice, which is backed up by rationalisation of stigmatisation, is based on the model that balances between two extreme positions:

* Translated by the Author.

One of them includes implied social action directed to the public good, and concerns dissimilarity to be the most important value; in the other one the person forges real egoistic goals and presents himself in role of the saviour and exorciser.

The paper includes black-and-white opinions, issues concerning stigmatisation of “others” and shows the “others” as “sworn enemies”.

Understanding the structure of prejudice, which backs up rationalisation of stigmatisation, implies the idea that there is the same model of structuring in every single case. The same model of stigmatisation is also used in the relation “believer – atheist” or “atheist – believer”.

Key words: *prejudice, stigmatisation, structuring, social function, manipulation.*

Zusammenfassung

STRUKTUR VON VORURTEILEN UND STIGMATISIERUNG

Die Entwicklung von Vorurteilen und die Charakterisierung von Einzelnen oder sozialen Gruppen erfolgt nach einem geheimen stabilen Muster – unabhängig von Zeit, Raum und Besonderheiten des Trägers, so dass innerhalb jeder Erscheinungsform eine universale Beziehungsstruktur erkannt werden kann.

Unter Struktur versteht man eine relativ dauerndes und festes System von Interaktionsbeziehungen zwischen Elementen, durch die irgendein Modell bestimmt wird, wobei das Persönliche, Besondere, Qualitative im allgemeinen unwichtig ist.

Wenn von der Strukturierung der Vorurteile die Rede ist, durch die Stigmatisierung entschuldigt wird, kann man ein Modell erkennen, das den allgemeinsten dichotomen Unterscheidungen der Form von Geselligkeit und dem Modell menschlicher Aktionen entspricht.

Auf einer Seite des Spektrums erkennen wir ein Wirken, das auf das Wohl aller gerichtet ist wobei der größte Reichtum und die Basis für Erfolg gerade in der Verschiedenartigkeit und Originalität liegt, die jede soziale Gruppe ebenso wie jede einzelne Person in die Gemeinschaft einbringt, wobei alles, was vergangenen Erfahrungen angehört nur als Quelle nützlicher Informationen benutzt wird, die in der Zukunft hilfreich sein könnten.

Demgegenüber steht ein Wirken, in dem der Akteur das echte, meist egoistische Ziel verdeckt indem er sich auf die «Verteidigung gegen Etwas», unter dem ein unbedingter Wert verstanden wird, beruft, und der Aktionsträger anstatt Kreativität und einer klaren Mission die Abrechnung mit dem «Bösen» betont.

Neben diesen allgemeinen Prinzipien, innerhalb derer die Vorurteile strukturiert werden aus denen Stigmatisierung folgt, können einige Besonderheiten hervorgehoben werden: Vorurteile und die Charakterisierung anderer Personen und Gruppen als sonderbar, fremd und gefährlich stützen sich auf eine Konsumentenlogik, die unkritisch ein schwarzweißes Bild der Realität akzeptiert: Stigmatisierung und damit auch offene Feindschaft wird immer im Namen von

Jemand oder Etwas entschuldigt wobei der Bezug auf «Dieses» eine ausreichende Grundlage für gemeinsame Aktionen und die Legitimierung der eigenen «Retterrolle» ist.

Für das Verständnis der Struktur von Charakterisierungen ist es wichtig, die Falle zu erkennen, die sich in der Nähe des eigenen Wertsystems versteckt und sich «höheres Ziel» nennt, in dessen Namen die Stigmatisierung entschuldigt wird, da das völlig gleiche Modell in der Beziehung «Gläubiger – Atheist» und auch in dem Verhältnis «Atheist – Gläubiger» besteht.

Schlüsselwörter: *Vorurteile, Stigmatisierung, Strukturierung, soziale Funktion, Manipulation.*

Sommario

STRUTTURA DEL PREGIUDIZIO E DELLA STIGMATIZZAZIONE

Il lavoro discute l'argomento secondo cui lo sviluppo del pregiudizio e della stigmatizzazione degli individui e dei gruppi sociali è fondata sulla forma stabile indipendente delle caratteristiche di tempo, spazio e attori. In altre parole l'identica struttura della stigmatizzazione caratterizza ciascun caso individuale.

La struttura è un relativamente costante e stabile sistema di interazioni tra elementi del modello, mentre la specifica qualità degli elementi non è importante.

Il processo di strutturazione del pregiudizio, che è sostenuto dalla razionalizzazione della stigmatizzazione, è basato sul modello che bilancia due posizioni estreme: una include l'implicita azione sociale diretta al bene pubblico, e considera le diversità come il più importante valore; nell'altra la persona fabbrica concreti obiettivi egoistici e presenta sé stessa nel ruolo di salvatore ed esorcista. Il lavoro include opinioni bianche-e-nere, questioni relative alla stigmatizzazione degli "altri" e mostra gli "altri" come "nemici giurati".

Comprendere la struttura del pregiudizio, che sostiene la razionalizzazione della stigmatizzazione, implica l'idea che esiste lo stesso modello di strutturazione in ciascun singolo caso. Il medesimo modello di stigmatizzazione è altresì utilizzato nella relazione "credente-ateo" o "ateo-credente".

Parole chiave: *pregiudizio, stigmatizzazione, strutturazione, funzione sociale, manipolazione.*

STIGMATIZACIJA (NE)RELIGIOZNOSTI

Mr. sc. Željko Boneta, viši predavač
Viša učiteljska škola u Rijeci

UDK: 211
316.647.8
Ur.: 27. veljače 2003.
Pr.: 22. travnja 2003.
Pregledni znanstveni članak

Dva istraživanja religioznosti na prostoru Rijeke, provedena 1988. i 1993. godine, otkrila su znatne razlike u odgovorima na ista pitanja. U kratko je vrijeme u populaciji došlo do zamjene dominantno nereligioznog identiteta dominantno religioznim. U tekstu su prikazani najznačajniji aspekti ovih promjena i nastoji se odgovoriti na pitanje o njihovim uzrocima.

U razdoblju realsocijalizma postojao je stalni latentni ili manifestni sukob državne i crkvene elite. Na samom njegovom početku prevladavao je odnos manifestnog sukoba, začinjjen međusobnom stigmatizacijom, dok su kasnije odnosi hijerarhija snošljiviji, a osude su znatno blaže i rjeđe. Na individualnoj razini pak, «nespojivost članstva u SK i religioznosti» ima diskriminirajuće posljedice za društvenu promociju aktivnih vjernika. Unatoč tome, tradicionalno religiozno ponašanje (krštenje, slavljenje velikih blagdana i sl.) prešutno je tolerirano i prošireno u većinskom dijelu istraživane populacije. Društvenim promjenama 90-tih godina u Hrvatskoj se načelno otvaraju mogućnosti slobodnog iskazivanja religioznosti. Akcija novouspostavljene političke elite, porast etničkih sukoba i rat, utječu na to da religioznost postane okosnica «novog» identiteta. Liberalizacija iskazivanja religioznosti i navedeni društveni pritisak manifestiraju se u značajnom povećanju religijske samoidentifikacije, religioznog ponašanja i vjerovanja u istraživanju iz 1993. godine. Detaljnija analiza podataka pokazuje značajnu protuslovnost deklaracije i ponašanja na istraživanom području, što je mogući pokazatelj društvene mimikrije. Istodobno postojanje različitih, često i protuslovnih subidentiteta pokazuje da je religijski identitet u nas još uvijek nestabilan.

Ključne riječi: stigmatizacija, religijska identifikacija, istraživanje, tradicionalna i aktualna religioznost, identitet, subidentitet.

I.

Povod ovom razmišljanju drastična je promjena religijske samoidentifikacije otkrivena u dva istraživanja provedena na riječkom prostoru u kratkom vremenskom intervalu (1988. i 1993. godine) s identičnim instrumentarijem.¹ U samo pet godina dogodio se obrat u religijskoj identifikaciji, postotak religiozno i nereligiozno deklariranih ispitanika se stubokom promijenio (tablica 1.).

Tablica 1. Religijska samoidentifikacija (u %)

	<i>RIJEKA</i>				<i>HRVATSKA*</i>			
	1988.		1993.		1989.		1996.	
PROTIVNIK RELIGIJE	4,2	45,8	1,7	27,4	2	36	1	12
NIJE RELIGIOZAN	41,6		25,9		34		11	
RAVNODUŠAN	14,0		9,9		11		6	
NEODLUČAN	11,8		14,3		11		8	
RELIGIOZAN	16,5	28,0	29,5	47,6	27	42	37	73
UVJERENI VJERNIK	11,5		18,1		15		36	
B.O.	0,3		0,7		-		-	

*Izvori podataka: Skledar, Marinović Jerolimov, 1997:185

«Nagli zaokret k religioznoj orijentaciji» (Skledar, Marinović Jerolimov, 1997:186) nije specifičnost samo istraživanog mikropodručja, već se on zbiva na razini čitave Hrvatske, (Marinović Jerolimov, 1999:187-203) kao i u većini zemalja u tranziciji. Zanimljivo je da se na riječkom području dogodila gotovo podudarna zamjena udjela religiozno i nereligiozno identificiranih ispitanika. Naime, udio religioznih porastao je s 27,4% na 47,6%, dok je istodobno udio nereligioznih pao s 45,8% na 28,0%. Može li se ovaj obrat dovesti u vezu s procesima stigmatizacije?

Za objašnjenje promjene religijskog identiteta ispitanika iz stigmatizacijske perspektive nameću se barem tri hipoteze. Prva glasi: religioznost je u socijalističkom razdoblju u Hrvatskoj bila stigmatizirana, da bi se nakon provedenih demokratskih izbora 1990. godine otvorio dotada blokirani prostor za njeno slobodno iskazivanje. To znači da je zaokret u stvari otkrivanje, dotad prikrivene, prave slike stanja. Drugim riječima, nakon dugotrajnog pritiska realsocijalističke politike sustavne ateizacije koja je stigmatizirala religiju, vjernici

¹ Prvo istraživanje 1988. godine provedeno je na području bivše općine Rijeka, a anketirano je 913 ispitanika. Pregled rezultata objavljen je u časopisu Argumenti 1-2/1989. (Boneta, 1989:135-160). Drugo istraživanje provedeno je 1993. godine, na uzorku koji je uključivao i područje Istre, pa je riječki dio uzorka bio nešto manji (421), ali još uvijek reprezentativan. U oba je upitnika bilo dvadesetak identičnih pitanja o religioznosti.

više ne trebaju prikrivati svoj stvarni identitet i mogu «disati punim plućima». Konačna posljedica destigmatizacije religioznosti stabilizacija je vjerničke strukture u društvu. Druga, oprečna hipoteza pretpostavlja da stigmatizacije religioznosti u razdoblju kasnog socijalizma nije bilo, a uzrok uočene promjene je stigmatizacija nereligioznosti do koje je došlo nakon 90-te godine. Revitalizacija religioznosti se iz tog polazišta objašnjava *coast & benefit* načelom, kao mimikrijska reakcija dotadašnjih nevjernika na nove društvene zahtjeve. Uvjerljivijom od navedenih hipoteza čini nam se ona koja promjene u (ne)religioznoj identifikaciji dovodi u kontekst stalnog dinamičkog procesa oblikovanja identiteta. Na taj proces utječu različiti čimbenici, a ponajprije promjene u društvenoj strukturi i akcije političke elite. Za objašnjenje promjene potrebno je stoga analizirati učinke moguće stigmatizacije religioznosti u socijalističkom i stigmatizacije nereligioznosti u postsocijalističkom razdoblju, te učinak drugih društvenih promjena, ponajprije modernizacije na oblikovanje identiteta.

U analizi koja slijedi polazimo od teze da identitet uz manifestno dominantno polje sadrži i mnoštvo latentnih subidentiteta, koji u određenim okolnostima mogu biti aktivirani i postati dominantni (Sekulić, 1997:46). Također imamo na umu pojavu da raznorodni identiteti mogu biti kalemljeni jedan na drugoga, usprkos njihovom prividnom protuslovlju. Na tu je pojavu ukazao Županov prije četvrt stoljeća u svojim istraživanjima samoupravljanja (Županov, 1977:26-75).

II.

Na oblikovanje dominantnog identiteta u Hrvatskoj u socijalističkom su razdoblju utjecala tri bitna čimbenika. Prvi čimbenik bilo je nastojanje oligarhije komunističke partije da uspostavi kontrolu nad svim aspektima društvenog života. «Avangarda društva» religiju i religioznost tretira kao atavizam koji će vremenom nestati. Socijalistički sustav je stoga «smjerao na sustavnu getoizaciju religije i na manje-više stalni institucionalni nadzor i pritisak na religiju, kao i na sistemsko favoriziranje ateizma i nereligioznosti uopće» (Vrcan, 2001:59). Na institucionalnoj razini odnos između crkvene elite i elite komunističke partije karakterizira međusobna stigmatizacija, «komunizam kao jedno od najvećih zala vremena» nasuprot «religije kao opijuma za narod». Sukob je u nas naročito jak za vrijeme i neposredno nakon Drugog svjetskog rata (uz rijetke iznimke suradnje pojedinih svećenika i partizana, ponajprije u Istri), dok su kasniji odnosi snošljiviji, a međusobne osude su znatno rjeđe i blaže (Zrinščak, 1993:107-125). Preciznija analiza otkriva da su ti odnosi «... bili podložni varijacijama koje su odražavale neka osnovna društvena zbivanja, odnosno različite potrebe i interese koji su se unutar tih zbivanja prelamali» (Zrinščak, 1999:54). Oficijelni agensi socijalizacije (odgojno-obrazovni sustav i masovni mediji) religijske su teme zanemarivali i prešućivali, pa pojedinac religiozne norme i vrijednosti nije usvajao kao dio sistemski poželjne kulture. Na individualnoj razini članak partijskog statuta o nespojivosti članstva u partiji s religioznošću imao je diskriminirajuće posljedice za društvenu promociju aktivnih vjernika. Grubišić zaključuje da su u

socijalističkom sustavu najlošije prolazili obični građani vjernici, koji su javno svjedočili vlastitu vjeru i time svjesno izabirali marginalnu društvenu poziciju (Grubišić, 1996:69). Moguće je na kraju zaključiti da je realsocijalistički politički sustav u nas bio sklon stigmatizirati pojedince koji su dosljedno javno manifestirali svoju religioznost (etikete tipa «klerikalni elementi»). No, intenzitet stigmatiziranja religioznosti i njene posljedice vremenom slabe.

Drugi bitan čimbenik formiranja identiteta bila je kulturna tradicija, koja je religioznost potpuno drukčije vrednovala. Naročiti značaj konfesionalnog u oblikovanju simboličko-kulturne dimenzije kolektivnog identiteta u nas bio je predmetom mnogih zanimljivih analiza (primjerice: Šagi-Bunić, 1983:97-98; Čimić, 1984:26-34; Vrcan, 2001:101-149). Na povijesni značaj konfesionalnog, odnosno crkvenog u nas, upozorava poznati teolog Tomislav Janko Šagi-Bunić. “Za hrvatski je narod Katolička Crkva u tom pučkom, priprostim, u neku ruku oporbenjačkom smislu, tijekom njegove povijesti odigrala veoma značajnu ulogu, koja je bez sumnje veoma utjecala na razbuđivanje i konstituiranje njegove nacionalne svijesti, na rast i uzglobljivanje njegovih nacionalnih vrednota kakve su danas.” (Šagi-Bunić, 1983:36) Isti autor upozorava na kulturno – povijesne razloge razlika u razini konfesionalne identifikacije između pojedinih regija.² “Činjenica jest da u nekim našim krajevima – ne u ideološkom smislu nego konkretno – postoji u nekoj mjeri poistovjećivanje katolištva i hrvatstva. Bitno je zapaziti koji su to krajevi. Nema toga u Istri, ni u kraju gdje sam se ja rodio – u Hrvatskom Zagorju: kod nas Hrvati i Slovenci u svijesti ljudi ništa ne razlikuje po vjeri nego po drugim stvarima. Vjerski su isti, ali se nacionalno osjećaju različitim. Poistovjećivanje se prvenstveno događa u Bosni, Hercegovini, dakle u krajevima gdje je bio djelotvoran turski utjecaj, ili bolje islamski utjecaj.” (Šagi-Bunić, 1983:97-98) Značaj ove dimenzije religijskog vidljiv je i u istraživanjima iz razdoblja stabilnog socijalizma (Marinović Jerolimov, 1999:190-3), kroz većinsku proširenost indikatora konvencionalne religioznosti (kao što su: konfesionalna identifikacija, krštenje djece, proslava velikih crkvenih blagdana ...). Dakle, na neformalnoj razini zbivao se proces suprotan intencijama političkog sustava, religioznost je bila i ostala sastavnim dijelom života u primarnim društvenim grupama.

Treći čimbenik koji utječe na oblikovanje identiteta proces je proturječne modernizacije hrvatskog društva. Modernizacija u realsocijalističkim društvima bila je puno više produkt svjesne političke akcije, a mnogo manje (u nekim zemljama i minimalno) posljedica autonomnog djelovanja ekonomskih čimbenika. Realsocijalistička društva (i hrvatsko društvo) su prije uvođenja višestranačja po svojem ustrojstvu bila pretpolitička društva. Okosnica njihove konstitucije bila

² U istočnim dijelovima Hrvatske konfesionalno je tijekom povijesti postalo najznačajnijim markerom razlikovanja etničkih skupina (Hrvata, Srba i Bošnjaka), kao njihova najvažnija razlikovna karakteristika. S druge strane u Istri i Primorju to nije mogao biti slučaj, jer su autohtone etničke skupine (Hrvati, Slovenci i Talijani) pripadale istoj konfesiji.

je ideologijska sfera, što govori o njihovu naopakom utemeljenju "na glavi". Upravo takva konstitucija društva sprječavala je i konačno onemogućila epohalnu modernizaciju političkog sustava i emancipaciju ekonomskog područja (uspostavu tržišta). *Differentia specifica* jugoslavenskog socijalističkog modela - samoupravni projekt, u svojoj je realizaciji zastao u ideološkoj sferi, dok u dubljim slojevima društvene litosfere nije ostavio traga. Županov tvrdi da samoupravljanje nije zaživjelo ni na jednoj od tri društvene razine: na mikrorazini nisu razvijene radne grupe, na mezorazini nisu razvijena ekonomski efikasna poduzeća, a na makrorazini se delegatski sustav premetnuo u odlučivanje oligarhijskih grupa otrgnutih od "baze" (Županov, 1995:168-169). Usprkos tome, specifičnost hrvatske situacije u odnosu na većinu zemlja europskog Istoka bila je snažniji utjecaj endogenih modernizacijskih procesa. Hrvatsko je društvo brže od istočnoeuropskih povećavalo razinu standarda stanovništva, osobito 70-tih i 80-tih godina; sve je veći dio stanovnika participirao u dijelu potrošnih dobara nepristupačnih Istoku; generalno je ono bilo otvorenije spram svijeta, s propusnijim granicama i velikim brojem radnika na privremenom radu u razvijenim zemljama Zapada. Jedna od posljedica proturječnog procesa modernizacije je i endogena marginalizacija značaja religioznog u dominantnom identitetu. Izuzetno je važno napomenuti da modernizacijski procesi nejednakim intenzitetom zahvaćaju pojedina područja Hrvatske, pa su i sekularizacijske posljedice tih procesa različite. Primjerice, razvoj turizma na Jadranu uzrokovao je brži rast standarda domicilnog stanovništva i rasap tradicionalnih normi i vrijednosti pred nadirujućim obrascima iz razvijenih društava.

Reakcije pojedinaca i skupina na navedene raznosmjerne silnice moguće je klasificirati u tri grupe. Karakteristika prve je otpor egzogenom društvenom pritisku i endogenim modernizacijskim procesima, te zadržavanje tradicionalnog diskursa u kojem konfesionalnost i religioznost ima značajnu, često i središnju ulogu. Takav je tip reakcije prisutniji u politički depriviranim socijalnim skupinama (seljaci i radnici), gdje religijska identifikacija postaje ideologijski okvir djelovanja (Kerševan, 1972). Druga reakcija je hibernacija većeg dijela religioznog identiteta i guranje u prvi plan onog nereligioznog. U ovom je obrascu aktualna religioznost znatno smanjena, a veza je zadržana kroz povremenu, ali nezaobilaznu participaciju u tradicionalnim religijskim obredima (krštenje, veliki crkveni blagdani). Time su zadovoljena dvostruka društvena očekivanja, ona formalna kao i ona neformalna. Karakteristika ovog identiteta je proturječnost, koja istodobno omogućuje brzu prilagodbu situacijskim promjenama. Prema istraživanjima provedenim 70-tih i 80-tih godina ovaj je tip reakcije bio dominantan. Treća, sudeći prema provedenim istraživanjima prilično rijetka reakcija, jest potpuno kidanje veza s religijom i crkvom, odnosno brisanje tog dijela identiteta. Takav tip reakcije bio je najprisutniji u onim dijelovima društva koji su bili oslonac režima (partijski aktivisti, direktori, policajci, vojnici i sl.).

Na prijelazu iz 80-tih u 90-te dolazi do promjene «moćnijeg», društveno poželjnog identiteta u nas. Zbog nesposobnosti da odgovori na izazove vremena, socijalistički sustav se iznutra urušava. Pritisak nacionalne homogenizacije iz Srbije, akcija nove političke elite i rat, kao osnovu promjene identiteta mobiliziraju dotad potisnutu nacionalnu identifikaciju, čija je jedna od okosnica crkvenost i

religioznost. Novi politički sustav revidira društvenu poziciju većinske religijske organizacije, koja se iz društveno dopuštene, ali marginalizirane alternative bivšem režimu promiče u bitnu legitimirajuću instituciju novog poretka. Na grupnom planu to znači sveprisutnu društvenu i medijsku promociju Crkve i ljudi povezanih s Crkvom, a na individualnom planu to znači masovnije i često egzaltirano aktiviranje u prošlosti dezaktivirane religioznosti. U vrijeme Domovinskog rata konfesionalnost se prikazuje i prihvaća kao minimum koji pojedinac mora ispunjavati da bio integriran u skupinu čiji je opstanak ugrožen, ona je *differentia specifica* prema ratnom neprijatelju. U toj "rekategorizaciji stanovnika" (Katunarić, 1996:159) nova politička elita u javnom diskursu često pribjegava stigmatizaciji dotad dominantnog identiteta (diskvalifikacije tipa «komunjara», «jugonostalgicar»).

III.

Promjene u strukturi religioznosti u naša dva istraživanja potkrjepljuju navedena zapažanja. Na samom kraju socijalističkog poretka pokazatelji tradicionalne religioznosti bili su većinski prošireni na istraživanom području, a to su i ostali bez značajnijeg uvećanja i pet godina kasnije (tablica 2.).

Tablica 2. Aspekti tradicionalni religioznosti (u %)

DA LI STE:	DA		NE		B.O.	
	1988.	1993.	1988.	1993.	1988.	1993.
KRŠTEN/A	82,3	86,7	17,2	13,1	0,5	0,2
KONFESIONALNA IDENTIFIKACIJA	70,9	89,6	28,9	10,2	0,2	0,2
ODGAJAN/A U VJERI	63,5	64,4	35,0	34,2	1,5	1,4
POHAĐAO/LA VJERONAUKE	61,1	61,8	38,4	37,1	0,5	1,2

Iz činjenica da je izrazito većinski dio istraživane populacije prošao inicijacijski kršćanski obred (krštenje) i da je odgajan u vjerskom duhu u razdoblju socijalizma, zaključujemo da je sustav takvo stanje tolerirao, možda i zbog nemoći da na njega utječe. Dakle, većinsko prisutno religijsko ozračje u obitelji (koje je uostalom bilo prisutno na području čitave Hrvatske) sugerira konkluziju da na istraživanom području tradicionalna religioznost nije bilo dramatičnije stigmatizirana od strane «moćnijeg» identiteta.

Za našu je temu indikativna promjena koja se zbilila na planu prepoznavanja osobne konfesionalnosti prikazana u tablici 1. Naime, iako se udio onih koji su odgajani u vjeri i pohađali vjeronauk gotovo uopće nije povećao, konfesionalno opredijeljenih je 1993. godine gotovo 20% više. Preciznije, udio onih koji se ne smatraju pripadnikom nijedne konfesije smanjio se s 28,9% na 10,2%, a za isti postotak povećan je udio katolika u populaciji, dok se udio ostalih konfesija nije značajnije mijenjao. Smanjenje udjela konfesionalno neopredijeljenih i njihov transfer u dominantni identitet sugerira promjenu standarda društvene poželjnosti. Posljedica toga je kretanje hrvatskog društva ka konfesionalnoj uniformnosti.

S druge strane, pojedini oblici aktualne religioznosti su 1988. godine značajno zaostajali za onim tradicionalnim. Primjerice, od 70,9% konfesionalno opredijeljenih svega 28% se deklarira vjernicima, a redovito participira u misama (mjesečno i tjedno) manje od 10% ispitanika. Slabašnu dominikalnu aktivnost i neveliku religijsku samoidentifikaciju 1988. godine smatramo ponajprije posljedicom sekularizacijskih procesa, a puno manjoj mjeri posljedicom stigmatizacije. Tvrdnja da je disproporcija između tradicionalne i aktualne religioznosti uzrokovana strahom vjernika od posljedica koje bi mogli imati zbog javno iskazane religioznosti, krajem 80-tih zvuči poprilično neuvjerljivo. U vrijeme ubrzanog raspada socijalističkog sustava, javno iskazivanje religioznosti nije nosilo sa sobom gotovo nikakav rizik, nego upravo suprotno. Tada institucionalni pritisak na Crkvu nestaje, te se on nerijetko premeće u koketiranje Partije Crkvi.

Promjene u strukturi religioznosti vidljive u usporedbi rezultata istraživanja iz 1993. i 1988. godine, uz drastični porast aktualne religioznosti, otkrivaju nam i pojavu proturječja u novom dominantnom identitetu. U segmentima konfesionalne identifikacije, dogmatske identifikacije i religijske samoidentifikacije primjetan je trend povećanja udjela ispitanika koji prepoznaju svoj religiozni identitet za približno 20%.

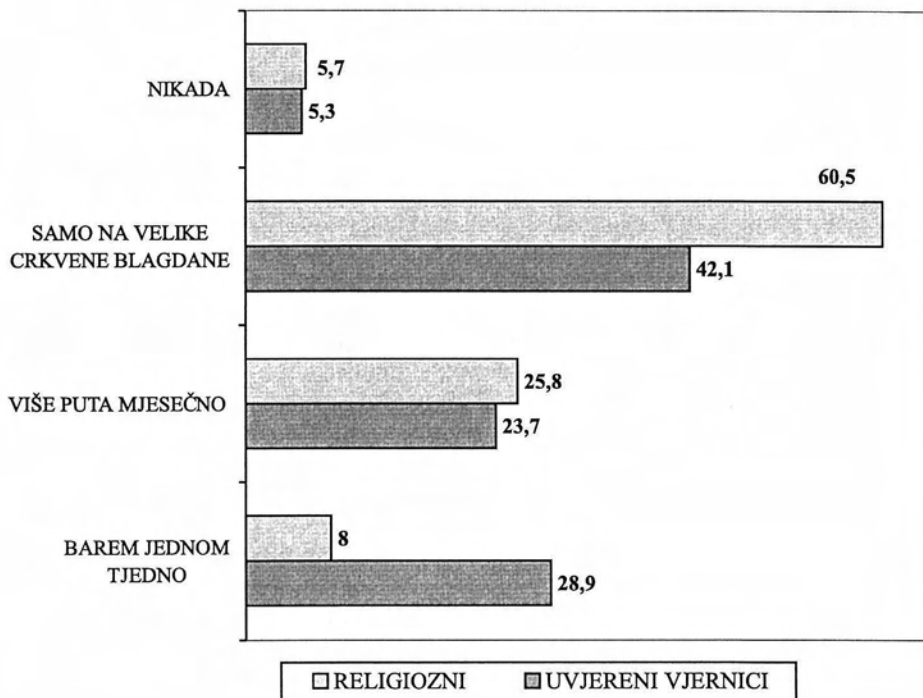
Tablica 3. Učestalost odlazaka u crkvu na misu (u %)?

	1988.	1993.
NIKADA	58,5	30,40
SAMO NA VELIKE CRKVENE BLAGDANE	31,4	47,98
VIŠE PUTA MJESEČNO	4,7	12,59
BAREM JEDNOM TJEDNO	4,9	8,79
B.O.	0,4	0,24

Promjene na deklarativnoj razini prate promjene na razini religioznog ponašanja (tablica 3.). Odlazak na misu kao najvidljiviji indikator praktične religioznosti postaje karakteristika većinskog dijela populacije, a udio ispitanika koji nikada ne odlazi na misu prepolovio se.

No, proturječnost promjena ogleda se u činjenici da je nadalje dominantan obrazac odlaska na misu samo na velike crkvene blagdane (Uskrs i Božić). Nesklad između deklaracije i ponašanja «strši» u skupinama koje sebe definiraju religioznima. Te dvije skupine su «uvjereni vjernici koji prihvaćaju sve što njihova vjera uči» i «religiozni koji ne prihvaćaju sve što njihova vjera uči» (slika 1.).

Slika 1. Nazočnost misi religioznih ispitanika 1993. godine (u %)

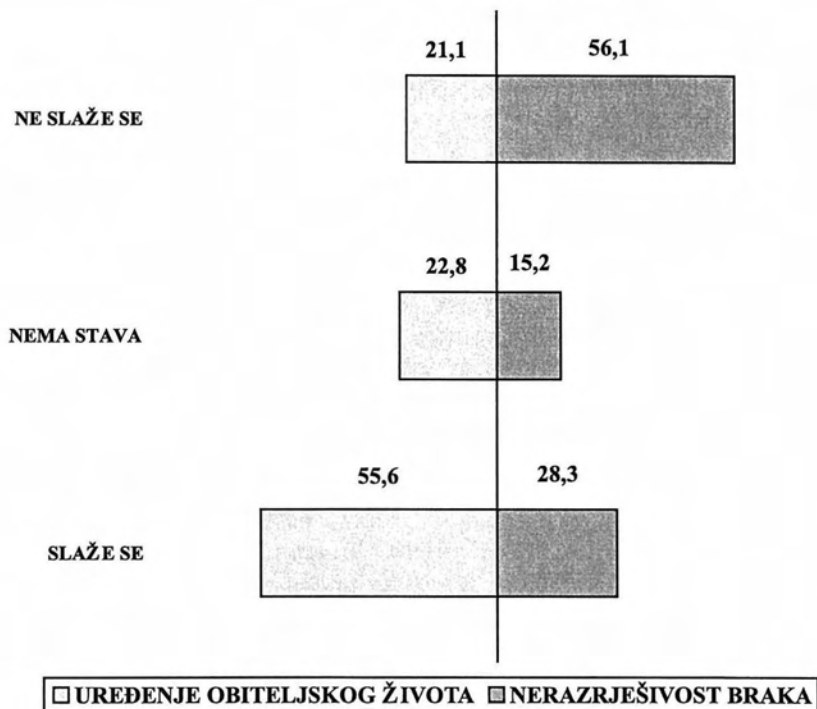

Naime, gotovo polovica «uvjerenih vjernika» (42,1%) i više od polovice «religioznih» (60,5%) misi je nazočna samo na velike crkvene blagdane. Zašto se religiozni ispitanici ne ponašaju u skladu sa zahtjevima Crkve? Jedan od razloga raskoraka³ između samoidentifikacije ispitanika i institucionalne predodžbe o dobrom vjerniku jesu svakako modernizacijski dosezi, ali se dijelom navedena pojava može objasniti i kao posljedica pritiska novog poželjnog identiteta. Pojedinaac mu želi pripadati, ali u konkretnom ponašanju od njega odudara, ne percipirajući to kao problem.

Još očitija su proturječja u «novom» dominantnom identitetu u odgovorima o prihvatanju pojedinih stavova RKTC. Primjerice, povećana je suglasnost s Crkvenom koncepcijom o uređenju obiteljskog života (za približno 20%), čime ono postaje većinski proširena (slika 2.).

³ Još jednom podsjećamo na spoznaju da navedeni nesklad nije ekskluzivno svojstvo istraživanog područja, već ga nalazimo u nešto manjoj mjeri na razini čitave Hrvatske.

Slika 2. Prihvaćanje Crkvenih stavova o uređenju obiteljskog života i nerazrješivosti braka (%)

Nasuprot tome, podrška crkvenom stavu o nerazrješivosti braka povećana je znatno manje (9%), pa tu ideju i nadalje odbacuje većinski dio populacije. Jedina kategorija koja je većinski prihvaća jesu «uvjereni vjernici» i tek trećina «religioznih ispitanika koji ne prihvaćaju sve što njihova vjera uči». Navedeni podatak nam također sugerira da postoji značajni raskorak između opće deklaracije ispitanika i sadržaja njihova stavova. Pitanje je kako pomiriti prihvaćanje crkvenog uređenja obiteljskog života, a istodobno odbaciti nerazrješivost braka.

IV.

U realsocijalističkom razdoblju zbog usporednog, ali i vremenski nejednakog pritiska stigmatizacije i modernizacijskih procesa na djelu je trend napuštanja religioznog, ali zadržavanja konfesionalnog identiteta. Glavnina religioznog ponašanja u tom je razdoblju prebačena na privatnu razinu. Smanjenjem društvenog pritiska i slabljenjem modernizacijskih procesa 80-tih godina zaustavlja se ovaj trend i ponovno snaži religiozni identitet. Jačanjem međuetničkih sukoba koji kulminiraju ratom, jača nacionalna stigmatizacija drugih etničkih skupina. Stigmatizacija se zbiva kroz distanciranje spram drugačijih, a jedno od sredstava

«markacije» je izjednačavanje nacionalnog i konfesionalnog identiteta. Kriza društva, rat, ali i novi društveni pritisak uzrokovat će velik povratak religioznom identitetu i nešto manji povratak religioznom ponašanju. Postsocijalistička stigmatizacija etnički različitih slabi završetkom rata, ali ne nestaje u potpunosti. Samo se vremenom smanjuje pritisak koji zahtijeva stalno iskazivanje lojalnosti dominantnoj grupi. Promjene u naglašavanju pojedinog subidentiteta ne zbivaju se istom brzinom i u jednakom omjeru u svim dijelovima Hrvatske. Na dubinu i širinu tih promjena bitno utječu kulturno-povijesne okolnosti i karakteristike regionalnih elita pojedinih regija. Zajedničko u oba procesa stigmatizacije jest to da su ih inicirale političke elite u cilju konstituiranja vlastitog legitimiteta. Očita njihova posljedica je umnažanje identiteta.

Oblikovanje dominantnog identiteta u nas bilo je, dakle, prošarano proturječnim silnicama. Rezultanta paralelograma sila konfesionalnog tradicionalizma, te djelomične ekonomske i političke modernizacije, bilo je postojanje paralelnih kulturnih subidentiteta u hrvatskom društvu te naizgled nespojivih proturječja unutar pojedinog identiteta. Na planu religioznosti to se očituje kao religiozno ponašanje nereligioznih i nereligiozno ponašanje religioznih. Postojanje proturječja u novom dominantnom identitetu otkriva njegove neuralgične točke i ukazuje na njegovu podložnost daljnjim promjenama. Zbog toga je dio aktualne renesanse religioznosti u nas posljedica kako nestanka pritiska socijalističke stigmatizacije (ateizacije), tako i ratnih zbivanja, ali i društvene promocije poželjnosti religijskog pripadanja u postsocijalističkom razdoblju.

Literatura

- Boneta, Željko (1989.) Religijska situacija u Rijeci. Argumenti (1-2):135-160.
- Cifrić, Ivan (1995.) Socijalnoekološke orijentacije i odnos prema vjeri u kontekstu tranzicije. Socijalna ekologija 4(1): 15-33, Zagreb.
- Čimić, Esad (1984.) Religija i crkva kao faktor etničke diferencijacije, u Religija i nacija, Zagreb: CITR GK SKH.
- Grubišić, Ivan (1996.) Katolici u Dalmaciji. Split: Hrvatska akademska udruga.
- Kalanj, Rade (1994.) Moderno društvo i izazovi razvoja. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo i Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Katunarić, Vjeran (1996.) Zvezdano nebo: promjene i determinizam gornjeg stratuma, Revija za sociologiju. 27(3-4): 153-168.
- Kerševan, Marko (1972.) Industrijski radnici i religija u Sloveniji, Naše teme 16(10), Zagreb.
- Marinović Jerolimov, Dinka (1999.) Religijske promjene u Hrvatskoj od 1989. do 1996. godine, u Grubišić I., Zrinščak S. (ur.) Religija i integracija, Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
- Sekulić, Duško (1997.) Prostor i identitet. Erasmus (19):46-57.
- Skledar, Nikola i Marinović Jerolimov, Dinka (1997.) Uloga religije i religioznosti u integracijskim procesima u Hrvatskoj. Politička misao 34(2):177-191.
- Šagi-Bunić, T. J. (1983.) Katolička crkva i hrvatski narod. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

- Vrcan, Srđan (1997.) Tranzicija, religija, crkva: poticaji za raspravu i razmišljanja, u I. Grubišić (ur.) (1997.) Crkva i država u društvima u tranziciji. Split: Hrvatska akademska udruga – Split.
- Vrcan, Srđan (2001.) Vjera u vrtlozima tranzicije, Glas Dalmacije, Revija Dalmatinske akcije, Split.
- Zrinščak, Siniša (1993.) Odnos Crkve i države u Hrvatskoj od 1945. do 1990. godine, u I. Grubišić (i grupa autora) Religija i sloboda. Religijska situacija u Hrvatskoj 1945.-1990., Institut za primijenjena društvena istraživanja – Centar Split.
- Zrinščak, Siniša (1999.) Sociologija religije - Hrvatsko iskustvo, Pravni fakultet u Zagrebu Zagreb
- Županov, Josip (1977.) Sociologija i samoupravljanje, Školska knjiga, Zagreb
- Županov, Josip (1995.) Poslije potopa. Zagreb: Nakladni zavod Globus.

Summary

STIGMATIZATION OF (NON)RELIGIOUS BEHAVIOUR

Two researches on religious attitude on the area of previous commune of Rijeka conducted in 1988 and 1983 gave diverse answers to the same questions. In short period of time, the population has changed its nonreligious identity to the religious one. The article presents the most important aspects of these changes and gives an attempt to disclose their causes.

The period of realsocialism was characterized with a constant latent or manifested collision of state and church elite. At the beginning of this period, the most prevailing was a relationship of manifested collision, which was highlighted with reciprocal stigmatization. Further on, hierarchical relations have been more tolerable and dispraises considerably milder and not so frequent. Nevertheless, at the individual level, it was impossible to connect a membership in SK and religious attitudes, which resulted in discriminative consequences for social promotion of religious believers. Despite of that, traditional religious behavior (baptizing, having religious holidays...) was tacitly tolerated and extended among members of major part of the researched population. Having social changes in 90-thees, in principle a door was open to express freely religious attitudes in Croatia. The religious attitude was the most important element of the new identity because of an action of the new political elite, increase of ethnical collisions and war. Liberalization of expressing religious believes and social pressure mentioned above have been manifested by significant religious self-identification, religious behavior and believes in the research conducted in 1993. Detailed analysis shows significant contradiction between declarations and conducts in the researched area, which is a probable sign of social mimicry. Existing of diverse, and very often contradictive sub-identities shows that the identity in Croatia is still very unstable.

Key words: *stigmatization, religious identification, research, traditional and actual religious behavior, identity, sub-identity.*

Zusammenfassung

STIGMATISIERUNG VON (NICHT)RELIGIOSITÄT

Zwei Untersuchungen der Religiosität im Raum Rijekas, die 1988 und 1993 durchgeführt wurden, zeigten bedeutende Unterschiede bei den Antworten auf dieselben Fragen. In kurzer Zeit kam es in der Population zu einem Wechsel der dominanten nicht religiösen Identität zur dominanten religiösen. Im Text werden die wichtigsten Aspekte dieser Veränderungen dargestellt und es wird versucht, die Frage nach deren Gründen zu beantworten.

Zur Zeit des realen Sozialismus gab es einen ständigen oder manifesten Konflikt zwischen der staatlichen und kirchlichen Elite. Ganz am Anfang überwog das Verhältnis eines manifesten Konfliktes, von gegenseitiger Stigmatisierung begleitet, während später das Verhältnis der Hierarchie erträglicher wurde und Verurteilungen wesentlich milder und seltener. Auf individueller Ebene hat die «Unvereinbarkeit von Mitgliedschaft in der Partei und Religiosität» aber diskriminierende Folgen für die gesellschaftliche Promotion aktiver Gläubiger. Dennoch wird traditionelles religiöses Verhalten (Taufe, Feiern der wichtigen religiösen Feiertage u.ä.) schweigend toleriert und ist in dem größten Teil der untersuchten Population verbreitet. Mit den gesellschaftlichen Veränderungen in den 90er Jahren öffnen sich in Kroatien prinzipiell Möglichkeiten zur freien Religionsäußerung. Die Aktion der neu eingesetzten politischen Elite, das Anwachsen ethnischer Konflikte und der Krieg wirkten darauf ein, dass Religiosität zum wichtigen Faktor der «neuen» Identität wurde. Die Liberalisierung der Religionsäußerung und der angeführte gesellschaftliche Druck manifestieren sich in dem bedeutenden Anstieg der religiösen Selbstidentifikation, des religiösen Verhaltens und Glaubens in der Untersuchung von 1993. Die detaillierte Analyse der Fakten zeigt einen großen Widerspruch zwischen Deklaration und Verhalten im untersuchten Bereich, was möglicherweise ein Indikator für gesellschaftliche Mimikrie ist. Gleichzeitig zeigt das Bestehen verschiedener und oft widersprüchlicher Subidentitäten, dass die religiöse Identität in Kroatien noch immer instabil ist.

Schlüsselwörter: *Stigmatisierung, Identifikation, Untersuchung, traditionelle und aktuelle Religiosität, Identität, Subidentität.*

Sommario

**STIGMATIZZAZIONE DEL COMPORTAMENTO
(NON) RELIGIOSO**

Due ricerche sull'atteggiamento religioso nell'area del precedente comune di Rijeka condotte nel 1988 e 1993 hanno fornito risposte diverse alle stesse questioni.

In un breve periodo di tempo nella popolazione è avvenuto il cambiamento della sua predominante identità non-religiosa in prevalentemente religiosa. Nel testo sono presentati gli aspetti più importanti di questi cambiamenti e avanzato un tentativo di svelare le loro cause.

Il periodo del real-socialismo è stato caratterizzato da un costante conflitto latente o manifesto delle élites di stato e chiesa. Al principio di questo periodo quella assai dominante era una relazione di scontro aperto, che appariva evidenziata da reciproca stigmatizzazione. Successivamente le relazioni gerarchiche sono state più tolleranti e i biasimi considerevolmente più miti e non così frequenti. Ciononostante a livello individuale era impossibile connettere l'appartenenza all'SK e gli atteggiamenti religiosi, che erano influenzati da conseguenze discriminatorie nella promozione sociale dei credenti religiosi. Comunque il comportamento religioso tradizionale (battesimare, fare vacanze religiose...) era tacitamente tollerato e diffuso tra i membri della maggior parte della popolazione indagata. Con i cambiamenti sociali degli anni '90 al principio è stata aperta una porta alla libera espressione degli atteggiamenti religiosi in Croazia. L'atteggiamento religioso era l'elemento più importante della nuova identità in ragione dell'azione della nuova élite politica, prodotto di scontri etnici e della guerra. La liberalizzazione dell'esprimere le convinzioni religiose e la pressione sociale prima descritta si sono manifestate attraverso una significativa auto-identificazione religiosa, le condotte e le credenze religiose nella ricerca realizzata nel 1993. L'analisi dettagliata mostra una significativa contraddizione tra dichiarazioni e comportamenti nell'area di ricerca, che è un probabile segno di mimesi sociale. L'esistenza di diverse e molto spesso contraddittorie sub-identità evidenzia che l'identità in Croazia è ancora molto instabile.

Parole chiave: *stigmatizzazione, identificazione religiosa, ricerca, religiosità tradizionale e attuale, identità, sub-identità.*

POLICIJA I ZAŠTITA OSJETLJIVIH SKUPINA: DJECE, ŽENA I MANJINA

Dr. sc. Irena Cajner Mraović, docent
Visoka policijska škola u Zagrebu

UDK: 351.74
343.988
Ur.: 27. veljače 2003.
Pr.: 7. travnja 2003.
Stručni članak

Na Visokoj policijskoj školi u Zagrebu provodi se primijenjeno znanstveno istraživanje odnosa između policije i osjetljivih skupina – djece, žena i manjina.

Suvremeno zakonodavstvo naglašava važnost poštivanja ljudskih prava te štiti od nasilja navedene osjetljive skupine stanovništva. Kako će taj potencijal za zaštitu djece, žena ili manjina biti iskorišten, ovisi o konkretnim osobama koje su u društvu zadužene za provedbu zakona. O policiji ovisi koja će kaznena djela biti otkrivena te je stoga cilj ovog istraživanja sagledati na koji način se spomenute zakonske norme odražavaju na stavove i ponašanja policijskih službenika. S obzirom da učinkovitost policije u otkrivanju kaznenih djela dobrim dijelom ovisi i o spremnosti građana da surađuju s policijom, odnosno da policiji prijavljuju kaznena djela i pružaju druge vrijedne informacije za njen operativni rad, cilj istraživanja je i uvid u stavove i očekivanja djece, žena i manjina u odnosu na policiju te u njihovu spremnost da se u situaciji viktimizacije nasiljem obrate policiji za pomoć.

Recentna inozemna istraživanja pokazuju da su žrtve seksističkih i drugih ekstremističkih delikata u prosjeku manje zadovoljne postupanjem policije u usporedbi s ostalim žrtvama. Iskustva iz policijske prakse pokazuju da pripadnici osjetljivih skupina kao žrtve nasilja imaju često nerealna očekivanja od policijskih službenika, a često ne žele prijavljivati vlastitu viktimizaciju jer se boje da je kaznenopravni sustav na strani njihovih napadača te da im stoga neće pružiti nikakvu pomoć.

Ključne riječi: *djeca, žene, manjine, viktimizacija, policija.*

1. Uvodna napomena: Istraživanje odnosa između policije i osjetljivih skupina stanovništva u Hrvatskoj

Policija predstavlja filter na ulazu u kaznenopravni sustav jer o njenom djelovanju ovisi otkrivanje kaznenih djela. To ovisi i o spremnosti građana da policiji prijavljuju kaznena djela i pružaju druge informacije važne za njen operativni rad. Funkcioniranje policije u zajednici i policije usmjerene na rješavanje problema, kao policijskih strategija, koje su se u inozemnim iskustvima pokazale prikladnima i učinkovitima u odnosu na osjetljive skupine stanovništva, zahtijeva bolju prilagođenost policije potrebama zajednice u kojoj djeluje, što je moguće tek ukoliko policija raspolaže relevantnim saznanjima o tim potrebama.

Zato je, temeljem **Poziva za prijavu znanstveno-istraživačkih projekata, kojega je objavilo Ministarstvo znanosti i tehnologije RH** 26. listopada 2001. godine, Katedra za kriminologiju i maloljetničku delinkvenciju Visoke policijske škole u Zagrebu predložila primijenjeno znanstveno istraživanje odnosa između policije i nekoliko skupina stanovništva koje su posebno ranjive u provedbi zakona, kako se ističe u *Priručniku o ljudskim pravima i humanitarnom pravu za policiju i snage sigurnosti* Međunarodnog odbora Crvenog križa (Rover, 1999.), odnosno kojima je potrebna posebna zaštita ili postupanje, kako se navodi u *Priručniku UN-a za obuku policije o ljudskim pravima*. Ovaj prijedlog prihvaćen je te je kao nositelj projekta utvrđena Visoka policijska škola u Zagrebu, a kao izvršitelj njena Katedra za kriminologiju i maloljetničku delinkvenciju, u suradnji s ostalim katedrama, policijskim znanstvenicima i praktičarima, te studentima i postdiplomandima Visoke policijske škole

Povijesno gledano odnosi između osjetljivih, a pogotovo manjinskih skupina stanovništva i policije nisu bili zadovoljavajući. Mnogi mladi ljudi, žene ili pripadnici manjina vide policiju kao izvor pritisaka. Ipak, strategija policije u zajednici pomaže u mijenjanju tog gledišta na različite načine, pa tako i davanjem mogućnosti pripadnicima manjina da nadgledaju policijske službenike u zajednici te da im neposredno pružaju pomoć u održavanju sigurnosti u njihovim četvrtima.

Neki kažu da je koncept policije u zajednici otrcan i da je to zapravo samo povratak u prošlost, odnosno povratak pješaćkim policijskim patrolama. Međutim, današnja policija u zajednici preuzela je dio tog starinskog duha, ali svakako u novoj dimenziji. Ponekad policijski službenici u zajednici obavljaju ophodnju pješice a ponekad koriste vozila. Međutim, osnovna je razlika danas u usporedbi s prošlosti činjenica da je danas primarni cilj tih policijskih službenika pažljivo slušati što im ljudi govore te da postupaju u skladu s njihovim interesima i brigama. Na taj način policija u zajednici postaje ne samo policijski projekt nego zajednički napor svih stanovnika u lokalnoj zajednici. Upravo to zapravo i jest cilj ovakvog koncepta jer jedino na taj je način moguće suzbijati kriminalitet te učiniti život sigurnijima za sve. Koncept policije u zajednici daje priliku svima da se aktiviraju, a ne samo da gundaju u svome kutu. Tako, primjerice, manjine u okviru ovog koncepta više ne predstavljaju problem nego postaju dio njegovog rješenja. Pripadnici manjina nalaze se u bliskom kontaktu sa svojim policijskim službenicima u zajednici te stoga imaju u njih povjerenja, a povjerenje je preduvjet

suradnje. Naime, koncept policije u zajednici ne može uspjeti ukoliko njegova realizacija ostane samo na teret policiji, već se nužno moraju u njegovo ostvarenje uključiti i građani jer je u pitanju njihov interes i njihova dobrobit.

2. Stavovi i očekivanja šire javnosti u odnosu na policiju

Kada netko postavi pitanje je li policija "učinkovita", prva pomisao koja se javlja još je jedno pitanje - "učinkovita u čemu?". Ispravna uloga policije u društvu vrlo je popularna tema o kojoj se već godinama raspravlja, pri čemu sumnje jedino gotovo da i nema oko tvrdnje da je kontrola kriminaliteta najvažnija zadaća policije u okviru njenog tradicionalnog modela funkcioniranja. Ostale ključne funkcije policije obuhvaćaju pružanje različitih usluga hitne naravi, održavanje reda i mira na ulicama i ostalim javnim mjestima te pružanje građanima širokog spektra različitih usluga koje nemaju karakter hitnog uredovanja ili hitne pomoći (vidi o tome opširno kod: Rosenbaum, 1998.).

Ono što se nalazi u našim glavama, ali i na stranicama novina te u filmovima, slika je policijskog službenika kao "borca protiv zločina" ili kao dijela tanke plave linije koja štiti društvo od nasilja i anarhije na ulicama. Nasuprot tome, slika policijskog službenika kao pružatelja usluga nevezano uz kriminalitet u najboljem slučaju ostaje mutna i poludovršena (Punch, 1979.) a najčešće zapravo i ne postoji u predodžbama najšireg broja ljudi (Reiner, 1994.). Čak i ako smo svjesni činjenice da pružanje usluga građanima te briga za građane također spadaju u policijske zadaće, još uvijek je vrlo teško percipirati te funkcije kao glavnu svrhu policije i osnovu postojanja i organiziranja policije kao društvene institucije. Ovdje je važno dodati i to da se ne radi samo o predodžbama javnosti, odnosno laika, nego da su ovakvim predodžbama o policiji skloni i sami policijski službenici koji će u najvećem broju slučajeva svoju funkciju i ulogu u društvenoj zajednici tumačiti u terminima nadzora, a ne brige (Stephens, Becker, 1994.). Međutim, unatoč stereotipima i nerazumijevanjima koja prevladavaju u društvenoj zajednici, odnosno među ukupnom populacijom, te unatoč policijskoj kulturi koja naglašava "pravi" policijski posao u smislu nadzora i suzbijanja kriminaliteta, u realitetu postoji briga i pružanje usluga kao neporeciv i značajan aspekt policijskog posla. Još je važnije naglasiti činjenicu da u okviru policijskih zadaća postoje brojna područja u kojima je nemoguće razgraničiti elemente brige i nadzora. U takvim situacijama ne samo da se briga i nadzor provode paralelno, odnosno zajedno, već su čak međusobno ovisni te je praktično nemoguće realizirati jedno bez drugoga. U takva područja policijskog posla spadaju na prvom mjestu strategija policija u zajednici, zatim rad na otkrivanju i suzbijanju maloljetničke delinkvencije, rad s osobama s duševnim smetnjama, suzbijanje nasilja u obitelji te otkrivanje i suzbijanje seksualnog kriminaliteta, a posebice seksualne zloporabe djece. U mnogima od navedenih aktivnosti policija je angažirana zajedno s pripadnicima ostalih društvenih službi. Događa se, ipak, da povremeno policija preuzme neke funkcije socijalnih radnika dok je istovremeno moguće da socijalni radnici provode neke funkcije nadzora koje su primarno u domeni policije.

Praktično to znači da se moramo odmaknuti od stereotipa i simplificiranih predodžbi pojedinih profesija kojima je cilj maksimalno ogoliti odnosno pojednostaviti definiciju i svrhu tih profesija. Kada se radi o policiji, onda se to pojednostavljenje svodi na pitanje je li policijska uloga prvenstveno nadzor ili briga. Međutim, suvremena policijska služba ne postavlja takvo pitanje jer je njena temeljna funkcija dvojaka, odnosno obuhvaća i brigu i nadzor. Postupanja suvremene policije kreirana su često na način da predstavljaju matricu brige i nadzora u okviru koje se te funkcije mogu preklapati i međusobno potpomagati.

Ne može se reći da pojedinci nisu u stanju dokučiti, pa čak ni percipirati, neke pojave u tančine niti prepoznati neke relacije među tim pojavama; činjenica jednostavno da u određenim područjima života najčešće tendiramo vrlo određenim i jasnim porukama. Drugim riječima, ljudi oblikuju površne predodžbe brojnih vrsta aktivnosti, što im olakšava snalaženje u socijalnom prostoru. Naime, to nam dopušta da brzo ekstrahiramo bit tih aktivnosti te da se bez potrebe njima u pojedinostima opterećujemo. Na taj način šira javnost policiju doživljava kao primarno kontrolni mehanizam društva, odnosno ljudi obično percipiraju isključivo nadzorne funkcije policije u društvenoj zajednici.

Osobna iskustva ljudi te prikaz policije u medijima igraju ključnu ulogu u oblikovanju percepcija policije, odnosno naravi policijske organizacije i svrhe policijskog posla. Kada ljudi gledaju filmove i tako bivaju svjedocima scenama uhićenja u kojima su policajci obučeni u paravojne uniforme ili kada gledaju policajce u automobilima sa sirenama i rotirajućim svjetlima kako jure za kriminalcima, teško mogu razmišljati o policiji kao tipičnom mehanizmu društvene kontrole. Upravo taj stereotipni pogled na policiju, koji je najrašireniji u javnosti, naglašava kontrolnu funkciju policijskog posla. Međutim, kada razmišljamo o socijalnim radnicima ili probacijskim službenicima, služimo se drugim, ali jednako tako raširenim stereotipima; sve te profesije obično predočavamo kao oštro odijeljene kategorije čime olakšavamo proces socijalnog učenja. Međutim, takvo pojednostavljeno učenje nije potpuno. Kada stereotipiziramo profesije i oblikujemo predodžbe na temelju njihovih ključnih obilježja koja smo percipirali, najčešće zaboravljamo ili zanemarujemo aktivnosti koje također spadaju u djelokrug rada dotičnih profesija, a na neki način ispadaju iz okvira navedenih stereotipa ili se čak do izvjesne mjere njima suprotstavljaju. Tako, na primjer, Raynor (1985.) pita postoji li probacija, odnosno zaštitni nadzor zato da pomogne ljudima koji su se našli u nevolji sa zakonom ili zato da se reducira kriminalitet. Davies (1985., 30) obrazlaže da socijalni radnik pridonosi održavanju društvene zajednice time što provodi određenu vrstu nadzora nad njegovim devijantnim članovima, odnosno pružanjem financijske i ostalih vrsta pomoći da bi onda takvi pojedinci mogli maksimalno razviti svoje sposobnosti te tako opstati u društvenoj zajednici na socijalno prihvatljiv i legalan način. Slično bi se moglo reći i za policiju koja također ima i kontrolu, ali i brigu.

Ne samo da je velik dio policijskih zadaća moguće promatrati kao simultano provođenje brige i nadzora na praktičnoj razini, nego zato postoje i dobri filozofski odnosno teorijski razlozi. U prošlosti su policajci često bili prikazivani kao građani u uniformama, čime se naglašavalo da policijski službenik kao pojedinac nema na raspolaganju ništa veće niti moćnije ovlasti negoli svaki drugi građanin.

Međutim, s vremenom je ova pozicija znatno izmijenjena te policija danas ima ovlasti da lišava slobode, zadržava na mjestu kriminalnog događaja, zaustavlja ljude i pretražuje ih itd. Međutim, iako ovlasti policajaca i običnih građana više nisu komparabilne, ideja o policiji kao mehanizmu zaštite građana održala se te ima važan utjecaj na policijsku misao tijekom čitave povijesti policije.

3. *Policija i ljudska prava*

Svaki građanin uživa određena temeljna prava vezana uz narav njenog ili njegovog građanstva (Marshall, 1976.). Građanstvo je vrijednosni koncept i u okviru njegova značenja nalaze se brojne ostale društvene vrijednosti i procjene. Kako se te vrijednosti i procjene mijenjaju, a upravo to se događa u otvorenim i demokratskim društvima, tako se mijenja i naše poimanje građanstva te prava koja proizlaze iz toga koncepta. Unatoč plimi i oseki socijalnih snaga koje stalno modificiraju percipirano značenje koncepta građanstva, u bilo koje vrijeme temeljna stajališta o ključnim i esencijalnim elementima građanstva moraju postojati i koegzistirati. Čak štoviše, većina izvornih stajališta spomenutog autora, pisana kasnih 40-ih godina 20. stoljeća o značenju građanstva, mogla bi se prihvatiti i danas.

Marshall (1976.) govori o tri osnovna elementa koncepta građanstva: politički, civilni i socijalni. Krajnje pojednostavljeno govoreći, politički element je zadovoljen kada odrasle osobe imaju pravo glasa i kada mogu birati svoje predstavnike u demokratske institucije. Civilni element građanstva prema istome autoru je najvažnija komponenta razmatranog koncepta jer predstavlja sredstvo putem kojeg pojedinac može ostvariti ili braniti sva prava vezana uz politički i socijalni element građanstva. Međutim, za ovu analizu nisu bitni ni politički ni civilni element nego nas ovdje najviše zanima socijalni aspekt građanstva, koji moramo postaviti tako da nam pruža filozofsku osnovu za matricu brige i nadzora kao policijskih zadaća.

Socijalna sastavnica građanstva odnosi se na prava građana da uživaju minimum standarda sigurnosti i blagostanja. Kao društvene institucije najuže povezane s ostvarenjem ovih elemenata Marshall (1976.) prepoznaje socijalnu skrb i prosvjetu. Ovaj autor bio je uglavnom fokusiran na pitanja socijalne sigurnosti tvrdeći da je socijalni element građanstva neophodan radi minimiziranja socijalnih i materijalnih razlika između onih u društvu koji "imaju" i onih koji "nemaju". Prevladavanje jaza između ovih dviju krajnjih skupina Marshall (1976.) zamišlja kroz definiranje i realizaciju prava svih građana na minimum životnog standarda koji je kompatibilan sa civiliziranom egzistencijom i zadovoljavanjem osnovnih životnih svakodnevnih potreba. Međutim, u našoj analizi ne moramo se nužno ograničiti na tu "ogoljenu" definiciju socijalne sigurnosti. Socijalna sigurnost, naime, može također uključivati i razumna očekivanja građana da, primjerice, mogu hodati ulicama bez straha od nasilnih napada, odnosno da mogu živjeti bez straha od kriminaliteta općenito. Drugim riječima, socijalna sigurnost može u sebi uključivati i ideju sigurnosti u širem smislu riječi; sigurnosti od kriminaliteta, nasilja i različitih oblika viktimizacije. Štoviše, s obzirom da u

svim naprednim društvima kriminalitet i nasilje dalje postoje, ovaj prošireni socijalni elemenat koncepta građanstva također uključuje prava građana koji su bili žrtvama kriminaliteta, na pravilnu istragu tih kažnjivih radnji. U okviru takvog scenarija policijska uloga ne svodi se samo na suzbijanje i sprječavanje kriminaliteta i drugih oblika devijacija u društvu, što su temeljne kontrolne funkcije, nego podrazumijeva i osiguranje minimuma standarda sigurnosti, što je funkcija brige odnosno što spada u pružanje usluge građanima. Na ovoj razini su, očito, briga i kontrola nerazdvojne te zapravo pružaju teorijsku i filozofsku legitimnost za nužno povezivanje tih dviju funkcija policije. Ipak, neke društvene skupine nisu uvijek uživale takvu sigurnost i zaštitu. Pogotovo se različite društvene manjine te žene i djeca često nađu na tom samom rubu policijske pozornosti i intervencije. Drugim riječima, postoje članovi društvene zajednice kod kojih ova socijalna komponenta građanstva biva često zanemarena ili čak isključena. U tom smislu je važno naglasiti da suvremena etička načela i kodeksi policije posebno inzistiraju na poštenju, ravnopravnosti, poštovanju i suosjećanju, što je sve uključeno u funkciju brige za građane. Štoviše, implementacija ovih etičkih načela policijskog postupanja vodila bi k zaštiti socijalnih prava svih građana.

Naravno, nadzor pojedinaca nužan je za zaštitu ostalih jedinki u društvu. Razmatrano u granicama jasnih legalnih definicija i granica policijskih ovlasti, nadzorna funkcija policije istovremeno je i funkcija brige za sve građane, uključujući tu i potencijalne ili stvarne prekršitelje zakona. Samim definiranjem legalnih, a ne samo moralnih granica ponašanja, pravo je postalo mehanizmom i nadzora i brige. Ovakve definicije omogućavaju građanima da znaju "pravila igre" te granice do kojih će društvo tolerirati određene oblike njihovog ponašanja. Također, pravni propisi vrlo jasno informiraju građane i o tome što će se dogoditi i što mogu očekivati nakon što prekrše zakon i u tome budu uhvaćeni. Napokon, valja naglasiti da pravo vrijedi za sve te da ignoriranje prava nikako ne može predstavljati ispriku za nečije ponašanje.

4. Problem istraživanja

Osim što postoje neki filozofski i pragmatični razlozi za povezivanje brige i nadzora u policijskom poslu, to je bez sumnje uvijek slučaj u praksi, htjeli mi to priznati ili ne. Postavljaju se samo tri pitanja:

1) do koje se mjere određene policijske aktivnosti temelje na komponentama brige i nadzora?

2) kako policija sama kreira svoj identitet i konstruira svoje vlastite profesionalne uloge, odnosno da li se pri tome naglašavaju briga ili nadzor te da li se uopće odvajaju?

3) kako javnost percipira policiju te koje implikacije to ima za buduću ulogu i učinkovitost policije u društvu?

4.1. Procjena brige i nadzora kao policijskih zadaća

Da bismo dobili odgovor na prvo pitanje, odnosno da bismo procijenili do koje mjere su policijske aktivnosti kombinacija brige i nadzora, moramo analizirati postupak kreiranja politike postupanja unutar policijske organizacije. Time bismo zapravo došli do podatka o mjeri do koje su određena politika postupanja policije te tome posljedične aktivnosti kreirane da bi ispunjavale prvenstveno nadzornu funkciju ili funkciju brige za građane. Dakle, moramo se usmjeriti na deklarirane ciljeve policijske organizacije i policijskog postupanja. Recimo, uzmemo li za primjer široku skalu ponašanja kojima se remeti javni red i mir, čak i paravojna policija može se tretirati, s teorijskog stajališta, i kao briga i kao nadzor, s obzirom da je njen cilj ponovno uspostaviti red i mir nužan za civiliziranu egzistenciju svih građana. Dakle, iako je cilj ponovno uspostaviti red i mir, što je funkcija brige jer je u interesu svih građana, ponašanje policije u takvim slučajevima ipak će biti primarno pod utjecajem potrebe da se ponovno uspostavi nadzor. Na praktičnoj razini stoga će briga za građane biti u drugome planu, dok će policijska intervencija primarno biti manifestacija njene kontrolne funkcije.

Sljedeći je primjer potencijalne kombinacije brige i nadzora tretman seksualno zlorabljanih osoba ili žena žrtava nasilja u obitelji, prema kojima politika policijske organizacije formulira vrlo jasnu funkciju brige. Naime, policijski službenici danas shvaćaju da su dužni postupati prema žrtvama seksualnog nasilja ili nasilja u obitelji sa znatnim dozama senzibiliteta, empatije i brige. Takav pristup ne samo da predstavlja dobrobit za žrtvu navedenih kriminalnih radnji nego, kako tvrdi Edwards (1994.) predstavlja također i pomoć u prikupljanju boljih dokaza na temelju kojih će biti moguće s većom izvjesnošću provesti kazneni progon počinitelja. Dakle, iako je naglasak na brizi, i u ovim slučajevima postoji znatna kontrolna funkcija policijskog postupanja. No, bez obzira kakve intencije policijskog postupanja u takvim slučajevima propisuje politika policijske organizacije, žrtve će percipirati ono što im se zaista događa. Drugim riječima, žrtve neće percipirati politiku policijske organizacije koja favorizira brigu svojih službenika u odnosu na žrtve seksualnog nasilja i nasilja u obitelji sve dok konkretni policijski službenici u postupanju u takvim slučajevima ne iskažu tu brigu, a to ne mogu činiti ukoliko za to nemaju odgovarajućih objektivnih mogućnosti, pogotovo ukoliko nisu za to adekvatno osposobljeni. Čak i kada su navedeni aspekti osigurani, neempatični stavovi dijela policijskih službenika prema žrtvama nasilja u obitelji ili seksualnog nasilja mogu ugroziti realizaciju izvornih ciljeva policijske organizacije, odnosno ciljeva politike policijskog postupanja. To znači da procjenu spoja brige i nadzora u policijskom postupanju nije moguće izvršiti samo na temelju analize deklarirane politike policijske organizacije nego je nužno analizirati i implementaciju te politike. Naime, moguće je da aktualno postupanje policijskih službenika u konkretnim slučajevima predstavlja mješavinu deklariranih svrha njihove službe i vlastitih stavova, a moguće je čak da policijsko postupanje u svakodnevnoj praksi bude čak posve suprotno od onoga što je njihova organizacija, dakle policijska služba, deklarirala kao svoj temeljni cilj. Ovlasti kojima raspolažu policijski službenici često im omogućavaju da u praksi znatno mijenjaju deklariranu politiku svoje organizacije

te ne začuđuje stoga da ih ponegdje zovu "uličnim birokratima". U svemu tomu najviše zabrinjava činjenica da policijski posao često nije pretjerano podložan opservacijama pa je potrebno dosta vremena da se uoči nesklad između deklarirane politike policijske organizacije i njene provedbe u svakodnevnoj praksi. Tome pridonosi i policijska kultura koja nalaže solidarnost među policijskim službenicima.

Nadalje, procjenu primarne svrhe policijskog postupanja moguće je izvršiti i na temelju rezultata različitih evaluacijskih studija. Naime, sve se više u praksi koriste različiti indikatori kvalitete policijskog postupanja, a posebno se naglašava odnos između učinkovitosti policije i financijskih sredstava koja država izdvaja za policiju kao svoju instituciju. Da bi bilo moguće izvesti te analize, moraju postojati određeni kriteriji vrednovanja policijskog funkcioniranja koji će onda, između ostaloga, pokazati da li je politika usmjerena primarno na brigu ili na nadzor.

4.2. Identitet policije

Drugo pitanje obilježeno je očitim paradoksom: ukoliko je većina policijskog posla zapravo kombinacija brige i nadzora, zašto policijski službenici u tolikom broju nastoje definirati svoju društvenu ulogu kao primarno nadzornu, zanemarujući ili čak negirajući pri tome funkciju brige? Štoviše, policija u cjelini ne prihvaća, ili čak grubo odbija pokušaje umanjivanja njihove nadzorne funkcije, pogotovo nadzora nad određenim teritorijem. Kako tvrdi Holdaway (1984., 36), teritorij kojim oni ophode pripada njima i ne dopuštaju bilo kakve aktivnosti ili skupine koje bi mogle ugroziti taj osjećaj kontrole. To je ujedno i razlog zašto je policija više orijentirana na određene skupine stanovništva. Naime, izvjesne marginalne skupine, pogotovo mladih muškaraca pripadnika etničkih manjina, za njih su svojevrсна prijetnja socijalnoj stabilnosti (Hain, 1980., 5).

Nadalje, policija je kvazimilitarna organizacija s hijerarhijskom zapovjednom strukturom koja počiva ne samo na nadzoru poremećaja i kriminaliteta u društvenoj zajednici, nego i na nadzoru nad vlastitim djelatnicima. Iako je recentno obilježje svih demokratskih policija da ulažu znatne napore u obrazovanje svojih službenika, a pogotovo policijskih rukovoditelja, te da se naglasak stavlja na profesionalni razvoj, savjetovanje zbog stresa te razvoj unutarnje komunikacije i suradnje među djelatnicima, policajci u ophodnji još su uvijek vrlo tradicionalno nastrojani. Treba ovdje dodati još i činjenicu da spolna, a do izvjesne mjere i rasna, neravnoteža unutar policijske službe pomaže održanju dominantne muške kulture u policiji, koja ne samo da nije sklona definirati policijsku ulogu kao brigu za građane, nego koja smatra da to uopće nije "muški" posao.

Činjenica da danas postoji očito nesuglasje između deklarirane politike policijske organizacije i politike koja se realno provodi, pogotovo na razini policijskih službenika u ophodnji znatno utječe na opadanje povjerenja građana u policiju. Naime, policija bi prvo trebala biti sigurna u ono što je njena zadaća da bi onda tu zadaću mogla učinkovito obavljati i da bi je građani mogli kao takvu percipirati.

Hrvatsko zakonodavstvo posljednjih je godina doživljavalo promjene kojima je bio cilj što veće poštivanje ljudskih prava. No, zakonske norme predstavljaju potencijal čija iskorištenost ovisi o stavovima i ponašanju osoba koje su u društvu zadužene za provedbu zakona te o konkretnom društvenom kontekstu. Stoga se od spomenutog istraživanja očekuje da znanstveno verificira te preduvjete kada su posrijedi maloljetnici, žene i manjine kao skupine stanovništva koje prema međunarodnom pravu uživaju posebnu zaštitu i prema kojima se zahtijevaju neke posebnosti u policijskom postupanju.

4.3. Spremnost građana na suradnju s policijom

Treće postavljeno pitanje odnosi se na način na koji se policija želi mijenjati, odnosno koje su implikacije takve promjene. Predodžbe koje u javnosti postoje o policiji složene su, ali, kako smo već uvodno istaknuli, danas još uvijek prevladava percepcija policije kao institucije za kontrolu kriminaliteta. Upozorili smo i da ta percepcija ovisi o kontaktima između građana i policajaca, ali i dobrim dijelom o medijima masovne komunikacije. No, bez obzira koji izvori tih predodžbi bili, ostaje činjenica da je stav javnosti o policiji od vitalne važnosti za funkcioniranje policije. Naime, policija može izvršavati svoje zadaće samo ukoliko surađuje s građanima, a te suradnje neće biti ukoliko im nije istodobno i na usluzi.

Građani su izvori informacija o događajima od interesa za kontrolu kriminaliteta. Ponekad je nadzornu funkciju u društvu moguće provoditi učinkovitom brigom za građane koja se, međutim, neće moći realizirati ukoliko je građani ne prihvaćaju. Ovo pomalo nalikuje na zatvoreni krug, jer ukoliko pak građani ne prihvaćaju policiju kao i izvor potencijalnih usluga ili brige, neće od policije ni tražiti ispunjavanje takvih zadaća.

Žene pogotovo često ne žele prijavljivati vlastitu viktimizaciju jer se boje da je kaznenopravni sustav na strani njihovih napadača i da im stoga neće pomoći. Postoje indikatori pretpostavke da je nasilje nad ženama, pogotovo u obitelji, nisko na ljestvici policijskih prioriteta, ali i da žene žrtve nasilja imaju visoka i često nerealna očekivanja od policije. S obzirom da su dosadašnja istraživanja nasilja nad ženama u Hrvatskoj bila uglavnom usmjerena na kriminološke osobitosti počinitelja, žrtvi i njihovog međusobnog odnosa, ta saznanja iz prakse kod nas još nisu dobila znanstvenu verifikaciju.

Predmet znanstvenog istraživanja u Hrvatskoj još nije bilo ni suzbijanje ekstremističkog nasilja nad manjinama koje utječe na integraciju manjina u društvo. Nezadovoljni zaštitom koju im društvo pruža, pripadnici manjina boje se nasilja i zato se često sami organiziraju, što u nekim slučajevima znači novo nasilje: obrana prelazi u napad i tako nastaju nove ekstremističke skupine i nove prijetnje miru i demokraciji. S obzirom da su mladi najčešći počinitelji i žrtve ekstremističkih, ali i drugih, delikata, oni su glavni cilj kriminalno-preventivnih aktivnosti. Policija je u tom smislu veliki potencijal jer je zbog ovlasti koje ima u prilici prije drugih službi i institucija uočavati rizike u zajednici. Da bi mogla djelovati na te rizike, policija mladima treba predstavljati autoritet, a do koje mjere je to slučaj u Hrvatskoj, još nije znanstveno verificirano.

5. Metodologija planiranog istraživanja

5.1. Cilj

Cilj istraživanja je da utvrdi:

Kako djeca, maloljetnici, žene i pripadnici manjina percipiraju etičnost, zakonitost i korektnost postupanja policije i svoje odnose s policijom?

Kako policijski službenici percipiraju posebnosti policijskog postupanja prema maloljetnicima, ženama i manjinama?

Kolika je spremnost mladih, žena i manjina da prijave vlastitu viktimizaciju, što očekuju od policije u takvim situacijama te koji su razlozi za neprijavlivanje?

Koliko patrijarhalni, seksistički i ekstremistički stavovi utječu na odnose između policije i navedenih osjetljivih skupina?

5.2. Protokol

- izrada instrumentarija (za Rome kao manjinu, kontrolnu skupinu ne-Roma, policijske službenike);
- adaptacija postojećih instrumentarija za ispitivanje stavova maloljetnika i žena prema policiji;
- edukacija anketara;
- verifikacija instrumentarija na pilotskim uzorcima;
- prikupljanje podataka o ekstremističkom kriminalitetu na štetu Roma iz službenih statistika i metodom samoiskaza od Roma;
- prikupljanje podataka o policijskom postupanju od Roma koji su prijavili vlastitu viktimizaciju (posebno uočiti čime jesu, a čime nisu zadovoljni) i od ne-Roma;
- prikupljanje podataka o stavovima maloljetnika prema policiji;
- prikupljanje podataka o stavovima i očekivanjima žena prema policiji te njihovoj spremnosti za prijavljivanje vlastite viktimizacije;
- prikupljanje podataka o stavovima i ponašanjima policijskih službenika vezano uz maloljetnike, žene i Rome (pogotovo je ovdje važno registrirati stavove prema posebnoj legislativi za zaštitu tih skupina);
- prikupljanje podataka o tijeku i ishodu kriminalističkih obrada slučajeva ekstremističkog nasilja nad Romima;
- priprema za unos podataka u elektronsku bazu, unos i kontrola;
- statistička obrada prikupljenih podataka na deskriptivnoj razini;
- obrada podataka multivarijantnim metodama;
- elaboracija, prezentacija i publiciranje rezultata s posebnim naglaskom na utvrđivanje omjera između registrirane i iskazane viktimizacije ispitanika; analizu prigovora koje ispitanici najčešće upućuju policiji; usporedbu ocjena policije od strane pripadnika posebno šticećenih skupina i ostalog stanovništva (posebno treba pažnju obratiti na percepcije empatije, razumijevanja i zainteresiranosti policijskog službenika); identifikaciju razine institucionalne diskriminacije u policiji (posebno obratiti pozornost na razlikovanje nesvjesnih i nekritičnih procesa); analizu

kriminalističkih obrada slučajeva ekstremističkog i seksističkog nasilja (pri čemu je od bitne važnosti prepoznati najčešće propuste).

5.3. Poštivanje etike, hrvatskih zakona i međunarodnih konvencija

Svi upitnici i ankete u ovome istraživanju bit će anonimni i koristit će se isključivo za potrebe znanstvenog istraživanja. Od osobnih podataka tražit će se samo dob, školska sprema, bračni status i broj djece ispitanika kako bi se ta socijalno-demografska obilježja mogla na ukupnim uzorcima stavljati u relacije prema iskazanim stavovima ili ponašanjima.

6. Rezultati pilot studija

Planirano istraživanje jednim se dijelom nastavlja na istraživanje *Fenomenologija i etiologija seksualnog kriminaliteta s posebnim osvrtom na odnos između žrtve i policije* koje je realizirano tijekom 2001. godine u okviru Plana istraživačke djelatnosti MUP-a RH. Radi se o pilot istraživanju provedenom na uzorku 194 žene različite dobi, obrazovnog, bračnog, obiteljskog i profesionalnog statusa, kojim je testiran i na temelju toga korigiran dio instrumentarija za planirano istraživanje. U tablicama koje slijede možemo vidjeti osnovne rezultate tog istraživanja (vidi opširnije u: Cajner Mraović i sur., 2002).

Tablica 1: Opis uzorka

	%	
Dob		
18 - 23	64	33,0 %
24 - 30	53	27,3 %
31 - 40	46	23,7 %
41 - 50	26	13,4 %
51 - 60	5	2,6 %
Obrazovni status		
1. nezavršena osnovna škola	2	1,0 %
2. završena osnovna škola	27	13,9 %
3. završena srednja škola	147	75,8 %
4. završena viša ili visoka škola	18	9,3 %
Bračno stanje		
1. udana	109	56,2 %
2. neudana	49	25,3 %
3. razvedena	7	3,6 %
4. živi odvojeno od supruga	1	0,5 %
5. udovica	2	1,0 %
6. izvanbračna zajednica	26	13,4 %
Djeca		
1. da	109	56,2 %
2. ne	85	43,8 %

Tablica 2: Rezultati – Patrijarhalni stavovi

	%	
Muškarci i žene su ravnopravni.		
1. apsolutno da	103	53,1 %
2. djelomično da	49	25,3 %
3. ne znam	5	2,6 %
4. djelomično ne	11	5,7 %
5. apsolutno ne	26	13,4 %
Muškarac je glava obitelji.		
1. apsolutno da	12	6,2 %
2. djelomično da	63	32,5 %
3. ne znam	3	1,5 %
4. djelomično ne	19	9,8 %
5. apsolutno ne	97	50,0 %
Kada suprug suprugu prisili na spolni odnošaj, to je silovanje.		
1. da	136	70,1 %
2. ne	5	2,6 %
3. ne znam	53	27,3 %
Hrvatsko zakonodavstvo dostatno štiti žene od nasilja.		
1. da	9	4,6 %
2. ne	174	89,7 %
3. ne znam	11	5,7 %

Tablica 3: Rezultati – Iskustvo viktimizacije nasiljem

		%	
Poznajete li ženu koja je bila ili još uvijek je žrtva nasilja?	1. da	113	58,2 %
	2. ne	81	41,8 %
Jeste li ikada bili žrtvom nasilnog napada?	1. da	43	22,2 %
	2. ne	151	77,8 %
Ako biste bili žrtvom seksualnog nasilja, biste li to prijavili policiji	1. da	161	83,0 %
	2. ne	33	17,0 %
Ako ste bili žrtvom seksualnog nasilja, tko je bio počinitelj?	Suprug	10	5,2 %
	Bivši suprug	8	4,1 %
	Otac	7	3,6 %
	Dečko	4	2,1 %
	Bivši dečko	3	1,5 %
	Poznanik	2	1,0 %
	Stranac	1	0,5 %
	Kolega s posla	1	0,5 %
	Netko drugi	1	0,5 %
	Stranac i suprug	1	0,5 %
	Svi redom	1	0,5 %
	Nema viktimizacije	155	79,9 %

Tablica 4: Rezultati – Usporedba žena koje bi prijavile i žena koje ne bi prijavile policiji vlastitu viktimizaciju seksualnim nasiljem

	Prijavile bi (N = 161)		Ne bi prijavile (N = 33)		Značajnost
	Srednja vrijednost	standardna devijacija	Srednja vrijednost	standardna devijacija	
Dob	2,25	1,12	2,27	1,21	,192
Obrazovni status	2,93	,54	2,97	,39	,069
Bračno stanje	2,09	1,74	1,85	1,46	,193
Djeca	1,43	,50	1,45	,51	,713
Slažete li se s tvrdnjom: "Muškarci i žene su ravnopravni"?	2,02	1,45	1,97	1,26	,166
Slažete li se s tvrdnjom: "Muškarac je glava obitelji"?	3,75	1,49	3,15	1,48	,879
Poznajete li ženu koja je bila ili još uvijek je žrtva nasilja?	1,42	,50	1,39	,50	,508
Jeste li ikada bili žrtvom nasilja?	1,81	,39	1,61	,50	,000
Smatrate li silovanjem slučaj kada suprug prisili supругu na spolni odnošaj?	1,55	,89	1,67	,92	,429
Smatrate li da hrvatsko zakonodavstvo dostatno štiti žene od nasilja?	1,99	,33	2,09	,29	,339

Tablica 5: Rezultati – Razlozi neprijavljivanja

Ako vlastitu viktimizaciju seksualnim nasiljem ne biste prijavili policiji, razlog bi bio:

	N	% (N=194)	% (N=59)
Nema odgovora	135	69,6%	
Strah od osвете počinitelja	21	10,8%	35,6%
Sram	18	9,3%	30,5%
Od prijave nema nikakve koristi ni pomoći	12	6,2%	22,0%
Uzrujanost	10	5,2%	16,9%
Grubost policijskih službenika u takvim situacijama	8	4,1%	13,6%
Protok vremena	6	3,1%	10,2%
Nešto drugo	6	3,1%	10,2%
Strah od publiciteta	5	2,6%	8,5%
Mogućnost da policija još samo pogorša ionako tešku...	5	2,6%	8,5%
Nepovjerenje policijskog službenika	5	2,6%	8,5%
Nemogućnost telefoniranja	1	0,5%	1,7%
Savjet supruga ili dečka	0	0,0%	0,0%

Tablica 6: Rezultati – Očekivanja od policije

Ako biste vlastitu viktimizaciju seksualnim nasiljem prijavili policiji, što biste očekivali kao zakonito i korektno postupanje?

	N	% (N=194)	% (N=171)
Uhićenje počinitelja	118	60,8%	69,0%
Prijevoz do bolnice, u slučaju ozljeda	106	54,6%	62,0%
Savjet iz područja kaznenopravne zaštite	98	50,5%	57,3%
Razumijevanje i brigu za Vas i Vaš slučaj	76	39,2%	44,4%
Informacije o skloništima za žene ili drugim mogućnostima pomoći ženama žrtvama nasilja	67	34,5%	39,2%
Upozorenje počinitelja	40	20,6%	23,4%
Nema odgovora	23	11,9%	-
Nešto drugo	3	1,5%	1,7%
Odvođenje žrtve i počinitelja u policijsku postaju	1	0,5%	0,6%
Samo smirenje situacije	1	0,5%	0,6%

Tablica 7: Rezultati – Stavovi prema aktualnom postupanju policije povodom nasilja nad ženama

Ako biste vlastitu viktimizaciju seksualnim nasiljem prijavili policiji, što biste očekivali kao zakonito i korektno postupanje?

	N	% (N=194)	% (N=170)
Uhićenje počinitelja	85	43,8%	50,0%
Prijevoz do bolnice, u slučaju ozljeda	70	36,1%	41,2%
Savjet iz područja kaznenopravne zaštite	70	36,1%	18,8%
Informacije o skloništim za žene ili drugim mogućnostima pomoći ženama žrtvama nasilja	52	26,8%	30,6%
Razumijevanje i brigu za Vas i Vaš slučaj	42	21,6%	24,7%
Upozorenje počinitelja	35	18,0%	20,6%
Nema odgovora	24	12,4%	-
Odvođenje žrtve i počinitelja u policijsku postaju	19	9,8%	11,2%
Samo smirenje situacije	14	7,2%	8,2%
Nešto drugo	10	5,2%	5,9%

7. Umjesto zaključka: Značenje i primjena rezultata istraživanja u policijskoj praksi

Ovo istraživanje polazi ne samo sa stajališta tradicionalne kriminologije koja se bavi obilježjima počinitelja i žrtvi kažnjivih radnji, nego uzima u obzir i moderne kriminološke modele, posebice teoriju socijalne kontrole koja zahtijeva bavljenje osobama koje kreiraju i provode zakone.

U tom smislu policajci u ophodnji su vrlo važni jer nose potencijal prevencije i zaštite ukoliko su na to usmjereni. Radi povećanja njihove učinkovitosti na tom planu oni bi od svoje organizacije morali dobivati veće priznanje i veći status jer bi se tako pridonijelo podizanju njihovog statusa u lokalnoj zajednici, što je moguće potaknuti rezultatima ovog istraživanja. Podaci o razinama proaktivnosti i reaktivnosti policajaca koje ćemo dobiti istraživanjem vjerojatno će ukazati na nužnost promjena u vrednovanju policijskog posla: stopa riješenih slučajeva ne može biti jedini, pa ni najvažniji indikator učinkovitosti policije jer je udaljuje od "običnih" građana. Česta je teza da održavanje javnog reda i mira, odnosno nadzor, predstavlja temeljnu funkciju policije, što proizlazi iz činjenice da je takva kontrolna funkcija u društvu u potpunosti zaista povjerena jedino policiji. Rezultati istraživanja će pokazati koliko "policijska kultura" i osjetljive skupine građana to podržavaju, a koliko podržavaju funkciju službe koja je vezana uz različite oblike ponašanja u društvenoj zajednici, a ne samo kriminal. Moguće je čak da je veći dio nadzora usmjeren upravo na marginalizirane, manjinske i nemoćne skupine stanovništva, što će također biti provjereno. Rezultati će pokazati razinu i narav (nekritični ili nesvjesni) institucionalnog ekstremizma i seksizma u policiji,

temeljem čega će biti moguće kreirati aktivnosti usmjerene na senzibiliziranje policajaca za problematiku maloljetnika, žena i manjina.

7.1. Djeca i maloljetnici

Spoznaje o stavovima maloljetnika prema policiji primijenit će se u svrhu poboljšanja odnosa na relaciji policija - mladi kao, sa stajališta teorije socijalne kontrole, bitnog preduvjeta prevencije poremećaja u ponašanju i kriminaliteta mladih.

Jedan je od načina na koji policija u zajednici djeluje u odnosu na problem odnosa između policije i osjetljivih skupina stanovništva davanje prilike djeci da iskuse pozitivnu interakciju s predstavnicima policije već u ranoj dobi. Ovo je vrlo važno ako uzmemo u obzir da je upravo djetinjstvo najvažnije životno razdoblje tijekom kojeg se formiraju prvi dojmovi i prvi stavovi. S obzirom da strategija policije u zajednici dopušta mladima upoznavanje s policijskim službenicima u ophodnji, i to na način da ih oni mogu oslovljavati imenom i postavljati im različita pitanja, zapravo oblikuje kod mladih ljudi uvjerenje da policija ne služi samo za "hvatanje lopova" i uhićenja ili izdavanje kazne. Nažalost, mladi ljudi startaju u život upravo s takvim stereotipnim predodžbama o policajcima kao ljudima koji isključivo kažnjavaju i ubijaju, a među ljudima traže zlo, a nikako ne dobro. Policija u zajednici pokazuje i djeci, ali i odraslima, da je policija ovdje zato da bi pripomogla uspostavljanju što boljeg društva, bez obzira da li to činila baveći se određenim kriminalnim problemima, uspostavljajući mir i red ili pak sudjelujući u društvenim aktivnostima, ili čak organizirajući različite društvene aktivnosti.

7.2. Žene

U okviru Nacionalne politike za žene koju je donijela Vlada RH predviđeno je ispitivanje stavova i očekivanja žena u odnosu na policiju, što će biti ostvareno jednim dijelom planiranog istraživanja.

Često policijski službenici ne vide skrb o žrtvama kaznenih djela kao dio svojih rutinskih zadaća, već to stavljaju u nadležnost nekih drugih službi. Stoga policajce treba usmjeravati da bez obzira na svoja privatna stajališta ili stavove njihove radne okoline više pozornosti obraćaju upravo na dobrobit žrtve. Istraživanje koje su proveli Punch i Naylor (1973.) u tri općine engleske pokrajine Essex govori da je između 49 i 73 % svih poziva policiji upravo u smislu traženja neke pomoći u događajima koje bi se moglo svesti pod nadležnost "socijalnih institucija", a najteža kategorija događaja su obiteljske nesuglasice. Pri samom dolasku na mjesto gdje se prepiru žena i suprug policajac ih treba najprije smiriti i razdvojiti. Upravo u tom dijelu, on ne obnaša samo svoju tradicionalnu ulogu, već djeluje više kao "socijalni radnik".

Kriminološke analize seksualnog kriminaliteta pokazuju da cilj silovanja nije ostvarivanje seksualnog zadovoljstva, već moći i dominacije nad ženom. Nasilje nad osobnim granicama silovane žene je toliko jako da se osjećaji bespomoćnosti

i srama javljaju kao prepreka koja onemogućava ženu da zatraži pomoć. Upravo strah i sram od silovanja pomažu u održavanju mitova vezanih uz silovanje. Evo nekih podataka iz inozemne literature (vidi o tome iscrpno u: Smart, 1989.) koji idu u prilog rušenja mitova vezanih uz silovanje:

- *Većina silovanja se događa vani, u osami, noću* – samo oko 10 % prijavljenih slučajeva dogodilo se izvan kuće, a većina ih se odigrava u vlastitom domu. Silovanja se podjednako događaju i po danu i po noći.

- *Najčešće siluju nepoznati muškarci* – u oko 80 % slučajeva silovatelj je muškarac kojega žrtva poznaje i kojemu vjeruje. Od toga broja oko 30 % su bračni ili izvanbračni partneri, a 20 % “dečki”.

- *Silovatelje je lako identificirati: to su pervertiti, koji se ističu svojim izgledom i ponašanjem* – ne postoji tipičan profil silovatelja. Približno 60% njih je uzorit otac iz susjedstva, otac dvoje djece. Silovatelji dolaze iz svih društvenih kategorija, raznih stilova oblačenja i ponašanja. Uostalom, samo 2 % muškaraca prema nekim istraživanjima treba psihijatrijski tretman.

- *Žene provociraju silovanje svojom odjećom ili svojim ponašanjem* – sve žene mogu biti silovane, bez obzira na fizički izgled, dob, način odijevanja ili ponašanja. U analogiji se najbolje vidi zabluda - dobro odjevenom muškarcu žrtvi razbojništva nitko neće reći da je vlastitim izgledom to i tražio.

- *Kad bi žena ostala kod kuće, a ne išla okolo, to joj se ne bi dogodilo* – još jednom, žena je u najvećem broju slučajeva silovana u svome domu ili u domu silovatelja koji je, u većini slučajeva, poznata osoba.

- *Ako žena nije fizički ozlijeđena, malo je vjerojatno da je bila silovana* – u otprilike više od četiri petine slučajeva silovanja uključena je prijetnja po život pa se žena ne usuđuje braniti. Istraživanja pokazuju da je u preko 50 % slučajeva postojala prijetnja oružjem.

Dakle, prvi korak, prije svega ostalog, pa čak i bilo kakvog osmišljavanja preventivnog programa, a kamoli kontakta sa žrtvom, jest apsolutno odbaciti sve predrasude, ostaviti iza sebe sve mitove, ali i prihvatiti činjenice koje su u vezi sa seksualnim i obiteljskim nasiljem te na takav način početi djelovati.

7.3. Manjine

Rezultati dijela istraživanja koji se odnosi na manjine primijenit će se u izradi Nacionalnog programa za Rome, što se također nalazi u nadležnosti Vlade RH.

Prijedlogom okvirnog sadržaja tog programa predviđa se kreiranje i implementacija mjera za sprečavanje rasizma, netolerancije i segregacije, pri čemu se naglašava uloga državnih tijela te županijske i lokalne uprave. Također se predviđaju mjere pravne zaštite žrtava nasilja, kao i prevencije ekstremističkog nasilja nad Romima, s posebnim naglaskom na zaštitu obitelji, djece i mladeži. Naime, recentno se, osobito u glavnom gradu Hrvatske, pripadnici ovih dobnih skupina pojavljuju kao žrtve ekstremističkih kriminalnih napada. Ne raspoložemo, međutim, spoznajom radi li se tu samo o izoliranim incidentima ili o postojanom trendu koji zahtijeva adekvatnu pozornost i, naravno, intervenciju nadležnih društvenih službi i institucija.

Prijedlogom okvirnog sadržaja Nacionalnog programa za Rome zacrtano je, nadalje, uključivanje Roma u društvo na različitim razinama pri čemu se, između ostalog, podrazumijeva reguliranje njihovog statusa, jednaki tretman od strane društvenih institucija te poduzimanje mjera za osiguranje sudjelovanja Roma u društvenim procesima na svim razinama. U području djelovanja policije i kaznenopravnog sustava to znači ispravno prepoznavanje ekstremističkih delikata odnosno njihovo razlikovanje od ostalih po fenomenologiji istovrsnih kaznenih djela koja nisu motivirana predrasudama ili mržnjom prema Romima. Potrebno je u tom smislu pažljivo preispitati postojeće stanje jer izolirani i površno analizirani slučajevi upućuju ne samo na mogućnost izjednačavanja ekstremističkog i ostalog kriminaliteta, nego čak i mogućnost okrivljavanja Roma za vlastitu viktimizaciju nasiljem.

Ovakav projekt već sam po sebi znači korak u pravcu pomaka uloge Roma od objekta prema subjektu kaznenog prava i društvene sigurnosti. Konkretno mjere koje bi se kreirale na temelju rezultata dobivenih istraživanjem dovele bi do daljnjeg napretka na tom planu.

Očekuje se da ovakav projekt ostvari pozitivno djelovanje i u širem smislu. Naime, ljudi koji se plaše za vlastitu sigurnost nisu zadovoljni zaštitom koju im društvena zajednica pruža te se stoga ne osjećaju njenim punopravnim članovima, pa ne samo da odbijaju svaku suradnju nego izražavaju veliku dozu agresije. Upravo to se često događa s Romima, ali i pripadnicima ostalih manjinskih i osjetljivih skupina, i to je jedan od bitnih razloga njihovog nesudjelovanja u inicijativama zajednice koje su usmjerene na njihovu dobrobit.

Literatura

- Cajner Mraović, Irena i sur. (2000.), *Police-youth relations and ethics*, u Milan Pagon (ur.) *Policing in Central and Eastern Europe: Ethics, Integrity and Human Rights*. Ljubljana, College of Police and Security Studies.
- Cajner Mraović, Irena i Janet P. Stamatel (2000.), *Maloljetnička delinkvencija u Hrvatskoj: trendovi poraća, amerikanizacije ili globalizacije*. *Hrvatski ljetopis za kaznene znanosti i praksu*, 7(2): 505-540.
- Cajner Mraović, Irena i sur. (2002.), *Policing Sexual Assault: The Women's Point of View*, u Milan Pagon (ur.) *Policing in Central and Eastern Europe: Ethics, Integrity and Human Rights*. Ljubljana, College of Police and Security Studies.
- Davies, Martin (1985.), *The Essential Social Worker*, Aldershot, Gower.
- Edwards, Susan (1994.), *Domestic Violence and Sexual Assault*, u Mike Stephens i Saul Becker (ur.) *Police Force Police Service. Care and Control in Britain*, London, Macmillan
- Hain, Peter (1980.), *Introduction*, u Peter Hain (ur.) *Policing the Police, Volume Two*. London, John Calder.
- Holdaway, Simon (1984.), *Inside the British Police*, Oxford, Basil Blackwell.
- Marshall, T. H. (1976.), *Citizenship and Social Class*, u T. H. Marshall, *Class, Citizenship and Social Development*, Westport, Greenwood Press.

- Punch, Maurice (1979.), *The Secret Social Service*, u Simon Holdaway (ur.) *The British Police*, London, Arnold.
- Punch, Maurice i Thomas Naylor (1973.), *The Police: A Social Service.*, *New Society*, 24.
- Raynor, Peter (1985.), *Social Work, Justice and Control*, Oxford, Basil Blackwell.
- Reiner, Robert (1994.), 'Policing and the Police', u Mike Maguire i sur. (ur.), *The Oxford Handbook of Criminology*, Oxford, Oxford University Press.
- Rosenbaum, Dennis (1998.), *The Changing Role of the Police: Assessing the Current Transition to Community Policing*, u Jean Paul Brodeur (ur.) *How to Recognize Good Policing. Problems and Issues*, London, SAGE Publications.
- Rover, de Cees (1999.), *Služiti i štiti: Priručnik o ljudskim pravima i humanitarnom pravu za policiju i snage sigurnosti*, Zagreb, Međunarodni odbor Crvenog križa.
- Smart, Carol (1989.), *Feminism and the Power of the Law*, London, Routledge.
- Stephens, Mike i Saul Becker (1994.), *Police Force Police Service. Care and Control in Britain*, London, Macmillan.
- Ujedinjeni Narodi, Visoko povjerenstvo za ljudska prava, Centar za ljudska prava (2000.), *Tiskovina za stručnu obuku br. 5.: Ljudska prava i policija – Priručnik za obuku policije o ljudskim pravima*, Zagreb, Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske.

Summary*

POLICE PROTECTION OF CHILDREN'S, WOMEN'S AND MINORITIES' RIGHTS

The survey focused on the police protection of children's, women's and minorities' rights has just started at the Police College in Zagreb. Modern criminal law takes into consideration the need to protect human rights, particularly the rights of above mentioned vulnerable categories of population. However, the problem is that the criminal law rarely dictates an action. Instead, it allows its agents to make decisions based on a range of other social and organizational factors. Applying rules to make an action involves people's interpretation and choices. Detection of crime depends on attitudes of police officers, and having this in mind, the aim of this research is to verify police attitudes and behaviour regarding protection of children, women and minorities. Further aim is to verify attitudes of children, women and minorities and their expectations concerning police and their willingness to report their own victimization to the police. This is another important determinant of police efficiency in policing of hate crime and human rights protection.

* Translated by the Author.

Results of recent foreign researches have revealed that women and minority members who are victims of hate crime are less satisfied with police intervention than victims of other types of crime. They often expect more than police is authorized to undertake in concrete situations. They also do not want to report their own victimization, because they believe that police share the same attitudes and stereotypes like their assailants. The given results will help to develop modern police strategies that have been proved as efficient in policing children, women and minorities in foreign countries.

Key words: *children, women, minorities, victimization, police.*

Zusammenfassung

POLIZEISCHUTZ GEFÄHRDETER GRUPPEN: KINDER, FRAUEN UND MINDERHEITEN

Auf der Polizeihochschule in Zagreb wird eine angewandte wissenschaftliche Untersuchung der Beziehungen zwischen der Polizei und gefährdeten Gruppen – Kindern, Frauen und Minderheiten durchgeführt.

Die moderne Gesetzgebung betont die Wichtigkeit der Achtung der Menschenrechte und schützt die angeführten Gruppen der Bevölkerung vor Gewalt. Wie dieses Potential zum Schutz von Kindern, Frauen oder Minderheiten genutzt wird, hängt von den konkreten Personen ab, die in der Gesellschaft mit der Durchführung dieses Gesetzes beauftragt sind. Von der Polizei hängt es ab wie eine Straftat entdeckt wird, so dass das Ziel dieser Untersuchung ist, zu erfahren auf welche Weise sich die erwähnten Gesetzesnormen in den Auffassungen und im Verhalten der Polizeibeamten spiegeln. In Anbetracht dessen, dass die Effizienz der Polizei bei der Enthüllung von Straftaten zum guten Teil von der Bereitschaft der Bürger abhängt mit der Polizei zusammenzuarbeiten bzw. der Polizei die Straftaten zu melden und andere wichtige Informationen für ihre operative Arbeit anzubieten, ist das Ziel der Untersuchung, ein Einblick in die Meinungen und Erwartungen von Kindern, Frauen und Minderheiten im Hinblick auf die Polizei zu gewinnen und ihre Bereitschaft, sich in der Situation einer Viktimisierung durch Gewalt an die Polizei um Hilfe zu wenden.

Neue ausländische Untersuchungen zeigen, dass Opfer von sexistischen und anderen extremen Delikten im Vergleich mit anderen Opfern durchschnittlich weniger zufrieden mit dem Vorgehen der Polizei sind. Die Erfahrungen aus der Polizeipraxis zeigen, dass die Angehörigen gefährdeter Gruppen als Opfer von Gewalt oft unrealen Erwartungen von den Polizeibeamten haben und oft die eigene Viktimisierung nicht melden möchten, denn sie fürchten, das System des Strafrechts sei auf der Seite ihrer Angreifer und würde ihnen deshalb keinerlei Hilfe bieten.

Schlüsselwörter: *Kinder, Frauen, Minderheiten, Viktimisierung.*

Sommario

TUTELA POLIZIALE DEI DIRITTI DEI BAMBINI, DELLE DONNE E DELLE MINORANZE

All'Accademia di Polizia di Zagreb è appena iniziata una ricerca incentrata sulla tutela poliziale dei diritti dei bambini, delle donne e delle minoranze. Il moderno diritto penale prende in considerazione il bisogno di tutela dei diritti umani, specie i diritti delle prima citate categorie di popolazione. Tuttavia il problema è che il diritto penale raramente prescrive un'azione. Invece questo consente ai suoi attori di prendere decisioni basate su un insieme di altri fattori organizzativi e sociali. L'applicazione le regole per implementare un'azione coinvolge l'interpretazione e le scelte delle persone. La scoperta dei reati dipende dalle capacità degli agenti di polizia, e ciò considerato lo scopo di questa ricerca è di accertare le capacità e i comportamenti della polizia rispetto alla tutela dei bambini, delle donne e delle minoranze. Un ulteriore fine è di verificare gli atteggiamenti di bambini, donne e minoranze, le loro aspettative riguardo alla polizia e la loro volontà di denunciare la propria vittimizzazione alla polizia. Questo è un altro importante fattore dell'efficienza poliziale nel governare la criminalità odiosa e nella tutela dei diritti umani.

I risultati di recenti ricerche straniere hanno rivelato che le donne e i membri delle minoranze che sono vittime di criminalità odiosa sono meno soddisfatte dell'intervento poliziale che le vittime di altri tipi di crimine. Frequentemente essi si attendono molto più di ciò che la polizia è autorizzata a fare nelle situazioni concrete. Inoltre essi non vogliono denunciare la propria vittimizzazione, perché ritengono che la polizia condivide gli stessi atteggiamenti e stereotipi dei loro assalitori. I risultati disponibili aiuteranno a sviluppare le moderne strategie poliziali dimostratesi efficienti nel tutelare i bambini, le donne e le minoranze in paesi stranieri.

Parole chiave: bambini, donne, minoranze, vittimizzazione, polizia.

STIGMATIZACIJA PODUZETNIŠTVA I MENADŽMENTA U HRVATSKOJ

Dr. sc. Vidoje Vujić, docent
Fakultet za turistički i hotelski menadžment
Sveučilišta u Rijeci

UDK: 65.012.4
658
316.647.8
Ur.: 27. veljače 2003.
Pr.: 24. travnja 2003.
Stručni članak

Poduzetništvo krajem 20. stoljeća, tj. u doba globalnog tržišta i globalnih komunikacija, po svom značenju i rasprostranjenosti svog djelovanja, doživljava do sada neviđeni procvat - prerasta u opću filozofiju, socio-kulturni fenomen suvremenog društva. Poduzetništvo poprima odsudnu ulogu ne samo u proizvodnim već i u uslužnim djelatnostima, uključujući i državu. Odnosi se, više ili manje, na sve razine organizacijskih struktura. Budućnost hrvatskog društva vezana je uz postojanje izvrsnih poduzetnika i menadžera koji stalno povećavaju svoju proizvodnost i uspješno se natječu na globalnom tržištu. Takve osobe koriste cijelom društvu i važni su pokretači gospodarskog i društvenog razvoja. Oni su graditelji vizije i strategije zadovoljne i bogate Hrvatske. No brojne činjenice ukazuju da tradicionalno hrvatsko društvo ne trpi poduzetništvo. Stigmatizacija prema poduzetničkim i menadžerskim postignućima u Hrvatskoj jača puno više i brže nego u drugim tranzicijskim zemljama.

U radu se promišlja o javnoj svijesti prema poduzetništvu i menadžmentu posebice u obrazovanju, zdravstvu i kulturi, a napose o poduzetništvu u javnom sektoru. Posebna se pozornost posvećuje raspravi i promišljanju o razlikama poduzetništva i menadžmenta i njihovoj povezanosti koja tvori poduzetničko-menadžersku funkciju, a u manjim poduzećima ovu sjedinjuje u jednoj osobi. Ističu se glavna funkcionalna područja modernog menadžmenta i ukazuje na njihovu stigmatizaciju.

Ključne riječi: *stigmatizacija, menadžment, poslovne funkcije, poduzetništvo u javnom sektoru.*

1. Uvod

Pojmom poduzetništvo često se obuhvaćaju i neki elementi koje drugi autori pripisuju pojmu menadžment. I obratno, pojmom menadžment obuhvaćaju se i određeni elementi koji se nerijetko svrstavaju u pojam poduzetništvo. Ima primjera da se pod menadžmentom podrazumijeva cjelokupna aktivnost upravljanja poduzećem ili ustanovom. Riječ je dakako, o različitim, ali i međusobno povezanim i komplementarnim funkcijama čiji se elementi u njihovu povijesnom razdoblju isprepliću nekad više a drugi put manje. U najranijoj dobi organizirane ljudske aktivnosti u području ekonomije funkcija upravljanja i rukovođenja (menadžment), kao i izvršavanja bile su koncentrirane u jednoj osobi ili osobama kao što se to i danas susreće u malim poduzećima. Na određenom stupnju razvijenosti gospodarske djelatnosti i tehničke podjele rada, veličine i složenosti poslovnog sustava započinje proces razdvajanja tih dviju funkcija (Drucker, 1994., 9). Tako je već kod inokosnog kapitalističkog poduzeća počelo izdvajanje funkcija izvršenja. Vlasnik sredstava za proizvodnju upravlja i rukovodi poduzećem dok izvršnu funkciju obavljaju druge fizičke osobe-radnici, izvršitelji zadatka pod upravom vlasnika, koji u sebi sjedinjuje funkciju upravljanja i rukovođenja.

Pojavom dioničkih društava dolazi do razdvajanja rukovođenja od funkcije upravljanja i upravljanja od vlasništva. To se događa u poduzećima u privatnom i onima u dioničkom i javnom vlasništvu, s tim što je u drugom slučaju tijelo upravljanja delegirano od države – vlasnika, dok ga je u prvom slučaju odabralo (imenovalo) odgovarajuće tijelo dioničkog društva. U novije vrijeme dolazi do izvjesnog spajanja sve tri navedene funkcije (Sikavica i Novak: 1993., 249). Istodobno upravo zbog isprepletenosti elemenata poduzetništva i menadžmenta, u suvremeno se doba to sve više iskazuje u obliku složenijeg pojma – poduzetnički menadžment. Razlog tome je ne samo činjenica da se u istoj osobi u slučaju malih poduzeća sjedinjuju obje funkcije, već i zato što se u svakoj od tih funkcija sjedinjuju neki sadržaji i svojstva objiju funkcija. Danas je teško zamisliti uspješnog menadžera, a da nema i ona svojstva koja se pripisuju poduzetniku. I obratno, teško je pronaći uspješnog poduzetnika a da ne posjeduje i neka menadžerska svojstva.

To, međutim, ne znači da ne postoji razlika između tih dviju funkcija. Ona se može sažeto iskazati njihovim ulogama i područjima djelovanja. **Menadžment** je proces oblikovanja i održavanja odnosa s okruženjem u kojima pojedinci, radeći zajedno u skupinama, efikasno ostvaruju odabrane ciljeve. Menadžer nastoji osigurati što racionalniju uporabu raspoloživih resursa da bi ostvario što veće poslovno-financijske rezultate sa što manje ulaganja, odnosno da ostvari što veći output uz što manji input. **Poduzetnik** se time ne zadovoljava; on teži novome, neprestanim promjenama, rastu i razvoju, kako bi osigurao trajnu konkurentnost na tržištu, zadovoljio potrošača-kupca i osigurao dinamičku (a ne statičku) stabilnost i prosperitet poduzeća. **Menadžer** je preokupiran učinkovitošću poslovanja poduzeća u smislu da se sa što manje inputa ostvari što veći i kvalitetniji output u danim uvjetima. **Poduzetnik** želi drugačije od postojećeg, on nije okupiran samo poslovanjem već i razvojem - sveukupnim napretkom poduzeća, inovativnošću i drugim potrebama.

2. Funkcionalna područja poduzetničkog menadžera

Menadžment je već sam po sebi vrlo složena kategorija. Ona obuhvaća 6 bitnih (pod)funkcija. To su: planiranje, organiziranje, upravljanje kadrovima, upravljanje procesima, kontroling i poboljšanje procesa i kvalitete rada. Ove se (pod)funkcije odnose na najviši, srednji i najniži menadžment poslovnog sustava svrsishodno prožimajući više ili manje sve poslovne, informacijske i upravljačke funkcije. Naznačene funkcije menadžmenta međusobno su isprepletene. Raspored, redosljed i način njihova ostvarivanja određuje sadržaj i priroda problema kojom je menadžer zaokupljen u danom vremenu i prostoru svoje sveukupne aktivnosti.

Planiranje je proces postavljanja ciljeva i određivanje potrebnih mjera za njihovo postizanje. Za ostvarivanje ciljeva poslovnom sustavu potreban je plan: misije, strategije, politike, kadrova, pravila, programa i budžeta. (Hodgets i Donald, 1989., 4) Proces planiranja sastoji se od pet koraka: 1. formulacija osnovne misije, 2. postavljanje ciljeva, 3. određivanje i izbor strategije, 4. definiranje izvedbe plana i 5. financiranje plana.

Organiziranje: Kod modeliranja organizacijske strukture treba imati u vidu strategiju, ciljeve te interne i eksterne faktore. Organizacijsko strukturiranje suvremenih poduzeća ostvaruje se uz primjenu četiri glavna oblika: **funkcionalnog, produktnog, teritorijalnog i mrežnog.** Važni segment organizacijskog strukturiranja jest fleksibilnost raspona kontrole. Menadžment određuje unutarnju strukturu, zadatke i položaj organizacijskih jedinica u poduzeću. U procesu organiziranja menadžment mora definirati procese koji omogućuju da se zadatak svakog izvršitelja unaprijed odredi i planira.

Upravljanje kadrovima: Za postizanje poslovne izvrsnosti veliko značenje ima kvaliteta odnosa i participacija radnika u provođenju promjena i planiranju ciljeva poslovanja. (Deželjin i Vujić: 1995., 75) Kadrovi predstavljaju najveći izazov menadžmenta, jer profit i kvaliteta ovise o ljudima koji to kontroliraju i stvaraju. Menadžer mora raditi na tome da zaposlenici budu motivirani i zadovoljni. Menadžment u rješavanju kadrovskih procesa treba obratiti pozornost na sljedeće: određivanje potreba, odabir, usavršavanje, komunikaciju, promociju i motivaciju kadrova.

Upravljanje procesima: Postizanje poslovne izvrsnosti ovisno je o upravljanju brojnim međusobno povezanim procesima. Svaka aktivnost koja prima ulaze i pretvara ih u izlaze može se smatrati procesom. Često će izlaz iz jednog procesa izravno formirati ulaz u sljedeći proces. Identifikacija i upravljanje raznim procesima koji se odvijaju u poduzeću je "umjetnost utjecaja na ljude tako da oni spremno i s entuzijazmom teže k ostvarenju grupnih ciljeva (Koontz: 1990., 344). Istražujući problematiku vodstva, Bahtijarević-Šiber navodi kako je "očito da svaki Menadžer nije i ne može biti lider, ali ni svaki lider nije Menadžer" (Bahtijarević - Šiber: 1992., 20). Menadžer u ulozi vođe ima značajnu ulogu i funkciju kako navodi Handy: "Vođe su mobilizatori grupe i primjer ponašanja drugih." (Handy: 1986., 11).

Kontroling i poboljšanje kvalitete kao menadžerska funkcija uključuje sve aktivnosti koje menadžer poduzima u postizanju ciljeva i realizaciji planova (Avelini-Holjevac: 1998.,15). Iako opseg kontrolinga varira između menadžera,

oni na svim razinama imaju odgovornost za izvršenje planova, pa je stoga kontroling bitna menadžerska funkcija na svim razinama od predsjednika uprave do zadnje zaposlenog djelatnika. Nema načina da menadžer odredi da li je organizacijska jedinica ostvarila zadatak ako se ne zna što je planirano. Kontroling je ustvari druga strana planiranja. Prvo menadžeri planiraju; zatim planovi postaju standardi prema kojima se odvijaju određene aktivnosti. Proces kontrolinga može se svesti na tri koraka: 1. uspostavljanje standarda, 2. mjerenje rada prema unaprijed utvrđenim kriterijima i 3. kontrolirano poboljšanje i otklanjanje grešaka.

U literaturi o menadžmentu većina autora navodi tri sustava kontrole, i to: 1. kontrola kao sustav povratne veze, 2. sustav kontrole na bazi pravovremenih informacija i 3. sustav kontrole usmjeren prema budućnosti. Treba imati u vidu da je kontrola opravdana samo utoliko koliko su ustanovljena odstupanja od planova odmah otklonjena i poboljšana kroz planiranje, organiziranje, izobrazbu, usmjeravanje i vođenje. Najznačajnije su tehnike kontrole, kako navodi Fulmer, budžet, "break even", analiza omjera i analiza povrata uloženog kapitala (Fulmer, 1988., 344).

3. *Stigme i poduzetništvo u uslužnim djelatnostima*

Bez obzira na djelatnost, poduzetništvo teži uspostavi i realizaciji određenih ciljeva, promjeni postojećeg u smislu uspostavljanja novog i kvalitetnijeg (Družić, 1995., 84). Poduzetnik kao osoba mora posjedovati sva bitna svojstva koja ga čine poduzetnijim, uključivo kreativnost, razvojni nemir, inovativnost, odvažnost, marljivost, upornost, odgovarajuće znanje i poznavanje djelatnosti kojom se bavi. Pored toga poduzetnika treba krasiti poštenje, komunikativnost, odgovornost i spremnost na rizik. Dakako, povrh onog što je zajedničko i neizostavno vezano za poduzetništvo i poduzetnika, ono pretpostavlja i određene posebnosti koje se odnose na konkretna područja djelovanja, organizacijsku strukturu, prirodu i karakter okruženja – oblik vlasništva, razvijenost tržišta, sociopolitičko uređenje i druge činitelje koji su od utjecaja na poduzetnički pothvat. U hrvatskom društvu i gospodarskoj praksi prisutna je nadahnutna stigmatizacija poduzetnika i menadžera, koji se nazivaju lopovima, tajkunima, prevarantima, bogatunima, lopužama i drugim pogrđnim nazivima. Stigmatizacija ove skupine prisutna je u svim strukturama društva, posebice u medijima i politici.

U promišljanju stigmatizacije u uslužnim djelatnostima najbolje je poći od poimanja usluge. **Usluge** se uobičajeno definiraju kao uporabne vrijednosti rada koji se iskazuje djelatnošću, a ne preko uporabe proizvodnih stvari. Ona je dakle, djelovanje kojim se zadovoljavaju određene potrebe. Mogu se podijeliti na materijalne i nematerijalne. U **materijalne usluge** spadaju usluge koje su izravno vezane za proizvode i prijevoz, turizam i ugostiteljstvo, popravak sredstava za rad i slično. **Nematerijalne usluge** su sve one usluge koje se čine ljudima bez posredovanja materijalnog proizvoda, kao što su: znanost, obrazovanje i druge usluge koje pridonose sve većoj intelektualizaciji rada, zatim zdravstvo, usluge socijalne zaštite, usluge javnih institucija, umjetnosti, razonode i drugo.

Uslužne djelatnosti obuhvaćaju djelatnosti u složenoj društvenoj podjeli rada, viševernsna činjenja kojima se stvaraju i pružaju usluge njihovim korisnicima radi zadovoljavanja posebnih potreba u smislu povećanja njihove svekolike aktivnosti i poboljšanja kvalitete življenja. Za bolje objašnjenje uslužne djelatnosti važno je razlikovati pojmove: proizvod i usluga. **Proizvod** je neka stvar, dakle, nešto što se može dodirnuti, opipati i uskladištiti. **Usluga** je, pak, proces činjenja. To znači da usluga "iskače" iz proizvoda, a proizvod iskače iz usluge. Nova dobra stvaraju nove usluge, a nove usluge nova dobra, a sve to rezultira tehnološkim napretkom. U uvjetima robne proizvodnje većina usluga poprima također robne oblike s izvjesnim manjim ili većim ograničenjima izvan tržišne koordinacije. Naime, neke nematerijalne usluge, kao što su na primjer usluge javnih institucija i usluge socijalne zaštite, nemaju robni karakter. Druge pak nematerijalne usluge kao što su na primjer: znanost, obrazovanje i kultura u jednom su svom dijelu nerobne (netržišne) kategorije, a djelomično mogu poprimati i robni odnosno tržišni karakter.

Uslužne se djelatnosti šire, zauzimajući sve veći udio u ukupnoj djelatnosti u društvu, kako u pogledu zapošljavanja tako i udjela u vrijednosti društvenog bruto proizvoda. Zamjetno je isto tako i sve veće sudjelovanje uslužnih djelatnosti u samom procesu proizvodnje i prometa, što ima za posljedicu dematerijalizaciju, tj. pretvaranje materijalne proizvodnje u svojevrsni znanstveno-tehnološki proces.

Prema tome, u gospodarskoj djelatnosti, dobra i usluge sve su više u višestrukoj interakciji. Polazeći od takvog značenja uslužnih djelatnosti i trendova njihova razvoja, u literaturi se ističe da ljudska zajednica s razvojem društva prerasta u **društvo usluga**. Ona se u cijelosti tercijalizira, a počinje i kvartalizirati s naglašenom ulogom i značenjem ljudskog potencijala. Navedene značajke uslužnih djelatnosti predstavljaju osnovu za spoznavanje posebnosti poduzetničke aktivnosti, a posebice poduzetničkog upravljanja u području uslužnih djelatnosti.

3.1. Stigmatiziranje poduzetništva i menadžmenta u javnom sektoru

Javni sektor predstavlja dio gospodarstva u vlasništvu države kojim upravljaju državni organi i javna poduzeća, (Vujić, 1993., 25). To je, u pravilu, skupina gospodarskih djelatnosti proizvodne i uslužne prirode koje su vezane uz državu shvaćenu u najširem smislu riječi. Pritom valja imati na umu da se u mnogome radi o djelatnostima u kojima se na strani ponude nalazi mali broj ponuđača, a na strani potražnje vrlo veliki broj tražitelja ili nositelja interesa. To tim djelatnostima daje obilježje "prirodnog monopola" i ograničenog slobodnog djelovanja zakona ponude i potražnje. Dakako, tu se na strani tražitelja pojavljuje izvjesna solidarnost u plaćanju naknada za proizvode i usluge takve vrste djelatnosti. Neizostavna je i određena solidarnost potrošača. Misli se na skupinu uslužnih djelatnosti kao što su željeznice, ceste, luke, elektroprivredu, telekomunikacije i razne komunalne djelatnosti kao što su fortifikacija, vodovod, zbrinjavanje smeća, kanalizacija, čišćenje javnih površina i slično.

Druga skupina javno uslužnih djelatnosti odnosi se na usluge državne administracije, socijalne skrbi, socijalne zaštite, osiguranje prava i sloboda građana

i drugo. Ove vrste usluga ne podliježu tržišnim kriterijima, već gotovo isključivo državnoj regulaciji i financiranju iz državnog proračuna i stručnoj valorizaciji. Prihodi institucija i organa koji se bave tim uslugama izviru isključivo iz rashoda državnog proračuna.

U obje skupine navedene uslužne djelatnosti djeluje poseban oblik poduzetništva i menadžmenta. Riječ je o javnom poduzetništvu i javnom menadžmentu. Oni se razlikuju od poduzetničkog poduzetništva i menadžmenta onoliko koliko se odnosne djelatnosti razlikuju od gospodarske proizvodne i uslužne djelatnosti izvan javnog sektora, kao i negospodarske uslužne djelatnosti nematerijalnih usluga koje su svrstane pod kategoriju društvenih djelatnosti. Pa i unutar tih skupina postoje razlike glede poduzetništva i menadžmenta. Upravo u javnom sektoru prisutna je stigmatizacija poduzetnika, koja je u hrvatskom društvu dosta politički i društveno nadahnuta. Stigmatizacija se posebice odnosi na:

1. privatna trgovačka društva;
2. javni sektor koji nije obuhvaćen kategorijom društvenih djelatnosti;
3. privatizaciju pojedinih segmenata državnog vlasništva.

Stigmatizacija poduzetništva i menadžmenta se najviše uočava u sljedećim spoznajama:

1. Javni menadžment odnosi se prvenstveno na dvije skupine poslova: (a) oblikovanje pravne države i (b) na poslove vezane za socijalno-tržišni karakter gospodarstva. Javni menadžment može se ponašati poduzetnički u smislu da država djeluje pozitivno na razvoj poduzetništva u cjelini, da štiti tržište i omogućava da ono djeluje u skladu sa svojom prirodom, te da ujedno osigura socijalnu pravednost i pravnu sigurnost u mjeri u kojoj to dopušta stupanj razvijenosti i moć gospodarskih subjekata. U Hrvatskoj je trenutno stanje takvo da nema socijalne pravednosti ni pravne sigurnosti. Iz te spoznaje proizlazi pojava koja se može nazvati stigmatizacija poduzetnika kojem je pravna sigurnost temelj poslovne izvrsnosti.

2. Javni menadžment, pa i njegov poduzetnički segment, u odnosu na okruženje nalazi se u povoljnijem položaju od poduzetničkog menadžmenta u gospodarstvu. Primjerice, ako se javno poduzeće ne prilagodi tržištu to, u pravilu, neće dovesti u pitanje njegov opstanak niti ga onemogućiti da obavlja svoje funkcije. Javno poduzeće ili ustanova za svoj eventualni neuspjeh ispostavlja račun državi, dok gospodarsko poduzeće samo snosi rizik neuspješnosti. U Hrvatskoj je sve do 1995. godine, rastao broj gospodarskih subjekata. Od tada se broj registriranih trgovačkih društava rapidno smanjuje. Razlozi su tome višestruki, a u tim razlozima dominantno mjesto zauzima i stigmatizacija poduzetništva od političkih elita i struktura vlasti.

3. Utjecaj poduzetnika, menadžera i gospodarskih poduzeća, posebice malih, na okruženje i strukture vlasti je znatno manji od javnih (državnih) poduzeća i političkih elita. To je također jedan način stigmatizacije nametnut od strane najviših struktura vlasti.

4. Postupak donošenja poduzetničkih odluka u poduzetničkom poduzeću od vitalne je važnosti za ta poduzeća, što nije slučaj u odnosu na javno poduzeće. Poduzetnik, na primjer društva kapitala - mora stvoriti određenu svrsishodnu

koaliciju s organima za obavljanje određenih javnih funkcija, dok javni menadžment za to nema potrebe.

5. Procjena programa i njegova izvršenja, kao i pitanje zadovoljavanja korisnika, zahtijeva primjenu određenih metoda bliskih poduzetničkom menadžmentu a i određeni obzir prema tržišnim kriterijima. Javni menadžment ne snosi rizik za nerealizirani program i ne brine dovoljno o zadovoljstvu korisnika svojih usluga.

6. Javni menadžment rijetko projektira razvoj javnog poduzeća neovisno od države. On nema potrebu i ne ovisi o korisniku svojih usluga. Njegovi rezultati se najčešće ocjenjuju temeljem napatka i zadaća dobivenih od državnih tijela, koja također nemaju dovoljan uvid u njegove rezultate i efikasnost rada.

7. Poduzetništvo i menadžment u javnom sektoru bitno su suženi i u većini se svode na izvođenje planiranih odnosno programiranih zadataka i postignuća od države postavljenih ciljeva. Sami ciljevi javnog poduzeća karakteriziraju se mješovitošću državnih ciljeva i ciljeva upravljačkih regionalnih struktura; oni su ekonomske, ali u mnogome i socijalne prirode.

8. Povijesno iskustvo pokazuje da su javna poduzeća manje efikasna od privatnih i neusporedivo manje adaptabilna promjenama u okruženju nego privatna poduzeća. To se odnosi ne samo na djelatnosti vezane za ostvarivanje socijalnih ciljeva nego i za djelatnosti iz sfere materijalne, kao i one nematerijalne infrastrukture.

9. Javna poduzeća obavljaju profitabilne, ali i neprofitabilne djelatnosti. Neprofitabilne, a često i profitabilne djelatnosti subvencionira država putem državnog proračuna. Javno poduzeće, u pravilu, karakterizira; visoka vrijednost investicijskih ulaganja, visok stupanj međuovisnosti njezinih različitih segmenata, dugo razdoblje povrata uloženog kapitala, kao i sve veće partnerstvo državnog i međudržavnog sektora u financiranju investicijskih ulaganja u infrastrukturne objekte, a to opet otvara pitanje participacije i stigmatizacije u rezultatima nekih tako izgrađenih objekata.

Naznačene spoznaje i stigme nedovoljno se ističu kao problem koji treba rješavati u interesu svih struktura hrvatskog društva. Temelj svake uređene države čini transparentan odnos između poduzetnika - građana, kao poreskog obveznika, i državnog službenika, kao zastupnika javnog interesa. Taj odnos ne trpi stigme već uključuje različite modele kontrole rada državnih organa od strane poduzetnika i građana. Model podrazumijeva načelo smjenjivosti i slobodnih izbora, načelo podjele vlasti i nezavisnosti sudstva, kao i različite druge mehanizme kontrole koji imaju za cilj da se odnos između države i poreskih obveznika održava u okviru ustanovljenih pravila igre gdje svaka strana ima određena prava i obveze.

3.2. Posebno o poduzetništvu u odabranim uslužnim djelatnostima

Ovdje se promišlja samo o nekim uslužnim djelatnostima, i to o znanosti, obrazovanju, zdravstvu, kulturi i socijalnoj zaštiti kao područjima poduzetničkog djelovanja. Misli se uglavnom na uslužne djelatnosti koje se u nas podvode pod zajednički naziv društvene djelatnosti. Ne upuštajući se u znanstvenu utemeljenost

tog naziva, treba istaknuti da se njime obuhvaćaju tri sloja određene skupine uslužnih djelatnosti. To su: (1.) obrazovanje, znanost i zdravstvo, koje predstavljaju snažne generatore sveukupnog gospodarskog razvoja, (2.) segmenti koji izravno ili uz određeni vremenski pomak povećavaju razinu pojedinačne ili/i društvene proizvodnosti rada i (3.) djelatnosti koje ni na koji način ne utječu na materijalne mogućnosti društvene zajednice, već se javljaju jednostavno i samo u obliku finalne potrošnje redovito osobne, bez obzira da li se konzumiraju u pojedinačnom ili skupnom obliku (Deželjin: 1996., 54).

Prva skupina je izravno vezana i dijeli sudbinu cjelokupne materijalne proizvodnje i prometa u društvu. Jedan od bitnih regulatora odvijanja te uslužne djelatnosti je tržište.

U drugoj skupini nalaze se one uslužne djelatnosti na koje gotovo podjednaku ulogu imaju tržišna i netržišna regulacija. Organizacije koje pružaju usluge su u jednom dijelu svoje djelatnosti profitne, a u drugome neprofitne. Njihov utjecaj na proizvodnju i njoj sličnu djelatnost je, u pravilu, posredan - doprinosi povećanju proizvodnosti rada i uspješnosti poslovanja i razvoja posredstvom obrazovnih i zdravih zaposlenika.

Treća skupina uslužnih djelatnosti pruža takve usluge koje ne podliježu evaluaciji na tržištu već vrijednosnim sudovima na temelju objektivno spoznatih parametara. U ovu se skupinu mogu svrstati usluge socijalne zaštite kao i usluge pojedinih društava i udruga kojima se zadovoljavaju određene potrebe ljudi izvan onih koje se zadovoljavaju uslugama prve i druge skupine društvenih djelatnosti.

Korisnik usluga obrazovnih i zdravstvenih djelatnosti javlja se kao predmet, objekt rada, jer se obrazovnim uslugama korisnik puni znanjem i osposobljava za njegovu primjenu u praksi, utiskuje u njih intelektualna svojstva. Zdravstvenim uslugama održava se čovjekovo zdravlje, liječi se oboljele i tako pridonosi fizičkoj i psihičkoj sposobnosti čovjeka za rad i zdravo življenje. Znanstvene usluge nude nove spoznaje, metode i tehnike u funkciji proizvodnje i prometa i često služe kao osnova inovativne aktivnosti i raznih oblika unapređenja.

U procesima ostvarivanja **obrazovnih** i zdravstvenih usluga evidentno je pojavljivanje korisnika i kao subjekta tih procesa. Naime, bez aktivne uloge polaznika obrazovanja u samom obrazovnom procesu neće biti ostvarena svrha te djelatnosti, korisnik neće steći moguće znanje i sposobnosti. Slično je i sa zdravstvenim uslugama. One će biti neuspješne bez aktivnog sudjelovanja već u samom procesu dijagnosticanja, a kasnije i u pridržavanju liječničkih savjeta glede uzimanja lijekova i ponašanja bolesnika. Dakle, o aktivnom stavu korisnika ovih usluga ovisi konačan njihov učinak. Njihov korisnik je naručitelj, potrošač i suproizvoditelj. Za njega su te usluge svojevrsna proizvodnja i ona je u njemu opredmećena, tj. utjelovljena bez ostatka. Njezini konačni učinci javljat će se poslije ostvarivanja i to polagano, a često i dugotrajno i u simbiozi s brojnim drugim činiteljima.

Rad u dijelu društvenih djelatnosti na primjer, u znanosti, umjetnosti, a u određenoj mjeri i u zdravstvu i obrazovanju, ima potpune društvene efekte - jedino ako izvršitelji tih uslužnih djelatnosti posjeduju određeni stupanj kreativnosti, stvaralaštva i talenta. To se odnosi i na same korisnike tih usluga, jer bez toga njihova uporabna vrijednost neće biti dovoljno iskorištena ni u radnoj ni u životnoj praksi.

Slično se odnosi i na usluge kulturnih djelatnosti s time što se one opredmećuju i dolaze do izražaja u djelima, kao što su knjige, glazba, kipovi, graditeljska zdanja, umjetničke slike, te u samom ponašanju i odnosu kulturno oplemenjene osobe. Nerijetko tako kulturna dobra proizvode učinke ne samo kulturološke nego i ekonomske prirode.

Ekonomске specifičnosti djelatnosti obrazovnih, znanstvenih i zdravstvenih, a donekle i kulturnih usluga koje dolaze do izražaja osobito u njihovome stvaranju (činjenju), u velikoj su mjeri ovisne o posebnosti odnosa između ponude i potražnje u tim područjima. Po tom se odnosu razlikuju gospodarske djelatnosti od uslužne djelatnosti obuhvaćene pojmom društvenih djelatnosti. Riječ je o inverznom odnosu dviju karakteristika, ali i o značajnoj ovisnosti potražnje za uslugama i mogućnosti da se ona zadovolji. To je najočitiije u zdravstvu, u kojemu je kvantiteta i kvaliteta usluga u zaštiti zdravlja izravno ovisna o mogućnostima zdravstvenih organizacija.

Obrazovni sustav kao uslužni sustav ima političku, socijalnu i ekonomsku funkciju. **Politička funkcija** označava potrebu društva da se, uz obrazovni proces, pridonese stabilnosti društvenog poretka. To država osigurava svojom regulacijom i nadzorom. **Socijalna funkcija** se sastoji u usmjerenosti obrazovanja za potrebe pojedinih područja u društvu, na socijalnu jednakost u smislu jednakih šansi za obrazovanje i relativne selektivnosti na bazi određenih kriterija. **Ekonomska funkcija** je određena međuovisnošću i interakcijom obrazovnog i gospodarskog sustava. Obrazovni (pod)sustav proizvodi svoj informacijski output kojima gospodarski (pod)sustav upotpunjuje svoje informacijske potrebe na području proizvodnje, osigurava odgovarajuću kvantitetu i kvalitetu ljudskih sposobnosti u skladu s tehnološkim i drugim potrebama. Pritom se misli na kvantitativno-kvalitativne zahtjeve glede sposobnosti polaznika za konkretan rad i njihovu prilagodljivost promjenama relevantnim za moderno gospodarstvo. Organizacija školstva i sama se mora brzo prilagođavati potrebama gospodarstva, uključivo i potrebama izraženima na tržištu rada shvaćenog u modernom smislu.

U analiziranju procesa prilagodbe posebnu pozornost treba pridavati efikasnosti i kvaliteti obrazovanja i što većem doprinosu uspješnosti gospodarskih subjekata te povećanju opće kulture, uključivši i obrazovanje poduzetničkih i menadžerskih kadrova.

Zaključak

Rastuće strukturne promjene, globalizacija tržišta i komunikacija, prezentirane novim informatičkim tehnologijama, drastično mijenjaju sustav promišljanja o poduzetništvu i menadžmentu. Koncept promišljanja o stigmatizaciji poduzetništva i menadžmenta u ovom radu predstavlja pokušaj da se dosad zanemareno područje istraži u svjetlu novijih spoznaja i strukturnih promjena.

Poduzetnički procesi u javnom sektoru i njegovoj djelatnosti zauzimaju sve veće značenje u ukupnoj društvenoj reprodukciji uključujući i sam proces materijalne proizvodnje i u mnogome pridonose dematerijalizaciji proizvodnog procesa i intelektualizaciji ukupnog društvenog rada. Državno-pravna regulativa

u javnom sektoru zauzima veću ulogu nego u gospodarstvu u cjelini. No, istodobno zamjetne su i tendencije postupne deregulacije koje su popraćene i sve većom tendencijom prijelaza pojedinih segmenata uslužnih djelatnosti (koje inače tradicionalno spadaju u javni sektor) na privatne institucije, i to negdje u funkciji ostvarivanja javnih djelatnosti i interesa, a drugi put pak u funkciji više privatnih interesa. Usluge poprimaju oblik roba i podvrgavaju se vrednovanju na tržištu roba i usluga.

Budući da sve uslužne djelatnosti u procesu svog činjenja rabe (troše) gotovo sve materijalne i ljudske potencijale i u proizvodnom procesu, to se nameće potreba ekonomiziranja sa svim čimbenicima uslužnih procesa i nužnost poštivanja ekonomsko-tržišnih, a ne samo socioloških, kulturoloških i psiholoških kriterija. To je ujedno i razlog pojave ne samo stigmatizacije, već i monopola, mita, korupcije i drugih negativnih tendencija u području koje se u radu razmatra i o njemu raspravlja.

Literatura

- Avelini-Holjevac, I.: Kontroling - Upravljanje poslovnim rezultatom, Sveučilište u Rijeci, Hotelijerski fakultet Opatija, 1998.
- Bahtijarević-Šiber, F.: Aktualni trendovi u managementu, Informator broj 4039, 1992.
- Deželjin, J.: Država, tržište i javno poduzetništvo, Gospodarstvo Istre, Pula, 1996.
- Deželjin, J., Vujić, V.: Vlasništvo, poduzetništvo i menadžment, II izd., Alinea, Zagreb, 1995.
- Drucker, P.: Nova zbilja, Novi Liber Zagreb, 1994.
- Družić, G.: Razvoj poduzetništva u Hrvatskoj u Zborniku radova "Restrukturiranje gospodarstva u tranziciji", knj. III, Ekonomski fakultet Zagreb 1995.
- Fulmer, R.M.: New Management, Mac Millan Publishing Company 1988
- Handy, L.B.: Understanding organizational Harmondworth Penguin Books 1986.
- Hodgetts, R., Kuratko, M., Donald, F.: Management Harcourt, Brace Jovanovich Publishers Inc. Orlando (Florida) 1989.
- Koontz, H., Wehrich, H.: Esentials of Management, Mc Graw Hill, New York 1990.
- Sikavica, P.: Modeli organizacijske strukture poduzeća, Informator, Zagreb, 1992.
- Vujić, V.: Moderno socijalno tržišno gospodarstvo u Zborniku radova: "Poduzetništvo i javni menadžment u upravi Republike Hrvatske", CROMA Zagreb 1993.

Summary

STIGMATIZATION OF ENTREPRENEURSHIP AND MANAGEMENT IN CROATIA

By the end of the twentieth century, that is to say in the period of global communications, entrepreneurship has experienced not yet seen prosperity according to its significance and extent of its actions. It has developed into the global philosophy, social and cultural phenomenon of the modern society. Entrepreneurship assumes a decisive role not only in productive, but in servicing activities also including the activities of the state. It affects, more or less, every level of the organizational structures.

The future of Croatian society is connected with the existence of excellent entrepreneurs and managers who constantly increase their productivity and successfully compete at the global market. Such persons are proven efficient for the whole society and they are important agitators of the economic and social development. They construct a vision and strategy of the content and prosperous Croatia. Nevertheless, numerous facts indicate that traditional Croatian society does not bear the entrepreneurship. Stigmatization of entrepreneurial and managerial accomplishments reinforces stronger and more rapidly in Croatia than in other traditional countries.

The article deals with public conscience regarding the entrepreneurship and management particularly in education, health services, culture and public sector. It gives special attention to discussions on differences between entrepreneurship and management and their correlation, which composes the entrepreneurial-managerial function. Such function is embodied in one person in small firms. The author stresses the most important functional areas of the modern management and points at their stigmatization.

Key words: *stigmatization, management, business functions, entrepreneurship in the public sector.*

Zusammenfassung

STIGMATISIERUNG DES UNTERNEHMERTUMS UND MANAGEMENTS IN KROATIEN

Das Unternehmertum erlebt Ende des 20. Jahrhunderts d.h. in der Zeit des globalen Handels und globaler Kommunikation durch seine Bedeutung und die Breite seines Wirkens eine bisher nicht gesehene Blüte - wird zur allgemeinen Philosophie, zu einem soziokulturellen Phänomen der Gesellschaft. Das Unternehmertum übernimmt eine entscheidende Rolle, nicht nur in der Produktion sondern auch bei den Dienstleistungen einschließlich denen des Staates. Es bezieht sich mehr oder weniger auf alle Ebenen organisatorischer Strukturen. Die Zukunft

der kroatischen Gesellschaft ist an das Bestehen ausgezeichneter Unternehmer und Manager gebunden, die ihre Produktion ständig vergrößern und erfolgreich auf dem globalen Markt wetteifern. Solche Personen nützen der gesamten Gesellschaft und sind wichtige Initiatoren der wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Entwicklung. Sie arbeiten an der Vision und Strategie eines zufriedenen und reichen Kroatien. Doch zahlreiche Fakten weisen darauf hin, dass die traditionelle kroatische Gesellschaft das Unternehmertum nicht leiden kann. Die Stigmatisierung der Erfolge des Unternehmertums und Managements ist in Kroatien viel stärker und schneller als in anderen Transitionsländern.

In der Arbeit wird über das öffentliche Bewusstsein hinsichtlich Unternehmertum und Management, besonders im Bildungs- und Gesundheitswesen sowie in Kultur und besonders über Unternehmertum im öffentlichen Sektor gesprochen. Besondere Aufmerksamkeit wird der Diskussion und den Überlegungen zu Unterschieden zwischen Unternehmertum und Management gewidmet sowie ihrer Verbindung, die eine Unternehmer- und Managementfunktion schafft und in kleineren Unternehmen beide in einer Person vereint. Es werden die Hauptbereiche modernen Managements hervorgehoben und auf deren Stigmatisierung hingewiesen.

Schlüsselwörter: Stigmatisierung, Management, berufliche Funktionen, Unternehmertum im öffentlichen Sektor.

Sommario

STIGMATIZZAZIONE DELL'IMPRENDITORIALITÀ E DELLA MANAGERIALITÀ IN CROAZIA

Dalla fine del ventesimo secolo nell'epoca del mercato globale e delle comunicazioni globali l'imprenditorialità è stata sperimentata anche se non ancora vista come prosperità secondo il suo significato e la diffusione delle sue azioni - si è sviluppata in filosofia generale, fenomeno sociale e culturale della società moderna. L'imprenditorialità assume un ruolo decisivo non solo nelle attività produttive, ma anche nelle attività di servizio, incluse le attività statali. Essa interessa, in misura maggiore o minore, ciascun livello delle strutture organizzative.

Il futuro della società croata è connesso con l'esistenza di eccellenti imprenditori e manager che incrementino in modo costante la loro produttività e competano con successo nel mercato globale. Tali persone sono riconosciute efficaci per l'intera società e sono importanti promotori dello sviluppo economico e sociale. Essi costruiscono una visione e una strategia per un'attiva e prospera Croazia. Ciononostante numerosi fatti indicano che la società croata tradizionale non sostiene l'imprenditorialità. La stigmatizzazione delle attitudini imprenditoriali e manageriali si rafforza con forza e più rapidità in Croazia che in altri paesi tradizionali.

L'articolo tratta della coscienza collettiva riguardo l'imprenditorialità e la managerialità particolarmente nell'educazione, nella sanità, nella cultura e nel settore pubblico. Particolare attenzione è posta alla discussione sulle differenze tra imprenditorialità e managerialità e alle loro correlazioni, che compongono la funzione imprenditoriale-manageriale. Tale funzione è radicata in una sola persona nelle piccole imprese. L'autore sottolinea le aree funzionali più importanti del moderno management e indica la loro stigmatizzazione.

Parole chiave: *stigmatizzazione, managerialità, funzioni affaristiche, imprenditorialità nel settore pubblico.*

STIGMA I KAKO JE STEĆI: TRIBALNA I KARAKTERNA STIGMA U PROTEKLOME RATU NA PROSTORU BIVŠE JUGOSLAVIJE

Dr. sc. Mira Bogdanović
Amsterdam

UDK: 323.12(497.1)
Ur.: 19. ožujka 2003.
Pr.: 2. lipnja 2003.
Stručni članak

Riječ 'stigma' potiče iz starogrčkog, a označavala je na tijelo utiskivane znakove kojima se upućivalo na nešto neobično i loše u pogledu moralnoga statusa označenoga: rob, kriminalac, izdajnik, osoba nečim naružena i ritualno nečista, koju treba izbjegavati. Kršćanstvo prvotnom značenju stigme dodaje dva sloja: tjelesne znakove Božje milosti u obliku «eruptivnog cvjetanja» kože i tjelesne znakove fizičkog poremećaja. U današnje vrijeme se pojam stigme koristi u prvotnom značenju, ali češće kao oznaka za nekakvo «sramotno» stanje. «Sramotna stanja» su povijesna kategorija. Ona su i društvena kategorija jer «sramotna svojstva» nisu objektivno data u prirodi stvari već nastaju u procesima definiranja koji se odvijaju tijekom socijalnih interakcija u kojima se kategorijama ponašanja ili skupinama ljudi naknadno pripisuje određeno značenje. Pripadati jednom etničkom korpusu može biti posve neutralno, to svojstvo postoji i prije stigmatiziranja, ali nije stigma. Ono postaje stigma u uvjetima koje treba bliže raščlaniti. Identitet osobe pogođene stigmatizacijom smatra se unakaženim, okaljanim, diskreditiranim, nagrđenim, a posljedice stigmatizacije razorne su po emocije, mišljenje i ponašanje zatečenih. Rezultati suvremenog proučavanja stigme na empirijskom materijalu koji pružaju stanja i svojstva koja pojedince odvajaju od «normalnog» svijeta (kljasti, sakati, gluhi, bivši kriminalci, gubavci, seksualni «aberanti»), itd. korisni su i za razumijevanje stigmatizacije pripadnika rasno-etničkovo-vjerskih manjinskih skupina. U multietničkim društvima koja prolaze kroz tešku krizu tribalna će stigma pod specifičnim uvjetima ići ruku pod ruku s karakternom stigmom «izdajnika»: ljudi koji narušavaju sklad jednodušja većinske nacije.

Ključne riječi: tribalna (etnička) stigma, karakterna stigma.

Riječ 'stigma' potiče iz starogrčkog, a označavala je tjelesne znakove kojima se, kako piše Goffman [Goffman, 1968., 11], upućivalo na nešto neobično i loše u pogledu moralnoga statusa označenoga. Takvi su znakovi bili urezivani ili utiskivani užarenim željezom na tijelo pojedinca da bi se pokazalo kako je on rob, kriminalac, izdajnik – osoba nečim nagrđena i ritualno nečista koju, osobito na javnim mjestima, treba izbjegavati. U kršćanstvu su potom prvotnom značenju stigme dodana dva nova sloja: prvi je onaj koji se odnosi na tjelesne znake Božje milosti u obliku «eruptivnog cvjetanja» kože; drugi je, kako dalje piše Goffman, medicinska aluzija na spomenutu religijsku aluziju a odnosi se na tjelesne znake nekog fizičkog poremećaja. U današnje vrijeme se pojam koristi u prvotnom doslovnom značenju, češće kao oznaka za nekakvo sramotno stanje nego za njegovu tjelesnu manifestaciju. Od značaja je i Goffmanova konstatacija da je došlo do pomaka i u vrstama «sramotnih stanja» koja izazivaju nelagodu i pojedincu uskraćuju bezuvjetnu prihvaćenost u društvu. Lijepi novi primjeri bili bi AIDS i sadašnja globalna stigmatizacija i mržnja spram muslimana izazvana fundamentalističkim napadom u New Yorku i Washingtonu u rujnu 2001.

Identitet osobe pogođene stigmatizacijom smatra se unakaženim, okaljanim, diskreditiranim, nagrđenim, a posljedice stigmatizacije razorne su po emocije, mišljenje i ponašanje zatečenih [Jones et al., 1984., 4]. Ja ću se usredotočiti na tribalnu stigmiju koja se u dramatičnom vidu ispoljila u svima zaraćenim državama sljednicama Jugoslavije, ali ću, imajući u vidu specifičnost raspada Druge Jugoslavije, obratiti pažnju i na elemente «karakterne stigme» u vidu devijantnog političkog ponašanja koje narušava sklad nacionalnog jednodušja.

Pritom je nužno istaknuti da je Goffmanov mikrosociološki pristup nepodesan za povijesno-sociološku analizu zamršenosti procesa stigmatizacije koji se odvijaju u društvima opterećenim konfliktima i nasiljem, niti je takva analiza bila Goffmanov cilj. Zato je njegovu perspektivu nužno historizirati i proširiti. Na kraju krajeva, stigma je fenomen bitno povijesnog karaktera. On se u masovnim razmjerima javlja u neurotiziranim prekretničkim situacijama i pogađa povijesno konkretne skupine ljudi iz jasno raščlanjivih razloga. Taj povijesni karakter se možda ponajbolje vidi na primjeru Židova: bio je potreban Holokaust da se tisućljetna mržnja spram Židova, koja je gotovo spadala u pristojan odgoj, preobrati u društveno neprihvatljiv osjećaj i da se počnu kažnjavati pojedinci koji ga javno ispoljavaju. Imajući u vidu baš taj povijesni karakter stigme, pesimistički se može pretpostaviti da su objekti stigmatizacije promjenljivi, a da stigma, kad se steknu poželjni uvjeti, uvijek iznova traži pogodnu žrtvu: razumljivo, ja ne polazim od naivne pretpostavke da će se u skoro vrijeme uspostaviti idealno, beskonfliktno društvo sa podjednakim udjelom sviju u raspodjeli moći.

Stigmiju je lako steći, a teško je izgubiti. Njezina su izvorišta brojna. Moderna društvena znanost stigmiju smatra svojstvom koje nije «objektivno» dato u prirodi stvari i tako besprizivno fiksirano, nego stigma nastaje u procesima definiranja koji se odvijaju tijekom socijalnih interakcija. Stigma, dakle, ne nastaje automatski, čim netko stekne crtu ili svojstvo koje mu mogu narušiti ugled ili nagrditi identitet, nego je stigmatizacija proces kojim se kategorijama ponašanja ili skupinama ljudi naknadno pripisuje određeno značenje [Jones et al., 1984., 80]. Pripadati određenom etničkom korpusu može biti posve neutralno, to svojstvo postoji i

prije stigmatiziranja, ali nije stigma. Ono postaje stigma u određenim uvjetima koje treba bliže analizirati. Time dolazimo do problema tipologije stigme.

Suvremena psihologija i sociologija stigmom proučavaju na empirijskom materijalu koji pružaju stanja, odlike ili svojstva pojedinaca koja ih odvajaju od «normalnog» svijeta: radi se o tragičnoj galeriji likova sačinjenoj od kljastih i sakatih, gluhih, slijepih, prostitutki i makroa, bivših kriminalaca, duševnih bolesnika, mentalno zaostalih, gubavaca, seksualnih «abernata», pijanaca, drogeraša, patuljaka, invalida i svega drugog neveseloga pod nebeskom kapom. Tu spadaju i pripadnici rasno-etničkih manjinskih skupina, premda je u literaturi o stigmatizaciji nemoguće naići na sustavnu studiju o njima. Sve se završava na usputnim primjedbama i poučku da se nalazi o drugim stigmatiziranim skupinama *mutatis mutandis* odnose i na rasno-etničke manjine [Jones et al., 1984., 81].

Polazeći od ovih razlika Goffman izvorišta stigme svrstava u tri skupine:

1. tjelesni nedostaci i deformacije;
2. karakterni nedostaci (slaba volja, neprirodne strasti, nepoštenje, nečista prošlost – robijaš, otpušteni duševni bolesnik – radikalno političko ponašanje i sl.);
3. rasa, nacija, vjera kao uporište tribalne stigme. Ova se stigma prenosi rodoslovom i u podjednakoj mjeri kontaminira sve članove obitelji [Goffman, 1968., 14-15].

Važno je uočiti da svaki tip stigme može biti opaziv ili neopaziv. To će odrediti i načine na koji se pojedinci pogođeni stigmom nose sa svojom nevoljom. Najgore je ako se nešto krije, nekakav diskreditirajući detalj iz biografije, pa je pojedinac pod stalnim pritiskom u strahu da «kostur odjednom ne ispadne iz ormara», on izgubi ugled, bude izopćen i u ekstremnom slučaju i fizički uklonjen.

Iskustvena evidencija koju koriste istraživači stigme potiče iz prvog i drugog izvora koje navodi Goffman. Tribalna stigma (rasa, vjera, nacija) i karakterna stigma koja proistječe iz radikalnog političkog angažmana, plivanja protiv struje, nisu izazvali toliko znanstvenog interesa. Dijelom je razlog tomu što se SAD diči svojim slobodama i nerado se prisjeća političkih progona stigmatiziranih ljevičara na svome tlu [Caute, 1978.]. No, ipak, stigmatizirani pojedinci i skupine će se u strategiji društvenog preživljavanja stigmom boriti na slične načine. Na kraju krajeva, svi oni dijele naružen identitet i moraju rješavati osobni problem društvene prihvaćenosti i izopćenosti.

U svojoj je knjizi Goffman ukazao na znake nedovoljnog znanstvenog napora da se odrede strukturni preduvjeti stigmatizacije. Najbitniji je uvjet povlačenje crte između «normalnih» i onih kojima to svojstvo nedostaje. Jasno je da se normalnost definira s pozicija moći. Radi se o prilično arbitrarnom procesu etiketiranja devijantnih pojedinaca i skupina te njihovom isključenju iz pune participacije u društvenom životu na svima razinama. U kontekstu koji mene zanima radilo se o dramatičnom svrstavanju na etničkoj osnovi u vrijeme produženog političkog i društvenog kaosa. U slučaju nekadašnje Jugoslavije, etnički identiteti pojačani raspadom federacije i rekonponiranjem balkanskog područja u nacionalno homogene države putem međuetničkih sukoba pokazali su se učinkovitim sredstvom povlačenje crte iza koje počinje stigmatizacija.

Generalni kontekst u kojem nastaje žestoka stigmatizacija na tlu bivše Jugoslavije osigurava i drugi strukturalni preduvjet. To je stvarna ili umišljena opasnost koja potiče od skupine koja će se stigmatizirati, što sa svoje strane dodaje novi impuls stigmatizaciji. Problem stigmatizacije tako je mučan jer je teško u svakom pojedinačnom slučaju razlikovati stvarnu i imaginarnu opasnost. U našem je slučaju žestokoj stigmatizaciji išla u prilog i žilava ukorijenjenost kolektivističkih formi života i mišljenja. Da li bi im drugi narodi u usporedivoj situaciji odoljeli? Povlačenje u vlastiti etnički kolektiv i suprotstavljanje svojega tuđem osiguralo je plodno tlo za metaforičke ili stvarne kolektivne egzekucije. To je posljedica kontaminacije koja je, kako drži Goffman, značajka tribalne stigme rase, nacije i vjere. Pretpostavljena krivnja jednog kolektivnog etničkog tijela oslobađa krivnje za zločin one koji ga nad njim vrše. Svaki je predstavnik stigmatizirane grupe potencijalni objekt «opravdane retribucije». Ali obično stradaju nevini – taoci zaostali u «tuđem» okruženju. Stvarni krivci nalaze se ili iza crte bojišnice, ili su, bar privremeno, izvan dosega.

Već je spomenuto da su sve stigme u strukturalnom pogledu iste i vode sličnim posljedicama. Zato je i moguće poopćavati iskustva, na primjer, jednog gubavca ili duševnog bolesnika na iskustva inovjernika, nacionalnih manjina ili rasno različitih pojedinaca u većinskom okruženju. Slično vrijedi ako se etnička stigma (kod nas kombinirana s vjerskom, uz uzaludna nastojanja nastranih ekstremista da kod «tuđih» i «svojih» nađu i rasne razlike koje bi biološki racionalizirale diskriminaciju) promatra sama za sebe. U svima je slučajevima u bivšoj Jugoslaviji ona bila strukturalno usporediva: etničke manjine koje su se igrom povijesnih sila zatekle među većinskim stanovništvom. Većinsko je stanovništvo «normalnih», zahvaljujući već samoj brojčanoj premoći, imalo moć na svojoj strani. No, bez obzira na ove sličnosti htjela bih zastati uz stigmiju koju nose Srbi.

Ova je stigma vrlo kompleksna. Dugujući ulozi koju su Srbi imali u započinjanju ratova koji su iza nas, oni su žrtve dvostruke stigme: stigme nacista i stigme Židova, agresor i žrtva u isto vrijeme. Teorija «kozmičke pravde», tako draga antisemitima, mogla bi se, i zapravo i jest, primijeniti i na Srbe: za svoja nedjela u ulozi nacista, oni su sebi navukli patnju poput Židova. Stigla ih je Božja kazna. Ne treba posebno isticati da se ovdje, što je karakteristično za tribalnu stigmiju, svaki pojedinac svodi isključivo na člana kolektiva.

Drugi aspekti «srpske» stigme jest taj da su hrvatski Srbi stigmatizirani ne samo u Hrvatskoj, već i u Srbiji, koju ih puno smatra svojom prapostojbinom. Ova stigma ima visoki potencijal kontaminacije ne samo, o čemu piše Goffman, po rodoslovu, «krvi», nego i po linijama dugačije povezanosti. Tu se susreću tribalna i karakterna stigma. Za razliku od Goffmana, htjela bih istaknuti da se kontaminacija ne odnosi samo na tribalnu stigmiju, već i na neke forme karakterne stigme. Ono što ih povezuje u našem slučaju jest stigmatizirani i omrznuti «izdajnik nacionalne stvari». Drugim riječima, to je ona šačica pojedinaca koja je odoljela jakim pritiscima i u «paranoidnoj» povijesnoj situaciji isticala univerzalne vrijednosti i načela, te ih čuvala od «istrebljenja».

Krivnja i stigma po rodoslovu i po asocijaciji bili su stalni predmet kojim su se bavili mediji tijekom proteklih ratova na svima zaraćenim stranama. Moje konkretno iskustvo odnosi se na situaciju u Srbiji i Hrvatskoj. No, ja ću još dalje

ograničiti temu na situaciju u samoj Hrvatskoj imajući u vidu specifičnost stigme koju nose (hrvatski) Srbi. U Hrvatskoj je započeta oružana pobuna u krajevima nastanjenim hrvatskim Srbima, kao produžena ruka i uz zdušnu potporu tobožnje matice. Radilo se, dakle, o vrlo konkretnoj opasnosti koja je poremetila mnoge živote, prouzročila univerzalno nepovjerenje, nesigurnost, teritorijalna pomicanja i premještanja stanovništva i mnogo izgubljenih života. Nacionalni front se morao utvrditi simboličkim i skoro fizičkim premještanjem na rub društva svijuu onih koji su narušavali nacionalnu unisonost i tobože ugrožavali nacionalni cilj.

Srbi su bili lako prepoznatljivi – ili se bar tako mislilo. Kriteriji nisu uvijek bili jednoznačni: stigma se više ne utiskuje užarenim željezom u tijelo. Ovo je nužno vodilo osjećaju nesigurnosti i opasnosti i kod onih čije je ime zvučalo «srpski», koji su imali srpske prijatelje ili rodbinu. I, naravno, kod samih Srba koji su daleko od bojišnice morali dokazivati svoju lojalnost, u nekim slučajevima i sredstvima koja se teško mogu smatrati otmjenima.¹

Jedna je skupina Srba bila laka i dobrodošla žrtva. Bili su to oni koji su radili u nekadašnjoj JNA ili u policiji, manje više tradicionalnim muškim zanimanjima ljudi koji potiču iz područja nekadašnje Vojne Krajine. Rodoslovom se stigma prenosila na njihove srodnike. Ali njih je kontaminirala i njihova antifašistička i komunistička prošlost, prilično neugodni detalji u vrijeme kad je društvo odbacivalo komunističku ideologiju i stajalo, blago rečeno, ambivalentno prema antifašističkoj tradiciji. Komunizam se smatrao ideologijom na koju je bacana krivnja za odloženu uspostavu samostalne hrvatske države, a služba u aparatima represije unitarne jugoslavenske države je uspostavu takve države i fizički sprječavala. Zahvaljujući obiteljskim vezama u RSK pod srbijanskom okupacijom, i istim takvim vezama u samoj Srbiji, oni su predstavljali strani klin u čistom nacionalnom frontu, petu kolonu koja, dakako, nije zasluživala nikakvo povjerenje. Oni, prijašnji simbol institucionalne moći, postali su čisti objekt moći koja je dovodila u pitanje i djelatno mijenjala dotadašnje institucionalne aranžmane. Tribalna i karakterni stigma udružile su se i pretopile u neprobojnu smjesu.

Još je jedan remetilački čimbenik stavljao na probu nacionalno jedinstvo: bili su to oni koji su imali rezerve prema novonastajućem stanju ili drugačije ideje o tomu kako se društvo treba organizirati na povijesnoj prekretnici. Oni su postali «izdajnici» i saveznici neprijatelja. Etiketa izdajnika i krivnja što u potpunosti ne podržavanu nametnutu nacionalnu jednoglasnost povezala ih je sa stigmatiziranim pripadnicima «pete kolone». Ako su takvi pojedinci bili u etničkom smislu Hrvati, mada takvi obično ne mare za identitet sveden na samo jednu komponentu, stigmatizirajuća moć našla se u tjesnacu. Pošto se rodoslov prenosi krvlju, a hrvatska je krv čista, bilo je nužno ovaj oblik devijantnosti nekako objasniti i opravdati stigmatizaciju i progon. Jedan aspekt «srpske» stigme - «peta kolona» koja podriiva hrvatsku nacionalnu državu – postao je primjenljiv i na njih. Osim

¹ O načinima na koji se stigmatizirani Srbi nose sa svojom nevoljom pisala sam u tekstu *Stigma*, Ljetopis SKD «Prosvjeta», Svezak 6, Zagreb, 2001.

toga, trebalo je dodati još poneki sastojak kako bi se uprljala čistoća hrvatske krvi: njihova se osobna situacija (možda u braku sa Srbinom/Srpkinjom?) i njihovi antecedenti podvrgavaju pomnim pretragama u potrazi za zaboravljenim ili skrivenim precima s kontaminiranom krvlju ili dalekim srođnicima koji su u povijesti ostali zabilježeni kao «neprijatelji» hrvatske države time što su bili oficiri, policajci, žandari, komunisti ili zagovornici jugoslavenske ideje. Potreba za diskreditiranjem je u samoj biti stigmatizacije. Osobna sloboda i neovisan sud nisu u Hrvatskoj, i općenito na Balkanu, nikada uživali visoki ugled.

Dok čovjek malo toga, zapravo ništa, ne može učiniti povodom svojega etničkoga porijekla (osim ga, možda prikriti, sa svima rizicima što to sa sobom nosi, ili poprimiti neke karakteristične crte stigmatizatora poput vjere, imena, ili čak stigmatizatorov pretjerani nacionalizam), karakterna stigma otvara svojim žrtvama druge mogućnosti. Dok tribalnu stigmom pojedinac nosi sa stidom, karakterna je stigma stvar časti i ponosa. Dok tribalna stigma pripada primordijalnom, primitivnom, karakterna stigma zbog odstupanja od konformizma i zalaganja za univerzalne vrijednosti spada u područje slobode i modernosti. Biti slobodan ovdje minimalno znači korištenje neovisnog osobnog suda i propitivanje konvencionalnog mišljenja bez obzira na cijenu. Korištenje neovisnog vlastitog suda i kritičkih sposobnosti znači i borbu protiv etiketiranja i stigmatizacije uopće. Ovo je od posebne važnosti sad kada se sudi ratnim zločincima. Stigmatizacija je surova i kozmička pravda vraća se u neočekivanom obliku: «Svi smo mi Slobodan Milošević, Radovan Karadžić, Mirko Norac, Ante Gotovina». Logika kolektivne žrtve ili agresora može i žrtvu i agresora po vlastitom izboru pretvoriti u kolektivnog ratnog zločinca. A, kako znademo, biti kriminalac (zločinac), bez obzira u kojem pregratku, ono je što Goffman svrstava u karakternu stigmom opterećenu sramotom.

Literatura

- Caute, David (1978.), *The Great Fear. The Anti-Communist Purge under Truman and Eisenhower*, New York, Simon and Schuster.
- Goffman, Erving (1968.), *Stigma. Management of Spoiled Identity*, Harmondsworth, Penguin Books.
- Jones, E. Edward i sur. (1984.), *Social Stigma. The Psychology of Marked Relationships*, New York, W. H. Freeman.

Summary*

THE STIGMA AND HOW TO GET IT: TRIBAL AND CHARACTER STIGMA DURING AND AFTER THE WARS IN EX-YUGOSLAVIA

The point of departure of the present paper is Goffman's work on stigma. The term "stigma" originated in ancient Greece referring to "bodily signs designed to expose something unusual and bad about moral status of the signifier" - that he was a slave, a criminal or a traitor, "a blemished person, ritually polluted, to be avoided, especially in public places". The meaning of stigma underwent changes in Christian times, from "bodily signs of holy grace", to a more general meaning of "bodily signs of physical disorder". In modern times it is commonly used in the ancient sense although it refers primarily to "disgraceful" condition of a person bearing stigma. The term "disgraceful condition" has to be placed in a historical context: being eminently social it emerges in the process of social interactions. Individual traits or forms of behavior become negatively charged. Being a member of an ethnic community is neutral; in some circumstances it can lead to stigmatization. The identity of a stigmatized person is blemished and leads to disastrous effects on emotions, thinking and behavior.

Tribal stigma is structurally not different from the stigma based on a physical deformity or blemishes of individual character. Having this in mind, it is useful to empirically research stigmatization on the basis of individual character (crippled, lame, deaf, former criminals, lepers, sexually "aberrant") in order to comprehend stigmatization of the members of racial-ethnic-religious minority groups. In multiethnic societies facing grave crises, the tribal and character stigma go hand in hand: "traitors to the national cause" will be lumped together with members of national minority: both disturb the harmony of ethnic purity and common purpose.

Key words: tribal (ethnic) stigma, character stigma.

Zusammenfassung

STIGMA UND WIE MAN ES BEKOMMT: STAMMES- UND CHARAKTERSTIGMA IM VERGANGENEN KRIEG IM RAUM DES EHEMALIGEN JUGOSLAWIEN

Das Wort 'Stigma' stammt aus dem Altgriechischen und bezeichnetet in den Körper gebrannte Zeichen, durch die auf etwas Ungewöhnliches oder Schlechtes

* Translated by the Author.

hinsichtlich des moralischen Status des Gebrandmarkten hingewiesen wurde: Sklave, Krimineller, Verräter, Person, die durch etwas verunstaltet oder rituell unrein war und der man ausweichen sollte. Das Christentum hat der ursprünglichen Bedeutung von Stigma zwei Ebenen hinzugefügt: körperliche Zeichen der Gnade Gottes in Form «eruptiven Blühens» der Haut und körperliche Zeichen für physische Zerrüttung. Heutzutage wird der Begriff Stigma in seiner ursprünglichen Bedeutung benutzt, aber häufiger als Zeichen irgendwelchen «schändlichen» Zustands. «Schändliche Zustände» sind eine geschichtliche Kategorie. Sie sind auch eine gesellschaftliche Kategorie, denn «schändliche Merkmale» sind ihrer Natur nach keine objektiven Daten, sondern entstehen in Definitionsprozessen, die sich im Laufe sozialer Interaktionen abspielen, in denen verschiedenen Kategorien des Verhaltens oder Gruppen von Menschen nachträglich eine bestimmte Bedeutung zugeschrieben wird. Einem ethnischen Korpus anzugehören kann völlig neutral sein, dieses Merkmal besteht auch vor der Stigmatisierung, ist aber kein Stigma. Es wird zum Stigma unter Voraussetzungen, die erklärt werden sollen. Die Identität der Person, die von Stigmatisierung betroffen ist, hält man für entstellt, schmutzig, diskreditiert, verunstaltet, und die Folgen der Stigmatisierung sind zerstörerisch für Gefühle, Denken und Verhalten der Betroffenen.

Resultate aktueller Untersuchungen des Stigma aufgrund von empirischem Material, das Zustand und Merkmale anbietet, die den Einzelnen von der «normalen Welt» abgrenzen (Krüppel, Lahme, Taube, ehemalige Kriminelle, Aussätzig, sexuell «Abartige») usw. sind nützlich für das Verständnis der Stigmatisierung von Angehörigen rassistisch-ethnisch-religiöser Minderheitengruppen. In multiethnischen Gesellschaften, die schwere Krisen durchlaufen, wird das Stammesstigma unter bestimmten Voraussetzungen Hand in Hand mit dem Charakterstigma «Verräter» gehen: Menschen, die die Harmonie der Einstimmigkeit der Mehrheit einer Nation stören.

Schlüsselwörter: *Stammes(ethnisches)stigma, Charakterstigma.*

Sommario

STIGMA E COME È COSTRUITO: STIGMA TRIBALE E CARATTERIALE NEL DECORSO BELLICO SUL TERRITORIO DELL'EX JUGOSLAVIA

Il punto di partenza del presente articolo è il lavoro di Goffman sullo stigma. La parola "stigma" è nata nella Grecia antica in riferimento a "segni corporei designati per esprimere qualcosa di insolito e negativo della condizione morale del significatore" – ovvero uno schiavo, un criminale o un traditore –, "una persona macchiata, ritualmente corrotta, da essere evitata, specie nei luoghi pubblici". Il significato dello stigma ha subito modificazioni nei tempi cristiani, dai "segni corporei di grazia divina" al significato più generale di "segni corporei di disordine

fisico". Nei tempi moderni è comunemente utilizzato nel significato antico, nonostante si riferisca principalmente alla condizione "vergognosa" di una persona portatrice di stigma. L'espressione "condizione vergognosa" deve essere collocata nel contesto storico: essendo eminentemente sociale essa emerge nel processo di interazioni sociali. I tratti o le forme individuali di comportamento diventano negativamente connotate. Essere membro di una comunità etnica è neutro; in alcune circostanze ciò può condurre alla stigmatizzazione. L'identità della persona stigmatizzata è macchiata e porta ad effetti disastrosi sulle emozioni, i pensieri e i comportamenti.

Lo stigma tribale non è strutturalmente differente dallo stigma basato su una deformità fisica o dei difetti del carattere individuale. È utile ricercare empiricamente la stigmatizzazione sulla base del carattere individuale (zoppo, storpio, sordo, ex criminale, lebbroso, sessualmente "aberrante") per comprendere la stigmatizzazione dei membri di gruppi minoritari razziali-etnici-religiosi. Nelle società multietniche che si confrontano con gravi crisi, gli stigmi tribale e caratteriale procedono mano nella mano: "i traditori della causa nazionale" saranno trattati insieme ai membri delle minoranze nazionali: entrambi disturbano l'armonia della purezza etnica e dello scopo comune.

Parole chiave: stigma tribale (etnico), stigma caratteriale.

NEGATIVE GENDERED STEREOTYPES IN SAMPLES OF MEDIA IN CROATIA

M.A. Lynette Šikić-Mićanović, assistant
Institute of Social Sciences Ivo Pilar
Zagreb, Croatia

UDK: 659.3
316.647.8-055.2
Ur.: 28. veljače 2003.
Pr.: 15. ožujka 2003.
Stručni članak

Konstrukcija negativnih stereotipa spolnosti u medijima u Hrvatskoj

Ovaj je članak posvećen trenutnom predstavljanju spolova u medijima u Hrvatskoj, odnosno kako je konstruirano predstavljanje ženstvenosti u odnosu na predstavljanje muževnosti. Posebna je pažnja usmjerena na žene – subjekte i predstavljanje takvih subjekata u oglasima. Ova su razmatranja odabrana zbog toga što slike u reklamama predstavljaju neke od sveprisutnih i najutjecajnijih elemenata u našem svakodnevnom životu koji izražavaju i modeliraju društveno predstavljanje spolova i bez svake sumnje osiguravaju društveno sankcionirane modele spolnosti u društvenom nadmetanju. Istraživanja pokazuju da su žene u većini slučajeva kao subjekti oglašavanja opisane na sljedeći način: I. oglasi redefinišu ljepotu žene, čine je gotovo nedostižnim ciljem spram savršenosti i sugeriraju da je to jedini način na osnovi kojega se mogu postići sreća i uspjeh; II. naglasak je na ženskoj slabosti, odnosno žena je prikazana kao krotka, zbunjena i u stalnoj potrebi za poboljšanjem; III. žena je portretirana kao puki seksualni objekt, odnosno fragmentarno su prikazani njezini dijelovi tijela. Autorica uključuje u raspravu i posljedice ovakvih oslikavanja za muškarce i za žene.

Ključne riječi: *mediji, predstavljanje ženstvenosti, predstavljanje mužskosti, modeli spolnosti.*

Introduction

Advertising images can be found everywhere and are some of the most influential elements in our everyday lives. Everywhere we go we encounter these

omnipresent images that communicate so much, to so many, so much of the time. As a powerful social force, advertising tells us not only what to consume, but also how to consume it. Clearly, ads sell a great deal more than products and services. They are loaded with images that tell us *who we are* and *who we should be*. In other words, they sell values, images, as well as concepts of success and worth, love and sexuality, popularity and normalcy (Kilbourne, 1989). In advertising, as Williamson notes, readers are not simply asked to buy a commodity, but an associated identity. Clearly, “advertising has a function, which is to sell things to us. But it has another function which replaces in many ways that traditionally fulfilled by art or religion. It creates structures of meaning (Williamson, 1978, 12).

In effect, advertising does ideological work, which buttresses a particular distribution of power in society by representing model identities and idealised images, and by reflecting and constructing social relationships (see O’Barr, 1994; Goldman & Papson, 1996; 1998). Since gender is probably the social resource that is most used by advertisers (Jhally, 1987), it has a great deal to say about gender identity. By using representations¹ of women and men, advertising not only grabs our attention and persuades us – it also provides sanctioned ideal types of masculinity and femininity. For example, McRobbie (1991) argued that “codes of femininity” were incorporated into the text to shape the consent of the readers to a set of particular values” – codes of romance, personal and domestic life and fashion and beauty – these codes were the essential elements of scripts for girls and women to use in their everyday lives. Thus, advertisements are saturated with messages teaching their audiences what it is to be a particular gender and more often than not these gendered stereotypes are so pervasive it easily makes them appear commonsense, universal, ‘natural’, and ‘true’.

All media texts are constructs – they are ‘made’ no matter how ‘realistic’ they seem to be. As constructs, their content differs depending on the socio-cultural context. Following from this, the gendered images used in advertising reflect, promote, construct and reinforce the current mainstream culture’s standards and stereotypes² for body shape or size and importance of beauty and fashion. Specifically, many studies have shown that the mass media both promote and reflect body shapes, styles of clothing, and other images that symbolise (“embody”) complex themes of gender, race, class, beauty, identity, desire, success, and self-control in post-industrial societies (Bordo, 1993; Gordon, 1990; Kilbourne, 1994; Nichter & Nichter, 1991; Stice, 1994). In other words, media texts try to bring us closer to what women and men *should be* or *should want to be* within particular socio-cultural contexts. Hence, by using re-presentations of gender, the media

¹ Representation indicates that some kind of modulation or interpretative process is involved in re-presentation such that manipulation or transformation is unavoidable.

² I define stereotype following Bourdieu, as one of the “practices that organises the relationship between the sexes” produced by the habitus. Just like the habitus, the stereotype *naturalises*.

offers multiple 'guides' for constructing an identity as well as implying ways of living.

On a world-wide scale, scientific studies and the most casual viewing yield the same finding: that the advertising industry perpetuates and exploits the oppression of women through the use of negative advertising stereotypes. The media's role in constructing and/or reinforcing the notion that to be a woman means to be a visual object, slim, 'attractive' and preferably blond and white skinned has been convincingly theorised (see Winship, 1978; hooks, 1998). By using attractiveness-based messages, focus in media texts is consistently on women's outer beauty instead of their more important attributes of character and accomplishment. Precisely, the message is that beauty is a rewarded avenue of achievement for both girls and women. It is also important to note that unlike occupational achievement, beauty is offered as a goal accessible to all women (Winship, 1987) provided that they devote sufficient energy to it. Thus, being 'self-made' has given way to being 'made over' and the media conveniently provides guidelines as to how to accomplish this goal and thereby establishes atypical standards of appearance as the social norm (see Myers & Biocca, 1992; Silverstein, Perdue, Peterson & Kelly, 1986). In addition to these messages, articles and advertisements consistently reinforce an underlying value that promises additional eternal happiness to girls and women. Namely, media texts often propound that expensive physical beautification is a sure way of attracting males for a successful heterosexual life (Frazer, 1987).

A Croatian Sample

In an attempt to see whether a study of advertisements in Croatia would yield the same results, I analysed static print advertisements in the April editions of the following Croatian magazines – *Tena, Arena, Vita, Mila, Gloria, Zaposlena Žena, Cosmopolitan, Svijet and Klik*; magazines predominately read by women (with the exception of the last).³ Since advertisements contain ideological images that have the power to rhetorically create the definition and reality of what it means to be a 'woman' or a 'man', I specifically looked for the recurring images that were used to represent both women and men in ads as well as the structuring of gendered meaning through symbolic and technical features. In this way, I illustrate how representations and meanings of gender in the media are social constructions and that they reflect stereotypical gendered distinctions which have very little to do

³ Most of the pages within these glossy covers are dedicated to advertisements for beauty and fashion products. In addition, many of them share the same topics, subjects and advertisements during any given month. It is also worth noting that many of the same advertisements appeared on billboards during the same month throughout Zagreb. Owing to their widespread nature, size and number billboard advertisements unavoidably bombard everyone.

with any 'natural' human characteristics. I chose print advertisements in women's magazines because the image of women in this discourse is more responsive to (social) change than is television's symbolic annihilation and rigid typecasting of women (Tuchman, 1981, 181).

Results

Analysis of 144 magazine advertisements that appeared in the April editions of the aforementioned magazines show that the representations of women conform to the following three representations that inevitably stigmatize women in different ways.

1) First, analysis of the sample shows that advertising redefines and constructs beauty so narrowly that it is an unattainable ideal for most women.⁴ The representations of women in advertisements for cosmetics (approx. 40% of the sample, most of which are international) are typically flawless; that is, these models are poreless, wrinkleless and blemish-free. Ideally, they epitomise eternal youth. These advertisements use scientific explanations, attest to new technology and their labels are in French, English or German (this is certainly a marketing strategy that increases the product's credibility among customers). Some advertisements proclaim that they firmly believe in beauty and that women deserve their product or faithfully promise to make your skin more beautiful while others claim that they are No. 1 in the world. They assure women that their cosmetics will bring about changes in their lives and even touch their souls. In other words, the transformation is both exterior and interior: by applying the makeup you can also "find yourself". Others affirm that their creams will reduce flaws in 4 weeks or guarantee complete moisture for 24 hours. Even advertisements that promote the 'natural look' demand that it be achieved through makeup. Rhetorically, this creates the notion that a woman's face is something to hide such that a girl/woman must always be covered in makeup. Even at the beach or the pool, a plethora of waterproof cosmetics are available to make sure a woman's face is always in place. In short, this onslaught of messages constantly bombard women about how they "should" look according to this standard of beauty. This emphasis on the way women 'look' rather than on *who they are* and *what they do* does all women a disservice.

In a similar way, fashion dictates how women "should" look and reflects what is considered to be attractive. It prescribes what is "in" or "out" – including women's body parts themselves, (e.g., full lips, blondes, straightened hair, full

⁴ The promotion of a restrictive beauty standard in women's magazines has been interpreted by some authors as part of a backlash which perpetuates patriarchal relations (see Wolf, 1990; Faludi, 1991).

breasts, and pierced body parts, etc. may be 'in' this month but 'out' the next). The very nature of advertisements cause an 'elastic' body image, that is one that is always changing to the demand of 'popular' – read patriarchal – cultural norms; norms that are set by the advertising industry itself (Myers et al., 1992). Analysis of the sample shows that advertising related to fashion and different proposed ways of obtaining the 'desirable' body image (approx. 30% of sample) uses models with stick wasp-waisted figures and protruding bones (often accentuated using special effects) who look so young and gaunt. Clearly, thinness (that even surpasses Twiggy) epitomises the 'perfect body' and is a synonym for attractiveness and beauty in these advertisements. By defining women in terms of how they look this 'culture of idealised beauty' subordinates and controls women; they are caught in a double bind in which the woman is oppressed either way. Firstly, she exhaustively models herself according to this model (that is, a model that is a patriarchal image of perfection that, in reality, can never be achieved) and secondly, she subsequently feels like a failure because it is highly unlikely that her efforts will be successful. As a result of mainstream culture's overemphasis on physical appearance, many women often feel under pressure that they must look a certain way to feel emotionally and socially secure. Clearly, the media messages in this sample communicate that 'perfect' looks as well as bodies are to a certain degree a reflection and measure of women's self-worth. Thus, in many ways, it can be seen how advertising erodes women's self-esteem then offers to sell it back – for a price (Jacobson & Mazur, 1995) and how all of this in effect stigmatises women in the process. Moreover, the omnipresence of these images almost certainly helps cultivate the craving "to attract and captivate" among women, and to the extent that women get caught up in that craving, they are less likely to seek satisfaction and rewards in accomplishments unrelated to physical appearance.

Research has shown that pressures on women to become more "beautiful" has had damaging effects on the physical, mental and emotional well-being of girls and women in that these media stereotypes have led to many real-life problems. Different studies have shown that depression, shame, guilt, frustration, lower self-evaluations, body dissatisfaction and stress are related to exposure to these 'ideal' images since a process of body comparison takes place (see Irving, 1990; Turner, Hamilton, Jacobs, Angood & Dwyer, 1997). In other words, in this self-punishing quest for 'perfect looks' consumers compare themselves to the media "ideal" that subsequently reminds them of their flaws. "These images remind us constantly that we fail to measure up. Whose nose is the right shape after all, whose hips are not too wide - or too narrow? The female body is revealed as a task, an object in need of transformation" (Bartky, 1990, 40). It goes without saying that becoming more "beautiful" is difficult, time-consuming and costly to achieve as well as impossible to maintain as no one is flawless and everyone ages. Since many girls/women feel that they do not measure up and that they have no control in their own lives, they lash out for whatever control they can get; sometimes in the form of self-destructive behaviours, e.g., by starving themselves to death. Undoubtedly, many courses of action and practices to achieve this 'beauty' can create health problems. These include: i) skin irritations as a result of exposure to dangerous chemicals in cosmetics and hair products; ii) skin

disorders and increased likelihood of cancer due to tanning; iii) deformation of women's feet due to 'fashionable' shoes and clothes that cause discomfort and irritation; iv) reactions to implants following highly risky cosmetic surgery and v) malnutrition as a result of strict diets or overuse of diet pills.

Beyond doubt, by using "waif-like" models and emphasising the importance of beauty and external appearance for girls and women over the substance of education, coping skills, assertion, and so forth (Jasper, 1993; Stice, 1994), the media has a significant role in promoting eating disorders and weight-obsession.⁵ Hence, the relentless and perpetual pursuit of thinness has become a normative behaviour among many girls and women.⁶ In other words, media messages advocating that "thin is in" may not directly cause eating disorders, but they help create the context within which people learn to place a value on the size and shape of their body. According to Professor Izet Aganović, who treats anorexic and bulimic patients in Zagreb approximately 400 females presently suffer from an eating disorder in Croatia.

2) Second, advertisements in this sample present gendered stereotypes – that epitomise women's weaknesses – showing them to be submissive, helpless, vulnerable, ashamed of themselves, confused and in need of help. Following Goffman who was especially interested in how ads employ stylised versions of gestures and postures that signal relations between the sexes, I also examined the number of times examples of canting appeared in the sample. Goffman defined canting as the bending of body parts that in effect conveys unpreparedness, submissiveness, acceptance of subordination and appeasement (Goffman, 1979, 46). (The effect of the cant, he says, is that the "level of the head is lowered relative to that of others, including, indirectly, the viewer of the picture). In these instances, models appear off-balance, insecure and weak whereas people who are in control of their lives – stand upright, alert and ready to meet the world. I found examples of canting in over a third of the sample advertisements.⁷ Moreover, Goffman also noted that women are pictured more often than men in what he called the "recumbent position one from which physical defense of oneself can least well be initiated and therefore one which renders one very dependant on the benignancy of the surround... He also noted that floors, where women are often found in advertisements are associated with the less clean, less pure, less exalted parts of a room – for example the place to keep dogs" (p. 41).

⁵ See Silverstein, Perdue, Peterson & Kelly, 1986; Andersen & DiDomenico, 1992 who show that the mass media are powerful conveyors of socio-cultural ideals that glorify thinness.

⁶ It is worth noting that the cultural ideal of hypermesomorphy may be just as dangerous to men as is the anorexic ideal to women. This ideal may be especially dangerous because some male images in the media may not even be attainable without drugs such as anabolic steroids (Kouri, Pope, Katz, & Oliva 1995; Pope, Gruber, Mangweth, Bureau, deCol, Jouvent, & Hudson, 2000).

⁷ An advertisement was only counted once even though it often contained a number of these canting elements.

In comparison, men appear as independent, dignified, charming, in control, and sure of themselves. In any case, there is certainly no reason for them to feel self-conscious as they are in most cases fully dressed in suits or casual attire. There are hardly any instances in advertisements of bare male skin compared to the ever-increasing amount of exposed female skin. Unsurprisingly, in well over a third of the sample women are depicted as either naked, topless, in swimwear or lingerie.

Furthermore, females in general are often shown 'posing' rather than doing anything. There are hardly any powerful positive role models for women in the sample. Moreover, at the level of content analysis – the roles that women take on in these ads appear to be progressive (e.g., the business woman, the active woman). However, a more semiological approach – shows that these representations only depart marginally from the older more traditional image 'Having a job is seen merely to provide 'another happy occasion for women to dress up' (van Zoonen 1994) because representations of the career woman always depict her as just posing and looking 'beautiful' and not doing anything job-related. In comparison, men in most cases are portrayed as actually doing something (e.g., working, running, carrying, driving, planning, swimming, drilling, talking, etc.).

Overall, the mentioned stylised versions of gestures and postures as well as the ways in which models are dressed (or undressed) and their depiction in terms of activity – all in effect communicates who is vulnerable, weak, as well as easily manipulated and reflects yet another way in which women are stigmatised.

3) Thirdly, and perhaps the most damaging advertisements in this sample use sexual imagery such that women are represented as objects instead of autonomous, rational agents. The use of fragmented body parts suggests that women's features are things separate and more important than a woman's true self such that there is no unified or coherent "self". Fragmentation is a technique that is also used in pornography and gives the message that "subjects" are deprived of individuating or identifying features. Examples of dismemberment were found in nearly a third of all the sample advertisements in which their bodies were separated into parts (to illustrate appropriate breasts, long legs, sexy feet, firm buttocks, flat abdomen, etc.) in need of change or improvement. The result effect is that there is no totality; just an aggregate of parts. Undoubtedly, depicting women in this way to a certain extent fuels a climate that tolerates violence against women and propagates control over women (see Cohan, 2001, 11).

Furthermore, the representation of women in advertisements as sex objects or as submissive, vulnerable, 'perfect' idealised constructions – effects the attitudes of men, who have throughout their lifetimes also been besieged by these images. For many, it may become a frustrating experience searching for this ideal or expecting it from their present partner. Consequently, a sense of betrayal or dissatisfaction may prevail among men to see that women in their life have flaws; that they are "too something" or "not enough" of something else.

Conclusions

Women are shown by the media throughout this sample of advertisements what their bodies *could be* and *should be*. They are offered endless and expensive products, with which, using their own skills, time and will power they can attempt to attain this ideal. However, analysis of advertisements from this sample significantly shows that the represented woman is not simply an "ideal" woman, but also not a woman; it is not her as a live, fluctuating and enigmatic person that is represented, but her as a thing. She is constructed from commodities: make-up by.....clothes by.....hair by.....; her person is denied her as she becomes the named photographer's (usually male) constructed feminine commodity (Winship, 1978, 134). Furthermore, McRobbie (1991) suggests that the process of selling women and girls a version of themselves as a process, involving beautiful bodies and consumption 'both unsettles and undermines' female identity. Evidently, advertising images create a climate in which the marketing of women's bodies—the sexual sell and dismemberment, the submissive stereotype and the idealised beauty ideals – are all seem as acceptable – 'the more it is seen, the more it is normalised'. However, what can be said about a society that allows the consumption of depersonalised, female degrading material, in advertising form?

Obviously, there is a need to dismantle the stereotypes that equate physical characteristics with the value of a person, particularly women. Thus, we need a definition of beauty that focuses on *who we are* and *what we do*, not on how we look. In addition, the media should present more diverse gendered representations that steer away from negative gendered stereotypes. It should address and depict people of all ages and sizes with positive messages about the body, health and self-esteem. This will help reduce the pressures many women feel to make their bodies conform to one ideal and in the process reduce feelings of stigmatization. Finally, fragmentation of the human female subject's body should not be used as a means of attracting attention to a product or service. Beyond doubt, by adhering to the catchphrase 'sex sells', advertisers dehumanise, demean and demoralise women in a most harmful way.

References

- Anderson, A.E. & DiDomenico, L. (1992), Diet vs Shape Content of Popular Male and Female Magazines: A Dose-Response Relationship to the Incidence of Eating Disorders. *International Journal of Eating Disorders*, 11, 283-287.
- Bartky, S. (1990), *Femininity and Domination: Studies in the Phenomenology of Oppression*. London: Routledge.
- Bordo, S. (1993), *Unbearable Weight: Feminism, Western Culture, and the Body*. Berkeley: University of California Press.
- Cohan, J.A. (2001), Towards a New Paradigm in the Ethics of Women's Advertising. *Journal of Business Ethics*. 33(4):323-337.

- Faludi, S. (1991), *Backlash: The Undeclared War Against American Women*. New York: Crown Publishers, Inc.
- Frazer, E. (1987), Teenage Girls Reading Jackie! *Media Culture and Society* 9 pp. 407-425.
- Goffman, E. (1979), *Gendered Advertisements*. London: Macmillan.
- Goldman, R. & Papson, S. (1996), *Sign Wars: The Cluttered Landscape of Advertising*. London: Guildford.
- Goldman, R. & Papson, S. (1998), *Nike Culture: The Sign of the Swoosh*. Thousand Oaks, Calif.: Sage.
- Gordon, R.A. (1990), *Anorexia and Bulimia: Anatomy of a Social Epidemic*. Cambridge, MA: Basil Blackwell.
- Hooks, B. (1998), Selling Hot Pussy: Representations of Black Female Sexuality in the Cultural Market Place. In: R. Weitz (Ed.) *The Politics of Women's Bodies: Sexuality Appearance and Behavior*. Oxford: Oxford University Press.
- Irving, L.M. (1990), Mirror Images: Effects of the Standard of Beauty on the Self and Body Esteem of Women Exhibiting Varying Levels of Bulimic Symptoms. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 9 pp. 230-242.
- Jacobson, M.F. & Mazur, L.A. (1995), *Marketing Madness: A Survival Guide for a Consumer Society* 75 Boulder, Colo.: Westview Press.
- Jasper, K. (1993), Monitoring and Responding to Media Messages. *Eating Disorders*, 1, 109-114.
- Jhally, S. (1987), *The Codes of Advertising: Fetishism and the Political Economy of Meaning in the Consumer Society*. New York: St. Martin's.
- Kilbourne, J. (1989), Beauty..... and the Beast of Advertising. *Media and Values* Issue #49, Winter.
- Kilbourne, J. (1994), Still Killing us Softly: Advertising and the Obsession with Thinness. In: P. Fallon, M.A. Katzman, & S.C. Wooley (Eds.) *Feminist Perspectives on Eating Disorders*. (pp. 395-418) New York: Guilford.
- Kouri, E.M., Pope, H.G. Jr., Katz, D.L., & Oliva, P. (1995), Fat-Free Mass Index in Users and Nonusers of Anabolic-Androgenic Steroids. *Clinical Journal of Sports Medicine*, 5, 223-228.
- McRobbie, A. (1991), *Feminism and Youth Culture: From 'Jackie' to 'Just Seventeen'* London: Macmillan.
- Myers, Jr., P.N. & Biocca, F.A. (1992), The Elastic Body Image: The Effect of Television Advertising on Body Image Distortions in Young Women. *Journal of Communication* 42/3 pp. 108-33.
- Nichter, M. & Nichter, M. (1991), Hype and Weight. *Medical Anthropology*, 13, 249-284.
- O'Barr W.M. (1994), *Culture and the Ad: Exploring Otherness in the World of Advertising*. Boulder, Colo.: Westview.
- Pope, H.G. Jr., Gruber, A.J., Mangweth, B., Bureau, B., deCol, C., Jouvent, R. Hudson, J.I. (2000), Body Image Perception among Men in Three Countries. *American Journal of Psychiatry*, 157, 1297-1301.
- Silverstein, B., Perdue, L., Peterson, B., & Kelly, E. (1986), The Role of the Mass Media in Promoting a Thin Standard of Bodily Attractiveness for Women. *Sex Roles*, 14, 510-532.

- Stice, E. (1994), Review of the Evidence for a Sociocultural Model of Bulimia Nervosa and an Exploration of the Mechanisms of Action. *Clinical Psychology Review*, 14, 1-29.
- Tuchman, G. (1981), The Symbolic Annihilation of Women by the Mass Media in S. Cohen & J. Young (Eds.) *The Manufacture of News*, London: Constable.
- Turner, S.L., Hamilton, H., Jacobs, M., Angood, L.M. & Dwyer, D.H. (1997), The Influence of Fashion Magazines on the Body Image Satisfaction of College Women: An Exploratory Analysis. *Adolescence* 32, pp. 603-615.
- van Zoonen, L. (1994), *Feminist Media Studies*. London, Thousand Oaks and New Delhi: Sage Publications.
- Williamson, J. (1978), *Decoding Advertisements: Ideology and Meaning in Advertising*. London: Marion Boyers.
- Winship, J. (1978), A Woman's World: 'Woman' – an Ideology of Femininity. Woman's Studies Group: Centre for Contemporary Cultural Studies. *Women Take Issue: Aspects of Women's Subordination*. London: Hutchinson.
- Winship, J. (1987), *Inside Women's Magazines*. London: Pandora.
- Wolf, N. (1990), *The Beauty Myth*. Toronto: Vintage.

Summary

NEGATIVE GENDERED STEREOTYPES IN SAMPLES OF MEDIA IN CROATIA

This paper considers contemporary representations of gender in media discourses in Croatia, that is, how representations of femininity are constructed in relation to representations of masculinity. Specifically, focus is on the woman subject and how such subject(s) are represented in advertisements. This discourse has been chosen because advertising images are some of the most ubiquitous and influential elements in our everyday lives that express and model social representations of gender and unquestionably provide socially sanctioned models of gender for society to emulate. Analysis shows that in most cases the woman as a subject in advertisements is depicted in the following ways: i) advertisements redefine her beauty making it an almost unattainable goal towards perfection and suggest that it is the only way to achieve happiness and success; ii) emphasis is on her weaknesses, that is, she is shown as submissive, confused and in constant need of improvement and iii) she is often portrayed as a mere sex object, that is, as fragmented body parts. The implications of these depictions for both men and women are also discussed.

Key words: *media, representations of femininity, representations of masculinity, models of gender.*

Zusammenfassung

NEGATIVE STEREOTYPEN UND GESCHLECHT AM BEISPIEL DER MEDIEN IN KROATIEN

Dieser Artikel ist der aktuellen Präsentation der Geschlechter in den Medien in Kroatien gewidmet bzw. wie die Präsentation des Weiblichen im Verhältnis zu der des Männlichen konstruiert ist. Besondere Aufmerksamkeit wird auf die Frau als Subjekt gelenkt und wie diese Subjekte in der Reklamen präsentiert werden. Diese Betrachtungsweise wurde aus dem Grunde gewählt. Bilder als Werbung eines der allgegenwärtigsten und einflussreichsten Elemente in unserem Alltagsleben sind, die die gesellschaftliche Vorstellung der Geschlechter ausdrücken und modellieren und zweifelsohne gesellschaftlich sanktionierte Modelle für den gesellschaftlichen Wettbewerb liefern. Untersuchungen zeigen, dass Frauen als Subjekte der Reklame in den meisten Fällen folgendermassen beschrieben werden: i) die Anzeigen redefinieren die Schönheit der Frau und machen sie zu einem geradezu unerreichbaren Ziel hinsichtlich der Vollkommenheit und suggerieren, dass dies die einzige Art ist um Erfolg und Glück zu erreichen; ii) die Betonung wird auf weibliche Schwäche gelegt bzw. wird die Frau als zerbrechlich, verwirrt und mit dem ständigen Bedürfnis besser zu werden gezeigt, iii) die Frau wird als reines Sexualobjekt dargestellt, bzw. werden Teile ihres Körpers fragmentarisch gezeigt. Es werden außerdem die Implikationen solcher Darstellungen von Männern und Frauen bearbeitet.

Schlüsselwörter: Medien, Präsentation der Weiblichkeit, Präsentation der Männlichkeit, Geschlechtermodel.

Sommario

COSTRUZIONE DI STEREOTIPI NEGATIVI DELLA SESSUALITÀ NEI MEDIA IN CROAZIA

Questo articolo è dedicato alle rappresentazioni contemporanee della sessualità nei media in Croazia, riguardanti come è costruita la rappresentazione della femminilità in relazione alla rappresentazione della mascolinità. Speciale attenzione è alla donna come soggetto e a come questi soggetti sono rappresentati nelle pubblicità. Questo discorso è stato scelto perché le immagini pubblicitarie sono alcuni degli elementi più ubiquitari e influenti nelle nostre vite quotidiane che esprimono e modellano le rappresentazioni sociali della sessualità e senza alcun dubbio forniscono modelli socialmente approvati per la competizione sociale. La ricerca mostra che in molti casi la donna come soggetto nelle pubblicità è dipinta nei modi seguenti: i) le pubblicità ridefiniscono la sua bellezza rendendola un obiettivo quasi irraggiungibile verso la perfezione e suggeriscono che questa è l'unica via per conseguire la felicità e il successo; ii) l'enfasi è sulla sua debolezza,

ovvero la donna è rappresentata come somnessa, confusa e in costante bisogno di miglioramento; iii) la donna è frequentemente ritratta come un mero oggetto sessuale, ovvero le sue parti corporee sono mostrate in modo frammentario. L'autrice comprende nella discussione le implicazioni di queste rappresentazioni per entrambi uomini e donne.

Parole chiave: *media, rappresentazioni della femminilità, rappresentazione della mascolinità, modelli di sessualità.*

II. Članci (Articles, Aufsätze, Articoli)

RAT I DELINKVENCIJA MLADIH

Dr. sc. Mladen Singer, redoviti profesor u miru
Zagreb

Dr. sc. Irena Cajner Mraović, docent
Visoka policijska škola u Zagrebu

UDK: 343.915
355.01

Ur.: 30. travnja 2003.

Pr.: 29. svibnja 2003.

Izvorni znanstveni članak

Na trogodišnjem zbroju mladih počinitelja svih kaznenih djela, posebno imovinskih kaznenih djela i kaznenih djela nasilja za razdoblje prije (1987. – 1989.), za vrijeme (1992. – 1994.) i nakon rata (1998. – 2000.) nastojali smo na deskriptivnoj statističkoj razini utvrditi postojanje veze između rata i delinkvencije mladih.

U tu svrhu usporedili smo ta razdoblja prije s obzirom na kretanje broja mladih delinkvenata i njihov relativni udio među svim počiniteljima svih kaznenih djela te među svim počiniteljima imovinskih kaznenih djela, i među svim počiniteljima kaznenih djela nasilja.

Analiza statističkih tablica pokazala je da je, u skladu s našim pretpostavkama, u vrijeme rata u usporedbi s razdobljem prije rata znatno porastao broj maloljetnih počinitelja:

- svih kaznenih djela, osobito kaznenih djela nasilja i imovinskih kaznenih djela, te relativni udio mladih među svim osobama osumnjičenim za ista kaznena djela;

- promatranih vrsta kaznenih djela nasilja, osim kaznenog djela silovanja, i relativni udio mladih među svim počiniteljima tih kaznenih djela;

- promatranih imovinskih kaznenih djela, osim kaznenih djela krađe i oštećenja tuđe stvari, i relativni udio mladih među svim počiniteljima tih kaznenih djela.

Prema tome, usporedna analiza delinkvencije mladih prije, za vrijeme i nakon rata upućuje na zaključak:

- da su ratna zbivanja izazvala znatan porast broja mladih počinitelja svih kaznenih djela, a posebno kaznenih djela nasilja;

- da je porast mladih delinkvenata u ratnom razdoblju bio veći nego porast broja odraslih delinkvenata, što je pridonijelo znatnom porastu relativnog udjela mladih među svim delinkventima;

- da je u ratnom razdoblju broj mladih počinitelja kaznenih djela nasilja toliko porastao da je unatoč znatnom padu u poratnom razdoblju njihov broj još uvijek bio znatno veći nego u razdoblju prije rata.

Ključne riječi: rat, delinkvencija mladih.

1. Teorijska razmatranja¹

Val maloljetničkog kriminala, osobito nasilja, obično se očituje u razdoblju od deset godina nakon završetka rata. Rat se odražava na sve dobne skupine stanovništva.

Djeca od rođenja pa do otprilike druge godine života kad su izložena agresiji, reagiraju na nju tako da se nastoje zaštititi. Između druge i četvrte godine života djeca u istoj situaciji polako počinju s protunapadima. Između četvrte i šeste godine života djeca izložena nasilju otvoreno mu se počinju suprotstavljati. Ovdje se ne radi samo o izloženosti djece agresiji uslijed ratnih zbivanja. Tijekom i nakon rata svi smo spremni za nasilje jer je smanjena mogućnost kontrole nasilnih impulsa, te stoga dolazi do porasta nasilja. Ova pojava uočava se kod civilnog stanovništva i u bivših vojnika. Pogotovo u ovih posljednjih nakupljena ljutnja tijekom ratnog razdoblja ne može se uspješno kontrolirati ni u vrijeme nakon završetka rata. Studije o vojnicima provedene u SAD-u pokazale su da je, čak i u razdoblju mira, u obitelji vojnika četiri puta više nasilja nego u obiteljima drugih muškaraca.

U razdoblju između osme i šesnaeste godine života mlad čovjek razvija osjećaj pripadnosti određenoj kulturi i društvu. Međutim, u ratu je taj proces poremećen. U ratu se jednostavno svi psihički i fizički poučavaju i pripremaju za nasilje. No, nakon rata, potreba za tim prestaje, a nasilnički modeli ponašanja ostaju, što je znatan poticaj za delinkventno ponašanje, posebno za delikte nasilja.

Utjecaj rata na ukupni život i ponašanje djece i mladeži, pa time i na pojavu kriminalnog ponašanja pripadnika te dobne skupine, moguće je objasniti na različite načine, ovisno o samom pristupu ratu kao društvenoj pojavi.

Durkheim (1957.) i Sorokin (1928.) smatraju da rat (i revolucija) neminovno doprinosi stanju socijalne dezintegracije i anomije. Prema njima je primjerice genocid tijekom rata u Bosni ili Ruandi objašnjiv kao ekstremni izraz anomijskih učinaka rata. Moglo bi se, međutim, raspravljati o tome da neki ratovi - pored toga što daju dojam "normalnosti" - navode i stanje hiper discipline (vojne i civilne) koja sadrži mnogo novih zakonskih regulacija (a time i prekršaja) koje opominju na obveze i žrtvovanje.

U nekim konvencionalnim ratovima (npr. tzv. "potpuni rat" od 1939.-1945. god.) moguće je da visoko regulirani socijalni odnosi i novi oblici socijalne discipline i nadzora postoje uz čimbenike socijalne dezorganizacije i anomije, primjerice uz prognanike i izbjeglice, beskućnike, crno tržište i sl.

Prema drugom objašnjenju "rat" je privremeno obrtanje civilnog procesa. Takvo obrtanje, smatralo se, sadrži ili "privremenu moralnu revoluciju" (unazadnjenje) (von Hentig 1947: 330) ili ubrzano propadanje u ranije, barbarskije stanje.

¹ Ovaj članak je dio znanstveno istraživačkog projekta Ministarstva znanosti i tehnologije (br. 0115016) "Osobitosti maloljetničke delinkvencije prije, tijekom i nakon rata" koji se vodi pri Pravnom fakultetu Sveučilišta u Rijeci.

Postoji i teorija prema kojoj rat sa sobom povlači **inverziju prevladavajućih moralnih percepcija** o održavanju života i imovine (Hamon, 1918.; Hentig, 1947.). Inverzija ozakonjuje posezanje za nasiljem *per se*, tako da se promidžba nasilnih rješenja socijalnih problema promiče i nakon primirja zaraćenih strana (Bonger, 1916.; Hamon, 1918.; von Hentig, 1947.; Mannheim, 1941.). (Bonger 1916.) predlaže da bi ova očita inverzija moralnosti mogla biti bolje objašnjena kao etički dualizam u kojem se jedan skup moralnih standarda primjenjuje na zajednicu, a drugi na njezine neprijatelje.

Zastupa se teorija koja tretira rat općenito kao “**školu kriminaliteta**” (Abbot, 1918.; Hamon, 1918.; von Hentig, 1947.: 33; Mannheim, 1941.). Bonger (1916.) također smatra da je “duh nasilja” naučen tijekom rata. Neki ratni i poslijeratni (1945.) radovi vezani za maloljetničku delinkvenciju također su artikulirani na ovaj način (Glueck, 1942.; Lunden 1963.; Mannheim, 1941.), a generalno se slažu s Bandurinom perspektivom socijalnog učenja (Archer i Gartner, 1984.).

Prema nekim stanovištima odnos između rata i kriminaliteta ovisi o **ekonomskim strukturama i imperativima**. Von Hentig (1947.) i Mannheim (1941.) pokušali su identificirati važnost uvjeta ekonomskog rasta u ratu (potpuno zapošljavanje i visoke plaće) kao doprinos manjim stopama kriminaliteta i razvoju crnog tržišta.

Preko dva desetljeća feministički orijentirani autori zastupali su stanovište da ratni zločin, kao što su silovanje ili masovno silovanje, predstavljaju izražavanje **spolnog poretka ili militariziranu muškost** (na primjer, Bromberg, 1943.). Intenziviranje nasilja nad ženama i djevojkama u kontekstu rata, od javnog podcjenjivanja do fizičkog i sadističkog seksualnog napada ili ubojstva, naširoko je zabilježeno. Viktimološka literatura imala je tendenciju otvaranja rasprava i o spolnom zlostavljanju muškaraca od strane drugih muškaraca, pa i o sudioništvu ili pomaganju žena prilikom vršenja nasilja.

Utjecaj na kriminalitet djece i mladeži možemo razmatrati i sa stajališta teorija kojima se objašnjava porijeklo određenih oblika ponašanja neovisno o ratnim okolnostima.

Prema teoriji frustracije za vrijeme i nakon rata među ljudima je prisutna **povećana količina frustracija**. U zemlji u kojoj je, primjerice, došlo do pobune kojom je zbačena stara i ostvarena nova željena vlast te frustracije samim činom pobjede ne prestaju. Štoviše, upravo u takvim zemljama u vrijeme nakon rata opseg nasilja se čak i povećava jer rastu i frustracije među stanovništvom. Naime, s jedne strane nalaze se očekivanja koja ljudi gaje u odnosu na novu vlast, koja su nerijetko pretjerana, a s druge strane stoje mogućnosti ispunjenja tih očekivanja koje su pak bitno smanjene s obzirom na prethodno ratno stanje.

To izaziva ljutnju koja nerijetko prelazi u agresiju.

Prema teoriji socijalnog učenja ako je za određeno ponašanje nagrađeno, logično je da bude ponavljano. Djeca uče oponašanjem roditelja, raznih heroja, starije braće, prijatelja, i likova iz filmova - oni kopiraju modele koje percipiraju kao uspješne i jake. Međutim, što se više uspjeha postigne agresijom, to će se agresivni model ponašanja više primjenjivati. Mladi odgojeni u sredini u kojoj prevladava agresivni model ponašanja stječu navike ponašanja koje u vrijeme rata bivaju nagrađene. Nakon rata ostaju navike da se agresijom postižu određene

svrhe na koje društvo, međutim, više ne reagira nagradom nego negodovanjem i represijom.

Najčešće se oponašaju agresivni modeli ponašanja koji bivaju nagrađeni, pa nasilna ponašanja, aktualna, prijeteća ili prikazana u medijima mogu dati poticaj za nasilje i tako povećati vjerojatnost pojave i sličnih oblika nasilja.

Ukoliko stvarni ili fiktivni nasilni akti mogu predstavljati uzor za oponašanje odnosno imitaciju, čini se mogućim i vjerojatnim da ratno nasilje pruži određeni scenario za poratno nasilje pojedinaca. Naposljetku, ratovi uvijek podrazumijevaju potpuni autoritet i status države, a ne treba zaboraviti da je ubijanje nešto što se u ratu traži, cijeni i naravno nagrađuje, te da su ratni "heroji" osobe koje su često počinile najveći broj ubojstava. Nadalje, svi ratovi podrazumijevaju iste ciljeve i iste racionalizacije bez obzira o kojem i kakvom ratu se konkretno radi. Treba istaknuti činjenicu da svi ratovi nose u sebi zajedničku moralnu lekciju prema kojoj je lišiti života drugu osobu ne samo dopustivo i prihvatljivo nego čak i vrijedno. Štoviše, lišenje života u ratnim uvjetima smatra se najboljim sredstvom za postizanje određenog cilja. Sasvim je realno očekivati da ova lekcija neće biti zaboravljena od strane barem jednog dijela populacije u državi koja ratuje. Upravo zato ratovi predstavljaju vrlo značajan potencijal za produkciju imitiranog nasilja, tj. velik broj ubojstava koja su legitimna i opravdana, i uz to još nagrađena.

Uočeno je da unatoč recentnim i važnim raspravama o temi vraćanja u barbarizam Europe 20. stoljeća (Anderson, 1990.; Ignatieff, 1994.; Meštrović, 1993., 1996.) kao i pojavi surovih ratova i etničkih konflikata koji ne jenjaju (Holsti, 1996.), suvremena europska kriminologija ostala je uglavnom suzdržana i statična u odnosu na navedena zbivanja. Zanimljivo je da izuzetak predstavljaju tek pojedini feministički orijentirani kriminolozi kao što je Vesna Nikolić-Ristanović. Nedovoljno bavljenje kriminologije utjecajem rata i oružanih sukoba na stanje kretanja i strukturu kriminaliteta iznenađujuće je ako se ima na umu da rat nudi dramatične primjere masivnog nasilja i ekstremne viktimizacije; da su ova nasilna ponašanja i kršenja ljudskih prava povezana s državnim politikom, te da se ustvari radi o nekoj vrsti državnog kriminaliteta, da ova zbivanja također uključuju masovna i individualna ponašanja koja bi se mogla svrstati u kriminologiju subkultura (Stiglmayer, 1994.; African Rights, 1995.b, 1995.c); da rat i države u stanju ratne pripravnosti intenziviraju mehanizme socijalne regulacije, kažnjavanje i ideološke kontrole, kao i nove tehnike nadzora, uz što idu i različiti oblici kršenja ljudskih prava.

Pri tome nije dovoljno samo reafirmirati raniju kriminološku literaturu o temi rata i povezanosti rata i kriminaliteta, jer se tome protive promjene do kojih je u moderno vrijeme došlo u načinu vođenja ratova.

Dosadašnja istraživanja utjecaja rata na kriminalitet dala su uglavnom slične rezultate. Nekolicina autora koja se do sada bavila problematikom povezanosti rata i kriminaliteta tvrdi da rat, kao fenomen socijalne dezorganizacije koju slijedi paralizirana ili barem narušena formalna društvena kontrola, obično kreira izvrsne uvjete za kriminalno ponašanje, slabi inhibitorne mehanizme, potiče primitivne nagone te na taj način pridonosi porastu broja kaznenih djela, ali utječe i na njihovu strukturu i modalitete izvršenja (Gurr, 1981.). Svi dostupni podaci iz Prvog i Drugog svjetskog rata pokazuju da stope kriminaliteta rastu tijekom i nakon rata, a da se pod utjecajem ratnih zbivanja mijenja i struktura kriminaliteta. Preciznije

govoreći, rat dovodi do porasta vojnih, imovinskih i nasilnih kaznenih djela, kao i do porasta maloljetničkog kriminaliteta. Tijekom i nakon rata opada broj prijavljenih seksualnih delikata, raste tamna brojka kriminaliteta, a mijenja se i regionalna distribucija kriminaliteta u nekoj zemlji (Reckless, 1942.; Tanter, 1969.).

U navedenim radovima predmet ispitivanja je utjecaj međunarodnih ratova, uključujući tu i dva svjetska rata. Međutim, još uvijek znamo suviše malo o djelovanju građanskih ratova i njihovom utjecaju na pojavu kriminaliteta u nekoj zemlji, iako se neki zaključci o povezanosti internacionalnih ratnih sukoba i kriminaliteta mogu primijeniti i na građanske ratove, uz uzimanje u obzir specifičnosti vezane uz narav građanskih ratova koje utječu na sva društvena zbivanja i ponašanja, pa tako i na kriminalitet.

2. Teškoće dosadašnjih istraživanja odnosa rata i kriminaliteta

Istraživanja odnosa rata i kriminaliteta teško je kritički evaluirati, jer se neka od tih istraživanja bave stanjem, kretanjem i strukturom kriminaliteta tijekom ratnih godina, dok se druga pak više bave poslijeratnim kriminalitetom. Neke studije proučavaju neposredne utjecaje rata na ponašanje ratnih veterana, dok se druga istraživanja više bave općenitim učincima ratnih zbivanja na civilno stanovništvo država koje su sudjelovale u ratu. Teško je stoga uspoređivati rezultate tih studija jer se bave različitim fenomenima. Osim toga, neka istraživanja bavila su se samo jednim mogućim učinkom rata - na primjer poslijeratnim ubojstvima što su ih počinili ratni veterani, te u okviru takvih studija nije sagledana ukupnost posljedice rata na kriminalitet i populaciju države koja je ratovala.

Postoji nekoliko razloga za veću ili manju kritičnu distancu prema nekim studijama o povezanosti rata i kriminaliteta. Tako je, na primjer, interpretacija brojčanih podataka o kriminalitetu ili stopa kriminaliteta tijekom velikih ratova znatno otežana zbog velikog broja simultanih socijalnih promjena. Tijekom ratnih godina stope kriminaliteta tendiraju ka opadanju uslijed socijalnih zbivanja kao što su sljedeća:

- Masovno prelaženje mladih muškaraca iz civilne u vojnu populaciju zbog novačenja i regrutacije. Von Hentig (1947.), primjerice, navodi da se stanovništvo grada New Yorka tijekom Drugog svjetskog rata smanjilo za čak 750.000 ljudi, uglavnom mladih muškaraca; procjenjuje se (Archer, Gartner, 1984.) da je tijekom Drugog svjetskog rata više od 80% američkih muškaraca u dobi između 20 i 25 godina života bilo regrutirano i na taj način izdvojeno iz društvenih zbivanja.

- Prijevremeno otpuštanje osuđenika iz penalnih ustanova radi njihovoga aktiviranja u oružanim snagama. Na taj način smanjen je broj delinkvenata koji se nakon odslužene kazne lišenja slobode vraćaju u civilno društvo. Abbott (1918.) navodi da je ova praksa stara koliko i građanski ratovi a Mannheim (1941.) ovu pojavu pronalazi i u drugim državama.

- Tendencije da se muškarci tijekom rata ne osuđuju i ne lišavaju slobode osobe, što utječe na kriminalne statistike temelje se na broju osuda za kaznena djela ili na opsegu zatvorske populacije. Tako Abbott (1918.), Mannheim (1941.)

i von Hentig (1947.) navode dokaze za smanjenu spremnost procesuiranja delinkvenata te tendenciju da poslodavci u vrijeme rata radije plaćaju globe za svoje djelatnike nego da ih gube zbog odlaska u zatvor.

- Veće mogućnosti zapošljavanja za osobe koje su izdržale kaznu lišenja slobode. Osobe koje su otpuštene iz zatvora, a prestare su za regrutaciju, u ratno će vrijeme puno prije nego u vrijeme mira naći posao zbog manjka radne snage (von Hentig, 1947.).

- Nestašica raznih roba u vrijeme rata poticaj su za kriminalne aktivnosti kao što su ilegalna proizvodnja alkoholnih pića i organizacija crnog tržišta (Abbott, 1918.; Exner, 1927.; Mannheim, 1941.).

- Promjene u nacionalnim sigurnosnim sustavima, uključujući redukciju policijskih snaga čiji se djelatnici premještaju na ratišta (Mannheim, 1941.).

Utjecaj svih navedenih čimbenika varira ovisno o razini ratne mobilizacije. Stope kriminaliteta će poradi djelovanja ovih čimbenika biti više smanjene u velikim ratovima, dok će u ratovima manjeg opsega opadanje broja kaznenih djela zbog istih razloga biti usporeno. Tijekom nekih ratova moguće su i društvene promjene koje potiču kriminalitet i povećavaju stope kriminaliteta: - narušenost obiteljskog života i obiteljskih funkcija zbog regrutacije muških članova obitelji, dužeg dnevnog boravka na radnom mjestu starijih i ženskih članova obitelji te ponekad evakuacije (Mannheim, 1941.); - nastajanje prilika koje pogoduju kriminalitetu, kao što su razrušene kuće, zamračenja i druge okolnosti koje smanjuju mogućnost nadzora nad imovinom (Mannheim, 1941.); - stvaranje novih oblika kriminaliteta uslijed posebnih ratnih ograničenja kao što je uvođenje racionirane opskrbe (Sutherland, 1943.).

Napokon, tu su i neki drugi čimbenici koji ograničavaju upotrebljivost i vjerodostojnost ratnih podataka o kriminalitetu, kao što su sljedeći: - teškoće razgraničenja između kriminalnih radnji i pružanja otpora na prostoru okupiranih država (Mannheim, 1941.); - uvjerenje da osobe koje su sklone kriminalitetu pokazuju i sklonost pridruživanju oružanim snagama (Tarde, 1912.); - promjene granica zaraćenih država (Sutherland, 1943.); - smanjenje mogućnosti čuvanja dosjea tijekom rata.

Zbog navedenih i drugih simultanih društvenih i gospodarskih promjena tijekom velikih ratova, brojni znanstvenici zaključuju da je neposredne učinke rata na stope kriminaliteta vrlo teško, ili čak nemoguće, prepoznati (von Hentig, 1947.; Sutherland, 1943.; Mannheim, 1941.).

Za istraživanje veza između rata i kriminaliteta važno je saznanje da većina specifičnosti ratnog razdoblja slabi ili nestaje završetkom rata. Na primjer, uspostavljanje mira vraća velik broj mladih muškaraca u civilno društvo, ponovno spaja obitelji, eliminira značajne nedostatke radne snage koji su društvo opterećivali tijekom rata te ponovno uspostavlja policijske i druge društvene službe koje brinu za red i sigurnost u društvenoj zajednici. Nije nevažna niti činjenica da sa završetkom rata prestaju nestašice različitih roba koje društvo također muče tijekom ratnih godina, pa makar se tu radilo i o "nepotrebnim" artiklima kao što su cigarete ili alkoholna pića. Moguće su i neke društvene i demografske promjene koje se nastavljaju i u poratnom razdoblju te tako utječu na poslijeratne statistike kriminaliteta, uglavnom u pravcu smanjenja broja kaznenih djela.

Posebno je važno što nakon velikih ratnih sukoba, dolazi do promjena dobne i spolne strukture stanovništva zbog velikog broja mladih muškaraca koji su u ratu poginuli. Ovi gubici ponekad mogu dosezati enormne razmjere. Na primjer, na svakih 1.000 stanovnika muškog spola u dobi između 20 i 45 godina života, na kraju Prvog svjetskog rata dolazilo je poginulih 182 Francuza, 166 Austrijanaca, 155 Nijemaca, 101 Talijana i 88 Engleza (von Hentig, 1947., 349). S obzirom da su mladi muškarci dominantni u broju počinitelja mnogih kaznenih djela, osobito ubojstva, masivni gubici mladih muškaraca reduciraju i potencijalne počinitelje takvih kaznenih djela u poslijeratnim godinama.

Drugi čimbenik koji može djelovati u pravcu smanjenja broja osuđenih osoba i osoba na izdržavanju kazne jest pojava blažeg kaznenopravnog tretiranja veterana zbog njihovih ratnih zasluga. Takva praksa može egzistirati neko vrijeme; na primjer, Abbott (1918.) tvrdi da su nakon građanskih ratova suci često "opraštali" primarnim delinkventima koji su bili sudionici ratnih zbivanja. Ovakve pojave u sudstvu zapazili su i istraživači koji su se bavili zbivanjima nakon Prvog svjetskog rata, pri čemu se nedovoljno obraćala pažnja na težinu počinjenog kaznenog djela (Mannheim, 1941.).

Ovakva praksa odražava se na statistiku o osuđenim osobama i o osobama koje se nalaze na izdržavanju kazne lišenja slobode. Ona ne utječe na podatke o broju počinjenih kaznenih djela kojima raspolaže policija. Vjerodostojnošću pojedinih indikatora kriminaliteta tijekom i nakon rata posebno se bavio Sutherland (1943.) te zaključio da je sasvim pogrešno govoriti o ratnom i poslijeratnom kriminalitetu s oslonom na sudske statistike s obzirom da one ne odražavaju pravo stanje stvari.

Iako su podaci o kretanju i strukturi kriminaliteta prije i nakon rata nedovoljno pouzdani, raspoložive studije ove problematike ostavile su još neka vrlo bitna pitanja bez odgovora. Tako ostaje nejasno da li samo države koje su neposredno sudjelovale u ratnim operacijama prolaze kroz poslijeratno razdoblje porasta kriminaliteta ili se slični učinci mogu pronaći i u državama koje nisu izravno bile zahvaćene ratnim sukobima. Izuzev već spomenute studije (Sellin, 1926.) ostale studije poslijeratnog kriminaliteta nisu uključile i analizu kontrolnih skupina država koje nisu neposredno ratovala. Bez takvih usporedbi temeljenih na većem uzorku država nemoguće je izdvojiti direktne učinke rata od globalnih i internacionalnih trendova kriminaliteta koji podjednako zahvaćaju i zaraćene i nezaraćene države.

Jedan od razloga izostanka opisanih istraživačkih inicijativa jest činjenica da ne raspoložemo komparabilnim podacima o kriminalitetu za različita razdoblja i različite države. Ovaj problem dodatno usložnjava i varijabilnost indikatora kriminaliteta u pojedinih država (Wolfgang, 1967.). Uočava se, naime, da su podaci o uhićenim i osuđenim osobama često posljedica diskrecijske politike policije i sudova (Sellin, 1941.), što je pogotovo karakteristično, kako smo prethodno upozorili, za poslijeratna društva.

Jasno je, stoga, da je vrlo teško dobiti vjerodostojne usporedbe kriminaliteta u zaraćenim i nezaraćenim državama koje, dakle, nisu opterećene određenim tendencijama poslijeratne politike izricanja sankcija.

Sljedeće ograničenje istraživanja poslijeratnih promjena kriminaliteta sastoji se u neobraćanju pozornosti na razlike u iskustvu rata pojedinih država, a koje mogu bitno utjecati na različite učinke rata na kriminalitet (Sorokin, 1928.; Mannheim, 1941.; Sutherland, 1943.). Djelomično je to neizbježna posljedica ekstremno malih raspoloživih uzoraka. Ipak, Sutherland (1943.) zaključuje da je ispitivanje učinaka različitih oblika sudjelovanja u ratu na kriminalitet nemoguće, barem u vrijeme kada je on proučavao tu problematiku, s obzirom na varijaciju tih iskustava koja nije kvantificirana. Iako Sutherland (1956.) vjeruje da bi te razlike mogle biti i te kako važne, nedostatak empirijske osnove za takvu vrstu istraživanja dovodi ga do zaključka da utjecaj rata na kriminalitet uopće nije pogodan teorijski problem niti je predmet empirijskog istraživanja.

Sumarno stoga možemo reći da nas studije ratnog i poslijeratnog kriminaliteta u različitim zemljama ne dovode do konačnih ni jedinstvenih zaključaka. Naime, studije ratnog kriminaliteta vrlo vjerojatno ne mogu se odmaknuti od jednostavnih deskriptivnih metoda s obzirom na veliki broj međusobno ovisnih socijalnih promjena koje se događaju tijekom većine ratova, a koje je teško izmjeriti i operacionalizirati za potrebe empirijskog istraživanja. Studije kriminaliteta u poslijeratnim razdobljima, iako je tu situacija već mnogo povoljnija, trpjele su do sada nedostatke vezane uz: (1) male uzorke ispitanika, često ograničene na jedan rat i jednu državu; (2) nedostatak kontrolnih skupina država koje nisu bile uključene u dotični rat; (3) različite tipove indikatora kriminaliteta koji mogu biti suspekti i stoga nekomparabilni; te (4) propust operacionalizacije karakteristika različitih oblika sudjelovanja države u ratu.

2.1. Cilj istraživanja

Unatoč pojavi ratova i etničkih konflikata, suvremena europska kriminologija nije se empirijski bavila ulogom rata u etiologiji delinkvencije mladih. S obzirom da novi teorijski i metodološki pristupi istraživanju kriminala, kao ni recentne transformacije u samom načinu vođenja ratova i brojne druge specifičnosti modernog vremena i društva ne dopuštaju oslanjanje na kriminološku literaturu koja se temelji na ratovima 18., 19., pa čak ni 20. stoljeća, od ovog istraživanja očekuje se da elaborira složene veze (materijalne, demografske, psihičke, socijalne itd.) koje čine strukturu korelacije između Domovinskog rata i delinkvencije mladih u Hrvatskoj i time da doprinos kriminologiji rata.

Posljednjih nekoliko godina u hrvatskoj je javnosti, pogotovo u medijima, prisutna percepcija eskalacije nasilja, kriminaliteta i ostalih oblika poremećaja u ponašanju mladih. Mladi se prikazuju opasnima i izvan kontrole, što se objašnjava kao posljedica rata. Takvo stanje negativno se odražava na odnose između mladih i društvenih autoriteta. Istodobno, radi se o tezama koje nisu znanstveno verificirane nego se temelje na parcijalnim iskustvima i pojedinačnim ekscenim slučajevima. Osnovni cilj ovoga rada je, stoga, da se utvrdi postoje li i ukoliko postoje, kakve su razlike u etiologiji i fenomenologiji delinkvencije mladih u Hrvatskoj prije, tijekom i nakon Domovinskog rata.

3. Delinkvencija mladih i ratna zbivanja u Hrvatskoj

3.1. Kretanje delinkvencije mladih

U 1991. godini verižni indeksi kretanja još pokazuju izrazitu smanjenost broja svih osumnjičenih mladih kao i mladih osumnjičenih zbog imovinskih kaznenih djela i kaznenih djela nasilja, da bi već u ratnoj 1992. godini došlo do **vrlo visokog porasta** broja svih osumnjičenih mladih (+77,5%), maloljetnika (+71,0%) i mladih punoljetnih osoba (+86,1), te svih mladih osumnjičenih zbog imovinskih kaznenih djela (+76,5%), maloljetnika (+72,0%), mladih punoljetnih osoba (85,7%), kao i svih mladih osumnjičenih zbog kaznenih djela nasilja (+21,9%), maloljetnika (+23,2%) i mladih punoljetnih osoba (+21,0%).

Nakon **daljnjeg porasta** broja osumnjičenih mladih u 1993. godini (+6,7%), slijedi neprekidni silazni trend kretanja broja osumnjičenih mladih sve do 1999. godine.

Unatoč porastu broja osumnjičenih mladih u 1999. godini (+14,0%) i u 2000. godini (+3,5%), u toj je godini u odnosu na ratnu 1993. godinu broj svih osumnjičenih mladih još uvijek **manji** za 39,8%, maloljetnika za 56,6% i mladih punoljetnika za 10,5%; broj svih mladih osumnjičenih za imovinska kaznena djela za 62,1%, maloljetnika za 65,0% i mladih punoljetnika za 56,3%; te broj svih mladih osumnjičenih za kaznena djela nasilja za 25,4%, maloljetnika za 30,2% i mladih punoljetnih osoba za 21,9%.

Na osnovi podataka MUP-a RH o broju i dobi osoba osumnjičenih za pojedine vrste kaznenih djela u sljedećim tablicama uspoređujemo delinkvenciju djece i maloljetnika (do 18 god.), mladih punoljetnih osoba (18 – 21 god.) i odraslih osoba (iznad 21. god.) između razdoblja prije, za vrijeme i nakon rata.

Za svako od navedenih razdoblja formirali smo trogodišnju masu osumnjičenih osoba te ih uspoređivali s obzirom na kretanje osumnjičenih osoba (verižni i bazični indeks), kao i po relativnom udjelu promatranih dobnih skupina (ap. i %) među svim počiniteljima promatranih kaznenih djela.

Predmetom razmatranja su počinitelji svih kaznenih djela, počinitelji imovinskih kaznenih djela i kaznenih djela s elementima nasilja.

Delinkvencija mladih - kretanje (apsolutni broj i verižni indeks)

Godina	Ukupno						Imovinska kaznena djela						Kaznena djela nasilja					
	Svi		do 18 g.		18 - 21 g.		Svi		do 18 g.		18 - 21 g.		Svi		do 18 g.		18 - 21 g.	
	ap.	ind.	ap.	ind.	ap.	ind.	ap.	ind.	ap.	ind.	ap.	ind.	ap.	ind.	ap.	ind.	ap.	ind.
1991	6143	82	3516	76	2627	92	4505	79	3040	77	1465	83	466	87	185	70	281	104
1992	10901	177	6011	171	4890	186	7950	174	5229	172	2721	186	568	122	228	123	340	121
1993	11630	107	7403	123	4227	86	7841	99	5239	100	2602	96	689	121	288	126	401	118
1994	8225	71	4636	63	3589	85	5628	72	3855	74	1773	68	779	114	351	122	428	107
1995	7734	94	4330	93	3404	95	5308	94	3669	95	1639	92	702	90	288	82	414	97
1996	7035	91	3611	83	3424	101	4327	82	2898	79	1429	87	588	83	241	84	347	84
1997	6229	88	3063	85	3166	92	3434	79	2302	79	1132	79	643	109	289	119	354	102
1998	5923	95	2943	96	2980	94	3044	89	2018	88	1026	91	504	78	220	76	284	80
1999	6760	114	3210	109	3550	119	3067	101	2046	101	1021	100	523	104	234	100	289	102
2000	6999	104	3215	100	3784	107	2972	97	1834	90	1138	111	514	98	201	86	313	108
2001	8423	120	4118	128	4305	114	3836	129	2429	132	1407	124	523	102	210	104	313	100
2000	7733	92	3511	85	4222	98	3286	86	2058	85	1228	87	670	128	245	117	425	136

3.2. Osumnjičeni za sva kaznena djela

Tijekom rata je broj osumnjičenih mladih u svim promatranim dobnim skupinama porastao znatno više nego što je porastao ukupan broj osumnjičenih osoba.

Kretanje svih osumnjičenih po dobi

Razdoblje		Svi	do 14 god.	14 - 16 god.	16 - 18 god.	18 - 21 god.	Ostali	do 18 god.	do 21 god.
		1987 - 1989	ap.	102731	4102	4151	5895	8913	79670
	ind.								
Za vrijeme rata 1992 - 1994	ap.	109114	4987	5802	7838	13902	76585	18627	32529
	ind.	106,2	121,6	139,8	133,0	156,0	96,1	131,7	141,1
1998 - 2000	ap.	81919	1447	2846	5142	10406	62078	9435	19841
	ind.	75,1	29,0	49,1	65,6	74,9	81,1	50,7	61,0
Bazični indeks		79,7	35,3	68,6	87,2	116,8	77,9	66,7	86,0

Nakon rata dolazi do **izrazite smanjenosti** broja osumnjičenih u promatranim dobnim skupinama mladih. Djece, mlađih maloljetnika i starijih maloljetnika osumnjičenih zbog nekog kaznenog djela u razdoblju nakon rata znatno je manje nego što ih je bilo u razdoblju prije rata.

Kretanje djece i maloljetnika osumnjičenih za sva kaznena djela
(ap., verižni i bazični indeks)

Razdoblje	Svi	Kaznena djela nasilja	Imovinska kaznena djela	Zloraba opojnih droga	Izazivanje prometne nesreće	Ostala kaznena djela	
1987 - 1989	14148	635	11279	32	532	1670	
1992 - 1994	ap.	18627	877	15118	156	534	1942
	ind.	131,7	138,1	134,0	487,5	100,4	116,3
1998 - 2000	ap.	9435	669	5645	1828	166	1127
	ind.	50,7	76,3	37,3	1171,8	31,1	58,0
Bazični indeks	66,7	105,4	50,0	5712,5	31,2	67,5	

U **ratnom razdoblju znatno je porastao** ukupan broj djece i maloljetnika osumnjičenih za počinjenje nekog kaznenog djela (+31,7%), a naročito za počinjenje kaznenog djela zlorabe opojnih droga (+387%), te kaznenih djela nasilja (+38,1%) i imovinskih kaznenih djela (+34,0%).

Osim pri kaznenom djelu zlorabe opojnih droga, kod ostalih promatranih kaznenih djela došlo je **nakon rata do nagle i velike smanjenosti** broja osumnjičene djece i maloljetnika. Unatoč tome je broj osumnjičene djece i maloljetnika koji su počinili kaznena djela nasilja i poslije rata još uvijek **nešto veći** (+5,4%) nego u razdoblju prije rata.

Snažan porast djece i maloljetnika osumnjičenih za kazneno djelo zlorabe opojnih droga u razdoblju **nakon rata** pretežno je posljedica kriminalizacije i samog posjedovanja droge sukladno kaznenom zakonu koji je stupio na snagu 1.1.1998. godine (čl. 173. st.1., K. Z.).

Udio (ap. i %) djece i maloljetnika osumnjičenih za sva kaznena djela

Razdoblje		Svi	Kaznena djela nasilja	Imovinska kaznena djela	Zloraba opojnih droga	Izazivanje prometne nesreće	Ostala kaznena djela
1987 - 1989	ap.	14148	635	11279	32	532	1670
	%	13,8	8,3	29,6	5,5	2,2	5,2
Za vrijeme rata 1992 - 1994	ap.	18627	877	15118	156	534	1942
	%	13,9	10,5	36,0	10,0	2,7	3,1
1998 - 2000	ap.	9435	669	5645	1828	166	1127
	%	11,5	9,5	29,3	12,7	2,3	3,3

U ratnom razdoblju nije povećan relativni udio djece i maloljetnika među svim osumnjičenim osobama, ali je **znatno povećan relativni udio** ove dobne skupine među svim osobama osumnjičenim za kaznena djela nasilja, za imovinska kaznena djela i za kazneno djelo zlorabe opojnih droga, što znači da je broj djece i maloljetnika kao počinitelja ovih kaznenih djela u ratnom razdoblju porastao znatno više nego ukupan broj počinitelja promatranih kaznenih djela.

U **poslijeratnom razdoblju smanjuje** se u odnosu na ratno i predratno razdoblje relativni udio djece i maloljetnika u ukupnom broju osumnjičenih osoba i među osobama osumnjičenim zbog imovinskih kaznenih djela, a samo u odnosu na **ratno razdoblje** i među osobama osumnjičenim za kaznena djela nasilja.

Kretanje mladih punoljetnih osoba osumnjičenih za sva kaznena djela (verižni i bazni indeks)

Razdoblje		Svi	Kaznena djela nasilja	Imovinska kaznena djela	Zloraba opojnih droga	Izazivanje prometne nesreće	Ostala kaznena djela
1987 - 1989		8913	678	4928	75	1842	1390
Za vrijeme rata 1992 - 1994	ap.	12706	991	6512	325	2104	2774
	ind.	142,6	146,2	132,1	433,3	114,2	199,6
1998 - 2000	ap.	10406	852	2856	4237	932	1529
	ind.	81,9	86,0	43,9	1303,7	44,3	55,1
Bazični indeks		116,8	125,7	58,0	5649,3	50,6	110,0

U **ratnom razdoblju** došlo je u odnosu na predratno razdoblje **do znatnog povećanja (+42,6%)** broja mladih punoljetnih počinitelja kaznenih djela. Povećanje uočavamo u svih promatranih pojavnih oblika delikventnog ponašanja,

naročito kod kaznenog djela zlorabe opojnih droga za čak (333,3%) i «ostalih» kaznenih djela za skoro 100%.

U razdoblju nakon rata bilježimo **nagli i veliki pad** broja presumptivnih počinitelja kaznenih djela u dobi od osamnaest do dvadeset jedne godine života, osim kod kaznenog djela zlorabe opojnih droga gdje je veliki porast posljedica kriminalizacije i samog posjedovanja droga (čl. 173. st. 1., K.Z.).

Najmanji pad broja osumnjičenih mlađih punoljetnih osoba primjećujemo kod kaznenih djela s elementima nasilja, tako da je nakon rata broj mlađih punoljetnih počinitelja tih kaznenih djela još uvijek (25,7%) veći nego što je bio u razdoblju prije rata. Ovaj podatak išao bi u prilog teze da ratna zbivanja jače i dulje utječu na sklonost mladih da se služe nasilničkim modelom u rješavanju međuljudskih odnosa.

Udio (ap. i %) mlađih punoljetnika osumnjičenih za sva kaznena djela

Razdoblje		Svi	Kaznena djela nasilja	Imovinska kaznena djela bez razbojništva i iznude	Zloraba opojnih droga	Izazivanje prometne nesreće	Ostala kaznena djela
1987 - 1989	ap.	8913	678	4928	75	1842	1390
	%	8,7	8,8	12,9	13,0	7,6	4,3
Za vrijeme rata 1992 - 1994	ap.	12706	991	6512	325	2104	2774
	%	9,5	11,9	15,5	20,8	10,7	4,4
1998 - 2000	ap.	10406	852	2856	4237	932	1529
	%	12,7	12,1	14,8	29,4	12,8	3,2

Relativni udio mlađih punoljetnih osoba među svim osumnjičenim osobama **povećao se u ratnom razdoblju** kod svih promatranih vrsta kaznenih djela, a povećanje se u nešto blažem obliku nastavilo i u poslijeratnom razdoblju.

3.3. Osumnjičeni za kaznena djela nasilja

Delikti **protiv života i tijela** počinjeni od maloljetnih osoba relativno su rjeđe izraz negativnog procesa razvoja ličnosti negoli je to kod nekih drugih kaznenih djela. Ovdje se najčešće radi o situacijskim deliktima kod kojih su afektivna napetost, preosjetljivost, naglost i izazvanost u stjecaju s psihičkom nestabilnošću, svojstveni toj dobi, imali znatnog udjela u nastajanju deliktne situacije i izvršenju kaznenog djela. Kada je pak počinjeni delikt protiv života i tijela proizašao iz smišljenog ili neprekinutog nasilničkog oblika ponašanja, obično je maloljetnik bio u skupini ili sudioništvu u kojem su mlađe punoljetne osobe imale glavnu ulogu. Tijekom kaznenog postupka vođenog prema maloljetnicima koji su nekog teško tjelesno ozlijedili, ili čak lišili života, često se možemo uvjeriti da su i oni sami bili iznenađeni posljedicom. U literaturi i na filmu junaci s kojima se maloljetnici identificiraju u pravilu primaju i zadaju teške udarce u glavu i druge

osjetljive predjele tijela, nakon čega padaju i odmah se dižu nastavljajući dalje aktivnost predviđenu knjigom snimanja. Rezulati dosadašnjih istraživanja provedenih u Hrvatskoj (Singer, Mikšaj-Todorović, 1993.) pokazuju da maloljetni počinitelji ubojstva, u pravilu, nisu posebno društveno opasne, patološke i na lišavanje života drugih osoba usmjerene ličnosti. Oni su slični bezbrojnim drugim maloljetnicima koji nikad u životu neće biti asocijalni, a kamoli delinkventni. Njihov čin samo se manjim dijelom može pripisati strukturi njihove ličnosti, a pretežito je posljedica slučajnog stjecaja okolnosti, među kojima i žrtva svojim ponašanjem također bitno pridonosi deliktnoj situaciji. Iznimno je rijetko među maloljetnicima naći ubojicu koji je djelo planirao pažljivo birajući žrtvu. Većina raznih pokušanih ili dovršenih ubojstava proizašla je zapravo iz međuljudskog nesporazuma i konflikta u stjecaju s utjecajem slučajnih čimbenika, dijelom ličnosti a dijelom sredine. Nerijetko je riječ o paničnim reakcijama na nepredvidivo stanje, o afektivnom ponašanju u kojem se isprepliću strah, taština i poniženje.

U analizi okolnosti izvršenja kaznenog djela ubojstva što su počinila djeca Goetting (1989.) utvrđuje da se većina tih delikata (56,5%) dogodila u kontekstu iznimno konfliktnih situacija bremenitih strahom i srdžbom, da je priličan udio (21,7%) bio samo faza koja se nadovezuje na neko drugo kazneno djelo, a isto toliko ih je počinjeno slučajno. Littmann, Potschulat i Szewczyk objavili su 1993. godine podatke detaljne analize 63 maloljetna počinitelja ubojstva s područja nekadašnje Istočne Njemačke. Rezultate toga svoga rada ti su autori usporedili s podacima koji se nalaze u postojećoj literaturi te su na taj način došli do određenih vrijednih konstatacija. Kao prvo, pokazalo se da je delikt ubojstva teško razumjeti samo na temelju podataka koji se nude u biografskoj anamnezi počinitelja, već je nužno uzeti u obzir interakciju između počinitelja i žrtve, kao i neke situacijske čimbenike (npr. konzumiranje alkohola).

U svakom slučaju, možemo konstatirati da za maloljetne počinitelje ubojstva postoji znatan znanstveno-forenzički interes te su te osobe često predmetom znanstvenih istraživanja i analiza.

Još početkom 19. stoljeća, belgijski društveni statističar Quetelet (prema Radinowicz, King, 1977.) upućivao je na vezu između dobne strukture i fenomenologije kriminaliteta. Prema njegovu mišljenju, sklonost prema nasilničkom kriminalitetu mora dosegnuti svoj maksimum onda kada su snaga i strast u kulminaciji, a um još nije dosegao dovoljnu kontrolu da bi gospodario nad njihovim kombiniranim utjecajima. Takva razmišljanja mogu osobito doći do izražaja kod nasilnih **seksualnih delikata** koje čine mladi. Naime, treba posebno imati na umu da se tu radi o osobama u dobi intenzivnog fizičkog sazrijevanja i većeg seksualnog nagona, koji je s jedne strane u raskoraku sa stupnjem socijalnog sazrijevanja, a s druge strane s raznovrsnim društvenim konvencijama koje, pogotovo u mjestima s izraženijim ruralnim obilježjima, znatno otežavaju legalno zadovoljavanje takvih potreba. Tako su Singer i Mikšaj - Todorović (1993.) ustanovili da maloljetnici rijetko čine kazneno djelo nasilne obljube nad posve nepoznatim osobama te da rijetko unaprijed planiraju takve deliktne situacije. U skladu s time su i stajališta Bahrena (1964.) i Kuhlinga (1965.) koji tvrde da seksualni delikt maloljetnika često nije izraz negativnog procesa razvoja ličnosti i nema negativnu prognozu daljnjeg razvoja.

Ipak, vrijedi upozoriti da istraživanja provedena metodom samoiskaza pokazuju da je broj slučajeva nasilnih seksualnih delikata maloljetnih osoba znatno veći negoli se to može zaključiti iz službenih statističkih podataka o kriminalitetu na nekom području. Tako, na primjer, Rapaport i Burkhart (1984.) dolaze do zaključka da je oko trećina studenata iz njihova uzorka sudjelovala u nasilnim seksualnim aktima, dok Muchlenard i Linton (1987.) dolaze do podatka da je polovica studenata muškog spola iz njihova uzorka tijekom adolescencije počinila barem jedan nasilni seksualni čin.

Verižni indeks nam pokazuje da je tokom rata došlo do **porasta** broja osumnjičenih svih promatranih dobnih skupina, a osobito mlađih maloljetnika (129,8%) te mlađih punoljetnih osoba (46,2%).

Osumnjičeni za kaznena djela nasilja po dobi

Razdoblje		Svi	do 14 god.	14 - 16 god.	16 - 18 god.	18 - 21 god.	Ostali	do 18 god.	do 21 god.
1987 - 1989	ap.	7672	68	104	463	678	6359	635	1313
	ind.								
Za vrijeme rata 1992 - 1994	ap.	8356	74	239	564	991	6488	877	1868
	ind.	108,9	108,8	229,8	121,8	146,2	102,0	138,1	142,3
1998 - 2000	ap.	7100	50	193	426	865	5566	669	1534
	ind.	85,0	67,6	80,8	75,5	87,3	85,8	76,3	82,1
Bazični indeks		92,5	73,5	185,6	92,0	127,6	87,5	105,4	116,8

Nakon rata bilježimo **znatnu smanjenost** broja osumnjičenih osoba, kako odraslih tako i mladih, u sve četiri promatrane dobne skupine. Unatoč tome je broj djece i maloljetnika (do 18 god) i broj svih mladih (do 21 god.) osumnjičenih za kaznena djela nasilja poslije rata još uvijek veći nego što je bio prije rata.

Kretanje djece i maloljetnika osumnjičenih za kaznena djela nasilja (ap., verižni i bazični indeks)

Razdoblje		Svi	Ubojstvo	Teška tjelesna ozljeda	Silovanje	Razbojništvo	Iskanda	Sprječavanje i napad na službenu osobu	Nasilničko ponašanje
1987 - 1989		635	28	257	52	135	23	17	123
Za vrijeme rata 1992 - 1994	ap.	877	53	301	27	193	24	45	234
	ind.	138,9	189,3	117,1	51,9	143,0	104,3	264,7	190,2
1998 - 2000	ap.	669	33	325	24	140	34	44	69
	ind.	76,3	62,3	108,0	88,9	72,5	141,7	97,8	29,5
Bazični indeks		105,4	117,9	126,5	46,2	103,7	147,8	258,8	56,1

U ratnom razdoblju znatno je porastao broj djece i maloljetnika osumnjičenih za počinjenje kaznenih djela nasilja, osim za kazneno djelo silovanja (-48,1%).

Do povećanja broja osumnjičenih osoba ove dobi osobito je došlo kod kaznenih djela sprječavanja službene osobe u vršenju službene radnje i napada na službenu osobu (+164,7%), nasilničkog ponašanja (+90,2%), ubojstva (+89,3%) i razbojništva (+43%).

Nakon rata bilježimo porast broja osumnjičenih ove dobne skupine samo kod kaznenih djela teške tjelesne ozljede (+8%) i iznude (+41,7), a u odnosu na razdoblje prije rata bilježimo porast (baz. ind.) kod svih promatranih kaznenih djela izuzev silovanja i nasilničkog ponašanja.

Udio (ap. i %) djece i maloljetnika osumnjičenih za kaznena djela nasilja

Razdoblje		Svi	Ubojstvo	Teška tjelesna ozljeda	Silovanje	Razbojništvo	Iznuda	Sprječavanje i napad na službenu osobu	Nasilničko ponašanje
1987 - 1989	ap.	635	28	257	52	135	23	17	635
	%	8,3	2,7	6,5	9,7	21,6	31,1	3,1	13,8
Za vrijeme rata 1992 - 1994	ap.	877	53	301	27	193	24	45	234
	%	10,5	3,6	8,8	8,7	20,0	11,7	3,8	29,1
1998 - 2000	ap.	669	33	325	24	140	34	44	69
	%	9,5	3,9	9,6	8,9	18,2	10,6	4,7	13,0

U ratnom razdoblju porastao je relativni udio djece i maloljetnika među počiniteljima svih delikata nasilja, te među počiniteljima kaznenog djela ubojstva, teške tjelesne ozljede, sprječavanja službene osobe u obavljanju službene radnje i napada na službenu osobu, a naročito među počiniteljima kaznenog djela nasilničkog ponašanja. Štoviše, porast relativnog udjela djece i maloljetnika nastavlja se i u razdoblju nakon rata, i to među osobama osumnjičenim za kaznena djela ubojstva, teške tjelesne ozljede te sprječavanje službene osobe u obavljanju službene radnje i napada na službenu osobu.

Kretanje mladih punoljetnih osoba osumnjičenih za kaznena djela nasilja (verižni i bazni indeks)

Razdoblje		Svi	Ubojstvo	Teška tjelesna ozljeda	Silovanje	Razbojništvo	Iznuda	Sprječavanje i napad na službenu osobu	Nasilničko ponašanje
1987 - 1989		678	47	288	66	94	5	36	142
Za vrijeme rata 1992 - 1994	ap.	991	117	346	51	158	17	157	145
	ind.	146,2	248,9	120,1	77,3	168,1	340,0	436,1	102,1
1998 - 2000	ap.	852	39	390	27	146	24	127	99
	ind.	86,0	33,3	112,7	52,9	92,4	141,2	80,9	68,3
Bazični indeks		125,7	83,0	135,4	40,9	155,3	480,0	352,8	69,7

U ratnom razdoblju znatno je porastao broj mladih punoljetnih osoba osumnjičenih za promatrana kaznena djela nasilja.

Osobito visok porast broja osumnjičenih mladih punoljetnika uočavamo kod kaznenih djela ubojstva (+148,9%), iznude (+240%), te sprječavanja službene osobe u obavljanju službene radnje i napada na službenu osobu (+336,1%).

Nakon rata i dalje bilježimo porast broja mladih punoljetnih osoba osumnjičenih za kaznena djela teške tjelesne ozljede (+12,7%) i iznude (+41,2%), ali i pad broja osoba osumnjičenih za kaznena djela ubojstva (-66,7%), silovanja (-47,1%), razbojništva (-7,6%), sprječavanja službene osobe u obavljanju službene radnje i napada na službenu osobu (- 19,1%) i nasilničkog ponašanja (-31,7%).

Bazični indeks pokazuje da u promatranom razdoblju nakon rata, koje započinje 1998. godine, dakle barem tri godine po okončanju ratnih zbivanja, nalazimo u odnosu na razdoblje prije rata porast broja mladih punoljetnih osoba osumnjičenih za kazneno djelo nasilja (+25,7%) te posebno za kazneno djelo teške tjelesne ozljede (+35,4%), razbojništva (+55,3%), iznude (380,0%) i sprječavanja službene osobe u obavljanju službene radnje i napada na službenu osobu (+352,8%).

Udio (ap. i %) mladih punoljetnika osumnjičenih za kaznena djela nasilja

Razdoblje	Svi	Ubojstvo	Teška tjelesna ozljeda	Silovanje	Razbojništvo	Iznuda	Sprječavanje i napad na službenu osobu	Nasilničko ponašanje	
1987 - 1989	ap.	678	47	288	66	94	5	36	142
	%	8,8	4,6	7,2	12,3	15,1	6,8	6,6	15,9
Za vrijeme rata 1992 - 1994	ap.	991	117	346	51	158	17	157	145
	%	11,9	7,9	10,2	16,3	16,4	8,3	13,3	18,0
1998 - 2000	ap.	852	39	390	27	146	24	127	99
	%	12,1	4,7	11,5	10,0	19,0	7,5	13,6	18,7

U ratnom razdoblju među osobama osumnjičenim za promatrana kaznena djela nasilja došlo je do porasta relativnog udjela počinitelja kaznenih djela u dobi od osamnaest do dvadeset jedne godine života, što je posljedica činjenice da je broj počinitelja delikata nasilja ove dobi u ratnom razdoblju porastao znatno više nego broj osumnjičenih osoba s navršenom dvadeset jednom godinom života.

Štoviše, i nakon rata bilježimo daljnji porast relativnog udjela mladih punoljetnih osoba među svim osobama osumnjičenim za kaznena djela teške tjelesne ozljede, razbojništva, nasilničkog ponašanja i sprječavanja službene osobe u obavljanju službene radnje i napada na službenu osobu.

Relativni udio osumnjičenih mladih punoljetnih osoba je u razdoblju nakon rata još uvijek veći nego što je bio u razdoblju prije rata, i to među osobama osumnjičenim za kazneno djelo teške tjelesne ozljede, razbojništva, iznude, sprječavanja službene osobe u obavljanju službene radnje i napada na službenu osobu te nasilničkog ponašanja.

3.4. Osumnjičeni za imovinska kaznena djela

Glavno fenomenološko obilježje maloljetničke delinkvencije sastoji se u dominaciji kaznenih djela **protiv imovine**. To je obilježje vremenska i prostorna konstanta: bez obzira na čimbenike vezane uz teritorij, kao i bez obzira na specifičnosti razdoblja, maloljetne osobe najčešće čine kažnjive radnje kojima prisvajaju ili oštećuju tuđe pokretne stvari. Stanje se čak ne mijenja niti tamo gdje dolazi do znatnog poboljšanja ekonomskih i socijalnih prilika te sveukupnog standarda stanovništva. To je, ipak, do izvjesne mjere i logično jer je poznato da protupravno pribavljanje imovinske koristi najčešće nije glavni motiv imovinskog delikta maloljetnika.

Pri procjeni imovinskih delikata mladih premalo se uzima u obzir da u njihovom pribavljanju protupravne imovinske koristi nije uvijek temeljni motiv počinjenog kaznenog djela. Praksa nas uči da mladi nerijetko čine imovinske delikte zbog želje za uzbudljivim doživljajima i želje za samopotvrđivanjem, stjecanjem odgovarajućeg statusa u sredini u kojoj se kreću i mnogim drugim motivima koji nisu ni u kakvoj izravnoj vezi sa željom za stjecanje predmeta i vrednota. Pogotovo počinjenje težih delikata protiv imovine ne mora nužno biti pokazatelj postojanja većeg intenziteta kriminalne volje i čimbenik negativne prognoze u daljnjem razvoju ličnosti kao što je to, u pravilu, u ostalih osoba. Provaljivanje zatvorenih prostora, uskakivanje u ograđene prostore, penjanje ili drukčije svladavanje nekih prepreka radi prisvajanja predmeta ili novca može katkad biti više izraz želje za pustolovinom nego izraz kriminalne volje usmjerene na prisvajanje nekog predmeta i uvećavanje vlastite imovine. Ne treba, naime, smetnuti s uma da život u urbanim sredinama pruža relativno malo mogućnost za samopotvrđivanje, doživljavanje uzbuđenja, stjecanje statusa itd. Sve je previše stereotipno, precizno raspoređeno i potvrđeno, ograničeno obvezama i konvencijama, pa jedan dan nalikuje na drugi. To je u očitoj neskladu s dinamikom razvoja mlade ličnosti i njenim nemirom koji proizlazi iz svih previranja svojstvenih kriznom razdoblju puberteta i adolescencije.

Udio imovinskih delikata u strukturi kriminaliteta mladih stalno raste, po ocjeni većine kriminologa, čak i u razdobljima znatnog poboljšanja gospodarske konjunktura, standarda i blagostanja. Sve se češće obrazlaže teza da za porast imovinskih delikata nisu toliko odlučujuće gospodarske prilike neke zemlje, već opći način razmišljanja i postojeća stremjenja. Ako je u nekom društvu jednostrana težnja za materijalnim blagostanjem iznad svega, a posjedovanje i bogatstvo sve izraženiji statusni simbol, tada će takva duhovna klima biti bitan poticaj za stjecanje materijalnih vrijednosti, ne samo legalnim nego i nelegalnim, pa i kriminalnim putem. Treba imati na umu i to da razdoblja gospodarskog napretka množinom i kvalitetom robe, višim, pa i luksuznim životnim standardom znače jači podražaj i veće iskušenje za one koji sve to vlastitim sredstvima sebi ne mogu priuštiti (Hellmer, 1969.). Na temelju podataka o strukturi kaznenih djela protiv imovine što su ih počinili mladi, možemo zaključiti da je najviše mladih počinilo kaznena djela teške krađe, u pravilu provaljivanjem u zatvorene prostore, slijede počinitelji krađa, sitnih krađa, u nezatnoj mjeri razbojništva, utaja i, napokon, počinitelji ostalih kaznenih djela.

Učestalost krađa u ukupnom kriminalitetu maloljetnih osoba najlakše se može objasniti jednostavnošću načina izvršenja i motivacije tog kriminalnog čina. Većina djece i maloljetnika prolaskom kroz određena krizna razvojna razdoblja odustaje od kriminalnih modela ponašanja. Ipak, krađe i teške krađe koje čine djeca i maloljetnici ne smiju se podcijeniti jer kriminološka i penološka praksa pokazuju da većina delinkvenata iz navike svoju kriminalnu karijeru započinje upravo krađama, i to prije osamnaeste, a često i prije četrnaeste godine života.

Osumnjičeni za imovinska kaznena djela po dobi

Razdoblje		Svi	do 14 god.	14 - 16 god.	16 - 18 god.	18 - 21 god.	Ostali	do 18 god.	do 21 god.
1987 - 1989	ap.	38816	3518	3544	4375	5027	22352	11437	16464
	ind.								
Za vrijeme rata 1992 - 1994	ap.	44536	4062	5077	6196	6687	22514	15335	22022
	ind.	114,7	115,5	143,3	141,6	133,0	100,7	134,1	133,8
1998 - 2000	ap.	20368	1227	2040	2552	3028	11521	5819	8847
	ind.	45,7	30,2	40,2	41,2	45,3	51,2	37,9	40,2
Bazični indeks		52,5	34,9	57,6	58,3	60,2	51,5	50,9	53,7

Tijekom rata porastao je broj mladih počinitelja imovinskih kaznenih djela svih dobnih skupina znatno više nego je porastao broj odraslih (0,7%) osoba osumnjičenih za ta kaznena djela.

Za vrijeme rata znatno je porastao broj djece i maloljetnika osumnjičenih za promatrana imovinska kaznena djela, osim za kazneno djelo krađe i oštećenja tuđe stvari.

Poslije rata jedino je porastao broj djece i maloljetnika osumnjičenih za kazneno djelo iznude (+41,7%), dakle djela s elementima nasilja, dok je kod ostalih imovinskih kaznenih djela zabilježen znatan pad broja osumnjičenih osoba.

Udio (ap. i %) mlađih punoljetnika osumnjičenih za imovinska kaznena djela

Razdoblje		Svi	Krađa	Teška krađa	Razbojništvo	Oštećenje tuđe stvari	Iznuda	Prikrivanje
1987 - 1989	ap.	5027	2195	2005	94	461	5	267
	%	13,0	11,6	15,1	15,1	15,4	6,8	9,1
Za vrijeme rata 1992 - 1994	ap.	6687	1425	4115	158	475	17	497
	%	15,5	13,7	16,9	16,4	16,8	8,3	11,3
1998 - 2000	ap.	3026	1132	1361	146	192	24	171
	%	14,9	13,0	17,6	19,0	11,6	7,5	14,8

Tijekom rata povećan je, a nakon rata znatno opao relativni udio djece i maloljetnika u ukupnom broju počinitelja imovinskih kaznenih djela, a posebno među počiniteljima kaznenog djela krađe. Štoviše, relativni udio djece i maloljetnika među svim počiniteljima kaznenih djela krađe, teške krađe, razbojništva i iznude je u razdoblju nakon rata niži nego prije rata.

Kretanje mladih punoljetnih osoba osumnjičenih za imovinska kaznena djela (verižni i bazni indeks)

Razdoblje	Svi	Krađa	Teška krađa	Razbojništvo	Oštećenje tuđe stvari	Iznuda	Prikrivanje	
1987 - 1989	5027	2195	2005	94	461	5	267	
Za vrijeme rata 1992 - 1994	ap.	6687	1425	4115	158	475	17	497
	ind.	133,0	64,9	205,2	168,1	103,0	340,0	186,1
1998 - 2000	ap.	4026	2132	1361	146	192	24	171
	ind.	45,3	149,6	33,1	92,4	40,4	141,2	34,4
Bazični indeks	60,2	97,1	67,9	155,3	41,6	480,0	64,0	

U ratnom razdoblju došlo je do **znatnog porasta** broja mladih punoljetnih osoba osumnjičenih za sva imovinska kaznena djela, osim za kazneno djelo krađe.

U razdoblju nakon rata do porasta broja osumnjičenih mladih punoljetnih osoba dolazi samo kod kaznenog djela krađe i iznude, dok kod ostalih promatranih imovinskih kaznenih djela primjećujemo znatan pad broja osumnjičenih osoba ove dobne skupine.

U razdoblju poslije rata nalazimo u odnosu na razdoblje prije rata znatan pad broja mladih punoljetnih osoba osumnjičenih zbog imovinskih kaznenih djela (-39,8%), posebno zbog kaznenog djela teške krađe (-32,1%), oštećenja tuđe stvari (-58,4%) i prikrivanja (-36%), ali i znatan porast mladih punoljetnih osoba osumnjičenih za kazneno djelo razbojništva (+55,3%) i iznude (380,0%).

Udio (ap. i %) mladih punoljetnika osumnjičenih za imovinska kaznena djela

Razdoblje	Svi	Krađa	Teška krađa	Razbojništvo	Oštećenje tuđe stvari	Iznuda	Prikrivanje	
1987 - 1989	ap.	5027	2195	2005	94	461	5	267
	%	13,0	11,6	15,1	15,1	15,4	6,8	9,1
Za vrijeme rata 1992 - 1994	ap.	6687	1425	4115	158	475	17	497
	%	15,5	13,7	16,9	16,4	16,8	8,3	11,3
1998 - 2000	ap.	3026	1132	1361	146	192	24	171
	%	14,9	13,0	17,6	19,0	11,6	7,5	14,8

U ratnom razdoblju povećao se relativni udio osumnjičenih mlađih punoljetnih osoba među svim osobama osumnjičenim za sva imovinska kaznena djela, kao i među osobama osumnjičenim za svako od promatranih imovinskih kaznenih djela.

Povećanje relativnog udjela mlađih punoljetnih osoba nastavlja se i u razdoblju nakon rata među osobama osumnjičenim za kazneno djelo teške krađe, razbojništva i prikrivanja.

Literatura

- Abbott, E. (1918). Crime and the War. *Journal of Criminal Law and Criminology* 9: 32-45.
- Abbott, E. (1927). The Civil War and the Crime Wave of 1865-1870. *Social Service Review* 1:212-34.
- Anderson, B. (1990). *Imagined Communities*, London: Verso.
- Archer, D., Gartner, R. (1984): *Violence and Crime in Cross-National Perspective*. New Haven: Yale University Press.
- Bonger, W.A. (1916). 1969. *Criminality and Economic Conditions*.. Boston: Little, Brown, and Company.
- Bromberg, W. (1943). The Effects of War and Crime. *American Sociological Review* 8:685-91
- Cajner-Mraovic, I., Stamatel, J.P. (2000). *Juvenile delinquency in Croatia: Trends of War, 'Americanization' or Globalization?* Review for Criminal Law and Practice, 7, 2; 505-540.
- Durkheim, E. (1957). *Professional Ethics and Civil Morals*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Emler, N., Reicher, S. (1995): *Adolescence and Delinquency*. Oxford: Blackwell.
- Engelbrecht, H.C. (1937). *Revolt Against War*. New York: Dodd, Mead.
- Exner, F. (1927). *Krieg und Kriminalität in Oesterreich*. Vienna: Holder-Pichler-Tempsky.
- Glueck, E.T. (1942). Wartime delinquency. *Journal of Criminal Law and Criminology* 33:119-35.
- Gurr, T.R. (1981). Historical trends in violent crimes: A critical review of evidence. In *Crime and Justice: An Annual Review of Research*, Vol. 3, ed. N. Morris and M. Tonry. Chicago: University of Chicago Press.
- Hamon, A. (1918). *Lessons of the World War*. Translated by B. Mall. London: Fisher Unwin.
- Hanawalt, B.A. (1979). *Crime and Conflict in English Communities, 1300-1348*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Holsti, K. (1996). *The State, War, and the State of War*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Ignatieff, M. (1994). *Blood and Belonging: Journeys Into the New Nationalism*, London: Vintage Books.

- Leipman, M. (1930). *Krieg und Kriminalität in Deutschland*. Stuttgart: Deutsche-Verlagsanstalt.
- Lunden, W. A. (1963). *War and Delinquency*. Ames, Iowa: The Art Press.
- Manheim, H. (1941). *War and Crime*, London: Watts & Co.
- Mestrović, S. (1993). *The Barbarian Temperament*, London: Routledge.
- Mestrović, S. (1996). *Genocide After Emotion*, London: Routledge.
- Nevins, A. (1924). *The American States During and After the Revolution*. New York: Macmillan.
- Reckless, W. C. (1942). The impact of war on crime, delinquency, and prostitution. *American Journal of Sociology* 48:378-86.
- Sellin, T. (1942). *War and Crime: A Research Memorandum*. New York: Social Science Research Council.
- Sorokin, P. (1928). *Contemporary Sociological Theories*. New York: Harper.
- Sutherland, E.H. (1943). Crime. In *American Society in Wartime*, ed. W.F. Ogburn, 185-206. Chicago: University of Chicago Press.
- Tanter, R. (1969). International war and domestic turmoil: Some contemporary evidence. In *The History of Violence in America*, ed. H. D. Graham and T. R. Gurr, 550-69. New York: Praeger.
- Von Hentig, H. (1947). *Crime: Causes and Conditions*. New York: McGraw-Hill.
- Winnicott, D.W. (1984). *Deprivation and Delinquency*. London: Routledge.

Summary*

THE WAR AND JUVENILE DELINQUENCY

The sample of overall number of juvenile delinquents who committed different types of offences, especially offences against property and violent offences, in the period before the war (1987 - 1989), during the war (1992 - 1994) and after the war (1998 - 2000) has been used to establish the correlation between the war and juvenile delinquency by using a descriptive - statistical analysis.

We compared the periods before, during and after the war with regards to the number of juvenile delinquents and their relative proportion to the overall number of perpetrators of all types of offences, to the overall number of all perpetrators of offences against property and all perpetrators of violent offences.

The analysis of statistical figures confirmed our assumptions that in the period during the war when compared with the period before the war there was a significant increase of the number of juvenile delinquents who committed:

* Translated by the Author.

- all types of offences, especially violent offences and offences against property; a relative proportion of juveniles regarding the number of persons suspected of committing these types of offences increased also;

- observed types of violent offences, except rape; a relative proportion of juveniles regarding the number of all perpetrators of these offences increased also;

- observed offences against property, except theft and criminal damage; a relative proportion of juveniles regarding the number of all perpetrators of these offences increased also.

Therefore, the comparative analysis of juvenile delinquency before, during and after the war leads to the conclusion that:

- the war caused significant increase of number of juvenile delinquents who committed all types of offences, especially violent offences;

- the increase of juvenile delinquents during the war was higher than the increase of number of adult perpetrators, which contributed to the significant increase of relative proportion of juveniles concerning the number of all perpetrators;

- the increase of number of juvenile delinquents who committed violent offences during the war was so high that, despite of significant decrease after the war, their number was still significantly higher than in the period before the war.

Key words: *war, juvenile delinquency.*

Zusammenfassung

KRIEG UND JUGENDELINQUENZ

An der Gesamtanzahl junger Delinquenten aller Straftaten besonders von Eigentumsdelikten und Gewaltdelikten in der Zeit vor (1987 – 1989), während (1992 – 1994) und nach dem Krieg (1998 – 2000) wurde versucht auf statistischer Ebene das Bestehen einer Verbindung zwischen Krieg und Jugenddelinquenz zu beweisen.

Zu diesem Zweck wurde die Zeit vor, während und nach dem Krieg hinsichtlich der Anzahl junger Delinquenten und ihrem relativen Anteil an der Gesamtzahl der Straftäter aller Delikte, aller Täter von Eigentumsdelikten sowie aller Täter von Gewaltdelikten verglichen.

Die Analyse der statistischen Tabellen hat gezeigt, dass in Übereinstimmung mit den Vorstellungen der Autoren die Zahl der jugendlichen Delinquenten zur Kriegszeit im Vergleich mit der Vorkriegszeit wesentlich angewachsen ist:

- bei allen Straftaten, besonders Gewaltdelikten und Eigentumsdelikten, ein relativer Anteil Jugendlicher bei allen Verdächtigten für die gleichen Delikte ;

- bei den betrachteten Arten der Gewaltdelikte, außer der Straftat Vergewaltigung, ein relativer Anteil von Jugendlichen;

- bei den betrachteten Eigentumsdelikten, außer der Straftat Diebstahl und Beschädigung fremden Eigentums ein relativer Anteil von Jugendlichen.

Demnach führt die vergleichende Analyse der Jugenddelinquenz vor, während und nach der Kriegszeit zu dem Schluss:

- dass das Kriegsgeschehen eine bedeutende Zunahme der jugendlichen Delinquenten bei allen Straftaten und besonders bei Gewaltdelikten hervorgerufen hat;
- dass das Anwachsen der Jugenddelinquenz zur Kriegszeit größer war als das der Delinquenz Erwachsener, was zu einem wesentlichen Anstieg des relativen Anteils von Jugendlichen unter allen Delinquenten führte;
- dass in der Zeit des Krieges die Anzahl der Jugendlichen, die einen Gewaltdelikt verübt haben, so sehr angewachsen ist, dass ihre Zahl trotz des Rückgangs in der Vorkriegszeit noch immer wesentlich höher war als in der Zeit vor dem Krieg.

Schlüsselwörter: *Krieg, Jugenddelinquenz.*

Sommario

GUERRA E DELINQUENZA DEI GIOVANI

È stato utilizzato il campione del numero complessivo di giovani autori che hanno commesso differenti tipi di illeciti penali, particolarmente reati contro la proprietà e reati di violenza, nel periodo precedente (1987-1989), concomitante (1992-1994) e successivo la guerra (1998-2000), per accertare la correlazione tra guerra e delinquenza dei giovani attraverso un'analisi statistica descrittiva.

Noi abbiamo comparato i periodi prima, durante e dopo la guerra con riferimento al numero di giovani delinquenti e la loro relativa proporzione sul numero totale degli autori di tutti i reati, sul numero globale degli autori di reati contro la proprietà e sul numero complessivo degli autori di reati di violenza.

L'analisi delle tavole statistiche conferma la nostra ipotesi che nel periodo durante la guerra in comparazione con il periodo prima della guerra c'è stato un significativo incremento del numero dei giovani autori:

- di tutti i reati, specialmente i reati di violenza e i reati contro la proprietà; è cresciuta anche la proporzione relativa di giovani sul numero di persone sospettate della commissione di tali tipi di reati;

- dei tipi di reati di violenza monitorati, ad eccezione delle violenze sessuali; è cresciuta anche la proporzione relativa dei giovani sul numero di tutti gli autori di tali reati;

- dei reati contro la proprietà monitorati, ad eccezione del furto e del danneggiamento; è cresciuta anche la proporzione relativa di giovani sul numero di tutti gli autori di tali reati.

Quindi l'analisi comparativa della delinquenza dei giovani prima, durante e dopo la guerra porta alla conclusione che:

- la guerra causò un significativo incremento del numero dei giovani delinquenti che commettevano tutti i tipi di reati, particolarmente i reati di violenza;

- l'aumento dei giovani delinquenti durante la guerra fu più alto che l'aumento del numero di delinquenti adulti, che contribuì al significativo incremento della proporzione relativa dei giovani sul numero di tutti i delinquenti;

– l'aumento del numero di giovani autori che commettevano reati di violenza durante la guerra fu così alto che nonostante una significativa diminuzione dopo la guerra il loro numero è ancora significativamente più alto che nel periodo precedente la guerra.

Parole chiave: guerra, delinquenza dei giovani.

SOCIJALNA SIGURNOST U SAVEZNOJ REPUBLICI NJEMAČKOJ S OSVRTOM NA SOCIJALNOPRAVNU INTEGRACIJU HRVATSKIH RADNIKA

Dr. sc. Vilim Herman, izvanredni profesor
Pravni fakultet Sveučilišta u Osijeku

UDK: 369(430)(497.5)
Ur.: 5. svibnja 2003.
Pr.: 3. lipnja 2003.
Pregledni znanstveni članak

Savezna Republika Njemačka jedna je od najvećih imigrantskih zemalja u Europi u kojoj među brojnom imigracijom znatno broćčano participiraju i hrvatski državljani. Pravni položaj stranih radnika glavninom je determiniran aspektima socijalne sigurnosti njihovih obitelji i njih samih. Odlika njemačkog pravnog sustava jesu brojni pravni instrumenti usmjereni na reguliranje socijalne sigurnosti stranih radnika, među kojima se osobito ističu bilateralni sporazumi. Autor stoga posebnu pozornost posvećuje analizi Ugovora o socijalnom osiguranju između Republike Hrvatske i Savezne Republike Njemačke kao najznačajnijeg pravnog instrumenta reguliranja problematike socijalne sigurnosti hrvatskih građana na radu u Njemačkoj.

Zamjetnu koordinaciju pravnih pravila vezanih uz problematiku socijalne sigurnosti karakterizira načelo teritorijalnosti bez obzira na državljanski status, čime je izražena opća primjena njemačkog prava socijalnog osiguranja na sve radnike koji rade na državnom teritoriju Savezne Republike Njemačkoj.

Ključne riječi: *socijalna sigurnost, strani radnici, koordinacija pravnih pravila, socijalno-pravna integracija i dr.*

Uvodno

Pored radnopravnih i statusno-pravnih aspekata života i rada stranih radnika u Saveznoj Republici Njemačkoj, njihov pravni položaj determiniran je značajnim aspektima njihove socijalne sigurnosti. Ona se u prvome redu odnosi kako na vrijeme njihova rada i boravka u zemlji rada, tako i na vrijeme dok privremeno ili stalno izbjivaju iz zemlje rada po ostvarivanju prava iz mirovinskog, odnosno invalidskog osiguranja.

Pravni instrumenti kojima je u Saveznoj Republici Njemačkoj regulirana socijalna sigurnost radnika i namještenika veoma su brojni, a evidentna su nastojanja za njihovom ujednačenošću i kodifikacijom. Zakonsko mirovinsko osiguranje uređeno je tako u posebnoj (šestoj – VI.) knjizi Socijalnog zakonika (*njem. Sechstes Buch*), pod nazivom Zakonsko mirovinsko osiguranje (*njem. Gesetzliche Rentenversicherung*), čiji je pročišćeni tekst objavljen 29. travnja 1997. godine (BGBl. I S. 968.).

Zamjetno je kako su u *Reichsversicherungsordnungu* (kratica RVO, *op. a.*), u tekstu iz 1982. godine sjedinjena tri zakona, kojima su do tada regulirana tri osnovna rizika radnika u radnom odnosu: Zakon o bolesničkom osiguranju, iz 1883. godine, Zakon o osiguranju od nesreće na poslu, iz 1884. godine te Zakon o mirovinskog osiguranju, iz 1889. godine.

Pravo socijalnog osiguranja u Njemačkoj počiva na načelu njegove opće primjene za sve uposlene na njemačkom državnom teritoriju, pa samim time i na strane radnike koji imaju stalno ili privremeno prebivalište u Saveznoj Republici Njemačkoj, čime je prihvaćeno načelo teritorijalnosti bez obzira na državlanski status osiguranika. Tako je člankom 30. *Socijalnog zakonika (Sozialgesetzbuch - SGB)*¹ utvrđeno da se njegove odredbe primjenjuju na “sve osobe, koje imaju uobičajeno prebivalište ili boravište na području njegove primjene”, a ograničenjem u stavku 2. istog članka da eventualne odredbe koje proizlaze iz međunarodnih ugovora ostaju netaknute.

Pravo socijalnog osiguranja u Saveznoj Republici Njemačkoj predstavlja samostalno pravno područje, koje se svrstava u javno pravo, za razliku od radnog posredovanja i osiguranja za slučaj nezaposlenosti koji spadaju u domenu radnog prava. Osim toga, u njemačkom pravu zamjetni su značajni naponi usmjereni na kreiranje jedinstvenog pravnog instrumenta koji bi predstavljao sveobuhvatno reguliranje odnosa u sferi socijalne sigurnosti u cjelini. Taj pravni instrument bio bi već spomenuti Socijalni zakonik. U tom pravcu naponi za kodifikacijom socijalnog prava u cjelini rezultirali su početnim, konkretnim rezultatima, pa su već dva dijela Socijalnog zakonika završena te stupila na snagu. Riječ je o prvoj knjizi Socijalnog zakonika “Opći dio” (*njem. Allgemeiner Teil*) i Prvoj glavi četvrte knjige “Zajedničke odredbe” (*njem. Gemeinsame Vorschriften*). Ostali zakoni, kao što su *Betriebsverfassungsgesetz* (kratica BetrVG, *op. a.*), Zakon o osiguranju namještenika (*njem. Angestelltenversicherungsgesetz*, kratica AVG, *op. a.*)² i već spomenuti *Reichsversicherungsordnung* (kratica RVO, *op. a.*), primjenjuju se kao posebni zakoni, odnosno kao “Poseban dio” Socijalnog zakonika.

Međutim, prije pomnije raščlambe problematike socijalne sigurnosti u pravnom sustavu Savezne Republike Njemačke potrebno je pomnije analizirati ulogu i djelatnosti Međunarodne organizacije rada (MOR) na ovom području.

¹ Sozialgesetzbuch - Allgemeine Teil - von 11. 12. 1975. (BGBl. IS. 2015), posljednji put izmijenjen Zakonom od 04. 11. 1982. (BGBl. IS. 1450).

² Angestelltenversicherungsgesetz - AVG, vom 28. 5. 1924. (RGBl. IS. 63), posljednji puta izmijenjen Zakonom od 4. 11. 1982. (BGBl. IS. 1450).

Djelovanje Međunarodne organizacije rada na području socijalne sigurnosti

Analiza socijalno-pravne integracije u oblasti socijalne sigurnosti, putem zaključivanja bilateralnih sporazuma koje je Njemačka zaključila s mnogim emigrantskim zemljama, ili kako ih neki zovu, zemljama regrutiranja, odnosno zemljama porijekla imigranata, zahtijeva prethodnu analizu djelovanja Međunarodne organizacije rada na predmetnom polju.

Nizom konvencija i preporuka MOR je kreirao brojne univerzalne standarde u području socijalne sigurnosti, koji predstavljaju minimume ispod kojih nacionalna, pa ni regionalna, rješenja ove problematike ne bi smjela ići.

U tom kontekstu potrebno je istaknuti temeljno i najvažnije djelo u području socijalne sigurnosti - Konvenciju 102 MOR-a o minimalnoj visini socijalnog osiguranja od 28. lipnja 1952. godine.³ U vrijeme donošenja Konvencija je imala izuzetno značenje zbog toga što je, njenim donošenjem i prikupljenim brojem ratifikacija potrebnih za njeno stupanje na snagu, pospješena daljnji razvitak tada još mladog socijalnog prava te afirmacija ove oblasti u nacionalnim rješenjima putem utvrđivanja njome osiguranih prava.

U početku svoje normativne djelatnosti, primarni predmet pažnje MOR-a bilo je donošenje konvencija iz oblasti zaštite na radu i zaštitnih propisa u području nezaposlenosti,⁴ čime se izravno željelo utjecati na tada zamjetnu recesiju u gospodarstvu. Nakon toga postupno su donošene konvencije i preporuke, kao preteče Konvencije broj 102. Riječ je o Konvenciji broj 17 o naknadama uslijed nesreće na radu, Konvencijama broj 24 i 25, o bolesničkom osiguranju, te Konvencijama broj 35-40, o osiguranju rizika mirovine i invalidnosti,⁵ kao i Preporuci broj 67, o garantiranju sredstava za egzistenciju te Preporuci broj 69, o zdravstvenoj njezi iz 1944. godine.

Donošenjem Konvencije broj 102, koja je zabilježila veliku podršku zemalja članica,⁶ utvrđeno je uporište koje svojim obuhvatom osiguravanja i sveobuhvatnošću reguliranja socijalnih rizika, uključivanjem posebnog dijela (XXI.) o ravnopravnosti radnika migranata s domaćim radnicima, postaje sinonimom socijalne sigurnosti te utvrđuje put kasnijem strukturnom i sadržajnom uređivanju predmetne materije među državama. Ipak, s obzirom da je riječ o

³ Konvenciju br. 102 MOR-a Savezna Republika Njemačka ratificirala je 1957. godine (BGBl. 1957. II. S. 1231).

⁴ Na primjer Konvencija MOR-a broj 2 o nezaposlenosti iz 1919. g., Konvencija MOR-a broj 8. o naknadi za nezaposlenost u slučaju gubitka zbog brodoloma iz 1920. godine, Konvencija MOR-a broj 9 o posredovanju u zapošljavanju mornara iz 1920. godine.

⁵ Sve navedene konvencije Njemačka je ratificirala. Težište i predmet reguliranja bilo je sadržajno i osobno proširenje zaštite u socijalnoj sferi s jasno izraženom težnjom sustavnom rješavanju i normativnom uređivanju socijalne sigurnosti.

⁶ Za Konvenciju su glasale 123 zemlje članice MOR-a, 32 su bile protiv, a 22 suzdržane. Neposredno nakon donošenja ratificirana je od 30 zemalja. Vidi Johnston, G. A, *The International Labour Organization*, London, 1970., str. 199.

rješavanju i normiranju prava iz oblasti socijalne sigurnosti samo u minimumu, razina zaštite koju pruža Konvencija nije zadovoljavala predstavnike u delegacijama.⁷ To je rezultiralo daljnjim raspravama, posebno u Komisiji eksperata MOR-a za socijalnu sigurnost, na čiji je prijedlog sukcesivno došlo do revidiranja ranije donesenih, predratnih konvencija u ovoj oblasti, čime je automatski za zemlje koje su ratificirale Konvenciju broj 102 ova prestala važiti u dijelovima koji su regulirani novim konvencijama.⁸ Na taj je način za SR Njemačku stupanjem na snagu *Konvencije broj 130, o liječničkoj njezi i novčanoj naknadi za slučaj bolesti* (od 25. 6. 1969. godine, a sukladno članku 36. stavku 1. te Konvencije, prestao važiti Dio III. Konvencije broj 102 (Novčana naknada za slučaj bolesti, *op. a.*) i Dio VI. (Davanja za slučaj nesreće na radu i profesionalne bolesti, *op. a.*), a stupanjem na snagu Konvencije broj 121, o davanjima za slučaj nesreće na radu i profesionalne bolesti, od 7. 7. 1964., sukladno članku 29. te Konvencije, Dio V. (Davanja za slučaj starosti), a Dio IX. (Davanja za slučaj invalidnosti) i Dio X. (Davanja članovima obitelji umrloga) stupanjem na snagu *Konvencije broj 128, o davanjima u slučaju invalidnosti i starosti te davanjima članovima obitelji umrloga*, od 29. 6. 1967. (sukladno članku 45. stavku 1. te Konvencije).

Djelovanje MOR-a na području socijalne sigurnosti i nastojanja za, koliko je to moguće u uvjetima univerzalnosti, stvaranjem pretpostavki te donošenjem konvencija i preporuka koje će imati koordinirajuću ulogu u uređivanju pravnih i socijalno-političkih pitanja, nije zapostavilo niti pitanja položaja radnika imigranata u kontekstu predmetne problematike. Pod koordinirajućom ulogom treba razumijevati obuhvat prava i konstrukcije instrumenata MOR-a na način koji zemljama članicama omogućuje međusobno reguliranje i utvrđivanje administrativno-pravne tehnike za neposrednu međusobnu primjenu. To osobito dolazi do izražaja uz odnosima među zemljama emigracije i imigracije radne snage.

Međutim, da bi u MOR-u sazrela konzistentnost s navedenim ciljem, bilo je potrebno prevladati osjetljivost zemalja članica u pogledu reguliranja socijalnih pitanja na univerzalnoj razini, koje bi posredno ili neposredno utjecalo na njihova nacionalna zakonodavna rješenja. Odras takvog rezoniranja zemalja članica, kada je riječ o socijalnoj sferi, bio je evidentan prilikom donošenja Konvencije broj 48, o očuvanju prava (radnika koji migriraju) iz osiguranja za slučaj iznemoglosti, starosti i smrti, iz 1935. godine. Iako je Konvenciju ratificiralo samo 8 zemalja

⁷ Primjerice SR Njemačka ratificirala je Konvenciju broj 102 sukladno članku 2. Konvencije, stavku a), točki ii), čime se obvezala na primjenu najmanje dijelova II., III., IV., V., VI., VII., VIII., IX. i X. Konvencije, u okviru kojih je najmanje jedan od dijelova IV., V., VI., IX. i X. Iz toga možemo zaključiti da SR Njemačka nije obvezna primjenjivati Dio XII, o ravnopravnosti radnika migranata.

⁸ Ovo stoga, jer je člankom 75. Konvencije broj 102. utvrđeno da "ukoliko neka konvencija, koja bude kasnije donesena, a odnosi se na predmet reguliranja ranije konvencije, odredbe ranije konvencije prestaju važiti za zemlje koje su ratificirale raniju konvenciju, od trenutka kada nova konvencija stupi za tog člana MOR-a na snagu".

članica, ali ne i Njemačka, njome je učinjen prvi pokušaj sveobuhvatnog koordiniranja među nacionalnim osiguranjima u području mirovinskog osiguranja, na način da se migrantima zaštite već stečena prava, odnosno da se očuvaju njihova prava u tijeku stjecanja. Problemi bi jamačno nastali u primjeni odredaba Konvencije u svezi sa zbrajanjem staža ostvarenog u zemljama koje su ratificirale Konvenciju, jer takav način zbrajanja staža u većini zemalja u to vrijeme nije bio predviđen nacionalnim zakonodavstvima. U tome treba tražiti i uzroke ovako malom broju ratifikacija ove Konvencije, jer ona pored pokušaja da uredi predmetna pitanja na način neposredne primjenjivosti, predstavlja u biti model ili uzorak kojim bi se uređivalo pitanja iz mirovinskog osiguranja glede stečenih prava i onih koja su u tijeku stjecanja.

Kako pokušaj Konvencijom broj 48 nije uspio, trebalo je proteći punih 27 godina da bi se 1962. godine donijela *Konvencija broj 118, o jednakom tretmanu na području socijalne sigurnosti radnika imigranata*.⁹ Za razliku od Konvencije broj 48, koju je ratificiralo 8 zemalja članica MOR-a, Konvenciju broj 118 ratificiralo je 35 zemalja članica. Unatoč tome ona nije naišla na širu, posebno ne praktičku, primjenu, i to zacijelo stoga što člankom 7. stavkom 1. poziva zemlje članice za koje je ona na snazi da, sukladno svojim nacionalnim propisima, međusobnim, posebnim sporazumima utvrde sistem osiguravanja stečenih prava i onih koja su u tijeku stjecanja. Zamjećujući pri tomu brojne probleme, administrativni Savjet MOR-a odlučuje 1979. godine osnovati Komisiju za socijalnu sigurnost radnika migranata sa zadatkom da Međunarodnom birou rada predloži novi dokument kojim će se dijelom revidirati, a dijelom formulirati novi tekst Konvencije broj 48. Novoizrađeni dokument bio je predmet rasprave na sjednici Međunarodnog biroa rada 1981. godine.¹⁰ Takav dokument, koji je usvojen kao Konvencija MOR-a broj 157, pod istim nazivom, predstavlja, bez sumnje, značajan napredak u osiguravanju prava radnicima migrantima od svih socijalnih rizika, koji su utvrđeni Konvencijom MOR-a broj 102, uključujući i rizik nezaposlenosti, a uređuje ih na način da se te norme dijelom mogu primijeniti neposredno, a dijelom upućuje i navodi načela i smjernice za međunarodnu koordinaciju različitih socijalnih uređenja (poredaka), što bi se detaljnije imalo regulirati bilateralnim sporazumima.¹¹

⁹ Konvencija MOR broj 118 od 28. 06. 1962. godine, ratificirana je od strane Savezne Republike Njemačke njenim Ratifikacijskim zakonom (BGBl. 1970. II. S. 802). Tim je Zakonom Njemačka akceptirala:

- liječničku njegu,
- novčanu naknadu za slučaj nezaposlenosti,
- davanja kod materinstva,
- davanja za slučaj nesreće na radu i profesionalnog oboljenja,
- davanja za slučaj nezaposlenosti.

¹⁰ Dokument pod naslovom "Garantiranje prava radnika migranata u području socijalne sigurnosti" razmatran je na 67. sjednici Međunarodnog biroa rada 1981. godine. Zapisnik objavljen u tomu VII. "Izvjestaji" (2).

¹¹ Usp. npr. članak 4. Konvencije broj 157.

Dopunjujuće i detaljnije, s prije svega pragmatičkog aspekta, odredbe Konvencije broj 157 razrađuje, 1983. godine donesena, Preporuka broj 167.¹² Imajući u vidu rješenja predviđena Konvencijom broj 157 i Preporukom broj 167, treba konstatirati da je po prvi put i normativno i praktički primjenjivo uređen specifični položaj radnika migranata u pogledu očuvanja i ostvarivanja prava na području socijalne sigurnosti. Vjerojatno u tome treba tražiti razloge što SR Njemačka, kao zemlja Zapadne Europe koja zapošljava najveći broj stranih radnika, nije ratificirala ovu Konvenciju.

Pojedini oblici socijalnog osiguranja u Saveznoj Republici Njemačkoj

A) Zdravstveno osiguranje (njem. Krankenversicherung)¹³

Obveznim zdravstvenim osiguranjem obuhvaćeni su svi zaposleni radnici. Ono se temelji na načelima solidarne zajednice i ima zadaću očuvanja zdravstvenog stanja osiguranika, njegova liječenja i izlječenja.¹⁴

Nosioci zdravstvenog osiguranja su tzv. Bolesničke blagajne (*njem. Krankenkasse*), koje su po svome pravnom statusu tijela javnoga prava, upravljana i organizirana po načelu samoupravljanja.¹⁵

Zdravstveno osiguranje podijeljeno je u više vrsta Bolesničkih blagajni, kako je to utvrđeno člankom 4. stavkom 2. SGB, Knjiga V.: na Opće mjesne bolesničke blagajne (*njem. Allgemeine Ortskrankenkasse*, kratica AOK, *op. a.*), Pogonske bolesničke blagajne (*njem. Betriebskrankenkasse*, kratica BKK, *op. a.*), koje mogu osnivati poslodavci pod uvjetom da zapošljavaju najmanje 450 zdravstveno osiguranih radnika, Obrtničke bolesničke blagajne (*njem. Innungskrankenkasse*, kratica IKK, *op. a.*).¹⁶

¹² U Prilogu I. Preporuci broj 167. , navedene su odredbe za zaključivanje dvostranih ili višestranih sporazuma, kojima se utvrđuje sadržaj odredbi i njihova tehnika provedbe, kolizijska pravila za potrebna razgraničenja pojedinih instituta u različitim zemljama, odredbe kojima se propisuje zbranjane staža, vremena nezaposlenosti i sl., a radi očuvanja stečenih prava i priznavanja istih u drugim zemljama sporazuma (u pogledu invalidnosti, starosti, obiteljskih davanja, davanja za zbrinjavanje članova obitelji migranata koji žive u zemlji porijekla i dr.).

¹³ Zdravstveno ili u prijevodu točnije bolesničko osiguranje (*njem. Krankenversicherung*) dijelom je uređeno ranijim RVO, a nakon donošenja SGB V. knjiga, 20. 12. 1988. godine (BGBl. IS. 2477), izmijenjen i dopunjen Zakonom od 6. 10. 1989. (BGBl. IS. 1822) i od 18. 12. 1989. godine (BGBl. IS. 2261), vrijedi navedeni SGB V. čiji dio nosi naziv Zakonsko zdravstveno osiguranje.

¹⁴ Članak 1. SGB V.

¹⁵ O načelu samoupravljanja u pogledu organizacijske strukture i izbornosti u organizacijska tijela bolesničkih blagajni detaljnije će biti riječi u dijelu kojim ćemo analizirati socijalnu sigurnost uposlenih temeljem bilateralnih sporazuma.

¹⁶ Postoje još i bolesničke blagajne rudara, organizirane na saveznoj razini, kao i dopunske bolesničke blagajne, koje predstavljaju subjekte privatnog prava u okviru tzv. dobrovoljnog osiguranja. S obzirom na temu ovoga rada, o njima će biti manje riječi.

Po osnovi osiguranja radnika osigurani su i bračni drug i djeca do 18 odnosno do 25 godine života ako nastavljaju redovno školovanje.

Zdravstvenim osiguranjem obuhvaćeni su čuvanje zdravlja, sprečavanje i rano otkrivanje bolesti, liječenje i njega, njega nemoćnih osoba, naknade plaće za vrijeme trajanja nesposobnosti za rad zbog bolesti,¹⁷ kao i troškovi pogreba. U navedeni opseg osiguranih slučajeva spada i nužna rehabilitacija potrebna za sprečavanje invalidnosti, otklona invalidnosti, sprečavanje nastupanja stanja nemoći ili potrebe za tuđom njegom i pomoći. Ako do nabrojanih slučajeva dođe kao posljedice nesreće na poslu ili profesionalnog oboljenja, nadležno je osiguranje za slučaj nesreće.

B) Osiguranje za slučaj nesreće (njem. *Unfallversicherung*)

Pod osiguranjem za slučaj nesreće podrazumijeva se, sukladno članku 537. RVO-a, nesreća na poslu, posljedice prouzročene profesionalnom bolesti te nesreća koja se osiguraniku dogodi na putu do ili s posla.

Člankom 8. stavkom 1. Konvencije MOR-a broj 121, iz 1964. godine, koju je ratificirala i Njemačka, utvrđena je obveza zemalja koje prihvate tu Konvenciju da zakonom propišu listu profesionalnih oboljenja, najmanje u opsegu koji odgovara listi profesionalnih bolesti navedenih u tabeli I. Konvencije. Točkom (b) Konvencije MOR-a broj 121, alternativno točki (a), dana je mogućnost članicama da u svoje zakonodavstvo unesu "samo" opću definiciju profesionalnih bolesti, koja bi bila dovoljno široka da obuhvati profesionalne bolesti navedene u tabeli I. Konvencije. Treća alternativa predviđena Konvencijom MOR broj 121 jest točka (c) istog članka, kojom članice zakonom mogu propisati listu profesionalnih bolesti, sukladno odredbi iz točke (a), koja bi se dopunila općim definicijama profesionalnih bolesti ili drugim odredbama koje bi omogućavale da se ustanovi profesionalno porijeklo bolesti, a koje nisu unijete u listu.

Za treću alternativu opredijelila se je i Njemačka, koja primjenjuje s tim u svezi mješoviti sistem, na način da utvrđuje listu profesionalnih bolesti koja se po potrebi dopunjava.¹⁸ Člankom 551. stavkom 2. RVO-a, dopušteno je nosiocima Osiguranja za slučaj nesreće da u individualnim slučajevima, i onda kada konkretna

¹⁷ Pravo na naknadu plaće za vrijeme nesposobnosti za rad uslijed bolesti nije utvrđeno zakonskim zdravstvenim osiguranjem (SGB V.), već je regulirano radnopravnim propisima, prije svega Zakonom o kontinuiranoj isplati plaće u slučaju bolesti (njem. *Gesetz über die Fortzahlung des Arbeitsentgelts im Krankheitsfalle*, skraćeni naziv Zakona – *Lohnfortzahlungsgesetz*, kratica LFZG, *op. a.*), od 27. 07. 1969. (BGBl. IS. 946), u tekstu Zakona od 10. 08. 1972. (BGBl. IS. 1433), posljednji puta izmijenjen Zakonom od 15. 12. 1979. (BGBl. IS. 2241). Člankom 1. LFZG, utvrđeno je da radnik ne gubi pravo na plaću u slučaju sprječivosti za rad uslijed bolesti za vrijeme do 6 tjedana u 12 mjeseci.

¹⁸ To spada u nadležnost Saveznog ministra za rad, a realizira se donošenjem Uredbe o profesionalnim bolestima (njem. *Berufskrankheiten Verordnung*), na što je Ministarstvo ovlašteno, člankom 551. st. 2. RVO.

bolest nije utvrđena uredbom kao profesionalna, obešteti odnosno tretira kao profesionalnu bolest. Nosioci Osiguranja za slučaj nesreće jesu tzv. *Strukovne zajednice* (njem. *Berufsgenossenschaften*, kratica BG, op. a.), koje su, kao što smo vidjeli, organizirane po granama djelatnosti. Osnivači i članovi BG-a su poduzeća i pogoni, koji se *ex lege*¹⁹, moraju učlaniti i uključiti u upravljanje tim zajednicama, ovisno o grani djelatnosti kojoj s obzirom na svoju djelatnost pripadaju.

Osigurani rizici su, kao što smo vidjeli, nesreće na radu u koje se ubrajaju i nesreće do kojih dođe na putu na posao ili s posla te profesionalne bolesti. Obveznici plaćanja doprinosa tom su osiguranju poslodavci, a visinu doprinosa utvrđuje Skupština BG.

C) *Mirovinsko i invalidsko osiguranje (njem. Rentenversicherung)*

Mirovinsko osiguranje uvedeno je u Njemačkoj još 1889. godine, ukazom cara Wilhelma I. o donošenju *Zakona o osiguranju za slučaj invalidnosti i starosti*, koji je stupio na snagu 1. siječnja 1891. godine.²⁰ Tada su osiguranjem bili obuhvaćeni i radnici i namještenici. Međutim, dvadeset godina kasnije, 1911. godine, odvojena su ta dva osiguranja, donošenjem posebnog zakona za namještenike (njem. *Angestelltenversicherungsgesetz*, kratica AV, op. a.).²¹

U pogledu mirovinskih prava između radnika i namještenika danas nema nikakvih kvalitativnih razlika, pa to odvajanje ima danas, s obzirom na prava iz mirovinskog i invalidskog osiguranja, samo povijesno značenje.

Mirovinskim i invalidskim osiguranjem u Njemačkoj su, prema važećim propisima, RVO i AV, utvrđena prava na starosnu mirovinu, tzv. mirovinu na određeno vrijeme, obiteljsku mirovinu i na invalidsku mirovinu po dvije osnove; invalidska mirovina zbog potpune nesposobnosti za rad (njem. *Erwerbsunfähigkeitsrente*) i invalidsku mirovinu zbog nesposobnosti obavljanja vlastitog zanimanja (njem. *Berufsunfähigkeitsrente*, kratica BU, op. a.), uz pretpostavku ispunjavanja uvjeta u oba slučaja invalidske mirovine (navršenog osiguranja od 60 mjeseci).

Minimalni standardi na području socijalne sigurnosti za gore navedene rizike (starost, invalidnost), primjereno su utvrđeni i Konvencijom MOR-a broj 102, iz 1952. godine, i Konvencijom MOR-a broj 128, iz 1967. godine, o davanjima za

¹⁹ Članak 708. RVO.

²⁰ Taj se zakon zasniva na Poslanici kancelara Bismarcka od 17. 11. 1881. godine pod nazivom Carska poslanica, koja se često u literaturi i naziva Magna Charta njemačkog socijalnog osiguranja. Na osnovu te poslanice, slijedom su carskim ukazima donošeni zakoni o bolesničkom osiguranju 15. 6. 1883., o osiguranju za slučaj nesreće, 6. 7. 1884. i o invalidskom i osiguranju za slučaj starosti, 22. 6. 1889. godine. Usp. Schimdbauer W., *Rentenversicherungsgesetze II*, Wilhelm Goldmann Verlag, München, 1969.

²¹ *Angestelltenversicherungsgesetz* von 20. 12. 1911., izmijenjen Zakonom od 28. 5. 1924. (RBG1. IS. 63), a u aktualnom tekstu zakonom od 4. 11. 1982. (BGBl. IS. 1450).

slučaj invalidnosti, starosti i porodičnim davanjima.²² Također i na regionalnoj razini, člankom 12. točkom 2. Europske socijalne povelje (kratica ESC, *op. a.*) utvrđena je obveza zemalja EEZ-a za poštivanjem normi kao minimalnih u području socijalne sigurnosti, odnosno da ni jedna od zemalja članica svojim zakonodavstvom ne može predvidjeti standarde ispod onih utvrđenih Poveljom, odnosno onih koji su utvrđeni Konvencijama MOR-a.

Organizacijska struktura funkcioniranja mirovinskog i invalidskog osiguranja slična je onoj u zdravstvenom osiguranju. Ovdje su nosioci osiguranja za radnike pokrajinski zavodi osiguranja (*njem. Landesversicherungsanstalten*, kratica LVA, *op. a.*), a za namještenike jedan centralni Savezni zavod osiguranja za namještenike (*njem. Bundesversicherungsanstalt für Angestellte*, kratica BfA, *op. a.*) sa sjedištem u Berlinu. I s LVA i s BfA upravlja se na samoupravnom načelu, što znači, da je najviše tijelo Skupština delegata (*njem. Vetreterversammlung*), koju sačinjavaju osiguranici i poslodavci s po 50% delegata, koja iz svojih redova bira predsjedništvo, sastavljeno po istom načelu. Mandat izabranim delegatima traje 6 godina.²³

D) Osiguranje za slučaj nezaposlenosti (*njem. Arbeitslosenversicherung*)

Osiguranje za slučaj nezaposlenosti spada u grupu obveznog osiguranja. Regulira ga AFG, čijim je člankom 168. propisana obveznost osiguranja za sve uposlene osobe, radnike, namještenike i učenike u privredi. Obveznici plaćanja doprinosa za slučaj nezaposlenosti su, sukladno članku 174. AFG,²⁴ radnici i poslodavci. Nositelj osiguranja je Savezni ured za rad (*njem. Bundesanstalt für Arbeit*, kratica BA, *op. a.*) sa sjedištem u Nürnbergu, čija je nadležnost i struktura organiziranosti propisana člancima 189. - 214. AFG-a. Nadzor nad radom BA provodi Savezni ministar za rad temeljem članka 224. AFG-a.

U Saveznoj Republici Njemačkoj prava iz osiguranja za slučaj nezaposlenosti kreću se u osnovnome u osiguranju materijalne egzistencije nezaposlenog radnika, a ogledaju se u isplaćivanju novčane naknade za nezaposlene (*njem. Arbeitslosengeld*) i novčane pomoći za nezaposlene (*njem. Arbeitslosenhilfe*). Pored tih davanja predviđeno je člankom 83. AFG-a, radnicima zaposlenim u građevinarstvu i pravo na isplatu naknade zbog nemogućnosti obavljanja građevinskih radova uslijed loših vremenskih prilika (*njem. Schlechtwettergeld*).

²² Utvrđivanja o minimalnim standardima u pogledu socijalne sigurnosti, kako su ona utvrđena Konvencijom MOR-a broj 102, prestala su za Njemačku važiti pristupanjem i ratifikacijom Konvencije broj 128, a u skladu sa člankom 75. Konvencije broj 102 i člankom 45. Konvencije broj 128, budući su ovom posljednjom, utvrđena povoljnija rješenja. Tako je člankom 15. stavkom 3. Konvencije broj 128 utvrđeno, za razliku od Konvencije broj 102, gdje te odredbe nema, da se starosna granica kod radnika koji obavljaju poslove štetne po zdravlje ima sniziti.

²³ Usp. članak 33., 35., 46., 50. i 52. SGB IV.

²⁴ Člankom 174. AFG utvrđena je obveza plaćanja doprinosa za osiguranje za slučaj nezaposlenosti u visini ukupno 4,30% od bruto plaće uposlenog, s tim da 2,15% plaća poslodavac.

Za sva ova prava, koja utvrđuje AFG, propisane su i pretpostavke koje moraju biti ispunjene, da bi se to pravo i ostvarilo. Za novčanu naknadu za nezaposlene, kao najčešći oblik korištenja prava, treba ispuniti sljedeće pretpostavke:

- da je radnik ostao bez posla (članak 100., AFG-a),
- da stoji na raspolaganju Uredu za rad (*njem. Arbeitsamt*, kratica AA, *op. a.*), čl. 100. i 103. AFG-a,
- da prihvaća eventualno ponuđeno odnosno posredovano novo radno mjesto koje odgovara njegovom obrazovanju i stručnim sposobnostima, kako je to propisano člankom 103. stavkom 1. točkom 2. AFG-a.

Vremensko trajanje prava na novčanu naknadu za nezaposlene određeno je člankom 106. AFG-a i iznosi prema stavku 1. istog članka 165 dana. Isplata novčane naknade produžuje se vremenski, s obzirom na trajanje zaposlenja odnosno trajanje obveze plaćanja doprinosa i godina starosti nezaposlenog radnika, kako je navedeno u sljedećoj tabeli:

Trajanje zaposlenja u danima	Godine starosti	Pravo na novčanu naknadu u danima
1	2	3
480		208
600		260
720		312
840	42	364
960	42	416
1080	42	468
1200	44	520
1320	44	572
1440	49	624
1560	49	676
1680	54	728
1800	54	780
1920	54	832

Izvor: Gagel, A., *Arbeitsförderungsgesetz*, 14. izd. DTV 1987., str. 65.

Visina novčane naknade utvrđena je člankom 111. AFG-a i kreće se od 63% do 68%, posljednje neto zarade nezaposlenog radnika. Koji postotak će u

konkretnom slučaju biti mjerodavan, ovisit će o broju članova domaćinstva koje korisnik prava uzdržava.

Glede odnosa zakonodavstva Savezne Republike Njemačke prema univerzalno utvrđenim minimalnim standardima davanja nezaposlenim radnicima treba konstatirati da su nacionalna rješenja, kako smo gore naveli, utvrdila više standarde od onih utvrđenih člankom 21., 22. i 23. Konvencije MOR-a broj 102, iz 1952. godine, kao i odgovarajućim regionalnom instrumentom, Europskim poretkom socijalne sigurnosti (*njem. Europäische Ordnung der Sozialen Sicherheit*, kratica EOSS, op. a.),²⁵ kojim je utvrđeno trajanje davanja za slučaj nezaposlenosti, i to Konvencijom MOR-a broj 102 do 13 odnosno 26 tjedana u okviru 12 mjeseci (članak 24. st. 1. t. a i b), te do 21 tjedan prema EOSS-u.

Socijalna sigurnost prema bilateralnom Ugovoru o socijalnom osiguranju između Republike Hrvatske i Savezne Republike Njemačke²⁶

Kao i drugi sporazumi o socijalnoj sigurnosti, koje je do sada zaključila Savezna Republika Njemačka, tako i ovaj predmetni obuhvaća samo najvažniju i striktno osnovnu jezgru međudržavne koordinacije i supsidijarne primjene dvaju pravnih sustava koji reguliraju područje socijalne sigurnosti. Njihova primjenjivost postiže se naknadno donesenim i zaključenim Završnim protokolima, Administrativnim sporazumima, Sporazumima za provedbu sporazuma i sl.

Kod njemačko - hrvatskog Ugovora o socijalnom osiguranju (*njem. Abkommen über Soziale Sicherheit*, u daljnjem tekstu Ugovor, op. a.) radi se, mogli bismo ustvrditi, o tzv. "potpunom" sporazumu. "Potpunom" stoga, što po svom sadržaju obuhvaća, kao što će se vidjeti, sve glavne rizike u tom području, za razliku od tzv. "nepotpunih" bilateralnih sporazuma koje je Njemačka zaključila s pojedinim državama, a u kojima su sadržani propisi mirovinskog osiguranja,²⁷ ili samo propisi iz mirovinskog osiguranja i osiguranja za slučaj nesreće,²⁸ ili pak oni u kojima u sporazumu nedostaju propisi iz područja zdravstvenog osiguranja i zdravstvene

²⁵ Europäische Ordnung der Sozialen Sicherheit - EOSS, od 16. 4. 1964. (BGB. II. 1970., S. 910,942).

²⁶ "Vlade Republike Hrvatske i Saveza Republike Njemačke razmijenile su Note 31. srpnja 1992. i 5. listopada 1992. godine, kojima su se sporazumjele da se ugovori o socijalnoj sigurnosti, zaključeni između SR Njemačke i bivše SFRJ primjenjuju i dalje, tako dugo dok obje strane ne dogovore što drugo". (BGBI. 1992. II. S. 1146). Sporazum o socijalnoj sigurnosti s bivšom SFRJ, zaključen je 12. 10. 1968., a za obje strane stupio je na snagu 1. 9. 1969. godine. Ratifikacijski zakon od 29. srpnja 1969. godine (BGBI. 1969. II. S. 1437).

²⁷ Takve je sporazuma SR Njemačka zaključila sa SAD, Kanadom i Lichtensteinom.

²⁸ Takvi su sporazumi zaključeni sa Poljskom i Izraelom.

zaštite.²⁹ Dakle, Ugovor kao “potpuni” sadrži propise i u skladu s člankom 2. odnosi se na njemačke pravne propise o:

a) osiguranju za slučaj bolesti, kao i zaštiti majki-radnica, ukoliko se radi o davanjima u novcu i naturi i

b) mirovinskom osiguranju radnika, mirovinskom osiguranju namještenika, mirovinskom osiguranju rudara i mirovinskom osiguranju tzv. bratskih blagajni.

Analiza Sporazuma upućuje da se on temelji na nekoliko osnovnih načela. Načelom teritorijalnosti eliminira se mogućnost različitog tretmana u primjeni propisa iz oblasti socijalnog osiguranja u odnosu na domaće radnike. Ovo načelo u skladu je i s ranije spomenutom Konvencijom MOR-a broj 118, iz 1962. godine, koja se, kao što je rečeno, odnosi na jednakost postupanja domaćih i stranih radnika u području socijalnog osiguranja. To je značajno i stoga što se njegovom dosljednom primjenom dolazi do ostvarivanja prava iz područja socijalne sigurnosti po osnovi rada, kako u zemlji rada, tako i u zemlji porijekla, a zasniva se na principu izjednačavanja teritorija dviju zemalja ugovornica. Drugim riječima, hrvatski radnik koji ostvari pravo na mirovinu u Njemačkoj može slijedom primjene ovog načela tako ostvarenu mirovinu odnosno pravo, koristiti u Republici Hrvatskoj. Ovo načelo, međutim, u pogledu instituta rehabilitacije nije potpuno provedeno u Sporazumu sa Saveznom Republikom Njemačkom.³⁰ Naime za pravo na davanje po osnovi rehabilitacije vrijedi princip isključivosti teritorija, što znači, da se pravo na davanje po toj osnovi gubi promjenom prebivališta s područja nositelja osiguranja koji bi bio dužan na davanje da je korisnik prava ostao na teritoriju njegova djelovanja. To konkretno znači da pravo na rehabilitaciju invalidima rada, s preostalom radnom sposobnosti ili bez nje, obuhvaća i davanja po navedenoj osnovi samo za vrijeme dok se nalaze na području Savezne Republike Njemačke. Povratkom u Republiku Hrvatsku, budući da obveza davanja u takvim slučajevima ne proizlazi iz Sporazuma, ta obveza prestaje, a prava ne temelju te osnove ne mogu se ostvariti u Hrvatskoj jer je osigurani slučaj nastao u Njemačkoj.

Načelom primjene zakonodavstva zemlje rada ostvaruje se opće prihvaćeno pravno stanovište da se na radnike zaposlene kod njemačkog poslodavca ili poslodavca stranca, pa i Hrvata, ako su registrirani po propisima o registraciji tvrtke po njemačkim propisima, primjenjuje zakonodavstvo Savezne Republike Njemačke. Iz toga proizlazi da su hrvatski radnici u toj zemlji obavezno osigurani po propisima te zemlje i to u području zdravstvenog, mirovinskog, invalidskog i drugih oblika socijalnog osiguranja iz rada i u svezi s radom.

Načelo zbrajanja razdoblja osiguranja navršenih u Saveznoj Republici Njemačkoj i Republici Hrvatskoj posebno je značajno za hrvatske radnike u Njemačkoj, s obzirom na to da je u Njemačkoj, kao što je to bilo slučaj i kod bivše federacije, u vrijeme kada je bio na snazi Osnovni zakon o mirovinskom i

²⁹ Takvi su npr. sporazumi, koje je Njemačka zaključila s Finskom, Tunisom i Marokom.

³⁰ Usp. članak 4. i članak 13. stavak 2. Sporazuma

invalidskom osiguranju, za ostvarivanje prava iz mirovinskog i invalidskog osiguranja potreban uvjet tzv. "gustoće staža". Primjenom tog načela i naši radnici koji su radili u Hrvatskoj prije njihova odlaska u Njemačku u pravilu lakše ispune ovaj uvjet gustoće staža, jer im se radni staž ostvaren u zemlji pribraja radnome stažu ostvarenom u Njemačkoj. Iz načela zbrajanja razdoblja osiguranja proizlazi i obveza utvrđivanja tzv. razmjernih dijelova mirovinskih prava na teret obiju zemalja ugovornica, svaka za "svoj" dio osiguranikovih razdoblja *pro rata temporis*.

S manje ili više odstupanja, navedena načela primijenjena su u gotovo svim sporazumima o socijalnoj sigurnosti, koja za predmet reguliranja imaju mirovinsko i invalidsko osiguranje.

A) Zdravstveno osiguranje (njem. *Krankenversicherung*)

Pravo na zdravstvenu zaštitu jedno je od elementarnih prava radnika i članova njihovih obitelji u sustavu socijalne sigurnosti. Ovo pravo, kao uostalom i druga prava u sferi socijalne sigurnosti, sastavni su elementi svih tzv. potpunih bilateralnih sporazuma o socijalnoj sigurnosti koje je zaključila Savezna Republika Njemačka.

Zdravstveno osiguranje, u okviru Sporazuma, stipulirano je tako da hrvatskim radnicima garantira korištenje tih prava, na način i u opsegu koji imaju i domaći radnici.

S obzirom na to da je zdravstveno osiguranje obvezno osiguranje, i hrvatski radnici su zdravstveno obvezno osigurani dok se nalaze u radnom odnosu ili dok su prijavljeni Uredu za rad kao nezaposleni radnici. Uz njih su, prema pozitivnim propisima u sferi zdravstvenog osiguranja, osigurani i uzdržavani članovi njihovih obitelji, djeca i supružnici.³¹

Zdravstveno osiguranje, obuhvaćeno je u Sporazumu člancima 12. - 18. Glave prve. Tim je odredbama prihvaćeno načelo zbrajanja perioda osiguranja radi stjecanja prava i opsega korištenja tih prava u sferi zdravstvenog osiguranja. U tu je svrhu sačinjen, uz suglasnost obiju ugovornih strana, jedinstveni obrazac HR 2, kojim nositelj osiguranja jedne države ugovornice traži od nositelja osiguranja u drugoj državi ugovornici relevantne podatke o ranijim periodima osiguranja, ako je to neophodno za ostvarivanje konkretnog prava.

Davanja u naravi, u smislu Sporazuma, njihova realizacija i trajanje, utvrđuje se u skladu s propisima državne ugovornice, na čiji teret takva davanja u naravi padaju. Međutim, način pružanja zaštite i njihov opseg određuju se prema propisima države ugovornice koja pruža zdravstvenu zaštitu u ime i za račun druge države ugovornice.

Na način kako je razmotreno, prava iz zdravstvenog osiguranja, prema bilateralnom Sporazumu, mogu se nesmetano koristiti i za vrijeme privremenog

³¹ Usp. članak 10. SGB V.

boravka osiguranika jedne države ugovornice na teritoriju druge zemlje ugovornice, čime je došlo do primjene načela jedinstva teritorija. Preduvjet za primjenu tog načela jest pisani dokaz o statusu osiguranika druge države ugovornice, za koji je predviđen jedinstveni dvojezični obrazac HR 6.

Pružanje zdravstvene zaštite za vrijeme privremenog boravka osiguranika jedne države ugovornice na teritoriju druge države ugovornice svodi se samo na nužnu zdravstvenu zaštitu, tzv. primarnu zdravstvenu zaštitu, a samo iznimno, i uz prethodnu suglasnost nosioca osiguranja, na čiji teret se ta zaštita pruža, liječenje može biti prošireno i na sekundarnu zdravstvenu zaštitu.³² Ovu suglasnost nositelj osiguranja daje na jedinstvenom dvojezičnom obrascu HR 5.

U cjelini uzevši, Sporazumom je predviđena i garantirana cjelokupna zdravstvena zaštita radnika i članova njegove obitelji. Ona obuhvaća davanja u naravi svih vidova liječenja, uključujući i stacionarno liječenje, zubnu protetiku i pomagala, okulističko liječenje i pomagala te davanja u naravi za slučaj materinstva.

Novčana davanja su Sporazumom ograničena samo na osiguranika, ali ne i na uzdržavane članove obitelji, što je i razumljivo, jer u slučaju potrebe za zdravstvenom zaštitom oni nemaju gubitak redovne zarade koja se radniku nadoknađuje iz sredstava zdravstvenog osiguranja kao naknada za izgubljenom zaradom zbog nemogućnosti obavljanja posla. Radnik ima pravo na isplatu svoje uobičajene zarade od strane poslodavca do 6 tjedana odsutnosti s rada zbog bolovanja. Tijekom 6 tjedana miruju prava radnika na naknadu zarade od strane nosioca zdravstvenog osiguranja, za što je uvijek mjesno nadležna bolesnička blagajna prema mjestu rada - AOK (članak SGB V.).

Slijedom toga proizlazi da naknadu zarade zbog bolesti isplaćuje poslodavac na svoj teret, u skladu s člankom 1. *Lohnfortzahlungsgesetz* (LFZG), dok AOK, u prvih 6 tjedana nastupa supsidijarno za slučaj da poslodavac zbog bilo kojih razloga ne izvrši svoju zakonsku obvezu prema radniku, a koja proizlazi, kao što smo rekli, iz članka 1. LFZG-a.

Pojedinim tarifnim ugovorima utvrđeno je pravo određenim kategorijama radnika duže vremensko plaćanje redovne zarade za slučaj bolesti. Tako je člankom 11. stavkom 4. Tarifnog ugovora za radnike metalske industrije Bavorske,³³ ugovoreno pravo na plaćanje zarade na teret poslodavca do 8 tjedana za one radnike koji su u pogonu zaposleni više od 5 godina, a do 13 tjedana za radnike koji su u pogonu zaposleni više od 10 godina.

Pored odredaba o zdravstvenom osiguranju u Sporazumu je, u cilju nesmetanog odvijanja i pružanja ugovorene zdravstvene zaštite svih oblika između dviju država ugovornica, zaključen i Sporazum tijela za vezu, a u svezi s postupkom za davanje u naravi te o paušalnom obračunu troškova za članove obitelji korisnika mirovina

³² Usp. Uputu broj 1. za primjenu Sporazuma o socijalnoj sigurnosti, str. 14.

³³ Manteltarifvertrag für die gewerblichen Arbeitnehmer der bayerischen Metalindustrie, od 1. 12. 1973. u tekstu od 10. 8. 1987. Stanje od 1. 4. 1988. godine.

i podnosioca zahtjeva za mirovinu koji prebivaju u Hrvatskoj, a imaju pravo kod njemačkih bolesničkih blagajni.³⁴

Tim je Sporazumom tijela za vezu utvrđen postupak prijavljivanja članova obitelji, kao i metode izračunavanja paušalnih iznosa, čime je bitno pojednostavljen inače kompliciran način plaćanja pruženih zdravstvenih usluga i prebijanja troškova između dvije države ugovornice. Ovo je tim značajnije jer je materijalna osnova zdravstvenog osiguranja i službi zdravstvene zaštite bitna pretpostavka za efikasnu i kvalitetnu zdravstvenu zaštitu osiguranika obiju zemalja ugovornica, što je uostalom i krajnji cilj zaključivanja predmetnog Sporazuma.

B) Osiguranje za slučaj nesreće na poslu i profesionalne bolesti ***(njem. Unfallversicherung)***

Pored zdravstvenog osiguranja i osiguranje za slučaj nesreće na poslu i profesionalne bolesti od posebnog je značenja za radnike u radnom odnosu, jer se tom granom osiguranja izravno i neposredno zaštićuje njihova radna sposobnost i mogućnost ostvarivanja sredstava za egzistenciju dok se nalaze na radu u Saveznoj Republici Njemačkoj.

Za sve strane radnike, pa tako i za hrvatske građane, osiguranje za slučaj nesreće na poslu ima pored uobičajenih i posebno opravdanje i svrhu, te samim time i adekvatan značaj. Naime, strani radnici općenito pretežno su zaposleni na slabije plaćenim poslovima. Ti su poslovi, po svojoj prirodi, u pravilu teži, po zdravlje štetni, fizički naporniji, pa je samim time i vjerojatnost nastupanja nesreća na poslu i profesionalnih oboljenja, objektivno veća i izraženija.

Njemačka istraživanja pokazala su³⁵, da 16,5% radnika iz Hrvatske rade kao nekvalificirani, 13,2% kao priučeni radnici, 28,8% kao kvalificirani radnici, 1,8% kao namještenici i 0,6% radi na poslovima ostalih stručnih kvalifikacija. Kad se tome dodaju nepovoljne okolnosti s aspekta zaštite na radu zbog nedovoljnog poznavanja jezika, zbog čega je bitno smanjena mogućnost praćenja propisa i uputa iz te oblasti, pa samim time i nepridržavanje tih preventivno-zaštitnih mjera, vjerojatnost da će se dogoditi nesreća na poslu je evidentna. Zbog tih razloga odredbe Sporazuma koje hrvatskim radnicima garantiraju ublažavanje posljedica eventualnih nesreća na radu, u naravi i materijalno, poprimaju značajno obilježje.

Osiguranje za slučaj nesreće na poslu regulirano je u Sporazumu odredbama članaka 19. - 24. u Glavi 2. Prema tim odredbama obveznik davanja je onaj nositelj

³⁴ Sporazum tijela za vezu u zdravstvenom osiguranju, o postupku za obračun troškova zdravstvene zaštite, nije objavljen u službenim glasilima dviju zemalja, a zaključen je s bivšom državom 10. 12. 1976. u Boon-Bad Godesbergu, te se obračun prema njemu obavlja od 1. 1. 1977. Za troškove nastale našim državljanima u razdoblju 1969. - 1976. odnosno do 1975., člankom 30. Sporazuma utvrđen je poseban postupak obračunavanja.

³⁵ Mehrländer, U., *Soziale Aspekte der Ausländerbeschäftigung, Schriftenreihe des Forschungsinstitut der Friedrich - Ebert - Stiftung, Band 103, Verlag Neue Gesellschaft GmbH, Bonn, str. 79.*

osiguranja na čijem se području dogodila nesreća. S obzirom na to da se radi o nesrećama na poslu, za hrvatske radnike to je u pravilu njemački nositelj osiguranja, pa se slijedom toga u kurativnom dijelu saniranja posljedica nesreće primjenjuju i njemački propisi. To su odredbe RVO-a od članka 537. do 1225., ovisno o tome o kojem se davanju u konkretnom slučaju radi. Primjena tih propisa i odredaba u Saveznoj Republici Njemačkoj određena je člankom 2. stavkom 2. točkom b. Sporazuma.

Prava iz osiguranja za slučaj nesreće na poslu i profesionalne bolesti taksativno su navedena u članku 547. RVO-a, prema kojem je nositelj osiguranja nadležan za provođenje tog osiguranja dužan osigurati osobito pravo na liječenje, materijalnu naknadu za vrijeme tog liječenja, ortopedska i druga pomagala, profesionalnu rehabilitaciju, naknadu za pretrpljenu štetu, utvrđivanje i isplatu invalidske mirovine po toj osnovi, a za slučaj smrti osiguranika, kao posljedicu nesreće na poslu ili profesionalne bolesti, i mirovinu članovima njegove uzdržavane obitelji.

Za socijalnu sigurnost radnika s aspekta njenog dugoročnog djelovanja značajna je odredba članka 24. Sporazuma, kojom se isključuje institut otpremnine za slučaj kad unesrećeni radnik ima prema Ugovoru i nacionalnim propisima pravo na mirovinu. Prekvalifikacija mirovine u jednokratnu otpremninu moguća je prema članku 24. stavku 2. Ugovora samo i jedino na izričit zahtjev nosioca prava.

Sporazumom je prilično neadekvatno riješeno pitanje ostvarivanja prava na profesionalnu rehabilitaciju. Naime, kao što smo već istaknuli, njime je prihvaćeno načelo da se u slučaju kad je propisima obiju zemalja ugovornica utvrđeno pravo na invalidninu, ono se realizira na osnovi propisa zemlje u kojoj je radnik imao prebivalište u vrijeme kad nastupi nesreća na poslu. Slijedom toga, napusti li radnik teritorij Njemačke nakon što je doživio nesreću na poslu ili tijekom postupka rehabilitacije, gubi sva prava s naslova profesionalne rehabilitacije, kao i pravo na novčanu naknadu koju je do tada primao. U Republici Hrvatskoj pak to pravo ne može ostvariti jer se je nesreća dogodila u Njemačkoj, te radnik ostaje bez ikakve prirodne i materijalne zaštite.

Najzad treba istaknuti da u ovoj grani socijalnog osiguranja kod invalidske mirovine koja se ostvaruje zbog nastale nesposobnosti za rad kao posljedice nesreće na poslu, ne dolazi do izražaja primjena načela *pro rata temporis*, budući da na stjecanje prava na invalidsku mirovinu ne utječe dužina radnog odnosno mirovinskog staža.

U pogledu mogućih rješenja utvrđivanja prava i njihova ostvarivanja Sporazum u potpunosti slijedi intencije Konvencije MOR-a broj 19, iz 1925. godine, o jednakom tretmanu stranih i domaćih radnika s obzirom na obeštećenje nesretnih slučajeva pri radu.

C) Mirovinsko i invalidsko osiguranje

Mirovinsko i invalidsko osiguranje naših radnika na radu u Saveznoj Republici Njemačkoj odiše značajkama njihove ukupne socijalne sigurnosti. Rješenja glede ostvarivanja prava i njihova očuvanja po povratku u Domovinu prema Sporazumu

temelje se na konvencijama i preporukama MOR-a koje su obje zemlje prihvatile i ratificirale. Bilateralnim sporazumima ova se prava detaljnije razrađuju s ciljem njihova efikasnija ostvarivanja, ili se pak ugovaraju upućujuće odredbe na nacionalno zakonodavstvo kako bi se postigla povoljnija rješenja i efikasnija zaštita u sferi socijalne sigurnosti vlastitih državljana.

Iz tog se može izvući zaključak da multilateralne konvencije MOR-a predviđaju osiguravanje prava u minimumu, a bilateralnim sporazumima nastoji se, kao što smo vidjeli, osigurati veći opseg prava i detaljnije propisati način njihova ostvarivanja.

U konkretnom slučaju došla su do izražaja takva rješenja kojima se odredbe nacionalnog zakonodavstva u oblasti mirovinskog i invalidskog osiguranja međusobno povezuju odnosno dopunjuju s ciljem utvrđivanja principima na kojima se imaju primijeniti zakonodavstva Republike Hrvatske i SR Njemačke u postupku njihova ostvarivanja. Drugim riječima to znači da se u postupku ostvarivanja prava Sporazumom određuje način na koji će se osigurati (sačuvati) i ostvariti prava ostvarena u jednoj zemlji ugovornici prema njenom zakonodavstvu, dok osiguranik istodobno boravi u drugoj zemlji ugovornici, a pri tom vodeći računa o prihvaćenim načelima na kojima se zasnivaju bilateralni sporazumi o socijalnoj sigurnosti koje su države ugovornice prethodno zaključile.

Kako njemačko zakonodavstvo u oblasti mirovinskog i invalidskog osiguranja, za vrijeme boravka i rada radnika iz Hrvatske u Njemačkoj ne pravi razliku u primjeni tog zakonodavstva između svojih osiguranika njemačkih državljana i osiguranika s hrvatskim državljanstvom, načelo izjednačavanja relevantno je samo s aspekta dobrovoljnog osiguranja kod njemačkog nosioca osiguranja, koje hrvatski radnik može zaključiti po povratku u Hrvatsku. Međutim, mogućnost dobrovoljnog osiguranja nije predviđena Sporazumom, već proizlazi iz njemačkog internog zakonodavstva. Naime, Sporazumom nije bilo moguće urediti odnosno pitanje iz razloga inkompatibiliteta njemačkih i hrvatskih propisa mirovinskog i invalidskog osiguranja u tom pogledu. Zakonom o mirovinskom i invalidskom osiguranju - MIO³⁶ predviđena je vrlo restriktivno uređena mogućnost produženog osiguranja, kao što je to i s njemačkim propisima u toj oblasti.³⁷

U pogledu načela teritorijalnosti, članak 4. stavak 1. Sporazuma sadrži iznimno značajne odredbe o izjednačavanju teritorija u vezi s ostvarivanjem osiguranikovih prava. Prema tim odredbama mirovine ostvarene za period osiguranja navršen u Njemačkoj isplaćuje njemački nositelj osiguranja neposredno korisniku ostvarenih prava, koji uobičajeno živi na teritoriju Republike Hrvatske.

Načelo teritorijalnosti utječe i na obveznost osiguranja prema propisima zemlje rada, bez obzira na državljanski status radnika i poslodavca. Ovo vrijedi, u skladu s člankom 6. Sporazuma, i onda "ako se poslodavac nalazi na teritoriju suvereniteta druge države ugovornice", osiguran prema pravnim propisima države zaposlenja.

³⁶ Zakon o mirovinskom i invalidskom osiguranju (NN. br. 26/83. od 30. 6. 1983.)

³⁷ Usporedi članak 1233. stavak 1. RVO

Od tog načela postoje iznimke, prema članku 7. Sporazuma,³⁸ za "izaslane", tzv. detaširane radnike, koje upućuju naša poduzeća radi izvođenja investicijskih radova u SR Njemačkoj. Za njih i dalje vrijede propisi Republike Hrvatske kao i za hrvatske državljane zaposlene u prometnim poduzećima (članak 8. Sporazuma), za koje su mjerodavni propisi prema sjedištu poduzeća, te za posade naših brodova, za koje su mjerodavni propisi zastave broda (članak 8. Sporazuma), kao i za zaposlene u našim diplomatskim i konzularnim predstavništvima u Saveznoj Republici Njemačkoj (članak 9. Sporazuma).

D) Mirovinsko osiguranje za slučaj starosti i smrti

Sporazumom nisu predviđena nikakva nova prava iz mirovinskog osiguranja, niti su mijenjane pretpostavke za ostvarivanje tih prava u bilo kojoj od država ugovornica. Ostaje dakle princip odvojene realizacije stečenih prava, prema njemačkom i prema hrvatskom zakonodavstvu. To znači da se za razdoblja osiguranja u SR Njemačkoj isplaćuje korisniku njemačka mirovina, a za razdoblja navršena u Hrvatskoj hrvatska mirovina, uz uvjet ispunjavanja pretpostavki prema odnosnim propisima.

Odredbama članaka 25. - 27. Sporazuma utvrđena je regulativa prema kojoj se zbrajaju periodi osiguranja navršeni u obje države ugovornice, s time, da svaka država ugovornica isplaćuje korisniku mirovinu koja predstavlja odnos perioda osiguranja navršenog kod te države ugovornice u odnosu na ukupno zbrojeni i navršeni radni staž u obje države ugovornice. Za ostvarivanje prava na njemačku mirovinu uzima se u obzir vrijeme osiguranja navršeno u Hrvatskoj u punom trajanju radi ispunjavanja minimalnih uvjeta staža (*njem. Wartezeit*) - za starosnu mirovinu je to 180 kalendarskih mjeseci odnosno 15 godina staža osiguranja.

U osnovnome, kad je riječ o starosnoj mirovini, propisani su uvjeti s obzirom na dobnu granicu i duljinu radnog staža.

Nakon navršenih 65 godina života priznaje se prema njemačkim propisima pravo na starosnu mirovinu ako je ispunjen minimalni uvjet staža u trajanju od 60 kalendarskih mjeseci, a za osigurane slučajeve prije reforme mirovinskog zakonodavstva u SR Njemačkoj, 31. 12. 1983., 180 kalendarskih mjeseci.

Nakon navršenih 60 godina života po njemačkim se propisima priznaje pravo na starosnu mirovinu ako je osiguranik u posljednjih 18 mjeseci imao status nezaposlenog radnika i kao takav bio prijavljen uredu za rad u trajanju od najmanje 52 tjedna. Poseban uvjet za ostvarivanje prava na starosnu mirovinu nakon navršene 60 godine života jest da je osiguranik u posljednjih 10 godina najmanje 8 godina uplaćivao doprinose u fondove mirovinskog i invalidskog osiguranja.

Pravo na ostvarivanje starosne mirovine ove kategorije osiguranika (60 godina) priznaje se i onim osiguranicima koji su u posljednjih 20 godina bili pretežno

³⁸ Sporazum o izmjeni Sporazuma od 30. 9. 1974. (BGBl. II. 1975. S. 389).

zaposleni i za to vrijeme navršili period osiguranja u trajanju od 180 kalendarskih mjeseci.

Za utvrđivanje mirovinske osnovice, člankom 26. stavkom 1. Sporazuma, utvrđeno je da se u obzir uzimaju ostvareni prihodi iz onog vremena osiguranja koje treba uzeti u obzir, po pravnim propisima koji se u konkretnom slučaju primjenjuju. To znači, po propisima države ugovornice u kojoj je osiguranik radio u vrijeme podnošenja zahtjeva za starosnu mirovinu.

Za razliku od starosne mirovine, koja i u Njemačkoj i u Hrvatskoj, predstavlja originarno i za osiguranikovu osobu vezano pravo, na temelju vremena provedenog na radu, i s tim u svezi uplaćivanih doprinosa za mirovinsko osiguranje, obiteljska mirovina izvodi se uz ispunjavanje određenih uvjeta iz prava korisnika starosne mirovine nakon smrti osiguranika. Tako će se nakon smrti osiguranika priznati pravo na obiteljsku mirovinu članovima njegove obitelji ako je osiguranik u trenutku smrti navršio mirovinski staž u trajanju od 60 kalendarskih mjeseci ili ako je, kao što je navedeno, već bio korisnik starosne mirovine.

Prema njemačkim propisima, a ista je pravna situacija i u našem mirovinskom zakonodavstvu, smatrat će se da je uvjet minimalnog staža potrebnog za ostvarivanje prava na obiteljsku mirovinu ispunjen ako je osiguranik umro zbog posljedica nesreće na radu ili profesionalne bolesti, ili pak zbog razloga kao posljedica nesreće na poslu unutar razdoblja od 6 godina nakon završetka školovanja, ako su u prethodnom razdoblju od 24 kalendarska mjeseca uplaćivani doprinosi za mirovinsko osiguranje u trajanju od najmanje 6 kalendarskih mjeseci.

E) Invalidsko osiguranje

Invalidskim osiguranjem, općenito, osigurava se pravo osiguraniku da zbog nesposobnosti za rad, privremenog ili trajnog karaktera, do koje je došlo zbog bolesti, ostvari pravo na invalidsku mirovinu.

Sporazum u svezi s time ne sadrži odredbe kojima bi relevantne činjenice vezane za stanje ili stupanj invalidnosti bile izjednačene. To konkretno znači da je za osigurane slučajeve - ovdje invalidnost - isključivo nadležno njemačko invalidsko zakonodavstvo, s obzirom na činjenicu, da se radi o hrvatskom radniku zaposlenom u Njemačkoj. Stoga će se u nastavku razmotriti pravne činjenice temeljem kojih se postupa u postupku utvrđivanja invalidske mirovine prema mjerodavnim njemačkim propisima.

RVO razlikuje načelo dva oblika invalidnosti, na osnovi kojih se određuju i dvije vrste invalidskih mirovina i to:

- a) nesposobnost za obavljanje svoje profesije (*njem. Berufsunfähigkeit*) i
- b) opću nesposobnost za privređivanje (*njem. Erwerbsunfähigkeit*).

Nesposobnost za obavljanje profesije definirana je člankom 1246. RVO-a i člankom 23. AVG-a, identično za radnike i namještenike. Prema tim odredbama, "nesposoban za obavljanje svoje profesije je onaj osiguranik čija je radna sposobnost, zbog bolesti ili drugih tegoba, smanjena na manje od polovice od sposobnosti tjelesno i duševno zdravog osiguranika sa sličnim obrazovanjem i istovjetnim znanjem i sposobnostima". Bitna značajka nesposobnosti za obavljanje profesije jest ta da unatoč takvom zdravstvenom stanju osiguranika ipak postoji

preostala radna sposobnost. Drugačije je kod opće nesposobnosti za privređivanje. Ona je definirana člankom 1247. RVO-a i člankom 24. AVG-a. Prema tim odredbama opća nesposobnost za privređivanje postoji kod osiguranika koji "uslijed bolesti ili drugih tegoba ili slabosti, dugoročno nije u stanju redovito obavljati neku djelatnost ili radeći ostvaruje samo neznatne prihode".

I za nesposobnost za obavljanje profesije i za opću nesposobnost za privređivanje prilikom utvrđivanja invalidske mirovine propisan je minimalni uvjet mirovinskog staža od 60 kalendarskih mjeseci (članci 1246. i 1247. stavak 3. RVO-a), prije nastanka osiguranog slučaja nastupanja invalidnosti. S tim da u okviru navedenih 60 mjeseci minimalnog staža osiguranik mora biti najmanje 36 kalendarskih mjeseci obavezno osiguran. Potrebno je dakle, ispuniti, pored uvjeta mirovinskog staža i uvjet staža osiguranja. Pri tome se u staž osiguranja ne računaju vrijeme odsutnosti s posla zbog bolovanja, odgajanje djeteta na području Njemačke i dr.

Kao i kod utvrđivanja starosnih mirovina, i kod invalidskih mirovina usvojeno je načelo zbrajanja perioda osiguranja navršenih u obje zemlje ugovornice, ali se pri tome invalidska mirovina ne dijeli na razmjerne dijelove, već pada na teret samo one zemlje ugovornice na čijem je području došlo do nesposobnosti za rad. Ovakvo rješenje po našem mišljenju krije u sebi i moguće nepovoljne posljedice za naše nositelje osiguranja, naročito ako se uzme u obzir karakter privremenosti u zapošljavanju hrvatskih radnika u Saveznoj Republici Njemačkoj. Naime, moguće su situacije da uzrok kasnijoj invalidnosti nastupi u zemlji rada, dakle u Njemačkoj, a po povratku radnika u domovinu nastupi invalidnost. U takvim slučajevima čitav teret invalidske mirovine pada na teret nosioca osiguranja u Republici Hrvatskoj.

Oba oblika invalidskih mirovina mogu se rješenjem nosioca osiguranja ograničiti na određeno vrijeme ako se ocijeni da će nesposobnost za obavljanje profesije ili opća nesposobnost za privređivanje u dogledno vrijeme moći biti sanirana.

Zaključno

Brojnost hrvatskih građana u populaciji radne snage Savezne Republike Njemačke implicira brojna pitanja njihove socijalne sigurnosti i socijalno-pravne integracije. Njemački pravni sustav u pogledu problematike socijalne sigurnosti stranih radnika baštini gotovo sva međunarodna te, poglavito, europska pravna rješenja, uz izražen princip koordinacije relevantnih pravnih pravila više pravnih sustava te zamjetnu primjenu načela teritorijalnosti. To konkretno znači opću primjenu rješenja iz njemačkog sustava socijalnog osiguranja na sve radnike u Saveznoj Republici Njemačkoj, uključujući i strance.

Međutim, problem hrvatskih i uopće stranih radnika, promatran u kontekstu europskih integracija, unatoč više-manje kvalitetnim rješenjima bilateralnog Ugovora o socijalnom osiguranju između Republike Hrvatske i Savezne Republike Njemačke, izražen je kroz nedvojbeno povoljniji položaj državljana država članica Europske unije, odnosno takozvanih prilježnih zemalja, u odnosu na radnike iz

zemalja regrutirane radne snage. Formalno zabranjeno nejednako postupanje prema stranim radnicima u praktičnim situacijama, kako smo imali prilike utvrditi, ipak dolazi do izražaja. Rješenja takovog problema, koji nedvojbeno otežava socijalno-pravnu integraciju, ali i pozitivne oblike asimilacije, treba tražiti ne samo u kvalitetnijim rješenjima sklopljenih bilateralnih ugovora, već i formalnoj integraciji u suvremeni europski politički i pravni sustav, odnosno integraciji u Europsku uniju.

Summary

SOCIAL SECURITY IN THE FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY WITH THE REVIEW OF SOCIAL-LEGAL INTEGRATION OF CROATIAN WORKERS

The Federal Republic of Germany is one of the biggest immigration countries in Europe. Concerning the numerous immigration nationalities in Germany, Croatian citizens participate to a large extent. A legal position of foreign workers is mostly determined by the aspects of social security of their families and themselves.

A distinctive characteristic of German legal system is the existence of numerous legal instruments aimed to regulate social security of foreign workers. Bilateral agreements are especially emphasized among those instruments. Having this in mind, the author gives special attention to analyze the Contract on Social Security signed by the Republic of Croatia and Federal Republic of Germany as the most important legal instrument to regulate problemacy of social security of Croatian citizens who work in Germany.

Apparent coordination of legal rules connected with social security is characterized by the territorial principle no matter the status of citizenship. This points at the general application of German social security law to all workers who work on the territory of the Federal Republic of Germany.

Key words: *social security, foreign workers, coordination of legal rules, social-legal integration etc.*

Zusammenfassung

**SOZIALE SICHERHEIT IN DER BUNDESREPUBLIK
DEUTSCHLAND IM HINBLICK AUF DIE
SOZIALRECHTLICHE INTEGRATION
KROATISCHER ARBEITER**

Die Bundesrepublik Deutschland ist eines der größten Emigrationsländer in Europa, in dem unter den zahlreichen Emigranten auch die kroatischen Staatsbürger in großer Zahl vertreten sind. Die Rechtslage der ausländischen Arbeiter wird hauptsächlich durch die Aspekte der sozialen Sicherheit für ihre Familien und für sie selbst determiniert.

Der Vorzug des deutschen Rechtssystems sind zahlreiche Rechtsinstrumente, die darauf ausgerichtet sind, die soziale Sicherheit ausländischer Arbeiter zu regeln, und unter denen bilaterale Verträge besonders hervorstechen. Der Autor schenkt deshalb der Analyse des Vertrags zur Sozialversicherung zwischen der Republik Kroatien und der Bundesrepublik Deutschland als wichtigstem Rechtsinstrument zur Regulierung der Problematik der sozialen Sicherheit kroatischer Bürger, die in Deutschland arbeiten, besondere Aufmerksamkeit.

Auffallend bei der Koordinierung der Rechtsregeln, die mit der Problematik der sozialen Sicherheit verbunden sind, ist das Prinzip der Territorialität ungeachtet der Staatsbürgerschaft, wodurch eine allgemeine Anwendung des deutschen Versicherungsrechts auf alle Arbeiter, die auf dem staatlichen Territorium der Bundesrepublik arbeiten, gegeben ist.

Schlüsselwörter: *soziale Sicherheit, ausländische Arbeiter, Koordination der Rechtsregeln, sozialrechtliche Integration u.a.*

Sommario

**SICUREZZA SOCIALE NELLA REPUBBLICA FEDERALE DI
GERMANIA CON RIGUARDO ALL'INTEGRAZIONE SOCIO-
GIURIDICA DEI LAVORATORI CROATI**

La Repubblica Federale di Germania è una dei paesi di maggiore immigrazione in Europa, tra le cui numerose nazionalità di immigrazione i cittadini croati partecipano in grande numero. La posizione giuridica dei lavoratori stranieri è grandemente determinata dagli aspetti della sicurezza sociale delle loro famiglie e di loro stessi.

Una caratteristica distintiva del sistema giuridico tedesco è l'esistenza di numerosi strumenti giuridici finalizzati alla regolazione della sicurezza sociale dei lavoratori stranieri. Tra tali strumenti sono particolarmente enfatizzati gli accordi bilaterali. Ciò considerato l'autore pone particolare attenzione all'analisi

del Contratto di sicurezza sociale sottoscritto dalla Repubblica di Croazia e dalla Repubblica Federale di Germania come il più importante strumento giuridico per regolare la problematica della sicurezza sociale dei cittadini croati che lavorano in Germania.

Il visibile coordinamento delle norme giuridiche connesse con la sicurezza sociale è caratterizzato dal principio territoriale di non rilevanza dello status di cittadinanza. Questo implica l'applicazione generale della legislazione sulla sicurezza sociale tedesca a tutti i lavoratori che operano sul territorio della Repubblica Federale di Germania.

Parole chiave: *sicurezza sociale, lavoratori stranieri, coordinamento di norme giuridiche, integrazione socio-giuridica.*

ATENSKA KONVENCIJA O PRIJEVOZU PUTNIKA I NJIHOVE PRTLJAGE MOREM 2002. GODINE

Mr. sc. Marija Pospišil-Miler,
direktor pravnog sektora
Lošinjska plovidba-Brodarstvo d.d.
Rijeka

UDK: 656.614.2(094.2)
Ur.: 28. ožujka 2003.
Pr.: 23. travnja 2003.
Pregledni znanstveni članak

Diplomatska konferencija održana u Londonu od 21. listopada do 1. studenoga 2002. godine, sazvana od strane Međunarodne pomorske organizacije (IMO), usvojila je Protokol za izmjenu Atenske konvencije o prijevozu putnika i njihove prtljage morem iz 1974. godine. Konvencija kako je izmijenjena Protokolom, zajedno sa završnim odredbama Protokola iz 2002. godine i njegovim aneksom, među strankama Atenske konvencije, činit će novu konvenciju nazvanu Atenska konvencija o prijevozu putnika i njihove prtljage morem, 2002. godine.

Glavni su razlozi za izmjenu Atenske konvencije iz 1974. godine poboljšanje pravnog položaja i veća zaštita putnika u pomorskom prijevozu na međunarodnoj razini povišenjem iznosa ograničenja odgovornosti za štetu zbog smrti i tjelesne ozljede putnika te uvođenjem obaveznog osiguranja odgovornosti prijevoznika za te štete i direktne tužbe prema osigurateljima. Protokolom je, međutim, radikalno izmijenjen režim odgovornosti Atenske konvencije iz 1974. godine uvođenjem dvostupanjskog sustava odgovornosti i usvajanjem objektivne odgovornosti za smrt i tjelesne ozljede putnika prouzročene pomorskom nezgodom, što, u kombinaciji s povišenim iznosima ograničenja odgovornosti, obaveznim osiguranjem i direktnom tužbom prema osigurateljima, ustanovljava novi režim odgovornosti koji čini upitnim tradicionalno korištenje P&I osiguranja kao načina ispunjavanja zahtjeva obaveznog osiguranja. Novi Protokol, kad stupi na snagu, imat će brojne implikacije na pravni i ekonomski položaj pomorskih prijevoznika. Ovim se člankom stoga želi ukazati na neke bitne razlike koje donosi Protokol iz 2002. godine u odnosu na Atensku Konvenciju iz 1974. godine te potaknuti daljnju detaljnu analizu svih implikacija i mogućih posljedica koje će slijediti nakon stupanja na snagu Protokola iz 2002. godine, jer će to neizbježno biti od odlučujućeg značenja prilikom odlučivanja da li ratificirati Protokol iz 2002. godine.

Ključne riječi: prijevoz putnika morem, odgovornost prijevoznika, obvezno osiguranje, direktna tužba.

I. Uvod

Prijevoz putnika morem prvi puta je na međunarodnoj razini reguliran 1961. godine Međunarodnom konvencijom za izjednačenje nekih pravila o prijevozu putnika morem,¹ dok je prijevoz prtljage reguliran odvojeno, tj. Međunarodnom konvencijom za izjednačenje nekih pravila o prijevozu putničke prtljage morem, iz 1967. godine.²

Namjeravana svrha ujednačenja pravila o prijevozu putnika i njihove prtljage morem nije se ispunila donošenjem ovih Konvencija jer niti jedna od ovih dviju Konvencija nije postigla značajnije prihvaćanje na međunarodnom planu. Stoga se prišlo novoj unifikaciji prava o prijevozu putnika i njihove prtljage morem u okviru IMO-a,³ te je 1974. godine na diplomatskoj konferenciji u Ateni donesen jedan jedinstveni instrument koji regulira tu materiju pod nazivom: Atenska konvencija o prijevozu putnika i njihove prtljage morem, iz 1974. godine, kojoj je do danas pristupilo 29 država.⁴

Prema odredbama Atenske konvencije iz 1974. godine, za smrt i tjelesne ozljede putnika prijevoznik u načelu odgovara na temelju dokazane krivnje, a ako su smrt ili tjelesna ozljeda nastali kao posljedica brodoloma, sudara, nasukanja, eksplozije, požara ili mane broda, prijevoznik odgovara na temelju presumirane krivnje. U Konvenciji iz 1961. godine nije bila predviđena odgovornost temeljem presumirane krivnje za mane broda, pa je Atenska konvencija iz 1974. godine u tom pogledu povoljnija za putnike. Na isti način prijevoznik odgovara i za gubitak ili oštećenje ručne (kabinske) prtljage, dok za ostalu prtljagu odgovara po načelu

¹ Međunarodna konvencija za izjednačenje nekih pravila o prijevozu putnika morem, Bruxelles 29. travnja 1961. godine (u daljnjem tekstu: Konvencija iz 1961.), stupila je na snagu 4. lipnja 1965., a obvezuje sljedeće države: Alžir, Haiti, Iran, Kuba, Madagaskar, Maroko, Peru, Švicarska, Tunis, Ujedinjena Arapska Republika i Zair. Prijevod Konvencije u: Grabovac, Ivo, Konvencije pomorskog imovinskog prava s komentarom, Split, 1986., str. 63.

² Međunarodna konvencija za izjednačenje nekih pravila o prijevozu putničke prtljage morem, Bruxelles, 27. svibnja 1967. godine (u daljnjem tekstu: Konvencija iz 1967.), nije stupila na snagu jer nije ispunjen uvjet iz čl. 21. st. 1. Konvencije prema kojem je za stupanje na snagu potrebno pet ratifikacionih isprava. Konvencijom su se obvezale dvije države: Alžir i Kuba. Prijevod: Ibid., str. 79.

³ Međunarodna pomorska organizacija (International Maritime Organization IMO), specijalizirana agencija UN-a odgovorna za unapređenje sigurnosti na moru i sprečavanje zagađenja s brodova, danas broji 162 države članice, te ima 37 međuvladinih i 61 nevladinu organizaciju u svojstvu konzultativnih članova. <http://www.imo.org/about>, posjećena 5.3. 2003.

⁴ Atenska konvencija o prijevozu putnika i njihove prtljage morem, Atena 13. prosinca 1974. godine (u daljnjem tekstu: Atenska konvencija iz 1974.), stupila je na snagu 28. travnja 1987. godine, a obvezuje sljedeće države: Argentina, Bahami, Barbados, Belgija, Dominikanska Republika, Egipat, Ekvatorijalna Gvineja, Estonija, Grčka, Gruzija, Gvajana, Hrvatska, Irska, Jemen, Jordan, Kina, Latvija, Liberija, Luksemburg, Maldivija, Maršalski Otoci, Poljska, Ruska Federacija, Španjolska, Švicarska, Tonga, Ujedinjeno Kraljevstvo, Ukrajina, Vanuatu, i Hong Kong kao pridruženi član. Status of Conventions 31. 1. 2003., <http://www.imo.org/status>, posjećena 5. 3. 2003. Prijevod: Ibid., str. 148. Objavljena u: Narodne novine, Dodatak međunarodni ugovori, br. 2/1997, str. 63.

pretpostavljene krivnje, bez obzira koji događaj je prouzročio štetu. Atenskom konvencijom iz 1974. godine više se ne predviđa oslobođenje odgovornosti brodara zbog nautičke greške za štetu na vozilima koja su se prevozila kao prtljaga, kako je to bilo predviđeno Konvencijom iz 1967. godine po uzoru na pravila o prijevozu stvari morem.

Iznos ograničenja brodareve odgovornosti u Atenskoj konvenciji iz 1974. godine bio je izražen u zlatnim Poincare francima i iznosio je 700.000 zlatnih Poincare franaka za smrt i tjelesne ozljede putnika, a Protokolom iz 1976. godine,⁵ kao jedinica ograničenja odgovornosti uvedeno je Posebno pravo vučenja - Special Drawing Rights (SDR),⁶ ali je ostavljena mogućnost primjene i zlatnog Poincare franka. Iznos ograničenja odgovornosti po Atenskoj konvenciji iz 1974. godine izražen u SDR utvrđen je za štete zbog smrti i tjelesnih ozljeda putnika u iznosu od 46.666 SDR po putovanju, a štete zbog gubitka ili oštećenja prtljage u iznosu od 833 SDR ako se radi o ručnoj prtljazi, odnosno u iznosu od 1.200 SDR za svu ostalu prtljagu osim za vozila, za koja ograničenje iznosi 3.333 SDR.

Smatrajući iznose ograničenja odgovornosti utvrđenim u Atenskoj konvenciji iz 1974. godine preniskim, pojedine države su načela konvencije unijele u svoje interno pravo, iako samoj konvenciji nisu pristupile, tako da je Atenska Konvencija iz 1974. godine ipak odigrala značajnu ulogu u izjednačenju prava o prijevozu putnika i njihove prtljage morem.⁷

Na poticaj tih država održana je Diplomatska konferencija u Londonu 1990. godine, na kojoj je donesen Protokol,⁸ koji povisuje iznose ograničenja

⁵ Protokol Atenskoj konvenciji iz 1974. o prijevozu putnika i njihove prtljage morem, London 19. studeni 1976. godine (u daljnjem tekstu: Protokol iz 1976.), stupio na snagu 10. travnja 1989., a obvezuje sljedeće države: Argentina, Bahami, Barbados, Belgija, Dominikanska Republika, Estonija, Grčka, Gruzija, Hrvatska, Irska, Jemen, Kina, Latvija, Liberija, Luksemburg, Maršalski Otoci, Poljska, Ruska Federacija, Španjolska, Švicarska, Ujedinjeno Kraljevstvo, Ukrajina, Vanuatu, i Hong Kong kao pridruženi član. Status of Conventions 31. 1. 2003.; op. cit. (bilj. 4), Prijevod: Grabovac, Ivo, op. cit., (bilj.1), str. 183.; Objavljen u: Narodne novine, op. cit., str. 71.

⁶ Posebno pravo vučenja - Special Drawing Rights (SDR) je jedinica koju utvrđuje Međunarodni Monetarni Fond prema "korpi valuta" koja se u početku sastojala od 16 valuta. Od 1981. godine broj valuta u "korpi" smanjen je na 5, a utvrđuje ih Međunarodni Monetarni Fond svakih 5 godina kao i njihove omjere koji se uzimaju prilikom izračuna. Aktualna vrijednost na dan 12. veljače, 2003. godine: 1SDR= 1.36755 US\$ odnosno 1US\$= 0.731233 SDR. Poblize o tome: <http://www.imf.org> posjećena 12. 2. 2003. Vidi i: Filipović, Velimir, Zlatna klauzula iz međunarodnih saobraćajnih konvencija u svjetlu novih monetarnih promjena, Usporedno pomorsko pravo i pomorska kupoprodaja, br. 64/1974, str. 72.

⁷ Neke države, kao npr. Njemačka, Francuska, Slovenija i Vijetnam te četiri skandinavske države, nisu formalno prihvatile konvenciju jer su iznos ograničenja odgovornosti brodara za štete zbog smrti i tjelesnih ozljeda putnika od 46.666 SDR smatrale preniskim. Neke od njih su svojim internim pravom utvrdile više iznose, ali su u svoj unutarnji pravni poredak uključile načela Atenske konvencije iz 1974. godine, iako samu konvenciju nisu prihvatile. Prema: Muller, Walter, Passengers Carried by Sea. Should the Athens Convention 1974 be Modified and Adapted to the Liability Regime in Air-Law?, CMI Yearbook 2000, Singapore I, str. 665.

⁸ Protokol 1990. za izmjenju Atenske konvencije o prijevozu putnika i njihove prtljage morem iz 1974. godine, London 29. ožujka 1990. godine (u daljnjem tekstu: Protokol iz 1990.), prihvatile su: Egipat, Hrvatska i Španjolska. Status of Conventions, 31. 1. 2003. op. cit. (bilj. 4); Objavljen u: Narodne novine, op. cit., str. 75.

odgovornosti, ne dirajući u načela odgovornosti iz Konvencije. Protokolom iz 1990. godine visina ograničenja odgovornosti brodarka utvrđena je u iznosu od 175.000 SDR za štete zbog smrti i tjelesnih ozljeda putnika, a za štete uslijed gubitka ili oštećenja prtljage u iznosu od 1.800 SDR za ručnu prtljagu, odnosno u iznosu od 2.700 SDR za svu ostalu prtljagu, dok za vozila iznosi 10.000 SDR. Protokol iz 1990. godine, međutim, nije stupio na snagu jer su ga prihvatile samo tri države, a prema čl. 5. Protokola, za stupanje na snagu potrebno je deset država.

Početak rada na najnovijim izmjenama Atenske konvencije iz 1974. godine seže u 1996. godinu kada je na 74. zasjedanju Pravnog odbora IMO-a, povodom prijedloga Velike Britanije⁹ da se međunarodnom konvencijom regulira obavezno osiguranje odgovornosti brodovlasnika prema trećima za sve vrste šteta koje mogu biti prouzročene brodom, ustanovljena radna grupa sa zadatkom razmatranja tog prijedloga. Radna grupa je već na idućem zasjedanju Pravnog odbora IMO-a podnijela izvještaj¹⁰ temeljem kojeg se odustalo od konvencije o obveznom osiguranju odgovornosti prema trećima za sve vrste šteta, nego je na skupštini IMO-a u tom pogledu donesena samo preporuka.¹¹ Rad radne grupe preusmjeren je na donošenje pravila o obveznom osiguranju odnosno drugom financijskom jamstvu samo u pogledu šteta zbog smrti i ozljeda putnika.¹²

Prema nekim mišljenjima, revizija Atenske konvencije iz 1974. godine bila je nužna radi povišenja iznosa ograničenja odgovornosti za štetu zbog smrti ili tjelesne ozljede putnika jer je iznos od 46.000 SDR iz Atenske konvencije iz 1974. godine, a s obzirom da Protokol iz 1990. godine nije stupio na snagu, postao prenizak u odnosu na ostale grane transporta. Znatno broj razvijenih država¹³ smatrao je čak i iznos od 175.000 SDR predviđen u Protokolu iz 1990. godine preniskim, dok su nasuprot tome, neke manje razvijene države¹⁴ taj iznos smatrale previsokim. Željelo se također poboljšati pravni položaj i dati veću zaštitu putnicima u pomorskom prijevozu općenito uvođenjem obaveznog osiguranja i direktne tužbe prema osiguratelju.

Stoga se pristupilo intenzivnom radu na nacrtu Protokola,¹⁵ što je rezultiralo diplomatskom konferencijom za reviziju Atenske konvencije iz 1974. godine

⁹ IMO Doc. LEG 74/6/1.

¹⁰ IMO Doc. LEG 75/4/2.

¹¹ IMO Assembly Resolution A.898 (21) – Guidelines on Shipowners' Responsibilities in respect of Maritime Claims, 25. 11. 1999.

¹² Na 76. zasjedanju Pravnog odbora IMO-a odlučeno je da se rad na pravilima o financijskom jamstvu za štete zbog smrti i ozljeda putnika uključi u reviziju Atenske konvencije 1974., kojom bi se, osim navedenih pravila, izvršile i izmjene koje bi Konvenciju učinile šire prihvatljivom na međunarodnom planu, a zadatak je povjeren radnoj grupi osnovanoj još na 74. zasjedanju. Vodstvo radne grupe povjeren je Prof. Eriku Roseg iz Osla.

¹³ To su prije svega nordijske države, ali i Australija, Kanada, SAD, Njemačka.

¹⁴ Npr. Kina, Koreja.

¹⁵ Rad na nacrtu Protokola odvijao se od 77. do 83. sjednice Pravnog odbora IMO-a, na kojoj je i utvrđen nacrt sadržan u dokumentu LEG/CONF. 13/3, koji je zajedno s dokumentima za raspravu LEG/CONF. 13/4 do LEG/CONF.13/18 podnesen na razmatranje i usvajanje diplomatskoj konferenciji održanoj paralelno s 85. sjednicom Pravnog odbora.

održanoj u Londonu od 21. 10. - 1. 11. 2002. godine, na kojoj je donesen Protokol koji značajno mijenja postojeću Atensku konvenciju iz 1974. godine.¹⁶ Rasprava na konferenciji vodila se o 13 pitanja značajnih za reviziju Atenske konvencije, o kojima će biti riječ i u ovom članku.¹⁷ Revidirani dio Atenske konvencije iz 1974. godine, zajedno sa završnim odredbama Protokola 2002. godine i njegovim aneksom, čini konsolidirani tekst nove konvencije pod nazivom: Atenska Konvencija za prijevoz putnika i njihove prtljage morem 2002. godine.¹⁸

Prilikom donošenja Protokola iz 2002. godine donesene su i tri rezolucije: Rezolucija o regionalnim ekonomskim integracijskim organizacijama,¹⁹ Rezolucija o potvrđi osiguranja ili drugom financijskom jamstvu za brodove koji viju zastavu države temeljem *Bare-boat Chartera*²⁰ i Rezolucija o preporuci u odnosu na osiguranje odgovornosti prijevoznika do punog iznosa predviđenog Protokolom.²¹ Ove rezolucije nadopunjuju promjene iz Protokola 2002., pa će i o njima biti riječ u ovom članku.

¹⁶ Na konferenciji je sudjelovala 71 država, među kojima i Hrvatska, a autorica ovog članka sudjelovala je u radu konferencije kao član hrvatske delegacije. Protokol 2002. godine Atenskoj konvenciji iz 1974. godine donesen je konsenzusom, a sadržan je u dokumentu LEG/CONF. 13/20.

¹⁷ Pitanja za raspravu na konferenciji sažeta su u dokumentu LEG/CONF. CW/WP/2 kako slijedi: 1. Iznosi ograničenja za tjelesne ozljede/smr, i obavezno osiguranje (iznosi koji će se unijeti u članke 4., 5. i 6.), 2. Temelj odgovornosti/teret dokaza (članak 4.), 3. Akt terorizma (članak 4.), 4. "Mane broda" (članak 4.), 5. Iznos ograničenja odgovornosti za štetu na prtljazi (iznosi koji će se unijeti u članak 7.), 6. EU odredbe: a) Priznanje i ovrha (članak 11.), b) Ekonomske integracijske organizacije (članak 19.), 7. Završne odredbe/stupanje na snagu (broj država u članku 20.), 8. Model potvrde (članak 15), 9. Obrana "Willful misconduct" (članak 5.), 10. "Opt-out" odredba (članak 6.), 11. Zastara (članak 9.), 12. Ograničenja direktne tužbe (članak 5.), 13. Tekstualne sugestije Sekretarijata na razne članke.

¹⁸ Na prijedlog Grčke, jednoglasno je prihvaćeno da nova konvencija, iako donesena u Londonu, zadrži u naslovu "Atenska" konvencija uz naznaku 2002. godine. Neslužbeni konsolidirani tekst, Roseg, Erik, (ur): <http://folk.uio.no/erikroWWW/corrgr/index.html> posjećena 12. 2. 2003.

¹⁹ REGIONAL ECONOMIC INTEGRATION ORGANIZATIONS (LEG/CONF. 13/DC/2) - Rezolucija predložena od strane Brazila kojom se traži od IMO-a da utvrdi tekst jedne opće odredbe, koja bi se mogla ugraditi u sve konvencije kod kojih se ukaže potreba da regionalna organizacija na koju su članice prenijele neke ovlasti, postane članica konvencije uz članice te regionalne organizacije.

²⁰ CERTIFICATES OF INSURANCE OR OTHER FINANCIAL SECURITY AND SHIPS FLYING THE FLAG OF A STATE UNDER THE TERMS OF A BAREBOAT CHARTER REGISTRATION (LEG/CONF. 13/DC/3) - Rezolucija predložena od strane Cipra i Njemačke kojom se traži razjašnjenje i upute, ako je to potrebno, u vezi s izdavanjem potvrde o osiguranju kad je u pitanju brod registriran temeljem *Bare-boat Chartera*.

²¹ FRAMEWORK OF GOOD PRACTICE WITH RESPECT OF CARRIERS' LIABILITIES (LEG/CONF. 13/DC/4) - Rezolucija predložena od strane Cipra i Ujedinjenog Kraljevstva kojom se traži da se razmotri eventualna potreba za izmjenom preporuke (Guidelines) brodarima da osiguraju puni iznos odgovornosti prema Protokolu iz 2002. godine, tj. do 400.000 SDR.

2. Temelj odgovornosti za smrt i tjelesne ozljede putnika i za gubitak i oštećenje prtljage

Odgovornost prijevoznika prema Atenskoj konvenciji iz 1974. godine temeljila se na krivnji. Teret dokaza krivnje prijevoznika i uzročne veze između krivnje prijevoznika i štete zbog smrti ili ozljede putnika, kao i za gubitak i oštećenje osobne (kabinske) prtljage, bio je na tužitelju,²² osim ako je smrt odnosno ozljeda putnika bila posljedica pomorske nezgode²³ kada se krivnja prijevoznika pretpostavljala te je teret dokaza prelazio na prijevoznika. Prijevoznik se mogao osloboditi odgovornosti tako da dokaže da je poduzeo sve razumne mjere da do nezgode ne dođe, a mogao je ograničiti odgovornost na iznos od 46.666 SDR po putniku po putovanju. Krivnja prijevoznika pretpostavljala se i u pogledu gubitka ili štete na ostaloj prtljazi i vozilima, bez obzira na narav nezgode koja je štetu prouzročila.

Protokol iz 2002. godine donosi bitne novosti u pogledu temelja odgovornosti za smrt i tjelesne ozljede putnika, dok u pogledu gubitka i oštećenja prtljage promjena gotovo i nema. Odgovornost prijevoznika za štete zbog smrti i ozljede putnika bitno je pooštrena, uveden je tzv. dvostupanjski sustav odgovornosti (*two tier system*) koji za štete do iznosa od 250.000 SDR po putniku i događaju za slučaj smrti i ozljede putnika uslijed pomorske nezgode predviđa objektivnu odgovornost prijevoznika, a ako šteta prelazi navedeni iznos, prijevoznik će odgovarati do daljnjeg iznosa od 400.000 SDR po putniku i događaju na temelju presumirane krivnje. Za štete zbog smrti i ozljede putnika kojima nije uzrok pomorska nezgoda, prijevoznik i dalje odgovara temeljem dokazane krivnje, a njegova odgovornost ograničena je na iznos od 400.000 SDR po putniku i događaju.

2.1. Temelj odgovornosti za smrt i ozljede putnika

Iako je primarni zadatak najnovije revizije Atenske konvencije iz 1974. godine bio utvrditi odredbe o obveznom osiguranju ili drugom financijskom jamstvu kojim bi se osigurala sigurnija, lakša i brža naplata šteta zbog smrti i ozljede putnika, kao i povisiti iznose ograničenja odgovornosti prijevoznika, već prvi nacrt Protokola koji je podnijela radna grupa na 77. sjednici Pravnog odbora IMO-a²⁴ sadržavao je uz odredbe o obveznom financijskom jamstvu i odredbe o objektivnoj odgovornosti, unesene od strane norveške delegacije koja je vodila rad radne grupe. Mišljenja o uvođenju objektivne odgovornosti bila su u početku vrlo podijeljena, sve od njegovog potpunog odbijanja od strane Grčke i Švedske,

²² Čl. 3. st. 1. Konvencije iz 1974. godine.

²³ Čl. 3. st. 3. Konvencije iz 1974. godine.

²⁴ IMO Doc. LEG 77/4/4.

do inzistiranja na njemu Japana, Norveške i Belgije. Veliki utjecaj na daljnji tijek diskusije odigrao je rad na nacrtu Montrealske konvencije donesene 1999. godine, kojom je izvršena revizija Varšavske konvencije iz 1929. godine o prijevozu zrakom.²⁵

Glavna značajka Montrealske konvencije iz 1999. godine je dvostupanjski sustav odgovornosti (*two tier system*) prema kojem za štete zbog smrti i ozljede putnika do iznosa od 100.000 SDR, prijevoznik odgovara temeljem objektivne odgovornosti, dok za štete preko tog iznosa prijevoznik odgovara neograničeno, a na temelju presumirane krivnje.²⁶

Već prema uzoru i na sam nacrt Montrealske konvencije, na 79. sjednici Pravnog odbora IMO-a u veljači 1999. godine, delegacija Japana predložila je dvostupanjski sistem odgovornosti prema kojem bi i u pomorskom prijevozu do određenog iznosa prijevoznik odgovarao na temelju objektivne odgovornosti, a iznad toga temeljem presumirane krivnje.²⁷ Iako je tada taj prijedlog odbijen, delegacija Japana ga je ponovila i na 81. zasjedanju Pravnog odbora.²⁸

Nakon usvajanja Montrealske konvencije iz 1999. godine za zračni prijevoz nastavile su se oprečne rasprave u pogledu uvođenja objektivne odgovornosti i u pomorskom prijevozu putnika, koje su naglašavale da postoje bitne razlike između tih dviju vrsta transporta. Isticalo se da nije opravdano da temelj odgovornosti bude jednak i za prijevoz zrakom, kod kojeg se putnik mora strogo pridržavati uputa prijevoznika te za vrijeme polijetanja, slijetanja i većeg dijela puta ostati vezan, i za prijevoz morem, gdje putnik ima svu slobodu kretanja i mogućnosti razonode, a svrha putovanja nije uvijek sam prijevoz. Položaj putnika na brodu može se usporediti s položajem gosta u hotelu, a hoteli ne odgovaraju za smrt i tjelesne ozljede svojih gostiju temeljem objektivne odgovornosti. Pomorski prijevoznik, naprotiv, odgovarao bi temeljem objektivne odgovornosti i za štete kojima uzrok ne potječe od plovidbe (npr. za štetu zbog ozljede putnika prilikom vježbanja u *fitness* centru na brodu). Suprotstavljena mišljenja isticana su i na 37. Konferenciji CMI-a održanoj u Singapuru od 11. do 17. veljače, 2001.²⁹ Uzimajući u obzir istaknute razlike, na Pravnom odboru IMO-a postignut je konsenzus da

²⁵ Konvencija za izjednačenje nekih pravila o međunarodnom prijevozu zrakom, (Convention for the Unification of Certain Rules relating to International Carriage by Air), tzv. Varšavska konvencija donesena u Varšavi 12. listopada 1929. godine, uzastopno je više puta mijenjana pa je na diplomatskoj konferenciji, sazvanoj od strane Međunarodne organizacije za civilno zrakoplovstvo (ICAO) u Montrealu 28. svibnja 1999. godine, izvršena revizija međunarodnog zračnog prijevoza novom konvencijom pod imenom Convention for the Unification of Certain Rules for International carriage by Air (u daljnjem tekstu: Montrealska konvencija iz 1999. godine). Prema: Debeljak-Rukavina, Sandra, *Odgovornost prijevoznika u domaćem i međunarodnom prijevozu putnika i prtljage zrakom*, Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci, Suppl. Br. 2/2002., str. 326 i 331.

²⁶ *Ibid.*, str. 342.

²⁷ IMO Doc. LEG 79/4/6.

²⁸ IMO Doc. LEG 81/5/5.

²⁹ Comité Maritime International (Međunarodni pravni odbor) osnovan 1897. godine u Antwerpenu sa ciljem rada na unifikaciji međunarodnog pomorskog prava, koji je odigrao značajnu

objektivna odgovornost prijevoznika treba biti utvrđena samo za određene tipove šteta, koje su posljedica pomorskih nezgoda.

2.1.1. Odgovornost za štetu koja je posljedica pomorske nezgode

Za smrt i ozljede putnika koje su posljedica pomorske nezgode odgovornost prijevoznika predviđena je u čl. 4. Protokola iz 2002. godine, koji je zamijenio čl. 3. Atenske konvencije iz 1974. godine uvodeći novi dvostupanjski sistem odgovornosti. Pod pomorskom nezgodom podrazumijeva se: brodolom, prevrnuće broda, sudar, nasukanje broda, eksplozija na brodu, požar na brodu i mane broda. Namjera je bila definicijom pomorske nezgode što je moguće preciznije razgraničiti štete koje su direktna posljedica i u uzročnoj vezi s navigacijom broda, od šteta tzv. hotelskog tipa, koje mogu nastati iz raznih drugih uzroka, a o čemu ovisi temelj odgovornosti prijevoznika.³⁰ Zbog istog razloga smatralo se potrebnim preciznije definirati i pojam mane broda, koje su uključene u pojam pomorske nezgode.³¹

Za štete u prvom stupnju do iznosa od 250.000 SDR, koje su posljedica pomorske nezgode, prijevoznik odgovara temeljem objektivne odgovornosti, ako ne dokaže da je nezgoda:

a) posljedica rata, neprijateljstava, građanskog rata, pobune ili prirodne pojave izuzetnog, neizbježnog i nesavladivog karaktera ili

ulogu u pripremi i donošenju znatnog broja pomorskih konvencija, čiji članovi su nacionalna udruženja za pomorsko pravo, među kojima i Hrvatsko društvo za pomorsko pravo. Rasprava održana u Singapuru na temu *Passengers Carried at Sea: Haddon-Cave, Charles, Limitation against Passenger Claims: medieval, unbreakable and unconscionable* i Kroger, Bernd, *Passengers Carried at Sea – Should they be Granted the same Rights as Airline Passengers?*, CMI Yearbook 2001., Singapore II, str. 234. i 244; Također i: Muller, Walter, loc. cit. (bilj. 7).

³⁰ Na Konferenciji je bila osnovana radna grupa (u čijem radu je sudjelovala i hrvatska delegacija) sa zadatkom utvrđivanja preciznije definicije "pomorske nezgode" i "mane broda". Na prijedlog radne grupe, ranija definicija pomorske nezgode je proširena i na prevrnuće broda (*capsizing*).

³¹ U pogledu definicije "mane broda" radna grupa je imala oprečne stavove. Delegacija Ujedinjenog Kraljevstva inzistirala je da se u dotadašnjem tekstu iza riječi "failure" dodaju riječi "or inadequacy", čemu se protivilo više delegacija, među kojima i hrvatska, jer se smatralo da je taj izraz preširok i neodređen, a kako je za štete zbog mana broda predviđena objektivna odgovornost, nedopustivo bi bilo u definiciju uključiti izraz koji daje mogućnost njegovog različitog tumačenja pred različitim sudovima. Napokon je konsenzusom prihvaćeno da se riječ "inadequacy" zamijeni riječima "non-compliance with applicable safety regulations", što se smatralo određenijim i prihvatljivijim. Drugi dio definicije mijenjan je više iz stilskih razloga. Konačno usvojen tekst definicije u originalu glasi: "Defect of the ship" means any malfunction, failure or non-compliance with applicable safety regulations in respect of any part of the ship or its equipment when used for the escape, evacuation, embarkation and disembarkation of passengers; or when used for the propulsion, steering, safe navigation, mooring, anchoring, arriving at or leaving berth or anchorage, or damage control after flooding; or when used for the launching of life saving appliances. Vidi: LEG/CONF.13/CW/WP. 3.

b) u cijelosti prouzročena radnjom ili propustom treće osobe učinjenim s namjerom da se prouzroči nezgoda.

Krug egzoneracijskih razloga je vrlo uzak i taksativno naveden, tako da je stvarna mogućnost oslobođenja od odgovornosti u slučaju pomorske nezgode minimalna. Na konferenciji se pokušalo krug egzoneracijskih razloga proširiti i na teroristički akt, ali takav prijedlog nije prihvaćen.³²

Osim temeljem navedenih egzoneracijskih razloga, prijevoznik bi se mogao osloboditi odgovornosti i ako dokaže da je šteta prouzročena krivnjom samog putnika temeljem odredbe čl. 6. Konvencije koji je ostao nepromijenjen.

Za štete koje su posljedica pomorske nezgode, a prelaze iznos od 250.000 SDR pa do iznosa općeg ograničenja od 400.000 SDR, prijevoznik će odgovarati ukoliko ne dokaže da je događaj koji je prouzročio štetu nastao bez njegove krivnje, dakle, odgovara na temelju presumirane krivnje. Krivnja prijevoznika obuhvaća namjeru ili nepažnju prijevoznika i osoba koje za njega rade. Teret dokaza nepostojanja krivnje je na prijevozniku, a tužitelj treba dokazati samo da je do pomorske nezgode došlo za vrijeme prijevoza te opseg i visinu štete.

2.1.2. Odgovornost za štetu koja nije posljedica pomorske nezgode

Iako je nacrt Protokola prezentiran na 83. sjednici Pravnog odbora IMO-a predviđao presumiranu krivnju prijevoznika i za štete za smrt i tjelesne ozljede putnika koje nisu posljedica pomorske nezgode,³³ nakon dugotrajne diskusije na toj sjednici prihvaćeno je da se za te štete zadrži odgovornost prijevoznika na temelju dokazane krivnje, kao što je to bilo i u Atenskoj konvenciji iz 1974. godine, što je ušlo u konačni tekst nacrta i kasnije prihvaćeno na samoj konferenciji, pa čl. 3. st. 2. Atenske konvencije iz 2002. godine predviđa da teret dokaza krivnje prijevoznika odnosno osoba koje za njega rade leži na tužitelju.

³² Treba naglasiti da su P&I klubovi (Vidi *infra* pod 3.2.), koji tradicionalno pružaju pokriće i za štete zbog smrti i ozljeda putnika, nakon terorističkog akta u Americi 11. rujna 2001. svojim Pravilima isključili osiguranje šteta prouzročenih terorističkim aktom. Zbog toga su predlagali da se u čl. 3. st. 1.a, uz rat, neprijateljstva itd. doda i "teroristički akt" kao razlog za oslobođenje od odgovornosti, jer su štete koje su posljedica terorističkog akta isključene iz pokrića. To, međutim, nije prihvaćeno, uz obrazloženje da je teroristički akt uključen u čl. 3. st. 1.b: "ako je nezgoda u cijelosti prouzročena radnjama ili propustom treće osobe". S tim u vezi, predlagalo se brisanje riječi "u cijelosti" jer iz sadržaja st. 1.b, proizlazi da se prijevoznik ne može osloboditi odgovornosti ako je nezgoda samo djelomično prouzročena radnjama ili propustom trećih osoba. Međutim, niti taj prijedlog nije prihvaćen, iako je sličan prijedlog imao znatnu podršku tih istih delegata u vezi nacrta Konvencije za uklanjanje podrtine (WRC), o kojem se raspravljalo na 85. sjednici Pravnog odbora IMO-a koja se održavala paralelno sa Konferencijom. Vidi: LEG. 85/3 i LEG 85/WP.1.

³³ IMO Doc. LEG 83/4/2.

2.2. Temelj odgovornosti za štete zbog gubitka i oštećenja prtljage

Temelj odgovornosti prijevoznika za štete zbog gubitka i oštećenja prtljage ovisi o tome da li je gubitak ili oštećenje prtljage posljedica pomorske nezgode i da li se radi o ručnoj (kabinskoj) ili ostaloj prtljazi.³⁴

Iz odredbe čl. 3. st. 3. Atenske konvencije iz 2002. godine proizlazi da za gubitak ili oštećenje ručne (kabinske) prtljage u slučaju pomorske nezgode prijevoznik odgovara na temelju presumirane krivnje, dok se u slučajevima kad šteta nije posljedica pomorske nezgode, krivnja prijevoznika mora dokazati.³⁵ To znači, da se odgovornost prijevoznika za gubitak i oštećenje ručne prtljage zbog pomorske nezgode i dalje temelji na presumiranoj krivnji kao što je to bilo po Atenskoj konvenciji iz 1974. godine, dok je odgovornost za štete zbog smrti i ozljede putnika u slučaju pomorske nezgode pooštrena, jer za njih prijevoznik odgovara temeljem objektivne odgovornosti.

Temelj odgovornosti za gubitak ili oštećenje ostale prtljage i vozila ostao je također nepromijenjen u odnosu na Atensku konvenciju iz 1974. godine. Prijevoznik odgovara temeljem presumirane krivnje, tj. na njemu je teret dokaza da je događaj koji je prouzročio gubitak ili oštećenje prtljage nastao bez njegove krivnje, i to bez obzira da li se radi o pomorskoj nezgodi ili ne.³⁶

3. Obvezno osiguranje prijevoznika za štetu zbog smrti ili tjelesne ozljede putnika i direktna tužba prema osiguratelju

Zahtjev za obveznim osiguranjem ili drugim financijskim jamstvom za odgovornost pomorskog prijevoznika koncept je novijih pomorskih privatnopravnih međunarodnih konvencija, ustanovljen najprije u konvencijama koje reguliraju odgovornost za štete od onečišćenja mora s brodova. Taj koncept uveden je s Međunarodnom konvencijom o građanskoj odgovornosti za štetu prouzročenu onečišćenjem uljem, iz 1969. godine, s izmjenama iz 1992. godine (CLC)³⁷ i Međunarodnom konvencijom o osnivanju Međunarodnog fonda za

³⁴ Čl. 1. t. 5. i 6. Atenske konvencije iz 1974. godine nije se mijenjao pa i dalje vrijedi definicija pojma prtljage i ručne prtljage kako je definirana tom odredbom:

Čl. 1. t. 5. "luggage" means any article or vehicle carried by the carrier under a contract of carriage, excluding: (a) articles and vehicles carried under a charter party, bill of lading or other contract primarily concerned with the carriage of goods, and (b) live animals;

Čl. 1. t. 6. "cabin luggage" means luggage which the passenger has in his cabin or is otherwise in his possession, custody or control. Except for the application of paragraph 8 of this Article and Article 8, cabin luggage includes luggage which the passenger has in or on his vehicle;

³⁵ Marin, Jasenko, Nacrt Protokola o izmjenama Atenske konvencije iz 1974. godine o prijevozu putnika i njihove prtljage morem, Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci, Suppl. Br. 2/2002., str. 184.

³⁶ Čl. 3. st. 4. Konvencije iz 2002. godine.

³⁷ International Convention on Civil Liability for Oil Pollution Damage, 1992., (CLC). Poblize: Grabovac, Ivo, Značenje potvrđivanja Protokola iz 1992. godine o izmjenama Međunarodne

naknadu štete prouzročene onečišćenjem uljem, iz 1971. godine, s izmjenama iz 1992. godine.³⁸ Trend je nastavljen donošenjem Međunarodne konvencije o odgovornosti i naknadi za štetu u svezi s prijevozom škodljivih i štetnih tvari morem, 1996. godine (HNS),³⁹ kao i najnovijom Međunarodnom konvencijom o građanskoj odgovornosti u slučaju štete od onečišćenja brodskim gorivom, iz 2001. godine.⁴⁰ Predviđa se i u nacrtu Konvencije o uklanjanju podrtine (WRC) na kojem radi Pravni odbor IMO-a s namjerom usvajanja na diplomatskoj konferenciji koja bi se održala 2004. ili 2005. godine.⁴¹

Prvi razlog za uvođenje obveznog osiguranja jest zaštita tužitelja. U današnje vrijeme većina pomorskih kompanija vlasnik je samo jednog broda (*one ship company*), a praktična posljedica toga je da vlasnik koji ima samo jedan brod, može lakše postati insolventan ostavljajući tužitelja u tom slučaju bez naknade. Obvezno osiguranje, s jedne strane, jača financijsku poziciju i stabilnost pomorske kompanije, a s druge strane, štiti potencijalne tužitelje, posebno u slučaju značajnijih tužbi, omogućujući im sigurniju i bržu naplatu i u slučaju kad je prijevoznik "*one ship company*". Osim toga, vjeruje se da obvezno osiguranje doprinosi višem standardu sigurnosti brodova jer to redovito zahtijevaju osiguratelji. Stoga, ako je osiguranje obvezno, to djeluje na primjenu viših standarda na svim brodovima.⁴²

U takvim okolnostima, nije bilo teško postići političku suglasnost država⁴³ za uvođenje obveznog osiguranja ili drugog financijskog jamstva za štete zbog smrti i ozljede putnika, što je bez rezerve podržala i pomorska industrija (ICS,⁴⁴ ICCL⁴⁵), kao i predstavnici osiguratelja (International Group of P&I Clubs⁴⁶ i IUMI⁴⁷),

konvencije o građanskoj odgovornosti za štetu od onečišćenja mora uljem (naftom), Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci, Vol. 19, br. 1/1998., str. 165. do 174.

³⁸ International Convention on the Establishment of an International Fund for Compensation for Oil Pollution Damage, 1992., (IOPIC Fund). Poblžiše: Ibid.

³⁹ International Convention on Liability and Compensation for Damage in Connection with the Carriage of Hazardous and Noxious Substances by Sea, 1996., (HNS).

⁴⁰ International Convention on Civil Liability for Bunker Oil Pollution Damage, 2001. Poblžiše: Grabovac, Ivo, Značenje Međunarodne konvencije o građanskoj odgovornosti u slučaju štete od onečišćenja brodskim gorivom, 2001., Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci, Suppl. Br. 2/2002., str. 219. do 227.

⁴¹ Draft Wreck Removal Convention (WRC); IMO Doc. LEG 85/3.

⁴² Na 76. sjednici Pravnog odbora IMO-a, Norveška je podnijela dokument u kojem iznosi podatak da je od 166 substandardnih brodova zaustavljenih u okviru Pariškog Memoranduma (MOU) od siječnja do rujna 1996. godine čak 64% od ukupnog broja, odnosno 45% ukupne tonaže zaustavljenih brodova, bilo bez P&I osiguranja, IMO Doc. LEG. 76/WP 1.

⁴³ Odgovori na Upitnik CMI-a, pokazali su da je većina država za uvođenje obveznog osiguranja i financijskog jamstva u vezi s prijevozom putnika morem. IMO Doc. LEG 79/4/1.

⁴⁴ International Chamber of Shipping (Međunarodna komora u koju su učlanjenja nacionalna udruženja brodovlasnika). <http://www.marisec.org/icswhat.htm>, posjećena 5.3. 03.

⁴⁵ International Council of Cruise Lines (Međunarodno (neprofitno) udruženje u djelatnosti međunarodnih kružnih putovanja na području Sjeverne Amerike), <http://www.iccl.org>, posjećena 5.3. 2003.

⁴⁶ International Group of P&I Clubs (Međunarodna grupa P&I klubova (Vidi *infra* pod 3.2.)) <http://www.ukpandi.com/about.html>, posjećena 5.3 2003.

kako tijekom priprema nacрта za reviziju Atenske konvencije tako i kasnije tijekom konferencije. Mišljenja su se, međutim, razilazila u pogledu visine obveznog osiguranja, uvođenja direktne tužbe prema osiguratelju i obrane koja je u tom slučaju osigurateljima na raspolaganju.⁴⁸

3.1. Obvezno osiguranje i visina obveznog osiguranja

Prema odredbi čl. 4. bis Atenske konvencije iz 2002., brodovi koji prevoze 12 ili više putnika na koje se primjenjuje Konvencija,⁴⁹ a registrirani su u državi ugovornici Atenske konvencije iz 2002., dužni su imati potvrdu o obveznom osiguranju ili drugom financijskom jamstvu koje pokriva odgovornost stvarnog prijevoznika za smrt ili tjelesnu ozljedu putnika u skladu s Konvencijom. Treba naglasiti da je osigurateljno pokrivanje ili financijsko jamstvo dužan imati stvarni prijevoznik bez obzira da li je on vlasnik, unajmitelj ili operator broda i da se pokrivanje zahtijeva samo za štete zbog smrti i ozljede putnika, a ne i za gubitak prtljage.

Iznos obveznog osiguranja utvrđen je do iznosa ograničenja objektivne odgovornosti prijevoznika, tj. 250.000 SDR⁵⁰ po putniku i događaju, unatoč upozorenju pomorske industrije i osiguratelja⁵¹ da je upitno da li kapacitet tržišta osiguranja može podnijeti visoka pokrivanja predviđena Konvencijom. S druge strane, taj iznos obveznog osiguranja nije zadovoljio sve države, pa je na njihov prijedlog donesena Rezolucija kojom se traži od IMO-a, ako nađe potrebnim, donošenje preporuke za osiguranje punog iznosa odgovornosti do 400.000 SDR, bez obzira što je samom Konvencijom obavezno osiguranje utvrđeno do iznosa od 250.000 SDR.⁵²

Isti članak Konvencije sadrži i detaljne odredbe o sadržaju potvrde osiguranja, čiji model se nalazi u aneksu Konvenciji, te postupku njezinog izdavanja.⁵³ Prema tim odredbama, nakon što se uvjeri da su predviđeni uvjeti Konvencije ispunjeni,

⁴⁷ International Union of Marine Insurance (Međunarodno udruženje u kojem je učlanjeno 53 nacionalnih udruženja pomorskih osiguratelja), <http://www.iumi.com> posjećena 5.3. 2003.

⁴⁸ IMO Doc. LEG 80/3/3, LEG/CONF. 13/10, LEG/CONF. 13/11, LEG/CONF. 13/13, LEG/CONF. 13/14, LEG/CONF. 13/15.

⁴⁹ Čl. 2. Atenske konvencije iz 1974., ostao je neizmijenjen i u Atenskoj konvenciji iz 2002., pa se Konvencija primjenjuje na svaki međunarodni prijevoz: a) ako brod vije zastavu ili je registriran u državi ugovornici Konvencije, b) ako je ugovor o prijevozu zaključen u državi ugovornici ili c) ako je luka početka ili završetka putovanja prema ugovoru o prijevozu u državi ugovornici, a međunarodni prijevoz definiran je u čl. 1. st. 9. kao prijevoz u kojem se luke početka i završetka putovanja nalaze u dvije različite države ili su u istoj državi, ali se prema ugovoru ili planu plovidbe tijekom putovanja uplovljava u luku druge države.

⁵⁰ Čl. 4. bis st. 1. Atenske konvencije 2002.

⁵¹ IMO Doc. LEG/CONF. 13/10, LEG/CONF. 13/11, LEG/CONF. 13/13, LEG/CONF. 13/18.

⁵² IMO Doc. LEG/CONF. 13/DC/4. (Vidi *supra* bilj. 21).

⁵³ Čl. 4. bis st. 2. Atenske konvencije 2002.

država ugovornica u kojoj je brod registriran izdaje potvrdu o obveznom osiguranju ili drugom financijskom jamstvu. Država ugovornica može ovlastiti instituciju ili organizaciju koja će u njezino ime izdati brodu potvrdu, ali u cijelosti odgovara za potvrde izdane temeljem njezinog ovlaštenja,⁵⁴ te ima posebnu dužnost obavještanja Generalnog sekretara IMO-a o davanju takve autorizacije, njenom ukidanju i datumu stupanja na snagu takve autorizacije ili njenog ukidanja.

Konvencija predviđa mogućnost da država ugovornica izda potvrdu i brodu koji nije registriran u toj državi ugovornici (ako brod ima osigurateljno pokriće ili financijsko jamstvo u skladu s Konvencijom), kako bi se omogućilo da brodovi koji su registrirani u državi koja nije ugovornica Konvencije, ipak mogu ishoditi potvrdu radi uplovljavanja u luke država koje su ugovornice Konvencije.

Treba također istaći da je predviđena i obveza država ugovornica da prihvate potvrdu izdanu od druge države ugovornice kao da su je same izdale, čak i u slučaju kad je potvrda izdana od države ugovornice za brod koji nije registriran u državi ugovornici koja je potvrdu izdala. Međutim, u slučaju da država ugovornica sumnja u financijsku snagu osiguratelja ili izdavatelja financijskog jamstva navedenog u potvrdi i u njegove mogućnosti da ispunjava financijske obveze iz Konvencije, država ugovornica može konzultirati državu koja je potvrdu izdala.⁵⁵

Posebno je važno istaknuti, da država ugovornica ne smije dopustiti da brod koji je registriran u toj državi ugovornici, a na koji se primjenjuje Atenska konvencija iz 2002., plovi bez potvrde izdane u skladu s Konvencijom.⁵⁶ S druge strane, svaka država ugovornica obvezna je osigurati svojim internim pravom da svaki brod koji uplovljava ili isplavljava u/iz njezinih luka, a koji prevozi više od 12 putnika i bez obzira gdje je registriran, mora imati osiguranje ili financijsko jamstvo u skladu s Konvencijom.⁵⁷ To znači da prihvaćanjem Konvencije država ugovornica prihvaća dvostruku obvezu: izdavati potvrde o osiguranju, nakon što se uvjeri da brod ima osigurateljno pokriće u skladu s Konvencijom, brodovima koji su registrirani u toj državi ugovornici, ali i kontrolirati da brodovi koji uplovljavaju/isplavljavaju iz njezinih luka, a na koje se Konvencija odnosi, imaju potvrde o obveznom osiguranju ili financijskom jamstvu u skladu s odredbama Konvencije, bez obzira gdje je brod registriran, odnosno koju zastavu vije.

Neke države⁵⁸ smatrale su potrebnim jasnije definirati tko je dužan izdati potvrdu o osiguranju u slučaju kad je brod registriran u jednoj državi, ali je temeljem *Bare-boat Chartera* privremeno registriran u drugom registru s pravom vijanja zastave te druge države, a da je upis u prvi registar i dalje valjan u pogledu stvarnih prava na brodu. Većina je smatrala da je odredba Konvencije da potvrdu treba izdati država u kojoj je brod registriran dovoljno jasna, pa tekst Konvencije

⁵⁴ Čl. 4. bis st. 3. Atenske konvencije 2002.

⁵⁵ Čl. 4. bis st. 9. Atenske konvencije 2002.

⁵⁶ Čl. 4. bis st. 12 Atenske konvencije 2002.

⁵⁷ Čl. 4. bis st. 13 Atenske konvencije 2002.

⁵⁸ Njemačka i Cipar.

nije mijenjan, ali je u vezi s tim pitanjem donesena rezolucija kojom se traži od IMO-a da to pitanje razjasni posebnom uputom ukoliko se za to ukaže potreba.⁵⁹

3.2. *Direktna tužba prema osiguratelju*

Osnovni cilj zahtjeva za obvezno osiguranje je zaštita tužitelja, a taj se cilj postiže direktnom tužbom prema osiguratelju jer se time osigurava raspoloživost sredstva za naknadu štete u korist tužitelja.

Međutim, direktna tužba je u izravnoj protivnosti pravilima osiguranja kojim se pomorski prijevoznici tradicionalno koriste za pokriće svoje odgovornosti prema trećima putem P&I klubova,⁶⁰ a u okviru kojeg je uključeno i pokriće odgovornosti pomorskog prijevoznika za štete uslijed smrti i ozljede putnika. P&I klubovi nisu klasični osiguratelji odgovornosti trećih, nego su neprofitna udruženja brodovlasnika kao članova kluba koji se međusobno osiguravaju pa su istovremeno i osiguratelji i osiguranici za štete iz odgovornosti prema trećima. Imaju stručne ljude, široku mrežu korespondenata (predstavnik) u lukama širom svijeta te dugu tradiciju što ih sve čini brzim, efikasnim i pouzdanim u rješavanju šteta za svoje članove.

Klubovi se dalje udružuju temeljem zajedničkog ugovora (*International Group Agreement*) u tzv. *pool*, radi zajedničke podjele rizika i reosiguranja, u okviru grupe klubova tzv. *International Group of P&I Clubs*,⁶¹ što im omogućuje osigurateljno pokriće od oko 4,25 bilijuna USD, a što je daleko više od pokrića koje može pružiti bilo koja druga vrsta osiguranja za istu premiju.

Osnovno pravilo uzajamnosti snošenja rizika je, međutim, da članovi kluba plaćaju doprinose/premije (*calls*) na bazi učlanjene tonaže, rezultata kluba, ali i svojih vlastitih rezultata. Osim toga članovi su obvezni platiti i dodatnu premiju (*tzv. supplementary call*), u slučaju povećanih šteta i negativnog rezultata kluba. Stoga, pravila klubova predviđaju obvezu članova da održavaju visoki standard

⁵⁹ IMO Doc. LEG/CONF. 13/DC/3 (vidi *supra* bilj. 20).

⁶⁰ Protecting and Indemnity Associations (P&I Clubs) su udruženja (klubovi) uzajamnog osiguranja svojih članova (brodovlasnika) radi zajedničkog snošenja rizika na bazi uzajamnosti i bez ostvarivanja profita. Prvi takav klub osnovan je u Ujedinjenom Kraljevstvu 1855. godine. Članovi imaju pravo na zaštitu i naknadu od kluba za štete i troškove koje su oni sami pretrpjeli temeljem odgovornosti prema trećima, ako, i kad tu štetu stvarno pretrpe (*plate*). Klubovima upravljaju sami članovi putem direktora. Najznačajniji klubovi (u koje je učlanjeno preko 90% svjetske flote), imaju sjedište najčešće u Ujedinjenom Kraljevstvu, a udruženi su na istom principu uzajamnosti u *International Group of P&I Clubs*. <http://ukapandi.com/2about.html>. posjećena 5.3. 2003.

⁶¹ Članovi *International Group of P&I Clubs* su sljedeći: American, Britania, Gard, Japan Club, London, North of England, Skuld, SOP, Standard, Steamship Mutual, Swedish Club, UK Mutual, West of England. Klubovi izvan *International Group* su uglavnom manji klubovi ili oni koji posluju na bazi fiksnih premija, a ne uzajamnosti, npr.: Intercoastal P&I, Osprey, Southern Seas, Terra Nova P&I itd. Vidi: United Insurance Brokers Ltd., P&I Review 2003, <http://www.uib.uk> posjećena 7. 2. 2003.

sigurnosti svojih brodova u skladu s međunarodnim i nacionalnim propisima jer bi bilo protivno načelu uzajamnosti da članovi koji se pridržavaju dogovorenih standarda snose štetu članova koji ne postupaju u skladu s pravilima kluba. Stoga, da bi članovi ostvarili pravo na naknadu moraju udovoljiti nizu obaveza i postupati u skladu s pravilima kojima je predviđen niz isključenja i ograničenja obaveze kluba na naknadu u slučaju njihovog kršenja.⁶²

Jedno od osnovnih pravila svih klubova jest da pravo na naknadu ima samo član kluba kada štetu pretrpi, tj. kada je on sam stvarno već izvršio plaćanje trećima (*pay to be paid*).⁶³ Posljedica tog pravila je da klub ne može biti odgovoran ukoliko obveza iz odgovornosti člana nije već ispunjena, pa je svaka tužba trećih usmjerena direktno prema klubu za odgovornost člana kluba u protivnosti s tim pravilom. Da bi se isključila svaka sumnja, najnovijim pravilima, isključenje direktne tužbe prema klubu utvrđeno je čak i posebnom, izričitom odredbom.⁶⁴

Zbog navedenih razloga nije iznenađujuće protivljenje klubova zahtjevima za direktnu tužbu prema osiguratelju jer je direktna tužba u suprotnosti s osnovnim pravilom funkcioniranja klubova (*pay to be payed*) i smanjuje mogućnost obrane na koju bi klubovi inače imali pravo prema svojim članovima u skladu s pravilima, a to su najčešće: neplaćanje premije, ugovoreni pridržaj (franchise), nesposobnost broda za plovidbu itd.⁶⁵

Konvencija u čl. 4. bis st. 10. predviđa da svaki zahtjev pokriven obveznim osiguranjem može biti podnesen direktno protiv osiguratelja, a njegova odgovornost ograničena je na iznos od 250.000 SDR, do kojeg iznosa prijevoznik mora imati obvezno osiguranje. Ovo ograničenje primjenit će se i u slučaju da sam prijevoznik nema pravo na ograničenje odgovornosti.

Kako bi se izbjeglo involviranje osiguratelja kod neznatnih tužbi i kad nema opasnosti da se tužitelj neće naplatiti, podnesen je prijedlog⁶⁶ da se pravo na direktnu tužbu prema osiguratelju suzi u dva pravca: samo na zahtjeve koji su posljedica pomorskih nezgoda i na slučajeve kad je to nužno jer je prijevoznik insolventan ili na drugi način nedostupan tužitelju. Međutim, prijedlog nije prihvaćen.

⁶² Uvjeti isključenja i ograničenja naknade prema članu kluba obično su utvrđeni nizom odredaba u pravilima klubova. Vidi npr.: Rule 20–32: Conditions, Exclusions, Limitations and Warranties, North of England P&I, P&I Rules, 2003/2004., str. 44–57.

⁶³ Primjer pravila “pay to be paid”: Rule 20 - Payment first by the Member: Unless the Directors in their discretion otherwise decide, it is a condition precedent of a Member’s right to recover from the funds of the Association in respect of any liabilities, costs or expenses that he shall first have discharged or paid the same. Ibid., str. 44. Pravilo je dobilo i svoju praktičnu potvrdu u žalbenom postupku pred engleskim House of Lords u poznatoj presudi: The “Fanti” and “Padre Island”, Lloyd’s Law Reports, Part 3/1990, Vol. 2., Sept. 1990., str. 191–206.

⁶⁴ Rule 3.3.(2): It is not intended that any benefit or rights should be acquired through operation of the Contracts (Rights of Third Parties) Act 1999 or other similar legislation, North of England P&I, op. cit., str. 7.

⁶⁵ CMI je u LEG/CONF. 13/17 i LEG/CONF. 13/18 bez opredjeljivanja za ili protiv pojedine vrste osiguranja, argumentirao i objasnio funkcioniranje klubova, njihovu djelotvornost u rješavanju šteta za svoje članove, te utjecaj i značenje koje ima direktna tužba kod uzajamnih osiguranja.

⁶⁶ LEG/CONF. 13/15 (ICCL).

Prema odredbi istog čl. 4. bis st. 10. Konvencije osiguratelj ima pravo na onu obranu na koju bi imao pravo pozivati se i sam prijevoznik temeljem odredaba Konvencije (osim stečaja), ali ne može isticati drugu obranu na koju bi imao pravo prema svom osiguraniku, već samo ima pravo zahtijevati da se prijevoznik i stvarni prijevoznik pridruže postupku. Osim navedene obrane, osiguratelj ima pravo i na obranu *willful misconduct*⁶⁷ osiguranika, koja je izazvala brojne rasprave za⁶⁸ i protiv,⁶⁹ kako tijekom rada na nacrtu Protokola, tako i na samoj konferenciji.

Osiguratelji i pomorska industrija isticali su da se obrana *willful misconduct* ne može isključiti jer bi to bilo protivno propisima osiguranja većine država⁷⁰ koji zabranjuju stjecanje koristi iz osiguranja temeljem štete koja je posljedica vlastitog namjernog protupravnog čina osiguranika. To načelo i kad nije utvrđeno posebnom zakonskom odredbom, čini sadržaj osnovnih načela i standarda osiguranja općenito, a posebno kod uzajamnih osiguranja gdje članovi uzajamno snose štete. Tužitelju međutim uvijek ostaje pravo na naknadu od prijevoznika i stvarnog prijevoznika koji će tada odgovarati neograničeno, jer prema neizmijenjenoj odredbi čl. 13. Konvencije, prijevoznik ne može ograničiti svoju odgovornost ako je šteta učinjena namjerno ili krajnjom nepažnjom.

Unatoč protivnim stavovima nekih država,⁷¹ koje su isticale da Montrealska konvencija 1999. godine za zračni prijevoz ne predviđa ovu obranu, prihvaćeno je da ova obrana ostane na raspolaganju osigurateljima jer Montrealska konvencija, iako zahtijeva adekvatno osiguranje, ne predviđa direktnu tužbu prema osigurateljima, pa niti na bilo koji način definira širinu pokriva niti obranu osiguratelja. Tako osiguratelji zračnih prijevoznika imaju mogućnost isključenja odgovornosti i navođenja obrane u samim policama osiguranja, što široko i koriste.⁷²

⁶⁷ Obrana koja daje pravo osiguratelju odbiti isplatu naknade osiguraniku, ukoliko je šteta nastupila kao posljedica vlastitog namjernog protupravnog čina osiguranika.

⁶⁸ LEG/CONF. 13/11 (International Group), LEG/CONF. 13/13 (ICS), LEG/CONF. 13/14 (ICCL).

⁶⁹ IMO Doc. LEG 83/4/7 (Norveška), LEG/CONF.13/9 (Australija i Norveška) i LEG/CONF. 13/CW/WP/7 (Norveška).

⁷⁰ Tako npr. engleski Marine Insurance Act (MIA), 1906, Section 55(2)(a) isključuje iz police svaku štetu koja se može pripisati "willful misconduct" osiguranika.

⁷¹ Npr. Norveška, iako i norveški zakon predviđa sličnu odredbu: "If the assured has intentionally brought about casualty, he has no claim against the insurer", Norwegian Marine Insurance Plan 1996, Paragraph 3-32.

⁷² Standardna forma Lloyd-ove police osiguranja odgovornosti zrakoplova AVN1A između ostalog sadrži sljedeća isključenja pokriva:

(1) unlawful use of the aircraft, or for any purpose other than stated in the policy declarations; (2) use outside the prescribed operating limitations of the aircraft's flight manual; (3) operation in

4. Visina ograničenja odgovornosti

Pitanje visine iznosa ograničenja odgovornosti bilo je jedno od najspornijih pitanja o kojem su stajališta ostala potpuno različita do same konferencije i o kojem se i na konferenciji najteže postigla suglasnost, posebno o visini ograničenja odgovornosti zbog smrti i ozljede putnika.

4.1. Visina ograničenja odgovornosti zbog smrti i ozljede putnika

Jedan dio država⁷³ zalagao se za visoke iznose ograničenja odgovornosti ističući da Protokol iz 1990. godine nije stupio na snagu jer ga države nisu ratificirale zbog preniskih iznosa ograničenja odgovornosti. Isticano je da se radi toga u okviru Europske zajednice radi na nacrtu regionalne konvencije sa znatno višim iznosima ograničenja i da je Montrealska konvencija iz 1999. godine za smrt i ozljede putnika u zračnom prijevozu prihvatila neograničenu odgovornost. Predlagani su vrlo visoki iznosi ograničenja odgovornosti da bi se spriječilo utvrđivanje iznosa ograničenja regionalnim konvencijama ili nacionalnim pravom, što bi onemogućilo unifikaciju prava na međunarodnoj razini. Za opće ograničenje predloženo je 500.000 SDR do neograničene odgovornosti (npr. Japan), a za objektivnu odgovornost iznos od 350.000 SDR.

Pomorska industrija ICS, ICCL, International Group i IUMI, ali i znatan broj državnih delegacija⁷⁴ isticao je, naprotiv, da raniji Protokol iz 1990. godine nije stupio na snagu jer su iznosi ograničenja odgovornosti bili previsoki (npr. Kina, Koreja) pa nije privukao potreban broj ratifikacija. Ukazivano je također na probleme s kojima će industrija biti suočena u primjeni konvencije jer u praksi ne postoji tržište osiguranja koje može pružiti pokriće za ove rizike s tako visokim iznosima ograničenja odgovornosti.⁷⁵ Stoga je predlagano umjereno povišenje iznosa ograničenja odgovornosti, i to za objektivnu odgovornost od 100.000 do 200.000 SDR, a za opće ograničenje od 250.000 do 400.000 SDR. Nekoliko država⁷⁶ bilo je između tih dvaju prijedloga.

violation of the pilot's certificate or medical credential; (4) operation in violation of the civil aviation regulations with the carrier's knowledge; (5) operation absent a current airworthiness certificate or inconsistent therewith; (6) when the number of passengers exceeds the declared maximum; and (7) when the aircraft is operated by any person other than the pilot listed in the policy declarations.

⁷³ Norveška, Švedska, Australija, Ujedinjeno Kraljevstvo i pretežit broj država Europske Zajednice.

⁷⁴ Kina, Koreja, Malta, Rusija, Italija, Hrvatska, Španjolska te države s velikim brojem registriranih brodova kao npr. Panama, Bahami, Maršalski Otoci.

⁷⁵ LEG/CONF.13/10, LEG/CONF. 13/11, LEG/CONF. 13/14 i LEG/CONF. 13/18.

⁷⁶ Npr. Danska, Nizozemska i Cipar.

Nakon izraženih tako oprečnih stavova, kao i dodatnih konzultacija s delegacijama, predsjedavajući je podnio "kompromisni" prijedlog⁷⁷ koji je sadržavao sljedeći "paket" s iznosima ograničenja odgovornosti, obveznog osiguranja i direktne tužbe prema osiguratelju:

- iznos od 250.000 SDR po putniku i događaju za ograničenje objektivne odgovornosti prijevoznika za štetu zbog smrti i ozljede putnika koja je posljedica pomorske nezgode, za obvezno osiguranje te odgovornosti i za direktnu tužbu prema osiguratelju,

- iznos od 400.000 SDR po putniku i događaju za ograničenje odgovornosti preko 250.000 SDR za štetu zbog smrti i ozljede putnika koja je posljedica pomorske nezgode za koju prijevoznik odgovara temeljem presumirane krivnje, te za ograničenje odgovornosti prijevoznika koja ne proizlazi iz pomorske nezgode i koja se temelji na krivnji prijevoznika, koju mora dokazati tužitelj,

- "opt-out clause" kojom se omogućuje prihvaćanje Protokola iz 2002. godine i onim državama u čijem su nacionalnom zakonodavstvu već predviđeni viši iznosi ograničenja odnosno neograničena odgovornost (Japan), ili se viši iznosi ograničenja odgovornosti zahtijevaju,

- dopuštenost obrane osiguratelja kod direktne tužbe, zbog *willful misconduct* osiguranika.

Smatrajući da predloženi iznosi ograničenja odgovornosti još uvijek neće zadovoljiti znatan broj država, ostavljena je i "opt-out clause", tj. mogućnost određivanja visine ograničenja odgovornosti nacionalnim pravom u iznosima višim od onih predviđenih Protokolom iz 2002. godine, pa čak i neograničena odgovornost, ali uz preporuku da se države suzdrže od takvih rješenja koja umanjuju unifikacijske napore. Kao ustupak prijedlozima industrije, u "paketu" je zadržana i mogućnost obrane osiguratelja zbog "*willful misconduct*" osiguranika.

Nakon što je ovaj prijedlog, kao jedini mogući ishod konferencije, kompromisno prihvatila većina država koje su tražile puno više iznose ograničenja odgovornosti, prihvatile su ga i ostale države koje su se zalagale za umjerenije iznose ograničenja odgovornosti, iako uz izražavanje zabrinutosti o mogućnostima provođenja takvog Protokola u praksi, pa iako se činilo da s ishodom nitko nije zadovoljan, ovaj "kompromisni prijedlog" uključen je u konačni tekst Protokola 2002. godine, koji je zatim gotovo jednoglasno prihvaćen na plenarnoj sjednici konferencije.

Treba posebno istaknuti da, za razliku od Atenske konvencije iz 1974. godine u kojoj je iznos ograničenja bio utvrđen po putniku i putovanju, iznos ograničenja odgovornosti u Atenskoj konvenciji iz 2002. godine utvrđen je po putniku i događaju, što znači još znatnije povišenje odgovornosti prijevoznika po Konvenciji iz 2002., jer u slučaju više štetnih događaja tijekom jednog putovanja ograničenje odgovornosti se primjenjuje na svaki događaj posebno, a ne kao ranije na cijelo putovanje.

⁷⁷ LEG/CONF. 13/CW/WP/10.

4.2. Visina ograničenja odgovornosti za gubitak i oštećenje prtljage

Iznosi ograničenja odgovornosti za osobnu prtljagu Atenskom konvencijom iz 2002. godine povišeni su za 25% u odnosu na Protokol iz 1990. godine, te iznose 2.250 SDR po putniku za ručnu prtljagu, odnosno maksimalno 3.375 SDR po putniku za bilo koju drugu prtljagu.

Iznos ograničenja odgovornosti za vozila povišen je za 27% u odnosu na Protokol iz 1990. godine i iznosi 12.700 SDR po vozilu.

Iznosi franšiza su također povišeni, ali samo za 10% u odnosu na Protokol iz 1990. godine i iznose 330 SDR za vozila, a 149 SDR za ostalu prtljagu.⁷⁸

4.3. Postupak za reviziju Protokola i iznosa ograničenja odgovornosti

Izmjene ili dopune Protokola izvršit će se na diplomatskoj konferenciji koju će sazvati IMO na zahtjev najmanje jedne trećine država ugovornica.⁷⁹

Međutim, Protokolom je predviđen i pojednostavljeni postupak,⁸⁰ bez sazivanja posebne diplomatske konferencije, ukoliko se želi povišiti i uskladiti samo iznose ograničenja odgovornosti, bez izmjena ostalih odredbi Konvencije. Po tom pojednostavljenom postupku mogli bi se mijenjati iznosi iz čl. 3. st. 1. (iznos ograničenja objektivne odgovornosti prijevoznika), čl. 4. bis st. 1. (iznos obaveznog osiguranja i direktne tužbe), čl. 7. st. 1. (iznos ograničenja odgovornosti temeljem krivnje prijevoznika) te čl. 8. (iznosi ograničenja odgovornosti za gubitak i oštećenja prtljage).

Pojednostavljeni postupak za izmjenu iznosa ograničenja odgovornosti pokreće se zahtjevom najmanje polovice ukupnog broja država ugovornica, ali ni u kom slučaju ne manje od šest država. Zahtjev se dostavlja svim članicama IMO-a i državama ugovornicama, a u roku, ne kraćem od 6 mjeseci od dostave zahtjeva, na Pravnom odboru IMO-a na kojem mogu sudjelovati sve države članice Protokola bez obzira da li su članice IMO-a, usvojit će se zahtjev ako za njega glasuje najmanje dvije trećine prisutnih država ugovornica koje glasuju, pod uvjetom da je najmanje polovica ukupnog broja država ugovornica Atenske konvencije iz 2002. godine (kako je revidirana Protokolom iz 2002. godine) prisutno u vrijeme glasovanja o izmjenama.

Obavijest o tako usvojenim izmjenama iznosa bit će dostavljena svim državama članicama te će se smatrati da su izmjene prihvaćene ukoliko u periodu od 18 mjeseci od dostave obavijesti najmanje jedna četvrtina država koje su u vrijeme usvajanja izmjena bile države ugovornice izjavi da ne prihvaća izmjene i o tome obavijest pošalje Generalnom sekretaru IMO-a. U tom slučaju smatrat će se da

⁷⁸ Čl. 8. Atenske konvencije 2002.

⁷⁹ Čl. 22. Atenske konvencije 2002.

⁸⁰ Čl. 23. Atenske konvencije 2002.

izmjene nisu prihvaćene i neće stupiti na snagu, dok će u suprotnom, po proteku 18 mjeseci od dana obavijesti o usvajanju izmjena, te izmjene stupiti na snagu. Povišeni iznosi obvezuju države ugovornice Konvencije iz 2002. godine bez obzira da li su one sudjelovale u postupku izmjena, osim ako Konvenciju ne otkažu u roku od 6 mjeseci od primitka obavijesti o usvojenim izmjenama.

5. Zastarni rok i nadležnost suda za odštetne zahtjeve

5.1. Zastarni rok

Prema čl. 16. st. 1. Atenske konvencije iz 2002. godine, jednako kao i prema Atenskoj konvenciji iz 1974. godine, zastarni rok za podnošenje odštetnog zahtjeva iznosi dvije godine, a rok počinje teći:

(a) u slučaju tjelesne ozljede putnika od dana iskrcaja putnika;

(b) u slučaju smrti putnika koja je nastala tijekom prijevoza, od dana kad se putnik trebao iskrcati, a u slučaju tjelesne ozljede koja se dogodila tijekom prijevoza, a zbog koje je nastupila smrt putnika nakon njegova iskrcaja, od dana smrti, pod uvjetom da to razdoblje nije duže od tri godine od iskrcaja putnika s broda;

(c) u slučaju gubitka ili oštećenja prtljage, od dana iskrcaja ili dana kad je trebala biti iskrcana, ovisno što je kasnije.

Međutim, čl. 16. st. 3. Atenske konvencije iz 2002. godine omogućava sudovima pred kojima se vodi postupak obustavu i prekid postupka po nacionalnim propisima, što omogućava produženje zastarnog roka i do tri godine od dana kada je tužitelj saznao ili morao saznati za povredu, gubitak ili štetu izazvanu nezgodom, ali ne duže od pet godina od iskrcaja putnika ili dana kada je iskrcaj trebao uslijediti. Na produženju zastarnog roka inzistiralo se prije svega radi sve većeg broja super brzih brodova što kao popratnu pojavu dovodi do sve većeg broja povreda (glave i vrata) uslijed naglih pokreta⁸¹ čije dijagnosticiranje zahtijeva duži period.

Iako je tijekom rada na nacrtu⁸² kao i na samoj konferenciji isticano da u praksi nije bilo sporova zbog zastarnog roka,⁸³ i da stoga nema potrebe za njegovim mijenjanjem, prihvaćena je navedena odredba prema kojoj se zastarni rok zapravo produžuje na pet godina, jer će tužitelj uvijek moći tvrditi da je za štetu saznao naknadno, dok će se suprotno moći teško dokazati. To će zahtijevati od prijevoznika dodatnu administraciju i čuvanje evidencije o putnicima na brodu za period od 5 godina, jer će u protivnom teško biti utvrditi da li je netko uopće i

⁸¹ "whiplash injuries"

⁸² IMO Doc. LEG 83/4/8 (SAD).

⁸³ Predstavnik CMI-a istakao je da nema saznanja da je dužina zastarnog roka predstavljala problem u praksi prilikom primjene Atenske konvencije iz 1974. godine.

bio putnik na određenom brodu i da li je pretrpio kakvu nezgodu. Ako se ima na umu da moderni brodovi imaju i po 3.000 putnika na putovanju, nije teško zamisliti kolike administrativne probleme će izazvati ova odredba u praksi.

5.2. Nadležnost suda za odštetne zahtjeve

Odredba čl. 17. st. 1. Atenske konvencije iz 2002. godine u pogledu nadležnosti suda za podnošenje odštetnih zahtjeva prema prijevozniku, temeljem odredbe čl. 3. i 4. Konvencije, ostala je ista u odnosu na Atensku konvenciju iz 1974. godine.⁸⁴ Međutim, odredbom čl. 17. st. 2. Atenske konvencije iz 2002. godine⁸⁵ predviđena je nadležnost istih sudova i za odštetne zahtjeve po direktnoj tužbi prema osigurateljima temeljem čl. 4. bis Konvencije iz 2002. godine, pa će i u tim slučajevima tužitelj imati pravo podnijeti zahtjev pred jednim od navedenih sudova prema svom izboru.

Posljedica te odredbe je da će osiguratelji moći biti tuženi u raznim jurisdikcijama izvan svoga sjedišta, pa i kad su zahtjevi posljedica istog događaja, jer svaki tužitelj za sebe ima pravo izbora nadležnog suda, što će bitno utjecati na povećanje troškova sporova.

6. Stupanje na snagu i završne odredbe

6.1. Stupanje na snagu

Temeljem odredbe članka 22. bis, završne odredbe iz čl. 17. do 25. Protokola iz 2002. postaju završne odredbe Atenske konvencije iz 2002. godine.

Prema odredbi čl. 17. završnih odredbi Protokola iz 2002. godine Protokol je otvoren za potpisivanje od 1. svibnja 2003. do 30. travnja 2004. godine, a nakon toga ostaje otvoren za pristupanje.

Istom odredbom utvrđeno je da države ne mogu prihvatiti Protokol iz 2002. godine ako ne otkazu, ukoliko su ugovornice: Atensku konvenciju iz 1974. godine, Protokol iz 1976. godine i Protokol iz 1990. godine, i to sa danom kad za tu državu stupi na snagu Protokol iz 2002. godine.

⁸⁴ Sudovi nadležni za odštetne zahtjeve prema čl. 17. st. 1. su:

- (a) sud mjesta stalnog boravišta ili poslovnog sjedišta tuženika, ili
- (b) sud mjesta polaska ili sud odredišta prema ugovoru o prijevozu, ili
- (c) sud prebivališta ili stalnog boravišta tužitelja, ako tuženik ima poslovno sjedište i podvrgnut je sudbenosti te države, ili
- (d) sud države gdje je sklopljen ugovor o prijevozu, ako tuženik ima poslovno sjedište i podvrgnut je sudbenosti te države.

⁸⁵ Tužba temeljem odredbe čl. 17. st. 4. bis, bit će podnesena, prema izboru tužitelja, pred jednim od sudova pred kojim tužba može biti podnesena protiv prijevoznika ili stvarnog prijevoznika u skladu sa st. 1.

Odredbom čl. 20. završnih odredbi, utvrđeno je da Protokol iz 2002., stupa na snagu 12 mjeseci nakon što ga 10 država potpiše bez rezerve ratifikacije ili prihvata ili odobrenja, ili kad deset država položi ispravu o ratifikaciji, prihvatanju ili odobrenju. Za države koje ratificiraju ili prihvate Protokol nakon ispunjenja uvjeta za njegovo stupanje na snagu, Protokol stupa na snagu tri mjeseca nakon polaganja odgovarajuće isprave, ali ne prije nego Protokol stupi na snagu.

Tu treba dodati da prilikom ratifikacije države i dalje mogu izvršiti rezervu predviđenu odredbom čl. 22. Konvencije koja je ostala neizmijenjena, da se Konvencija ne primjenjuje kada su i putnik i prijevoznik državljani te države.

6.2. Države s više pravnih sustava

Odredba čl. 18. završnih odredbi Protokola iz 2002. godine predviđa mogućnost da se države u okviru kojih postoji više različitih pravnih sustava posebnom izjavom izjasne da li se prihvatanje Protokola iz 2002. godine odnosi na cijeli teritorij države ili na teritorijalnu jedinicu te države i koju.⁸⁶ U tom slučaju obveza države članice u pogledu izdavanja potvrde o osiguranju podrazumijeva obvezu teritorijalne jedinice u kojoj je brod registriran, a isto tako svako pozivanje na nacionalno pravo, sudove, valutu itd. podrazumijeva pozivanje na pravo, sudove, valutu teritorijalne jedinice.

Nije, međutim, izričito rečeno da li država koja prihvati Protokol samo za jednu svoju teritorijalnu jedinicu (od njih više) ima status države ugovornice ili taj status ima njezina teritorijalna jedinica, i da li država, ili njezina teritorijalna jedinica, ima prava u pogledu glasovanja.⁸⁷

6.3. Regionalne ekonomske integracijske organizacije

Na zahtjev Europske zajednice u Protokol je unesena posebna odredba koja omogućava pristupanje Protokolu iz 2002. godine i regionalnim ekonomskim integracijskim organizacijama koje su osnovale suverene države i na nju prenijele određene ovlasti koje su predmet reguliranja ovog Protokola. Tvrdilo se da je to potrebno jer bez takve odredbe članice Europske zajednice ne bi mogle postati članice Protokola, s obzirom da su uređenje pitanja priznanja i ovrhe stranih odluka

⁸⁶ Npr. u SAD-u pojedine federalne države imaju različite pravne sisteme pa se željelo omogućiti da u slučaju neprihvatanja Protokola od strane SAD-a, pojedine teritorijalne jedinice ipak mogu pristupiti Protokolu.

⁸⁷ To je važno npr. u postupku izmjena Protokola po pojednostavljenom postupku temeljem članka 23., te utvrđivanja broja država ugovornica potrebnog za stupanje na snagu Protokola iz članka 20. Nasuprot ovom članku gdje to pitanje nije riješeno, status glasovanja Regionalnih ekonomskih integracijskih organizacija i njihovih članica izričito je riješen u čl. 19. Protokola 2002. godine. Vidi pobliže: *infra* pod 6.3.

prenijele na Europsku zajednicu pa o tim pitanjima više ne mogu samostalno odlučivati.⁸⁸

Potrebno je, međutim, prilikom ratifikacije, prihvaćanja, odnosno pristupanja, specificirati koje su ovlasti prenesene na regionalnu organizaciju, te ukoliko se ništa ne specificira, smatrat će se da su prenesene sve ovlasti. Pri tome je izričito rečeno da kod glasovanja o pitanjima prenesenim na regionalnu organizaciju ona ima onoliko glasova koliko ima država članica u svom sastavu, ali neće glasovati ukoliko glasuju države članice svaka za sebe.

Isto tako, u čl. 19. st. 3. završnih odredbi Protokola utvrđeno je da se regionalna organizacija neće brojiti kao država ugovornica dodatno njezinim članicama koje su države ugovornice kad god je broj država ugovornica relevantan, kao npr. u članku 20. (stupanje na snagu), članku 23. (pojednostavljeni postupak izmjena iznosa ograničenja odgovornosti) itd.

Prilikom utvrđivanja teksta članka 19. koji se odnosi na regionalne ekonomske integracijske organizacije, Brazil je podnio prijedlog za dopunu tog članka pa je osnovana radna grupa u svrhu usklađenja teksta tog članka, ali prijedlog nije prihvaćen.⁸⁹ Na ponovni prijedlog Brazila donesena je posebna rezolucija⁹⁰ kojom se traži od IMO-a donošenje jedne općenite odredbe koja bi na unificirani način utvrdila uvjete pristupanja i položaj regionalnih ekonomskih integracijskih organizacija u svim sadašnjim i budućim konvencijama u kojima se za to ukaže potreba.

7. Izgledi za stupanje na snagu Protokola iz 2002. godine

Pri izradi nacрта Protokola, a posebno na samoj konferenciji, pomorska industrija i osiguratelji isticali su da bi Protokol mogao ostati neostvariv u praksi zbog izuzetno visokih iznosa ograničenja i svih ostalih pooštrenih uvjeta odgovornosti pomorskog prijevoznika, ali se ta upozorenja nisu uzimala u obzir.

Nije stoga neobično da je vrlo brzo došlo do različitih reagiranja povodom tek donesenog Protokola.⁹¹ Ta reagiranja pokazuju da su i razmišljanja i prognoze u pogledu izgleda za ratifikaciju i stupanje na snagu Protokola iz 2002. godine

⁸⁸ LEG/CONF. 13/7

⁸⁹ LEG/CONF 13/CW/WP.1, LEG/CONF 13/CW/WP.4

⁹⁰ LEG/CONF 13/CW/WP.8, LEG/CONF. 13/DC/2. Vidi također *supra* bilj. 19.

⁹¹ Već i prije nego je na samoj Konferenciji usvojen Završni akt o donošenju Protokola iz 2002. godine, komentar u Lloyd's Listu od 31. listopada 2002., naglašava pooštrene uvjete Protokola i izražava sumnju da će Protokol implementirati u praksi veći broj država: Brewer, James, Experts warn of Passenger Liability Chaos, Lloyd's List, 31. 10. 2002.; Suprotno tome: Roseg, Erik, Worldwide Regime the Answer to Passenger Liability, Lloyd's List od 4. 11. 2002., <http://www.lloydslist.com> posjećena 4.11.2002.

dijametralno suprotna, kao što su bili i stavovi u pogledu pojedinih pitanja na samoj konferenciji.⁹²

S jedne strane su mišljenja koja nemaju dvojbe da bi Protokol iz 2002. godine mogao stupiti na snagu u vrlo kratkom roku,⁹³ a zasnivaju se prije svega na determiniranosti Europske zajednice,⁹⁴ koja se već tjedan dana nakon donošenja Protokola izjasnila da su odredbe Protokola u skladu s odrednicama Europske zajednice utvrđenim u ožujku 2002. godine u odnosu na pomorski prijevoz putnika,⁹⁵ kao i nekih država u okviru Europske zajednice da će učiniti sve da se Protokol ratificira što prije.⁹⁶

Ako Europska komisija odluči ratificirati Protokol iz 2002. godine, znači da će ga ratificirati i svih 15 članica Europske zajednice, što je dovoljno za njegovo stupanje na snagu. Sam postupak može se provesti u okviru Europske zajednice vrlo brzo pa bi Protokol po nekim predviđanjima mogao stupiti na snagu za nešto više od godine dana. Tome treba dodati veliku vjerojatnost da će u tom slučaju Protokol ratificirati vrlo brzo i države kandidati za Europsku zajednicu,⁹⁷ kao i neke razvijene države koje su podržavale uvjete i iznose ograničenja odgovornosti kako su utvrđeni u Protokolu ili čak i više.⁹⁸

Nasuprot tome, gotovo je izvjesno da države koje nisu ratificirale Atensku konvenciju iz 1974. i Protokol iz 1990. godine zbog toga što su smatrale da su i ti iznosi ograničenja odgovornosti previsoki, kao npr. Kina, Koreja i neke druge dalekoistočne države, a u kojima se prema statistikama preveze oko 40% ukupnog godišnjeg prijevoza putnika trajektima,⁹⁹ zasigurno neće ratificirati Protokol iz 2002. godine. Realnost upućuje na činjenicu da pomorski prijevoz u tom dijelu svijeta ima drugačiju socijalnu i političku funkciju. Putnički prijevoz čija je svrha povezivanje mnogobrojnih otoka s kopnom često obavlja država ili državne kompanije pa su cijene karata zbog političkih razloga često tolike da ne pokrivaju ni nužne tekuće troškove poslovanja i održavanja broda te nema mogućnosti prebacivanja povećanih troškova osiguranja na putnike. Stoga nije realistično

⁹² Različita mišljenja nastavljaju se nizati nakon konferencije. Vidi: Brewer, James, *Passenger Liability Plan awaits Support*, *Lloyd's List*, 4. 11. 2002.; Brewer, James, *Defence Case made on Athens Convention*, *Lloyd's List*, 5. 11. 2002.; Gogarty, Rory; Clanchy, James, *Cruising towards strict Liability Holiday Claims*, *Lloyd's List*, 27. 11. 2002.; Gray, Tony, *Liability Ruling within a Year*, *Lloyd's List*, 28. 11. 2002. <http://www.lloydslist.com> posjećena 28. 11. 2002.; Mulrenan, Jim, *Conflict spirals over the Athens Protocol*, *TradeWinds*, 8. 11. 2002.

⁹³ Roseg, Erik, *The Entry into Force of the Athens Convention 2002.*, *Papers for Seminar: "Possible Implications of the New Athens Protocol"*, Hamburg, 5. 12. 2002.

⁹⁴ Izjava Europske komisije IP/02/1631, 7. 11. 2002.

⁹⁵ Prijedlog Europske komisije za reguliranje odgovornosti pomorskog prijevoza putnika, COM (2002) 158 final, Brussels, 25. 3. 2002.

⁹⁶ Izjava za tisak Federalnog Ministarstva Transporta Njemačke od 1. 11. 2002.

⁹⁷ Cipar, Estonija, Latvija, Litva, Češka Republika, Mađarska, Poljska, Slovačka, Slovenija i Malta.

⁹⁸ Norveška, Island, Australija, Kanada, Japan.

⁹⁹ Podaci Ferrynews, prema Barnes Graham, op. cit.

očekivati da bi te države ratificirale Protokol koji povisuje odgovornost prijevoznika za gotovo šest puta, pa putnici u tom dijelu svijeta zasigurno neće uživati zaštitu utvrđenu Protokolom iz 2002. godine.

Nije izvjesno niti da li će, i kada, Protokol iz 2002. godine biti ratificiran u Americi. Naime, Amerika ima vrlo jaku industriju kružnih putovanja,¹⁰⁰ a ta industrija se značajno angažirala protiv određenih rješenja iz Protokola kako za vrijeme rada na nacrtu Protokola, tako i za vrijeme konferencije,¹⁰¹ a stajališta američke industrije u velikom dijelu su podržana i stavovima pravne teorije putem Američkog društva za pomorsko pravo.¹⁰²

Treba, međutim, naglasiti da je upravo radi Amerike predviđena posebna odredba za države s različitim pravnim sustavima koja omogućava ratifikaciju Protokola samo za jednu (ili više) teritorijalnih jedinica u okviru države članice, te da, s obzirom da Amerika ne priznaje ograničenje odgovornosti za smrt i tjelesne povrede putnika, uključenje *opt-out clause* u Protokol također omogućava američko prihvaćanje Protokola. Pretpostaviti je ipak da će Amerika s više opreza pristupiti ratifikaciji Protokola i nakon što se utvrde sve pravne i praktične implikacije te izvrši praktična priprema, u Americi tako značajne industrije, za nova rješenja koja donosi Protokol iz 2002. godine. Međutim, čak ako Amerika i ne ratificira Protokol iz 2002. godine, s obzirom da su upravo američki državljani vrlo česti putnici kružnih putovanja, Protokol će se zasigurno primjenjivati pred američkim sudovima temeljem ugovora o prijevozu, i u slučaju da ga Amerika ne ratificira.

Zastupnici pravne teorije i prakse umjerenijih stajališta i prognoza o izgledima za stupanje Protokola iz 2002. godine na snagu upozoravaju da će za implementaciju odredaba Protokola biti potrebna praktična priprema i industrije, a i država ugovornica na nova rješenja koja će bez sumnje imati brojne pravne i praktične implikacije, pa će biti potrebno određeno vrijeme za te pripreme.

Tako je na seminaru održanom u Hamburgu samo mjesec dana nakon konferencije¹⁰³ ukazano na niz pravnih i ekonomskih implikacija u slučaju inkorporiranja Protokola u njemačko pravo, posebno u odnosu na položaj banaka kao hipotekarnih vjerovnika. Iako Protokol iz 2002. godine nema direktan utjecaj na hipoteku na brod, istaknut je velik indirektan utjecaj i niz pitanja s tim u vezi koja će trebati kritički razmotriti i riješiti prije nego dođe do ratifikacije Protokola.

¹⁰⁰ U 2000. godini čak 7,325.202 od ukupno 12,008.527 putnika kružnih putovanja su bili američki državljani. Prema: ShipsPax, Statistics 01.

¹⁰¹ IMO Doc. LEG 83/4/8, LEG/CONF.13/14, LEG/CONF. 13/15 i LEG/CONF. 13/16.

¹⁰² Maritime Law Association of the US, Position Paper on the Proposed Protocol to the 1974 Athens Convention relating to the Carriage of Passengers and their Luggage by Sea, 16. 7. 2001, <http://www.mlaus.org/article>. posjećena 22.3.2003.

¹⁰³ Moore, Chris; Hungar, Jan, Legal issues arising out of the Protokol; Barnes, Graham, Conclusions and possible Solutions; Massey, Peregrine, New IMO Protokol, Consequences and political Realities, Club's Position; Seminar: Possible Implications of the New Athens Protokol, Hamburg, 5. 12. 2002.

Ta pitanja proizlaze iz sljedećih činjenica:

1. tražbine zbog smrti i ozljeda osoba osigurane su privilegijem na brodu te imaju prvenstvo namirenja iz vrijednosti broda, što znači da će kod ovrhe, takve privilegirane tražbine imati prednost pred tražbinama hipotekarnog vjerovnika, što će mu otežati mogućnost naplate,

2. tražbine zbog ozljeda i smrti putnika osigurane su i obveznim osiguranjem pa ako ih plati osiguratelj obveznog osiguranja, na njega će nakon plaćanja naknade prijeći pomorski privilegij i pravo prvenstvenog namirenja iz broda ispred hipotekarnog vjerovnika,

3. kad osiguratelj obveznog osiguranja iz bilo kojeg razloga ne plati naknadu, putnik će imati pravo privilegiranog namirenja iz broda, a s obzirom da su u pitanju visoki iznosi naknade, hipotekarnim vjerovnicima će opet biti otežana mogućnost naplate iz broda,

4. pravo privilegiranog namirenja iz broda prestaje ako brod propadne, pa dolazi do zapanjujuće i apsurdne situacije da će hipotekarni vjerovnik biti u boljoj poziciji u slučaju propasti broda (iako tom prilikom može doći i do gubitka života i ozljeda putnika), jer će hipotekarni vjerovnik imati pravo naplate iz osigurnine broda.

Uz navedeno, s obzirom na pravo oštećenog na direktnu tužbu prema osiguratelju, uobičajeni prijenos prava iz P&I osiguranja (*assignment of insurance*), kao jedno od značajnih sredstava osiguranja otplate kredita, izgubit će na svojoj vrijednosti (u najmanju ruku do iznosa obveznog osiguranja) ako obvezno osiguranje putnika ostane u okviru P&I pokrivača.

Zbog umanjene zaštite putem drugih sredstava osiguranja kredita (hipoteke i *assignmenta* osiguranja) banke kao hipotekarni vjerovnici neće imati drugog izlaza nego osigurati svoj rizik *mortgage interests insurance (MII)*, koji će u tim okolnostima biti viši pa stoga i skuplji, a troškove će opet snositi brodovlasnik koji će ih opet nastojati prebaciti na putnike.

Ukazano je i na niz neriješenih pitanja u odnosu na obvezno osiguranje:

1. Da li će P&I klubovi prihvatiti i na koji način nastaviti pružati ovo pokriće nejednakog potencijalnog rizika putničkih brodova s obzirom na druge brodove;

2. Da li na tržištu osiguranja postoje komercijalni osiguratelji koji će biti voljni i u mogućnosti pružiti pokriće u skladu s Protokolom, do kojeg iznosa i koje kvalitete;

3. Kako će se povećani troškovi osiguranja odraziti na socijalnu poziciju putnika koji ovise o pomorskom prijevozu (npr. svakodnevni prijevoz trajektima na posao) na koje će se prebaciti trošak osiguranja kroz povećane cijene karata, posebno ako već imaju osobno osiguranje pa će te troškove plaćati dva puta, dok šteta može biti naknađena samo jedanput;

4. Koje posljedice će imati industrija zbog povećanih troškova osiguranja ako ih ne bude mogla prebaciti na putnike.

8. Zaključak

IMO, u čijoj je kompetenciji donošenje većine pomorskih konvencija, nije želio propustiti priliku donošenja ovog Protokola i unifikacije ove materije na međunarodnoj razini. Nastojalo se stoga donijeti Protokol koji bi, s jedne strane, zadovoljio države Europske zajednice da ne bi posezale za reguliranjem ove materije regionalnom konvencijom,¹⁰⁴ i, s druge strane, kojim bi se predvidjela ista zaštita putnika u odnosu na zračni prijevoz nakon stupanja na snagu Montrealske konvencije iz 1999. godine¹⁰⁵ koja je bila uzor kod donošenja Protokola iz 2002. godine.

Međutim, Atenska konvencija iz 2002. godine predviđa za putnike u pomorskom prijevozu višu i širu zaštitu u odnosu na zračni prijevoz jer je pooštren temelj odgovornosti, iznos ograničenja objektivne odgovornosti je viši, propisuje se viši iznos obaveznog osiguranja i utvrđuje pravo na direktnu tužbu prema osiguratelju, što nemaju putnici u zračnom prijevozu. Tome treba dodati da je obrana osiguratelja u pomorskom prijevozu strogo limitirana, dok osiguratelji u zračnom prijevozu svojim policama utvrđuju različite slučajeve isključenja odgovornosti. Zastarni rok je produžen, u odnosu na zračni prijevoz, a krug nadležnih sudova pred kojima tužitelji po svom izboru mogu podnositi odštetni zahtjev protiv pomorskog prijevoznika ili/i osiguratelja je vrlo širok.

Kao što je očito iz ranije navedenih reagiranja nakon konferencije, veliki su izgledi da će Protokol iz 2002. godine u okviru Europske zajednice stupiti na snagu vrlo brzo, osim ako pomorska industrija i osiguratelji ne pridonesu da se postupku ratifikacije pristupi s više opreza i pripreme, tj. dok se i ukoliko ne nađu praktično moguća i ekonomski isplativa rješenja u odnosu na već uočene pravne i praktične implikacije koje će slijediti iz primjene Protokola, kao što su obavezno osiguranje, adekvatna zaštita hipotekarnih vjerovnika ili alternativna sredstva osiguranja kredita.

Ako Protokol iz 2002. godine i stupi na snagu kad ga ratificiraju države Europske zajednice, može se dogoditi da ostane samo regionalnog karaktera, a zasigurno neće biti tako široko međunarodno prihvaćen da bi imao značajniji uspjeh u unifikaciji prava na tom području na međunarodnom planu u odnosu na Atensku konvenciju iz 1974. godine.

Države koje su tražile više limite od usvojenih mogle bi prihvatiti Protokol i koristiti *opt-out clause*, što tada također neće pridonijeti ujednačavanju limita

¹⁰⁴ Komisija Europske zajednice je u ožujku 2002. odlučila samostalno regulirati ovu materiju ukoliko ishod Međunarodne konferencije ne bude zadovoljavajući (iznos od SDR 250.000 kao minimalan iznos ograničenja objektivne odgovornosti prijevoznika), Prijedlog Europske komisije COM(2002)158 final, Brussels, 25. 03. 2002.

¹⁰⁵ Stupanje na snagu Montrealske konvencije iz 1999., ne može se očekivati tako brzo jer je za stupanje na snagu potrebno čak 30 ratifikacija. Montrealska konvencija iz 1999. godine, vidi *supra* pod 2.1.

odgovornosti na međunarodnoj razini, a kako se prilikom ratifikacije Protokola obvezno mora otkazati Atenska konvencija iz 1974. godine s ranijim protokolima, to samo može pridonijeti još većoj rascjepkanosti pravnih režima u primjeni.

Republika Hrvatska ratificirala je Konvenciju iz 1974. godine kao i Protokol iz 1976. i 1990. godine. Načela i iznosi ograničenja odgovornosti iz Atenske Konvencije iz 1974. godine inkorporirani su u Pomorski zakonik, a usklađenje s Protokolom iz 1990. godine predviđa se nacrtom prijedloga Zakona o izmjenama i dopunama Pomorskog zakonika.¹⁰⁶ Time će se Hrvatska svrstati u red zemalja koje su povisile iznose ograničenja odgovornosti u odnosu na Atensku konvenciju iz 1974., koja je još uvijek na snazi.

Zaključiti je stoga da se s odlukom o ratifikaciji Protokola iz 2002. godine ne treba žuriti i da joj treba pristupiti krajnje oprezno dok se ne vidi da li će Protokol iz 2002. godine biti šire prihvaćen na međunarodnoj razini. Prije odluke o ratifikaciji svakako je uputno utvrditi kako će pomorska industrija riješiti sva pravna i praktična i ekonomska pitanja vezana za primjenu Protokola iz 2002. godine i izdavanje certificata o obveznom osiguranju. To posebno, ukoliko se osiguranje odgovornosti za štete prema putnicima ne zadrži u okviru P&I pokrivača pa će trebati naći adekvatno pokrivače ovog rizika putem drugih komercijalnih i vjerojatno skupljih osiguranja te riješiti pitanje jamstva bankama kod kreditiranja kupnje brodova s obzirom na već naznačena pitanja smanjene zaštite i pogoršanja položaja hipotekarnih vjerovnika.

Summary*

ATHENS CONVENTION RELATING TO THE CARRIAGE OF PASSENGERS AND THEIR LUGGAGE BY SEA, 2002

The diplomatic conference held in London from 21st October to 1st November 2002 convened by the International Maritime Organization (IMO) adopted the Protocol to amend the Athens Convention relating to the Carriage of Passengers and their Luggage by Sea, 1974. The Convention, as revised by the Protocol, together with final clauses and the annex of the 2002 Protocol, shall constitute the new convention called the Athens Convention relating to the Carriage of Passengers and their Luggage by Sea, 2002.

The main reason to revise the 1974 Athens Convention was to strengthen a legal position and to provide better protection of the sea passengers on international

¹⁰⁶ Ograničenje odgovornosti za smrt i tjelesne ozljede putnika prema čl. 633. Pomorskog zakonika (NN 17/94.) iznosi 46.666 SDR, a u čl. 183. prijedloga Zakona o izmjenama i dopunama Pomorskog zakonika (siječanj 2003.), predložen je iznos od 175.000 SDR u skladu s Protokolom iz 1990. godine, koji još nije stupio na snagu (vidi *supra* bilj. 8.) pa nema obaveze za njegovu implementaciju, iako je Hrvatska jedna od 3 države koje su Protokol iz 1990. godine ratificirale.

* Translated by the Author.

level by introducing the increase of carriers' liability for passenger personal injury and death claims, to require carriers to maintain compulsory insurance in respect of such liability and to allow direct action against insurers.

Protocol, however, altered radically the 1974 Athens convention liability regime by introducing two-tier liability system and adopting strict liability for death and personal injury claims caused by shipping incidents. This in combination with increased limits of liability, compulsory insurance and direct action against insurers, establishes a new liability regime making questionable use of traditional P&I insurance arrangements as means of compliance with adopted insurance requirements. The new Protocol, once in force, will have numerous implications on legal and economical position of sea carriers.

It is, therefore, intention of this article to draw attention to some of the main differences introduced in the 2002 Protocol relevant to the 1974 Athens Convention and to encourage further detailed analysis of all implications and possible consequences which will follow after entering of the 2002 Protocol in force. In author's opinion, this will inevitably be of determinant importance in any consideration whether or not to ratify the 2002 Protocol.

Key words: carriage of passengers by sea, liability of the carrier, compulsory insurance, direct action.

Zusammenfassung

ATHENER KONVENTION VON 2002 ÜBER DEN TRANSPORT VON REISENDEN SAMT GEPÄCK AUF DEM SEEWEG

Die diplomatische Konferenz, die vom 21. Oktober bis zum 1. November 2002 in London abgehalten wurde und von der Internationalen Seeorganisation (IMO) einberufen worden war, hat das Protokoll über die Änderung der Athener Konvention über den Transport von Reisenden samt Gepäck auf dem Seeweg aus dem Jahre 1974 angenommen. Die Konvention, durch das Protokoll verändert, bildet gemeinsam mit den Schlussbestimmungen des Protokolls von 2002 und seinem Annex die neue Konvention d.h. die Athener Konvention über den Transport von Reisenden samt Gepäck auf dem Seeweg von 2002.

Die Hauptgründe für die Abänderung der Athener Konvention von 1974 sind die Verbesserung der Rechtslage und der größere Schutz des Reisenden beim Transport auf dem Seeweg auf internationaler Ebene durch die Erhöhung des Betrags zur Beschränkung der Schadenshaftung wegen Todes und Körperverletzung des Reisenden sowie die Einführung einer Haftpflichtversicherung des Reisenden für Schaden, und durch die direkte Klage gegen den Versicherer.

Durch das Protokoll wurde jedoch die Art der Haftung aus der Athener Konvention von 1974 radikal verändert indem ein zweistufiges Haftsystem eingeführt wurde und die objektive Haftung für Tod und Körperverletzung des

Reisenden, durch ein Schiffsunglück verursacht, angenommen wurde, was in Kombination mit den erhöhten Beträgen der Haftbeschränkung, der Pflichtversicherung und direkten Klage gegen den Versicherer eine neue Art der Haftung schafft, die die traditionelle Benutzung der P&L Versicherung zur Erfüllung der Forderung nach einer Pflichtversicherung fraglich macht. Das neue Protokoll wird, wenn es in Kraft tritt, zahlreiche Implikationen für den Recht- und Wirtschaftsstatus des Schifftransportunternehmens haben.

Mit diesem Aufsatz soll auf einige wichtige Unterschiede hingewiesen werden, die das Protokoll von 2002 in Beziehung zur Athener Konvention von 1974 mit sich bringt, sowie eine weitere detailliertere Analyse aller Implikationen und möglicher Folgen anregen, die auftreten werden sobald das Protokoll von 2002 in Kraft getreten sein wird, denn das wird von großer Wichtigkeit bei der Entscheidung über die Ratifizierung des Protokolls von 2002 sein.

Schlüsselwörter: *Transport von Reisenden auf dem Seeweg, Haftung des Transportunternehmers, Pflichtversicherung, direkte Klage.*

Sommario

CONVENZIONE DI ATENE SUL TRASPORTO DI PASSEGGERI E LORO BAGAGLIO PER MARE DEL 2002

La Conferenza diplomatica tenuta a Londra dal 21 ottobre all'1 novembre 2002, convocata dall'Organizzazione Marittima Internazionale (OMI), ha adottato il Protocollo di emendamento della Convenzione di Atene sul trasporto di passeggeri e loro bagaglio per mare del 1974. Così la Convenzione, come revisionata dal Protocollo e insieme alle clausole finali e agli annessi del Protocollo del 2002, costituirà la nuova convenzione definita la Convenzione di Atene sul trasporto dei passeggeri e loro bagaglio per mare del 2002.

La ragione principale della revisione della Convenzione di Atene del 1974 è stata di rafforzare la posizione legale e disporre una migliore tutela dei passeggeri marittimi sul piano internazionale attraverso l'introduzione dell'accrescimento della responsabilità dei vettori per danno da lesione personale e morte dei passeggeri, la richiesta ai vettori del mantenimento dell'assicurazione obbligatoria rispetto a tale responsabilità e l'autorizzazione di azioni dirette contro gli assicuratori.

Tuttavia il Protocollo ha alterato radicalmente il regime della responsabilità della Convenzione di Atene del 1974 con l'introduzione di un sistema di doppia responsabilità e l'adozione della responsabilità oggettiva per morte e lesione personale dei passeggeri causati da incidenti marittimi, ciò che combinato con gli accresciuti limiti della responsabilità, l'assicurazione obbligatoria e l'azione diretta contro gli assicuratori stabilisce un nuovo regime di responsabilità facendo un uso discutibile della tradizionale assicurazione P&I come mezzo di adesione ai

requisiti assicurativi adottati. Il nuovo Protocollo, una volta in vigore, avrà numerose conseguenze sulla posizione legale ed economica dei vettori marittimi.

Così è obiettivo di questo articolo porre attenzione ad alcune delle principali differenze introdotte nel Protocollo del 2002 rispetto alla Convenzione di Atene del 1974 e di stimolare ulteriori analisi dettagliate su tutte le implicazioni e le possibili conseguenze che seguiranno all'entrata in vigore del Protocollo del 2002, poiché ciò sarà inevitabilmente di importanza decisiva a proposito di qualsiasi considerazione sulla ratifica del Protocollo del 2002.

Parole chiave: *trasporto di passeggeri per mare, responsabilità del vettore, assicurazione obbligatoria, azione diretta.*

GLOBAL HUMAN RIGHTS PROFILE AT THE THRESHOLD OF THE XXI CENTURY

Ph. D. Ferenc Kondorosi, professor
Faculty of Economics, University of Budapest
Counsellor general, Constitutional Court of
The Republic of Hungary, Budapest

UDK: 316.4.052
342.72/.73
Ur.: 30. lipnja 2003.
Pr.: 14. srpnja 2003.
Stručni članak

Globalni profil ljudskih prava na početku 21. stoljeća

Pojam globalizacije uglavnom se definira kao proces u kojem ekonomsko-socijalni trendovi postaju globalnima. Nadalje, globalizacija ukazuje na primjenu sličnih rješenja, koja zahtijevaju jedinstvo i suradnju na međunarodnoj razini. Odgovarajući na izazove globalizacije, širi se autoritet međunarodnoga prava, jer se države sada ujedinjene suočavaju sa sve više i više pitanja u vezi sa svjetskim odnosima (poštivanje osnovnih ljudskih prava je jedno od tih pitanja), a ranije su pitanja bila formalno ograničena samo na područja od nacionalnog interesa. Zemlje također zajednički, nastoje riješiti pitanja koja prelaze okvire njihovih individualnih mogućnosti, na primjer zaštita okoline i borba protiv siromaštva. Globalizacija uključuje trendove potpuno različitih smjerova utjecaja. Proboj slobodne trgovine često se navodi kao njen primaran izvor i manifestacija kako bi se na taj način u fokusu analize zadržao ekonomski aspekt. Ovaj pristup pretvara vezu između globalizacije i ljudskih prava u direktnu povezanost učinaka međunarodnih ekonomskih trendova i osnovnih sloboda. Revoluciju na polju informatičke tehnologije i inženjeringa ne treba gledati samo u svjetlu ekonomskog napretka, već i u svjetlu zdravog civilnog društva.

Stoga, kada se opisuje veza između globalizacije i ljudskih prava, treba poraditi na sljedećim pitanjima:

- 1) Globalizacija i internacionalizacija ljudskih prava*
- 2) Univerzalnost ljudskih prava*
- 3) Utjecaj ekonomske globalizacije na realizaciju ljudskih prava*
- 4) Globalizacija civilnog društva.*

Jačanje međunarodne suradnje preobrazilo je ljudska prava u objekte međunarodne regulacije, i dok je mnoštvo ljudskih prava izronilo na površinu kako bi odgovorilo na izazove postavljene globalizacijom, jedinstven je pokret ljudskih prava i sloboda ujedno i poboljšao globalizaciju. S druge strane, globalizacija ima svoje negativne utjecaje

na realizaciju ljudskih prava, posebice kada se radi o nejednakosti. Globaliziranje ekonomije pokrenulo je nezakonite trendove sa zakašnjelim i kontraverznim reakcijama globalnih institucija koje upravljaju ekonomijom i financijama. U borbi protiv skrivenih strana globalizacije, organizacije civilnog društva i njihova međunarodna suradnja igraju sve važniju ulogu primajući vitalne instrumente pomoći od jedne od najvažnijih pokretačkih snaga globalizacije: razvoja informatičke tehnologije.

Ključne riječi: *globalizacija, ljudska prava, socijalni razvoj, socijalne i ekonomske jednakosti.*

Introduction

The economic, social, political perspectives of the XXI. century are viewed in the light of globalization by many disciplines. However, the term globalization cannot easily be interpreted in the field of law, it is often referred to as a “chameleon” expression. It first of all means economic-social trends becoming global, thus economic-social problems also internationalize, the same way as the solutions require unity and co-operation on an international scale. Dependence of states, peoples and individuals increases in the globalizing world, country borders do not stop the effect of national trends, they clearly influence other countries as well.

Globalization is making relations among states more intense, inducing major developments in international law at the same time. Although sovereign states remain primary subjects of international law, organizing and synchronizing the more and more diversified interstate relations served as a base for the foundation of international establishments in the late 1900s, with an ever growing importance in international affairs. The so-called “modified sovereignty” is a result of globalization in international law: against total power in domestic issues, which is increasingly being squeezed by international obligations and the number of seats in commissions and assemblies is a way of measuring sovereignty. Now, this number can only be improved by self-restraint regarding traditional sovereignty, thus joining international organizations.

In meeting the challenges of globalization the depth of authority of international law is expanding. Consequently states now are united while approaching more and more issues of world affairs, formerly restricted to of national interest only (respecting basic human rights is one). At the same time countries also share efforts to find solutions to problems that are out of their individual capabilities, such as the protection of the environment, cross-border crime (drug trafficking) or even social barriers and the struggle against poverty.

Globalization’s most influential and controversial aspect is the realization of economic, social and cultural rights. Danger is that traditional mechanisms involving states as subjects cannot be applied to multinational companies and worldwide financial corporations. Obviously, the growth of global poverty

coincides with other global trends. Poverty, which can easily rid an individual of his basic rights and dignity, is an issue of major concern addressed by the United Nations and its institutions.

Despite the relative wealth enjoyed in developed countries, world-scale poverty is expanding vigorously. One of every five of us humans on the planet, 1.2 billion people altogether live under extremely hard up circumstances. This figure will probably rise in the upcoming two decades as world population is expected to grow by 2 billion, most of which coming from poor countries. The social gap between the wealthy and the poor is an even greater concern for example in Brazil with the poorest 20% of the population rationing only about 2.5% of the national income and the richest 20% enjoying 2/3 of it. Countries ranging from Russia to South Africa, from Colombia to Nigeria show alarming income distribution statistics and many agree that economic globalization is to blame. True, the fruits of globalization can be found rather unevenly. In China, Malaysia or even Thailand, differences in wealth have been growing on in the last decade, despite protracted and dynamic economic progress and world trade integration.

There is increasing awareness that more solid, better coordinated actions, development of rights, extended defense mechanisms and improving control efficiency in the international community can further promote protection of human rights.

1. Globalization and the internalization of human rights

The field of ideas of human rights dates back to the formation of bourgeoisie and the civil revolutions, when citizens' demands were translated into freedom rights in constitutions and other documents of constitutional importance against the state and ruling power. Economic development including improvements in infrastructure and travel and also expansion of trade intensified not only state-to-state, but also relations among citizens of different states. Intensified relations have brought along phenomena and problems worth to be solved by states together, thus requiring international cooperation and international law.

In the early 20th century, the impacts of economic development reached a certain extent that demanded international regulations of labor conditions (first that of child and woman labor), leading to the foundation of the International Labor Organization in 1919. Premature attempts of international human rights regulations included first the protection of rights of foreign citizens, later regulation (prohibition) of international-scale issues, such as slave trade and the trafficking of women, but the real driving force towards international regulation was brought about by the horror of the WWII. It became obvious that no state is entitled to do whatever it wants with its own citizens, and that no state can repeatedly ignore human rights without one way or another affecting other countries, mostly by posing a threat to international peace. Therefore internationalization of human rights – namely creation and further rapid development of the international human rights regulations – can be attributed to globalization. Fundamental rights previously set in national constitutions were lifted to the level of international

obligations by international human rights regulations and later the range of these rights has steadily been extended.

Law experts view “the idea human rights (in its moral, political and social sense) is a collective definition of the basic values of legal and political culture or the set of legal values of a culture; such values that are a must for a legal system”.¹ All in all human rights are not isolated legal entities but moral and social values represented in law.

As a result, human rights are “rather diversified, so legal classification offers an easier understanding”.² A well-known method of classifying human rights is as follows:

- protective rights: the right to life and security;
- freedom rights: the freedom of religion, opinion and assembly;
- social rights: the right to work, food and shelter;
- participation rights: the right to take part in both political and economic terms.³

Human rights can be divided on the basis of their subjects: individual and collective rights. Collective rights can by their nature be enjoyed in association with others, such as the freedom of assembly and association. Nowadays rights, mainly rights of certain minorities to geographical, self-governing and cultural autonomy, which are collectively entitled to groups of individuals as legal subjects are becoming more and more important.

The fact that states may exercise limitations on human rights and the conditions under which these limitations are set forth by the international law can form another basis for classification.⁴ There are absolute rights to be respected even in a state of emergency such as the right to life, prohibition of torture and inhuman treatment, prohibition of slavery and legal penalty with retrospective effect.

According to this way of classification a great deal of the above rights can “normally” be revoked by the state under well-defined conditions: limitations must be based on law, and limitations must aim at the common interest of the society (public order, public moral, public security and public health).

A classification of this kind identifies a group of rights, where an even wider range of limitations on economic, social and cultural rights can be accepted under certain economic circumstances, in the light of the state’s financial capabilities.

Recently there is a tendency to sort human rights into a system of hierarchy. “Thus international law agrees on fundamental human rights that are *ius cogens*,

¹ BRAGYOVA, András: Can human rights be based on international law? (Or can international law take the place of natural law?) *Állam- és jogtudomány*, 1990. No. 1-4. 94.

² WELLER, Mónika: Human rights and European integration. EJMKK, Budapest, 2000. 19.

³ MOLTMAN, Jürgen: Man, mankind and the right of land. *Világosság*, 1990. No. 8-9. 635-643.

⁴ BOKORNÉ SZEGŐ, Hanna: The international community and human rights. In: *Changes in the world community and international law*. Jogtudományi Értekezések, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993.

for example the right to life, prohibition of torture, slavery and legal penalty with retrospective effect. These fundamental norms are obligatory without exception, contradicting international legal norms are invalid (ineffective) placing human rights on top of this hierarchy. More numerous are the so-called erga omnes rights, that are obligatory to all parties. Respecting these rights so essential for the international community serves the interest of all states".⁵

Most frequently human rights are divided into groups by "generations" reflecting differences in time and content in parallel with the three key ideas of the French Revolution: the first generation lists civil and political rights (to ensure freedom), the second economic, social and cultural rights (seeking equality), and the third generation includes collective rights (referring to brotherhood).⁶ The numbering of the generations reflects a chronological order of the formation of rights, although quite misleadingly. Today it is generally accepted, that the first two generations of rights are of equal importance, inseparable and can only be viewed through mutual interconnections. Still these two generations form unique entities as it shows in the UN's two separate documents: the Proclamation of Civil and Political Rights and the Proclamation of Economic, Social and Cultural Rights (1966). Traditional interpretation in textbooks sees the difference between the first two generations based on the need of a state's self-restraint towards civil and political rights and its crucial contribution to provide economic, social and cultural rights. By now, it is widely recognized that maintaining political rights does require interference from the state as well as economic, social and cultural rights (the ones that need no direct action from the state) are becoming less and less expensive. International law expects states to comply in providing civil and political rights without delay, but economic, social and cultural rights to be achieved gradually. Nevertheless, gradual progress must not be delayed without sound reasons. These two groups of legal rights show distinction in international legal defense policies as well. In the case of economic, social and cultural rights only report mechanisms have been set up traditionally, whereas an individual's civil and political rights are protected by the legal system, and also victims are entitled to turn to appeal courts. Second generation rights have recently been known to offer forums for complaint as the Europe's Social Chart lists systematic procedures for collective complaints. Anyway, international law and its protective procedures with numerous guarantees are indispensable in securing efficient protection for basic human rights.

There is indeed a group of human rights that not only spread worldwide in the wake of globalization, they were rather created and shaped by globalization itself. International law often views the latest-evolved third generation rights (also known

⁵ WELLER, Im.

⁶ VASAK, Karell: La déclaration universelle des droits de l'homme, 30 ans apres. *Courrier de l'UNESCO*, 1977.

as solidarity rights⁷) as “human rights answers to the challenges of globalization”⁸. Although it is not clear yet which rights belong to the above group and what exactly these rights stand for. Without doubt on the list: the right to peace (the arms race counterpart); the right to a healthy environment (for environmental pollution awareness). With the sprout in the problems of globalization, third generation human rights handbooks are becoming heavier and heavier. Basic rights belonging to the third generation are yet at an embryonic stage in the struggle against global threats. These rights cannot at this point be completely realized within the boundaries of a state, and also these rights (or elements of these rights) cannot (or only to a certain extent) be interpreted as the individual’s subjective right against the state. However, when identifying individual rights various components are to be taken into consideration: interpretations of the right to life and health must comply with the right to a healthy environment. There is a growing consensus that the right to a healthy environment may just as well mean an individual’s right to a healthy environment worthy to go to court for. In the case of the right to a healthy environment interpreted as the right to environmental conservation (protection and development), it includes the right to be informed on decision making and plans affecting with environment, the right to take part in decision making procedures and chances for efficient appeal correspondingly. Therefore the right to a healthy environment translates into a right concerning the individual as its subject, though the whole (international) community is seen as its beneficiary.⁹

It is not by any means a one-way relationship between globalization and human rights, as globalization’s influence on human rights (internationalization of certain rights while formation of others) comes right back with human rights becoming universal and promoting globalization of civil societies.

2. *Universality of human rights*

The idea of human rights being universal roots in ideological grounds of the age of enlightenment and became incorporated into the policies of the revitalized

⁷ MAVI, Viktor: Rights of solidarity or the third generation of human rights? *Állam- és Jogtudomány*, 1987-1988. No. 1-2. 151-173. Mr. Mavi often refers to the latest human rights as solidarity rights, placing solidarity among individuals and peoples as a common background.

⁸ KARDOS, Gábor: *Human rights at the threshold of a new era*. T-Twins publishing, Budapest, 1995.; chapter 2. Mr. Kardos refuses to refer to „third generation rights” as „rights” (for not having a clear subject and context), or as generations (for not showing proper coherence), and defines them as mere human rights responses to global issues on the basis of common „efforts to transform, synthesize and adapt global challenges into the system of human rights”.

⁹ CANCADO TRINDADE, A. A.: Environmental Protection and the Absence of Restrictions on Human Rights. In: MAHONEY, Kathleen E. – MAHONEY, Paul (editor): *Human rights in the 21st century: A global challenge*. Martinus Nijhoff Publishers, 1993. 584. old.

United Nations Organization after the 2nd World War. In 1948 the General Assembly adopted the Universal Declaration of Human Rights making it the reference point and a cornerstone for further international human rights regulations.¹⁰

The phrase “universal” in the title of the Declaration refers to rights independent from any state, rights inalienable from the individual by nature.¹¹ Publications have questioned the adjective “universal”, as the Declaration defined western civilization achievements as universal.¹² Yet others agree that the Declaration is actually universal in the sense that it compiles all common values of mankind (rights inalienable from any human being by nature) and at the same time they admit that there is a lack of universality regarding the Declaration’s contents and its cultural conclusions.¹³ The Declaration’s major novelty is that its adoption can be closely linked to the protection of human rights becoming a worldwide concern. It is however criticized by politicians pressing cultural relativism and distinctly interpreting the relationship between a society’s cultural values and human rights; such decision makers demand the traditional policy of non-intervention in international affairs.

Universality of human rights offers several aspects. There is a difference between the universality of creating norms and executing them.¹⁴ Under UN flags enactment of human rights norms is indeed universal as all UN member states are invited to take part in the composition of would-be treaties and declarations. A lot fewer states, on the other hand, are ready to incorporate these norms, many do not accept them to be obligatory in domestic affairs and in everyday practice execution shows only traces of such universality. Which is then present in the formulation phase of human rights norms, but absent in their implementation and recognition.

On a theoretical basis universality of human rights primarily means that every human being is entitled to all the rights and freedoms without distinction of any kind, such as race, sex, color, religious or other opinions of conscience, social origin, property or else, regardless of regions, frontiers or regimes. Since the idea of basic human rights emerged from Western ideological workshops of the 1700’s

¹⁰ On the Universal Declaration of Human Rights and its obligatory force see detail: KARDOS, Gábor: The discreet charm of international human rights. For the fiftieth anniversary of the Universal Declaration of Human Rights. *Fundamentum*, 1998. No. 4. 5-9.

¹¹ Uo.

¹² ROULAND, Norbert: Les utilisations de la notion de droits de l’Homme dans le nouvel ordre international. *Revue de la Recherche Juridique. Droit Prospectif*, 1992. No. 1. 131-138., a 136. oldalon.

¹³ LE ROY, Étienne: Les fondements anthropologiques des droits de l’homme. Crise de l’universalisme et post-modernité. *Revue de la Recherche Juridique. Droit Prospectif*, 1992. No. 1. 131-138.

¹⁴ See VAN REENEN, Piet: A Culture’s Receptiveness for Human Rights; A Preliminary Sketch of a Conceptual Framework. In: *SIM Special*, No. 21. 591-608.

(mainly that of enlightenment and natural law) and since regulations of Western and European legal systems are believed to be the most sophisticated representatives of other civilizations (mainly developing countries) frequently argue that human rights are products of the West and its cultural imperialism, thus aimed at nothing, but to impose Western cultural achievements and political and social philosophies on Third World countries. Such countries commonly prefer cultural relativism to universality of human rights.

Tensions remain between universality and cultural relativism while globalization brings fragmentation alongside in international affairs. This is apparent in the relationship between universality and regionalism concerning human rights.

Although major supporters of cultural relativism are found among Islamic and Asian countries, there is an interesting familiarity with the United States' attitude to international human rights agreements.¹⁵ According to cultural relativism fundamental human rights and freedoms are universal, execution of these rights are solely the responsibility of the governments with regard to the country's traditional sets of values.¹⁶ One cannot ignore the fact that complaints about the universality of human rights most usually originate not from the people affected, but instead from their leaders with contempt towards those rights.¹⁷ After Asian leaders at a regional conference preceding the 1993 Human Rights World Congress in Vienna, Austria had argued universality to be obsolete, NGOs were ready to express their commitment to universal rights in a proclamation.¹⁸

Examples from East and South-East Asia show signs of reciprocity in the way objections from totalitarian leaders riding economic booms proliferate against individual human rights and at the same time growing economies produce people demanding democracy and human rights in unique profusion.¹⁹

In recent years governments of Asia (especially Singapore, Malaysia, China and Indonesia) have introduced their views at UN General Assemblies and had their voices heard against Western human rights concepts on numerous occasions. Their arguments include "the need to respect internal issues free from outside interference on one hand, a sound priority of economic and social rights over

¹⁵ See details at VAN DER VYVER, Johan D.: *Universality and Relativity of Human Rights: American Relativism*. *Buffalo Human Rights Law Review*, 1998. Vol. 4. 43-78., with particular note on pp. 65-76.

¹⁶ See. MILLS, Kurt: *Reconstructing Sovereignty: A Human Rights Perspective*. *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 1997. No. 3. 267-290.; pp 285.

¹⁷ As UN Secretary-general Kofi Annan puts it: "It was never the people who complained of the universality of human rights, nor did the people consider human rights as a Western or Northern imposition. It was often their leaders who did so." (www.unhcr.ch)

¹⁸ See CUMARASWAMY, Dato' Param: *The Universal Declaration of Human Rights: Is it Universal?* *Human Rights Law Journal*, 1997. No. 9-12. 476-478.

¹⁹ See KUITENBROUWER, Maarten: *Human Rights and the Clash of Civilisations. An Interdisciplinary Perspective on the Huntington Debate*. *SIM Special* No. 21. 557-575.

civil and political ones secondly and thirdly, a greater emphasis on social and collective rights instead of individual freedoms. ...Asian government officials... have long insisted that people in Asia prefer order to freedom and that order helps best in keeping up economic growth. Malaysian Prime Minister, Dr. Mahathir Mahamad not once have claimed that developing countries cannot afford the luxury of human rights”²⁰

Besides political clashes a significant conceptual debate has popped up about the possibilities of adopting human rights in Asia. Deeply influenced by their unique traditions Asian societies share a common approach that one is entitled to human rights not because he is a human being, but because these rights are given by god. Also, it has become urgent to define brand new rights as a result of globalization in the region, thus making things even more complex. With migration and corruption on the rise countries without solid legal traditions rely on powerful governmental control and administrative regulations.

Globalization is driven by mutual connections, while in the meantime enhancing them. The principle of human rights being mutually dependent is only one aspect and it highlights the fact that human rights and various generations of human rights are linked so closely to one another that disregard for one of the rights deprives the benefits of another. It is equally important to point out that human rights cannot be thoroughly enjoyed in any corner of the world with mass human rights violations elsewhere. As the threat it poses to world peace may seem obvious, human floods of refugees often induce large-scale tensions “exporting” legal offences from the countries of origin. Recipient or target countries then come under enormous public pressure as social welfare systems become compromised, inhuman conditions in refugee camps make it to the headlines and acts of racism and intolerance overwhelm.

Such close links often manifest in the interaction of cultures. Western legal traditions and human rights philosophies focus on individualism and are historically in favor of rights rather than duties, whereas non-Western societies emphasize obligations to the community over individual freedoms. As a consequence of a better understanding between cultures, non-Western approaches may eventually acknowledge a new, complex set of individual choices and obligations and also Western philosophy may incorporate collective duties.²¹ The impacts of Buddhism have already appeared in Western thinking as reflected in environmentalists’ attitudes to the rights of future generations. The idea of collective duties towards the greater community is getting more attention as recognition of economic and social rights is established, although providing these rights remain the responsibilities of society’s solidarity (by means of social

²⁰ KÖRNYEI, Ágnes: Regionalism in universalizing human rights with special respect to the Organization of American States. EJMKK, Budapest, 1999. 278.

²¹ POLLIS, Adamantia: Towards a New Universalism; Reconstruction and Dialogue. *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 1998. No. 1. 5-23.

distribution and NGO efforts). Western countries could serve as examples for successful adoption and vindication of economic and social rights alongside with civil and political principles. These examples prove that individual rights and freedoms often labeled as creations of the West can peacefully coexist with collective norms and accepting the value of individualism allows for reconciliation with the solidarity found among citizens. Of course, liberal views have long nodded at society's common boundaries of individual freedoms and acts; even the concept of social contract outlines rights to be valid within the community. Freedoms are not at all limitless in modern international law as it is clearly highlighted in human rights declarations: in the case of civil and political rights the interests of society and the need to protect the rights of fellow citizens justify certain forms of restrictions of various extent. Upon imposition of such limitations the countries' unique social and cultural features may also be taken into consideration.

An important aspect of universality of human rights in an institutional-authority oriented approach lies in the international legal regulation of universality and regionalism. With worldwide human rights agreements and control mechanisms in place, the need for regional establishments does not aim at undermining universality of human rights, but is principally a product of the struggle for efficiency and somewhat that of a larger-scale social-cultural homogeneity particularly at regional levels. When compared, universal and regional documents about international human rights show little variation in contents and the rights to be provided, there are no fundamental philosophical or value gaps, only regional variances.²² Take the American Declaration of Human Rights for instance, which goes further than most UN and regional agreements in reaffirming the right to life with the prerequisite "in general from the very moment of fertilization" life is entitled to protection. Or there is the Chart of African Nations expounding the importance of ethnic rights and individual obligations.

Real contrast can only be encountered during control and law enforcement mechanisms, which are often the roots of disagreement present in the texts.²³ European legal systems show strong judicial dominance offering ideal grounds for isolated individual claims, but inefficient against structural, serious and mass human rights violations.²⁴ The American procedure places the Human Rights

²² See SCHREUER, Christopher: Regionalism vs. Universalism. *European Journal of International Law*, 1995. 477-499., particularly pp. 485.

²³ A document introducing individual rights protection with special emphasis on state responsibility could hardly have room for an article about normative individual obligations; what is more, the power of control mechanisms over obligatory duties has a great impact on the depth of obligations voluntarily undertaken by states.

²⁴ See in details: KAMMINGA, Menno T.: Is the European Convention on Human Rights Sufficiently Equipped to Cope with Gross and Systematic Violations? *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 1994. No. 2.; also REIDY, Aisling – HAMPSON, Françoise – BOYLE, Kevin: Gross violations of Human Rights: Invoking the European Convention on Human Rights in the Case of Turkey. *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 1997. No. 2. 161-173. Diplomatic means could prove more efficient than individual claims, even though states are reluctant to turn to diplomatic channels for political reasons.

Commission (with its at-the-scene fact-finding probes) ahead of the actual court system, which has only contributed a rather consultative role so far.²⁵ The judicial side has not been a strong one in African legal systems either. According to a popular explanation, African, as well as some Asian traditions and justice philosophies have always downplayed court case orders, instead turning to civil mediators to help in negotiating a settlement.²⁶

Along with regional policies, the UN's universal legal mechanisms are vital not only in cases where there are no regional charts or human rights institutions to watch and protect, but also where present regional procedures need support and update. UN's most frequently notable control mechanism is the report procedure. As an advantage, the commission in charge, using official government reports and other information sources as well, can call attention to a country's basic structural problems long before related individual complaints appear or even prior to the actual human rights violations. Such report mechanisms may therefore prove useful for anticipation and prevention. Another advantage of universality in the world of human rights is that it enables people representing different cultures to share similar objectivity and criticism when referring to previously untouchable regional traditions – the same way as regional institutions may point out at a country's controversial issues and legal practices, often taken for granted and not even seen as issues by the culture's natives –, thus allowing cultural diversity to contribute to improvements in human rights protection.

Human rights universality does not contradict the idea of diversity among societies and cultures, as universality is never intended to mean uniformity.²⁷ Nor can it mean cultural uniformity, as human rights only draw a bottom line in the conditions for individual and collective well-being.²⁸ Universality sets certain fundamental values inalienably entitled to all members of the human family based on their biological and social needs and musts. Such values include life (free of fear and suffering), human dignity and basic health. Human rights represent exactly these values, although their actual manifestation and effect may vary culture by culture. Human rights philosophies have two principal cornerstones: prohibition of discrimination and tolerance, that is respect for the rights of others. All in all universality should be viewed in the light of these two principles, as it tolerates every culture unless it denies basic human rights values treasured by an overwhelming majority of civilizations.

²⁵ SCHREUER, im. 486.

²⁶ For comparison between regional human rights systems see: KÖRNYEI, Ágnes: *Regionalism in universalizing human rights with special respect to the Organization of American States*. Acta humana studiosorum, 1999. pp 362.

²⁷ KUITENBROUWER, im. 574. As evident as it is from the nature of international legal regulations, it by no means aims at uniformity, on the contrary it is of rather subsidiary purpose, only setting minimum standards for basic human rights.

²⁸ FREEMAN, Michael: *Human Rights and Real Cultures: Towards a Dialogue on 'Asian Values'*. *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 1998. No. 1. 25-39., 37.

3. The effects of economic globalization on human rights performance

In general, globalization is attributed to economic factors, namely the liberalization of market interests and world trade. Economic factors on the other hand have a great influence on attitudes to human rights. In the case of economic, social and cultural rights there is a more or less direct correlation as such necessary government actions are limited by economic conditions. The concept is present in numerous international agreements, primarily in the Universal Declaration of Economic, Social and Cultural Rights, allowing states to allocate resources within their financial limits. This close relationship works only in one direction though; protecting human rights requires a certain level of economic development, whereas high industrial output lacking further political will and action does not necessarily mean effective human rights responses. It is generally true that providing all the economic, social and cultural rights puts an enormous budgetary pressure on its administration, although some the rights of this sort, for example the right to form labor unions costs significantly less than others, of course practically even these expenses are pushed over to the private sector, mainly to business units as employers. Also true, that certain civil and political rights claim a bigger portion of the budget cake as does the court system housing fair legal protection or the voting process in democratic elections – the costs of democratic institutions as a whole. In connection to human rights, one might be able to say that since the two major groups of freedoms can only be provided together with one another, there is a minimum level of economic development and resources essential for providing full-scale human rights coverage. Consequently, trade liberalization and integration, if healthy for economic growth, can have a positive impact on the realization of human rights.

Another aspect of the relationship between human rights and the economy is the way everyday human rights practices influence economy. Deprivation of classic rights can in the long run lead to economic recession, as seen among the countries of the former communist bloc, although market stability – on both national and international level – presumes political stability, which in the end relies on a basic standard of civil and political rights conditions. Realization and practice of these rights have proved inseparable from those of economic, social and cultural rights; realization of one branch of rights requires respect for the other on the basis that neither of the branches is superior or more important (theory of mutual dependence among human rights). A successfully carried out economic liberalization gives way to new administrative and decision making centers with clearly defined functions, eventually leading to political liberalization,²⁹ a the

²⁹ See MONSHIPOURI, Mahmood: *The Muslim World Half a Century after the Universal Declaration of Human Rights: Progress and Obstacles. Netherlands Quarterly of Human Rights*, 1998. No. 3. 287-314.

new middle class can push for improvements in democratic standards.³⁰ Economic growth therefore triggers social demands for democratic rights, flawless human rights conditions contribute to political stability, which then encourage investment hopes, thus fueling business growth after all.

Political studies found that long-term economic uphill favors degradation of traditional or material values (such as work, family, prestige) and a renaissance of postmodern, post-material values (such as democracy, human rights and protection of the environment). A value shift of this kind has frequently been a key factor in democratic consolidation processes in Latin America and Asia. The shift is by no means irreversible, following a sudden economic downfall even Western societies show signs of revaluation among historic and mundane achievements at the expense of democratic values.³¹ The phenomenon serves as a bright example for inseparable and mutually interdependent human rights, equally important civil and political and also economic, social and cultural freedoms. Attention turns usually to rights abuse cases only and human life cannot be complete without the full set of values represented in these human rights. Despite such an obvious relationship economic and social rights boost tax rates and the price of labor at the same time holding back effectiveness and competitiveness, no wonder they are not so much welcome among corporate leaders. These issues can be alleviated by world community's harmonized efforts to provide economic and social rights.

Competitive advantages resulting from an artificially low level of economic and social rights, often referred to as social dumping have previously stirred up resistance from international organizations. The struggle has always been a major driving force behind the development of, among other economic institutions of integration, the European Community and the World Trade Organization, promoter of worldwide quota liberalization.³²

Besides labor conditions, globalization has a rather negative effect on various aspects of human rights. Globalization has increased disparities regardless of anti-discrimination principles. Economic and social differences have always been there, globalization only made things worse. Social gaps and poverty are on the rise and globalization exclusively fruits for very limited fractions of the population, distinctions made on the basis of geographical location, income and language used in telecommunication. Urban and rural ways of life have come oceans apart and disparities in future prospects divide continents not only by the historic trenches between North and South, but within the developed world bringing more and more racial discrimination along. Besides generally accepted achievements

³⁰ See HUNTINGTON, Samuel P.: *The clash of civilizations and the remaking of world order*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1998. 320.

³¹ See KUITENBROUWER, im. 572.

³² There have been previous efforts from WTO; see details at FARKAS Orsolya: *Social rights and policies of EU*. Grimm Könyvkiadó, JATEPress, Szeged, 1998. 174.

mass proportions of women's employment have resulted in underpaid thousands of women flooding suburban areas all over the developing world. Rootless, hungry and desperate, many end up as victims of prostitution or trafficking. Nevertheless, globalization is not always a direct cause of brand new human rights abuses, it has simply drawn excess attention to previously identified, but long ignored issues.³³

Globalization is not only a playground for business trends, but it is indeed influenced greatly by political currents. Market conditions are in the hands of politics and the rules of the game are constantly being shaped through power talks at both bi and multilateral round tables, as at the World Trade Organization.³⁴ To identify political dimensions in globalization one has to simply remind of the growing number of ideas about global government, supporters proposing for extended UN institutional authority to cope with global issues.

Present institutions of global governing system have in the past been selectively sensitive to global issues, most of them only with a slight familiarity to the aspects of sustainable growth and globalization. Among others, the UN Development Program (UNDP) presses that strategic reforms in any economy must coincide with appropriate social welfare policy able to withstand the negative effects of market forces. Its 1999 annual, the Human Development Report stressed out that the institutions of global governing system need to be reoriented in order to successfully maintain fairness during international negotiations.

Human rights institutions founded by the United Nations Charter (the Economic and Social Council, the Human Rights Commission and its sub-commissions) often address different issues of globalization, however linked human rights groups show less ambition in doing so. The majority of attention came from the Economic, Social and Cultural Rights Commission. In May, 1998 the Commission turned to the World Bank, the International Monetary Fund (IMF) and the WTO to implement social monitoring methods to probe real public impact on human rights along with their measures. The Commission declared: country reports will have to be evaluated with respect to international economic policies, which greatly influence a state's chances to do her duties set forth by the Universal Declaration. In the general comment section of the right to food, the Commission addressed the issue of food safety affected by globalization, the responsibility of private organizations and the obligations of states to properly regulate private and corporate activities, and highlighted the stakes involved as international

³³ HOWSE, Robert – MUTUA, Makau: Protecting Human Rights in a Global Economy. Challenges for the World Trade Organization. International Centre for Human Rights and Democratic Development, <http://www.ichrdd.ca/111/english/commdoc/publications/globalization/wtoRightsGlob.html>

³⁴ OLOKA-ONYANGO, J. – UDAGAMA, Deepika: The realization of economic, social and cultural rights: Globalization and its impact on the full enjoyment of human rights. Preliminary report to the Sub-Commission on the Promotion and Protection of Human Rights. UN Doc. E/CN.4/Sub.2/2000/13. <http://www.unhchr.ch>

organizations must keep the right to food in mind while setting up policies and trying to enforce them.³⁵

An exceptionally high amount of criticism hits international economic and financial institutions from human rights perspectives. Both World Bank and the IMF has on several occasions been charged with prescribing structural reform projects and shock therapy measures on state budgets, that significantly deteriorated the population's economic and social rights conditions. The WTO has been blamed before for its trade liberalization and competitive advantages resulting from cheap labor. As an outcome, critics say, Labor Code minimums and social welfare standards decline, causing after all, or at least threatening with, downward-harmonization of a sort. In order to restore balance, industrial countries and labor unions have urged a so-called social clause to be enclosed in trade agreements. These steps are not at all welcome among developing countries, who see it as protectionism of the developed. Studies conducted by international economic workshops on the other hand show that although some corporate decisions are actually based on exploitation-generated low cost advantages, poor or lacking Labor Code standards do not attract investments exponentially as many business entities anticipate social discontent and unrest along, not mentioning the emerging danger of customer boycott. Countless multinational corporations have set their own business policies containing additional human rights remarks, much encouraged by the governments of industrial nations in case of public procurement procedures for instance. Such initiations can easily confront WTO guidelines concerning procurement conditions and eliminating technical trade obstacles, thus bringing WTO sanctions. To avoid WTO getting in the way of human rights vindication in the process of globalization, experts suggest promoting the principle of human rights primacy over any other contractual commitments in international law. And if free trade agreements are to be reconciled with human rights obligations, steps in human rights development will hardly clash with WTO regulations again.³⁶

Besides regulatory issues, international economic and financial institutions receive complaints for their formal-organizational structure, which ignores human rights principles. Insufficiencies in the structure such as dominance of the developed countries and a marginal position of the developing part of the world in decision making procedures. Operational defects are believed to include lack of publicity and transparency and also unwillingness to consult with civil groups. The establishment that has gone the furthest on this way is World Bank by listening to what civil societies have had to say and by pioneering human rights conditionality (linking loan commitments to certain human rights conditions).

³⁵ Uo. OLOKA-ONYANGO, J. – UDAGAMA, Deepika im.

³⁶ ALLMAND, Warren: Trading in human rights: The need for human rights sensitivity at the World Trade Organization. International Centre for Human Rights and Democratic Development, <http://www.ichrdd.ca/111/english/commdoc/publications/globalAllmand.html>

The IMF is slightly behind as the Fund only made some progress in information availability and is yet to implement all other components of transparency and responsibility.³⁷

During the struggle against the negative effects of globalization there is a growing consensus that besides states, international organizations and multinational companies should also be held accountable by the world community in order for more efficient human rights protection. It is now widely believed that states' mandates stretch further than their own international human rights obligations in respecting those rights, but they also need to compel all citizens and organizations within their jurisdiction to do the same. At the present time the world community faces the unique challenge of multinational business activity, which thrives on all the economic benefits of globalization, while neglects any pressure to compensate for the disadvantages. All this is a result of their overwhelming economic power, which smaller states cannot even dream to be a match for, and bigger countries find it just as hard to exercise jurisdiction over business units of such mobility.

In order to keep transnational business activities within the boundaries of human rights, in 1999 the UN Secretary-General launched the Global Compact program intended to provide an enlarged budget to promote cooperation between the international business community and the UN and to directly integrate the efforts of the corporate sector to comply with universal human rights norms. According to Global Compact, companies are to lay down business policies and internal ethics coherent with international human rights and labor law guidelines. The aim is to encourage corporations not only to implement respective working and employment conditions for their very own colleagues, but also to demand that subcontractors do likewise. They can incorporate policy restrictions on investments targeting economic areas with disregard to human rights. Corporate giants have by now realized the need to take the lead as respect for human rights values has become crucial in improving production figures, too. Firstly, increasing consumer awareness puts the pressure on market competitors to guarantee their workers' basic human rights, as well as environmental and animal treatment minimums. Secondly, respect for underlying principles set forth in the Universal Declaration of Human Rights greatly contributes to the stabilization of a constitutional state, creating a more effective, more placid business climate. It is also widely believed that staff members work better if contented, thus treated with respect and dignity. In investment target and trade partner countries promotion of human rights norms serves the best interests of the business sector, and even so since developed countries have lately been imposing trade sanctions on states with contempt for basic rights – sanctions obstructing free trade. Multinational companies hope for borderless business opportunities and open markets, however these features along with human rights conditions can be improved by sponsoring local welfare,

³⁷ OLOKA-ONYANGO – UDAGAMA, im.

healthcare and educational infrastructure or by disseminating the concept of human rights and supporting civil groups' efforts.³⁸

4. Globalizing civil societies

Civil society members, NGOs play an essential role in promoting respect for human rights both nationally and internationally and an equally significant role in turning around negative human rights trends resulting from globalization. The world of NGOs has proved to motivate most UN institutions to discuss various aspects of development and globalization and states nowadays to focus on the influence of world trade on human rights.

During the late 1980's the revolution in information technology sped up the process of globalization and global government institutions were unable to follow. As an outcome, social tensions became apparent triggering demonstrations by anti-global groups, who have been seen marching with the moral basis of human rights and relying on IT products as information sources and as certain means of disapproval, all of which have proved extremely useful in stirring up events into angry protests. Globalization is therefore the hand feeding the mouth that bites the hand. A unique combination of human rights and technical innovation aid along globalizing civil societies.

Nevertheless, in the complex process civil society itself has become a major driving force behind globalization. Besides a top-bottom cascade of procedures found in the world of politics and economics, environmental, antinuclear, feminist and other human rights groups exert a key upward pressure on the globalization process.³⁹ This from-bottom-to-top kind of globalization could potentially encourage a fully democratic evolution for globalization, through consultative statuses at international organizations for instance.

One function of NGOs is facilitate a dialogue between cultures in order to agree on universal values – a dialogue nowhere near so fluent at government level. Civil groups stand a much better chance of revealing the real essence of cultures, of listening to the voices of those bearing the consequences of ideological debates, whose opinions could not count any less for the official, governmental reports of totalitarian regimes. The paradox of human rights dialogues is that any real dialogue requires a minimum set of human rights.⁴⁰ Hungry, illiterate and discriminated people excluded from public life are unable to attend the discussions over their rights. Deprivation of economic rights often constitutes to a sometimes complete absence of true choice, a lack of freedom. The freedom of speech so indispensable for liberal politics is significantly limited, if citizens depend

³⁸ Business and Human Rights: A Progress Report. <http://www.unhchr.ch/business.htm>

³⁹ OLOKA-ONYANGO – UDAGAMA, im.

⁴⁰ FREEMAN, im. 30. This is the democratic approach to cultural interpretation.

financially on the state and if they are reluctant to jeopardize their economic and social status, instead they give up the right to publicly criticize the state and accept the official interpretation of culture. International cooperation of civil groups and international NGO activity have broadened operational possibilities and independence for each one of them and also brought about an increased efficiency in fighting human rights abuses and in achieving goals, at the same time reducing chances of states to get away with human rights violations.

By publicizing universal human rights, these civil initiations have contributed to the process of globalization. In the eyes of supporters of cultural relativism – those opposing universality – human rights movements are nothing but crusaders of Western cultures. Such Western attitude provokes disagreement first and resistance later as political leaders of mainly non-Western societies eagerly cite the prohibition of interference with internal affairs. The population then often rejects human rights interventions commonly viewed as declaration of superiority of Western social values and – based on their historical experience or just the interpretations of those in power – regards human rights themselves to be not more than manifestations of Western individualism and self-interest. The concept is somewhat misleading in the sense that solidarity from human rights movements with the victims of rights abuse and oppression could also be considered as a moral obligation⁴¹. Human rights groups have frequently reprimanded not only non-Western cultures, but also Western social practice, enabling these NGOs to more authentically call attention to human rights issues than Western states that have on several occasions been blamed for double measuring. All of these are in proper accordance with the Universal Declaration of Human Rights making every person, not only states, obliged to respect basic human rights.

5. Final Note

During the highly complex process of globalization, human rights development has been heavily influenced and human rights themselves have had their own wide range of effects on globalization. Along with intensifying international cooperation, basic human rights have become primary subjects of international law, several brand new rights emerged in response to global challenges and also universal human rights initiations have stimulated globalization.

Globalization has always had negative effects on the realization of human rights in many aspects of everyday life, but particularly so with increasing disparities. Globalizing economies have produced a number of rights abuses, arousing only slow-motion reactions – which are also controversial ever since – from the economic and financial bodies of global government. Instead of helping

⁴¹ FREEMAN, im. 38.

to solve problems, economic sanctions imposed on human rights violators have only worsened the situation caused by the violations. It is now widely believed, that although human rights abuses cannot be overlooked, instead of or along with economic sanctions alleviated with a combination of programs promoting human rights are to be implemented.⁴²

In the battle against globalization's negative side-effects there is a growing need for civil society organizations, for their international cooperation. Quite remarkably it is one of globalization's main catalysts, information technology and its innovations that supply "battle combatants" with the necessary tools.

Therefore globalization alone must not be doomed nor praised, its defects and benefits come hand in hand. International cooperation among states and also among civil groups is crucial in order to maintain balance between positive effects and negative ones, such as pollution or mass human rights violations inspiring anti-global protests against international economic organizations and multinational corporate policies.⁴³

Summary

GLOBAL HUMAN RIGHTS PROFILE AT THE THRESHOLD OF THE XXI CENTURY

The term globalization is mainly defined as a process of economic-social trends becoming global. As a result of globalization, economic-social problems are now international issues. Furthermore, globalization points at similar solutions that require unity and co-operation at the international level. Meeting the challenges of globalization, authority of the International Law is expending. Consequently, states are now united while being faced with more and more issues of world affairs. The issues were formally restricted to the area of national interest only (respecting the basic human rights is one of those issues). At the same time, countries also share efforts to try to handle issues out of their individual capabilities, such as the protection of environment and struggle against poverty.

Globalization involves trends with completely different directions of influence: the surge of free trade is often referred to as its primary source and manifestation, thus keeping the economic aspects in focus of analysis. This approach translates

⁴² Human Development and Human Rights. Report on the Oslo Symposium, 2-3 October 1998. <http://undp.org/hdro/Oslore2.html>

⁴³ See also: WOODIWISS, Anthony: Globalisation, Human Rights and Labour Law in Pacific Asia: the Beginning of a Voyage in? <http://www.bsos.umd.edu/CSS97/papers/woodipap.html>; SEREXHE, Bernhard: Deregulation/Globalisation: The Loss of Cultural Diversity? <http://www.ctheory.com/ga1.10-deregulation.html>; KHAN, Haider A.: Beyond Distributive Justice in the McWorld. <http://www.du.edu/gsis/gj/sp99/beyondd.htm>; LEVINE, David P.: Global Justice and Inequality. <http://www.du.edu/gsis/gj/sp99/global.htm>.

the relationship between globalization and human rights into a direct link between the effects of international economic trends and basic freedoms. However, it underscores the significance of human rights influence on globalization itself. Revolution in the field of informative technology and engineering should not only be seen in the light of economic progress, but also in the light of a healthy civil society.

Therefore, when describing the connection between globalization and human rights, the following issues must be addressed:

- 1) Globalization and internationalization of human rights,
- 2) Universality of human rights,
- 3) Economic globalization influencing the realization of human rights,
- 4) Globalizing the civil societies.

The study draws a conclusion that the evolution of human rights has been subjected to several effects with the very complex process of globalization. On the other hand, globalization has also been diversely influenced by those freedoms and rights. Intensifying international cooperation transformed human rights into objectives of international regulations, and while an army of human rights emerged to respond to challenges posed by globalization, the universal movement of human rights and freedoms enhanced globalization too. Globalization, on the other hand, had its negative impacts on the realization of human rights, particularly with the amplification of inequalities. Globalizing economies turned out illicit trends with delayed and controversial reactions from the global institutions of economic and financial governance. In combating the shady sides of globalization, organizations of the civil societies and their international cooperation play an ever-growing role receiving vitally helpful tools from one of globalization's major driving force: the development of informative technology.

Key words: *globalization, human rights, social development, social and economic equalities.*

Zusammenfassung

globales Profil der Menschenrechte auf der Schwelle zum 21. Jahrhundert

Der Begriff Globalisierung wird hauptsächlich als ein Verfahren definiert, in dem die ökonomisch-sozialen Trends global werden. Durch die Globalisierung sind jetzt die ökonomisch-sozialen Probleme zu internationalen Fragen geworden. Außerdem weist die Globalisierung auf ähnliche Lösungen, die eine einheitliche Zusammenarbeit auf internationaler Ebene erfordern. Auf die Herausforderung der Globalisierung antwortend, erweitert sich die Autorität des Völkerrechts. Folglich sind die Staaten jetzt vereint und müssen sich mehr und mehr mit Fragen der internationalen Beziehungen auseinandersetzen. Die Fragen waren formal nur auf den Bereich nationaler Interessen beschränkt (Achtung der Grundrechte

des Menschen ist eine dieser Fragen). Gleichzeitig versuchen die Staaten gemeinsam eine Lösung für die Fragen zu finden, die den Rahmen ihrer individuellen Möglichkeiten überschreiten, z.B. für Umweltschutz und Kampf gegen die Armut.

Die Globalisierung schließt Trends mit völlig unterschiedlichen Einflussbereichen ein: die Durchsetzung des Freihandels wird oft als die primäre Quelle und Manifestation erwähnt um auf diese Art den ökonomischen Aspekt im Brennpunkt der Analyse zu belassen. Dieser Ansatz überträgt die Verbindung zwischen Globalisierung und Menschenrechten auf die direkte Verbundenheit der Wirkung internationaler Wirtschaftstrends mit den Grundfreiheiten. Dennoch wird die Bedeutung des Einflusses der Menschenrechte auf die Globalisierung selbst betont. Die Revolution auf dem Gebiet der Informationstechnologie und des Ingenieurwesens muss nicht nur im Licht ökonomischen Fortschritts betrachtet werden, sondern auch im Lichte einer gesunden zivilen Gesellschaft.

Deshalb müssen – wenn die Verbindung zwischen Globalisierung und Menschenrechten beschrieben wird – folgende Fragen bearbeiten:

- 1) Globalisierung und die Internationalisierung der Menschenrechte,
- 2) Universalität der Menschenrechte,
- 3) Einfluss der ökonomischen Globalisierung in Beziehung zu den Menschenrechten,
- 4) Globalisierung der zivilen Gesellschaft.

Im Artikel wird die Auffassung dargelegt, dass die Evolution der Menschenrechte unter dem Einfluss des so komplexen Globalisierungsverfahrens selbst stand. Andererseits haben dieselben Freiheiten und Rechte die Globalisierung auch unterschiedlich beeinflusst. Die Zunahme der internationalen Zusammenarbeit hat die Menschenrechte in Objekte internationaler Regulative verwandelt, und während das Heer der Menschenrechte an der Oberfläche aufgetaucht ist um auf die Herausforderungen der festgesetzten Globalisierung zu antworten, hat die einmalige Bewegung der Menschenrechte und Freiheiten gleichzeitig auch die Globalisierung verbessert. Andererseits hat die Globalisierung negativen Einfluss auf die Realisierung der Menschenrechte, besonders wenn es sich um Ungleichheit handelt. Durch die Globalisierung der Wirtschaft wurden ungesetzmäßige Trends mit verspäteten und kontroversen Reaktionen gegen die globalen Institutionen der ökonomischen und finanziellen Führung in Gang gesetzt. Globalisierung, Organisation der zivilen Gesellschaft und deren internationale Zusammenarbeit spielen eine immer wichtigere Rolle indem sie vitale Instrumente der Hilfe von einer der wichtigsten Antriebskraft der Globalisierung annehmen: die Entwicklung der Informationstechnologie.

Schlüsselwörter: *Globalisierung, Menschenrechte, soziale Entwicklung, soziale und ökonomische Gleichheit.*

Sommario

PROFILI DEI DIRITTI UMANI GLOBALI ALLA SOGLIA DEL XXI SECOLO

Il termine globalizzazione è principalmente definito come un processo di tendenze economico-sociali che diventano globali. Come effetto della globalizzazione i problemi economico-sociali sono oggi questioni internazionali. Inoltre la globalizzazione indica soluzioni analoghe che richiedono unione e cooperazione a livello internazionale. Nell'incontrare le sfide della globalizzazione l'autorità del diritto internazionale si sta diffondendo. Conseguentemente gli stati sono attualmente uniti nell'affrontare più e più questioni di affari internazionali. Le questioni erano formalmente ristrette all'area del solo interesse nazionale (dove il rispetto dei diritti umani fondamentali è una di queste questioni). Allo stesso tempo i paesi condividono altresì gli sforzi per cercare di trattare le questioni al di fuori delle loro capacità individuali, come la protezione dell'ambiente e la lotta contro la povertà.

La globalizzazione coinvolge tendenze con direzioni di influenza completamente differenti: l'impulso al libero mercato è spesso riferito alla sua fonte e manifestazione primaria, così mettendo gli aspetti economici al centro dell'analisi. Questo approccio traduce la relazione tra globalizzazione e diritti umani in un legame diretto tra effetti delle tendenze economiche internazionale e libertà fondamentali. Tuttavia ciò sottovaluta il significato dell'influenza dei diritti umani sulla stessa globalizzazione. La rivoluzione nel sentire la tecnologia e l'organizzazione delle comunicazioni non dovrebbe essere vista solo nella prospettiva del progresso economico, ma anche nella luce di una forte società civile.

Perciò quando si descrivono le connessioni tra globalizzazione e diritti umani dovrebbero essere discusse le seguenti questioni:

- 1) globalizzazione e internazionalizzazione dei diritti umani;
- 2) universalità dei diritti umani;
- 3) incidenza della globalizzazione economica nella realizzazione dei diritti umani;
- 4) globalizzazione delle società civili.

Nell'articolo si giunge alla conclusione che l'evoluzione dei diritti umani è stata soggetta a numerosi effetti dell'estremamente complesso processo di globalizzazione. Da una parte la globalizzazione è anche stata variamente influenzata da tali libertà e diritti. L'intensificazione della cooperazione internazionale ha trasformato i diritti umani in oggetti della regolazione internazionale, e mentre una moltitudine di diritti umani emergevano per rispondere alle sfide poste dalla globalizzazione, il movimento universale dei diritti e delle libertà della persona accresceva anche la globalizzazione. Dall'altra parte la globalizzazione ha avuto i suoi impatti negativi sulla realizzazione dei diritti umani, particolarmente con l'amplificazione delle disuguaglianze. Le economie globalizzate hanno originato tendenze illecite con reazioni tardive e

controverse da parte delle istituzioni globali del governo dell'economia e della finanza. Nel combattere i lati equivoci della globalizzazione le organizzazioni delle società civili e la loro cooperazione internazionale giocano un ruolo sempre crescente che riceve un vitale strumento utile da una delle maggiori forze guida della globalizzazione: lo sviluppo della tecnologia delle comunicazioni.

Parole chiave: globalizzazione, diritti umani, sviluppo sociale, eguaglianze sociali ed economiche.

UPUTE AUTORIMA

Časopis objavljuje radove koji se recenziraju i one koji ne podliježu recenzentskom postupku. Recenzirani radovi kategoriziraju se u ove kategorije:

- * izvorni (originalni) znanstveni članak - original scientific paper
- * prethodno priopćenje - preliminary communication
- * pregledni znanstveni članak - review
- * izlaganje (referat) sa znanstvenog skupa - conference paper
- * stručni članak - professional paper

Izvorni znanstveni članak sadrži dosad još neobjavljene rezultate izvornih istraživanja. Prethodno priopćenje sadrži nove rezultate znanstvenih istraživanja, koji zahtijevaju brzo objavljivanje. Pregledni znanstveni članak mora biti originalan, sažet i kritički prikaz jednog područja ili njegova dijela u kojem autor i sam aktivno sudjeluje. Mora biti istaknuta uloga autorova izvornog doprinosa u tom području s obzirom na već publicirane radove, kao i pregled tih radova. Izlaganje sa znanstvenog skupa, prethodno referirano na takvom skupu, mora biti objavljeno u obliku cjelovitog članka, i to samo ako nije prije toga objavljeno u zborniku skupa. Stručni članak sadrži korisne prijedloge iz određene struke i ne mora sadržavati izvorna istraživanja.

Odluku o kategorizaciji pojedinog rada donosi uredništvo na temelju prijedloga dva recenzenta.

Rad će se objaviti jedino temeljem pozitivnih recenzija.

Prihvatanje kategoriziranih članaka za objavljivanje obvezuje autora da isti članak ne smije objaviti na drugomu mjestu bez dopuštenja uredništva časopisa ako je ono članak prihvatilo, a i tad uz podatak o tome gdje je prvi put članak objavljen. Kategorija članka navodi se u zaglavlju članka i u sadržaju sveska. Ostali se prilozi koje časopis objavljuje, ne kategoriziraju.

Radovi predloženi za objavljivanje moraju zadovoljiti sljedeće:

1. Rukopis ne smije biti već objavljen ili u tom cilju upućen drugom časopisu;
2. Naslov mora biti koncizan i istovremeno informativan;
3. U lijevom kutu naslovne stranice rukopisa treba stajati ime i prezime autora te naziv i adresa ustanove u kojoj radi;
4. Uz rukopis je potrebno priložiti objašnjenje o značenju upotrijebljenih kratica i simbola;
5. Tablice moraju biti pregledno i korektno priređene, te uredno opisane (broj, naslov, legenda);
6. Bilješke se posebno prilažu rukopisu;
7. Izvorni znanstveni radovi, prethodna priopćenja, pregledni članci i stručni članci moraju biti opremljeni zaključkom i sažetkom koji ne treba prelaziti 250 riječi i ključnim riječima (2-3 riječi). Sažetkom se na skraćeni način predstavlja sadržaj članka. U sažetku pisanom u trećem licu ukratko se naznačuju rezultati istraživanja prezentirani u članku;
8. Opseg rukopisa koji podliježe kategorizaciji, ograničen je, u pravilu, do 1,5 autorska arka. Šesnaest kartica čini jedan autorski arak (30.000 znakova);
9. Radovi se dostavljaju u tri primjerka, od kojih jedan mora biti original. Uz rad treba priložiti i disketu s naznakom programa u kojem je rad pisan;
10. Rad koji ne odgovara uputama vratit će se autoru.

INFORMATION FOR CONTRIBUTORS

This journal publishes papers subject to review as well as those which are not subject to review. The papers subject to review are categorised as follows:

- * original scientific paper
- * preliminary communication
- * review article
- * conference paper
- * professional paper

An original scientific paper contains yet unpublished results of original research. A preliminary communication contains new research results which demand prompt publication. A review article ought to be an original, concise and critical review of a certain field or its segment in which the author herself actively participates. There must be emphasised the author's original contribution to the field with regard to the works already published. There must also be provided a list of those works. A conference paper, i.e. a written form of a presentation submitted at a conference, must be published as a complete paper, provided that it has not been published as part of the collected papers of the conference. A professional paper contains useful suggestions concerning a certain field and need not involve original research.

The category to be assigned to a certain paper is within the sole discretion of the Editorial Board, which will base its decision on the proposals by two reviewers.

The journal will publish only those papers which received a positive review.

Upon acceptance of her paper for publication by this journal the author undertakes not to cause the paper to be published elsewhere without the permission of the Editorial board. Should the Editorial board grant the permission, a repeated publication should contain a notice as to where the paper was originally published.

The category of a paper shall be indicated in the head of the paper and in the journal's table of contents.

Other contributions published by the journal are not subject to categorisation.

Any written work submitted for publication in this journal must satisfy the following conditions:

1. The manuscript should not have been already published or under consideration by another journal.
2. The title should be both concise and informative.
3. The author's name and surname, as well as her employment address should be indicated in the left hand side of the title page.
4. The manuscript should be accompanied by an explanation as to the meaning of the abbreviations and symbols used.
5. Tables must be drawn clearly and correctly, and must be accompanied by appropriate explanations.
6. Notes should be numbered in sequential order, as cited in the text, and should be enclosed on a separate sheet.
7. Original scientific papers, preliminary communications, review articles and professional papers, should be accompanied by a conclusion, summary and key words (2-3 words). A summary should provide a short outline of the contents of a paper. It should be written in the third person singular and should not exceed 250 words in length.
8. The manuscript should be double-spaced and should not exceed 8.000 words, approximately 24 pages in length.
9. A contribution ought to be submitted in three copies, one of which must be the original. The written manuscript must be accompanied by a floppy disk with the indication of the word processor used.
10. Manuscripts which do not comply with the above conditions shall be returned to their authors.

HINWEISE FÜR DIE AUTOREN

Die Zeitschrift veröffentlicht Arbeiten, die rezensiert werden und solche, die keine Rezension erfordern. Die rezensierten Arbeiten werden folgendermaßen kategorisiert:

- * wissenschaftlicher Originalbeitrag
- * vorläufige Mitteilung
- * Übersichtsartikel
- * Referat auf einer wissenschaftlichen Tagung
- * fachlicher Beitrag

Der wissenschaftliche Originalbeitrag enthält bisher unveröffentlichte Resultate originaler Untersuchungen. Die vorläufige Mitteilung enthält neue Resultate wissenschaftlicher Untersuchungen, die eine schnelle Veröffentlichung erfordern. Ein Übersichtsartikel muß eine originale, kurzgefaßte und kritische Darstellung eines Gebiets oder Teilgebiets sein, mit dem sich der Autor selbst aktiv auseinandersetzt. Es muß die Bedeutung des originalen Beitrags des Autors auf diesem Gebiet hinsichtlich schon veröffentlichter Arbeiten hervorgehoben werden. Ein Referat, das auf einer wissenschaftlichen Tagung gehalten wurde, muß in Form eines vollständigen Aufsatzes veröffentlicht werden und zwar nur dann, wenn es vorher noch nicht veröffentlicht worden ist. Der fachliche Beitrag enthält nützliche Vorschläge aus einem bestimmten Fach und muß keine originalen Untersuchungen enthalten.

Die Entscheidung über die Kategorisierung der einzelnen Arbeit fällt die Redaktion auf Vorschlag zweier Rezensenten.

Eine Arbeit wird nur aufgrund einer positiven Rezension veröffentlicht.

Die Annahme des kategorisierten Aufsatzes zur Veröffentlichung verpflichtet den Autor, denselben Aufsatz an keinem anderen Ort ohne Zustimmung der Redaktion zu veröffentlichen, und wenn diese zustimmt, dann mit dem Hinweis auf den Ort der Erstveröffentlichung. Die Kategorie des Aufsatzes wird in seiner Überschrift und im Inhaltsverzeichnis des Heftes angeführt. Die anderen Beiträge, die in der Zeitschrift veröffentlicht werden, werden nicht kategorisiert.

Arbeiten, die zur Veröffentlichung vorgeschlagen werden, müssen folgende Bedingungen erfüllen:

1. Das Manuskript darf noch nicht veröffentlicht oder zu diesem Zweck einer anderen Zeitschrift eingereicht sein.
2. Die Überschrift muß konzis und gleichzeitig informativ sein.
3. In der linken oberen Ecke der Titelseite des Manuskriptes müssen Vorname und Name des Autors angeführt werden sowie Bezeichnung und Adresse seiner Arbeitsstelle.
4. Dem Manuskript muß eine Erklärung der benutzten Abkürzungen und Symbole beigelegt sein.
5. Tabellen müssen übersichtlich und korrekt gegliedert sein (Nummer, Titel, Legende).
6. Anmerkungen werden dem Manuskript besonders beigelegt.
7. Wissenschaftliche Originalbeiträge, vorläufige Mitteilungen, Übersichtsartikel und fachliche Beiträge müssen eine Schlußbetrachtung, eine Zusammenfassung die 250 Wörter nicht übersteigen darf, und Schlüsselwörter (2-3 Schlüsselwörter) haben. In der Zusammenfassung wird kurz der Inhalt des Artikels dargelegt bzw. werden kurz die Ergebnisse der Untersuchung, die in der Arbeit präsentiert werden, aufgezeigt.
8. Der Umfang der Manuskripte, die der Kategorisierung unterliegen, ist begrenzt und zwar bis zu 24 Seiten (30 000 Zeichen).
9. Arbeiten werden in dreifache Ausführung eingereicht, von denen eine das Original sein muß. Der Arbeit ist die Diskette mit der Bezeichnung des Textprozessors beizulegen.
10. Eine Arbeit, die den Hinweisen nicht entspricht, wird dem Autor zurückgegeben.

INFORMAZIONI PER GLI AUTORI

Questa rivista pubblica saggi soggetti a recensione così come quelli che non sono soggetti a recensione. I saggi soggetti a recensione sono classificati nelle seguenti categorie:

- * articolo scientifico originale
- * comunicazione preliminare
- * articolo di rassegna
- * relazione seminariale
- * articolo specialistico

L'articolo scientifico originale contiene i risultati di una ricerca originale non ancora pubblicati. La comunicazione preliminare contiene i risultati di una ricerca nuova che richiede una sollecita pubblicazione. L'articolo di rassegna dovrebbe essere un'originale, concisa e critica rassegna di una determinata materia o settore al quale l'autore partecipa attivamente; dovrebbe essere enfatizzato il contributo originale dell'autore alla materia in relazione alla quale sono già stati pubblicati lavori; dovrebbe altresì essere fornita una lista di tali lavori. La relazione seminariale, cioè lo scritto relativo ad una presentazione ad un incontro scientifico, deve essere pubblicato come saggio completo, purché non sia stato pubblicato come parte della pubblicazione degli atti dell'incontro scientifico. L'articolo specialistico contiene utili proposte relative ad una determinata materia e non bisogna contenga una ricerca originale.

La categoria da assegnare ad un determinato saggio è ad esclusiva discrezione del Comitato di redazione, che fonderà la propria decisione sulle proposte di due recensori.

All'accettazione del suo saggio per la pubblicazione nella presente rivista l'autore si impegna a far sì che il saggio non sia pubblicato in altro luogo senza il permesso del Comitato di redazione. Se il Comitato di redazione dovesse accordare il permesso, la nuova pubblicazione deve contenere l'informazione di dove il saggio è stato originariamente pubblicato.

La categoria di un saggio deve essere indicata nell'intestazione del saggio e nell'indice sommario della rivista.

Gli altri contributi pubblicati dalla rivista non sono soggetti a classificazione.

Ciascun lavoro scritto presentato per la pubblicazione nella presente rivista deve soddisfare le seguenti condizioni:

1. Il manoscritto non deve essere stato precedentemente pubblicato o essere presentato per l'accettazione da parte di un'altra rivista;
2. Il titolo deve essere conciso e informativo insieme;
3. Il nome e il cognome dell'autore, così come la sua posizione professionale, devono essere indicati nel lato sinistro della pagina di intitolazione;
4. Il manoscritto deve essere accompagnato da una spiegazione del significato delle abbreviazioni e dei simboli utilizzati;
5. Le tabelle devono essere elaborate chiaramente e correttamente, e devono essere accompagnate da appropriate spiegazioni;
6. Le note devono essere numerate in ordine sequenziale, come citate nel testo, e devono essere incluse in un foglio separato;
7. Gli articoli scientifici originali, le comunicazioni preliminari, gli articoli di rassegna e gli articoli specialistici dovrebbero essere accompagnati dalla conclusione, il sommario (massimo 250 parole) e le parole chiave (2-3 parole). Il sommario deve prevedere una breve descrizione dei contenuti del saggio. Esso deve essere scritto in terza persona e indicare i risultati presentati nel saggio;
8. Il manoscritto deve essere con doppia interlinea e non deve superare le 8.000 parole per circa 24 pagine;
9. Il contributo deve essere presentato in tre copie, una delle quali deve essere originale. Il manoscritto deve essere accompagnato da un floppy disk con l'indicazione del programma di scrittura utilizzato;
10. I manoscritti che non si attengono alle suddette condizioni sono restituiti ai loro autori.

ZBORNIK PRAVNOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U RIJECI

Iz sadržaja Zbornika Vol. 24 br. 1 (2003)

Prilozi za Savjetovanje: "Vlasništvo - obveze - postupak" (Poreč, 3. i 4. travnja 2003.)

Mihajlo Dika, Žalba protiv presude prema Noveli ZPP-a iz 2003.; *Petar Simonetti*, Denacionalizacija - prava i ovlaštenici; *Edita Čulinović Herc*, Prospekt pri javnoj i privatnoj ponudi vrijednosnih papira - Zakon o tržištu vrijednosnih papira i pravci razvoja u europskom pravu; *Silvija Petrić*, Odgovornost države za štete od terorističkih akata s osvrtnom na presudu Europskog suda za ljudska prava br. 48778/99; *Meliha Povelakić*, Fiducijarno vlasništvo u usporednom pravu i sudskoj praksi; *Dragan Zlatović*, Character Merchandising i žigovnoppravna zaštita; *Marko Bevanda*, Odgovornost proizvođača za štetu od proizvoda; *Maja Bukovac Puvača*, Zaštita kupaca u time-sharing ugovorima prema Smjernici 94/47/EC; *Olga Jelčić*, Fiducijarno vlasništvo u hrvatskom pravu; *Dragutin Ledić*, Vlasništvo u malom i srednjem poduzetništvu; *Nada Bodiroga-Vukobrat*, *Hana Horak*, Radni odnosi kod statusnih promjena u europskom pravu; *Jozo Čizmić*, O dostavi tužbe na odgovor i presudi zbog ogluhe u svjetlu novele ZPP-a; *Jozo Čizmić*, Uvođenje zakonske zaštite topografije integriranih sklopova u hrvatsko pravo; *Zvonimir Slakoper*, Načelo savjesnosti i poštenja u trgovačkim ugovorima s međunarodnim obilježjem; *Stefan Pürner*, Reforma njemačkog Građanskog zakonika s posebnim osvrtnom na europske aspekte te reforme; *Marko Baretić*, Načelo savjesnosti i poštenja u obveznom pravu; *Dario Derda*, Pojam i obilježja koncesija; *Andrija Eraković*, Izlučna i razlučna prava u stečaju; *Jasna Brežanski*, Odgovornost države za štetu u slučaju neopravdane osude ili neosnovanog uhićenja.

AKCIJSKA PRODAJA ZBORNIKA!

Naručujem/o ZBORNIK PRAVNOG FAKULTETA Sveučilišta u Rijeci

• po jedinstvenoj cijeni od **25,00 kn**:

- Vol. 20 br. 2 (1999.): _____ primjeraka
- Vol. 21 br. 1 (2000.): _____ primjeraka
- Vol. 21 br. 2 (2000.): _____ primjeraka
- Vol. 22 br. 1 (2001.): _____ primjeraka
- Vol. 22 br. 2 (2001.): _____ primjeraka
- Vol. 23 br. 1 (2002.): _____ primjeraka
- Supplement br. 1 (2001.): _____ primjeraka
- Supplement br. 2 (2002.): _____ primjeraka

• po cijeni od **90,00 kn**:

- Vol. 23 br. 2 (2002.): _____ primjeraka

• po pretplatničkoj cijeni od **160,00 kn**:

- Vol. 24 br. 1 i br. 2 (2003.): _____ primjeraka

• po pretplatničkoj cijeni od **232,00 kn**:

- Vol. 24 br. 1 i br. 2 i Supplement br. 3. (2003.): _____ primjeraka

Ime i prezime/ Poduzeće/ Ustanova:

Sjedište, adresa, telefon, fax:

MB / JMBG _____

U _____, _____ 2003. godine MP Potpis:

Način plaćanja: na žiro-račun Pravnog fakulteta u Rijeci
br. 2300007-1100110025 poziv na broj 050-50

Molimo da kopiju uplatnice i priloženi obrazac narudžbe dostavite na adresu:
Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Hahlić br. 6, 51000 Rijeka
Tel.: 051/359-500, fax 051/675-113

BIBLIOTEKA PRAVNOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U RIJECI

Urednik: Prof. dr. sc. Mimir Matulović

Biblioteka je Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci utemeljena 1995. godine. Glavni je cilj Biblioteke objavljivanje pravne literature prijeko potrebne studentima za pravni studij i pravnicima za stručnu djelatnost, ali i pristupačne širem čitateljstvu koje se zanima za aktualne pravne probleme i temeljna pitanja prava i države općenito te hrvatskog prava i države napose.

Biblioteku čine nizovi: udžbenici, monografije, godišnja predavanja, zbornici sa znanstvenih skupova, komentari, prijevodi strane pravne literature i priručnici.

U Biblioteci su objavljeni ovi naslovi:

Udžbenici:

- Berislav Pavišić, Duško Modly i suradnici, *Kriminalistika. (Uvod, Kompendij silogističke kriminalistike, Bibliografija), 1995. (rasprodano)*
- Berislav Pavišić, *Kriminalistika. 1. Uvod, 1997. (unutarnja cijena: 40,00 kn; vanjska cijena: 50,00 kn)*
- Lujo Margetić, *Opća povijest prava i države, 1998. (rasprodano)*
- Lujo Margetić, Mile Boras, *Rimsko pravo, 1998. (unutarnja cijena: 150,00 kn; vanjska cijena: 175,00 kn)*
- V. Đ. Degan, *Međunarodno pravo, 2000. (unutarnja cijena: 250,00; vanjska cijena: 450,00 kn)*
- Vinko Hlača, *Hrvatsko prometno pravo i međunarodne konvencije, 2000. (rasprodano)*
- Vinko Hlača, *Hrvatsko pomorsko pravo. Izabrani radovi, 2001. (unutarnja cijena: 90,00 kn; vanjska cijena: 300,00 kn)*
- Dragutin Ledić, *Pravo društava i trgovačko pravo, 2002. (unutarnja cijena: 110,00 kn; vanjska cijena: 220,00 kn)*
- V. Đ. Degan, *Međunarodno pravo mora u miru i u oružanim sukobima, 2002. (unutarnja cijena: 165,00 kn; vanjska cijena: 200,00 kn)*
- Matthias Herdegen, *Europsko pravo, 2003. (unutarnja cijena: 150,00 kn; vanjska cijena: 170,00 kn)*

Monografije:

- Robert Blažević, *Politički poretci i legitimitet, 1995. (unutarnja cijena: 40,00 kn; vanjska cijena: 50,00 kn)*
- Lujo Margetić, *Istra i Kvarner. Izbor studija, 1996. (unutarnja cijena: 30,00 kn; vanjska cijena: 70,00 kn)*
- Marinko Đ. Učur, *Pomorsko radno pravo, 1997. (unutarnja cijena: 50,00 kn; vanjska cijena: 70,00 kn)*
- Vesna Tomljenović, *Pomorsko međunarodno privatno pravo. Izvanugovorna odgovornost za štetu i problem izbora mjerodavnog prava, 1998. (unutarnja cijena: 40,00 kn; vanjska cijena: 70,00 kn)*
- Edita Čulinović-Herc, *Ugovorno osiguranje tražbina zalaganjem pokretnih stvari bez predaje stvari u posjed vjerovnika, 1998. (unutarnja cijena: 40,00 kn; vanjska cijena: 70,00 kn)*
- Boris Banovac, *Društvena pripadnost, identitet, teritorij, 1998. (rasprodano)*
- Lujo Margetić, *Rimsko pravo. Izabrane studije, 1999. (unutarnja cijena: 20,00 kn; vanjska cijena: 70,00 kn)*
- Milovan Jovanović, *Kapitalizam iznutra, 1999. (unutarnja cijena: 80,00 kn; vanjska cijena: 100,00 kn)*
- Lujo Margetić, *Hrvatska i crkva u srednjem vijeku, 2000. (unutarnja cijena: 40,00 kn; vanjska cijena: 100,00 kn)*
- Petar Simonetti, *Rasprave iz stvarnog prava, 2001. (unutarnja cijena: 100,00 kn; vanjska cijena: 148,00 kn)*
- Vesna Crnić-Grotić, *Pravo međunarodnih ugovora, 2002. (unutarnja cijena: 70,00 kn; vanjska cijena: 120,00 kn)*
- Eduard Kunštek, *Arbitražna nadležnost ICSID, (Međunarodni centar za rješavanje ulagačkih sporova između država i državljana drugih država), 2002. (unutarnja cijena: 80,00 kn; vanjska cijena: 130,00 kn)*

Godišnja predavanja:

- Lujo Margetić, *Rimsko pravo kao europski pravni fenomen i hrvatska pravna povijest, 1997. (rasprodano)*

Zbornici sa znanstvenih skupova:

- Vinko Hlača (priredio), *Pomorsko dobro i koncesije, 1995. (rasprodano)*
- Vinko Hlača (priredio), *Pomorsko dobro. Društveni aspekti upotrebe i korištenja, 1996. (rasprodano)*
- Velinka Grozdanić, Alenka Šelih, *Žene i kazna zatvora, 2001. (unutarnja cijena: 40,00 kn; vanjska cijena: 128,00 kn)*
- Susan Šarčević, *Legal Translation: Preparation for Accession to the European Union, 2001. (unutarnja cijena: 70,00 kn; vanjska cijena: 128,00 kn)*

Komentari:

- Željko Horvatić, Milan Batinica, Ante Škorić, Borislav Blažević, Ivica Crnić i Petar Veić, *Komentar Zakona o prekršajima, 1996. (rasprodano)*
- Berislav Pavišić i Velinka Grozdanić, *Komentar Osnovnoga krivičnog zakona Republike Hrvatske, 1996. (rasprodano)*
- Berislav Pavišić i suradnici, *Komentar Zakona o sigurnosti prometa na cestama, 1995. (rasprodano)*
- Vinko Hlača i Gordana Stanković, *Pravo zaštite morskog okoliša. Priručnik odabranih propisa, 1997. (unutarnja cijena: 50,00 kn; vanjska cijena: 60,00 kn)*

Prijevodi:

- Ralph Folsom, Michael Gordon i John Spanogle, *Međunarodni trgovački poslovi, 1998. (besplatno izdanje)*
- T.C. Hartley, *Temelji prava Europske zajednice, 1999. (besplatno izdanje)*
- R.L. Doernberg, *Međunarodno oporezivanje, 1999. (besplatno izdanje)*

Priručnici:

- Miomir Matulović, Berislav Pavišić, *Dokumenti Vijeća Europe, 2001. (unutarnja cijena: 90,00 kn; vanjska cijena: 150,00 kn)*

Nakladnik **PRAVNI FAKULTET SVEUČILIŠTA U RIJECI**

51000 Rijeka, Hahlić 6

Centrala tel./fax: 051/359-500

Dekanat tel.: 051/359-600 fax: 051/675-113

e-mail: skriptarnica@pravri.hr

NARUDŽBA

Tvrtka (ustanova) _____

Ime i prezime _____

Ulica i kućni broj _____

Mjesto i poštanski br. _____

MB/JMBG _____

Tel./Fax _____

Datum _____

Potpis i pečat _____

Ovime neopozivo naručujem _____ primjerak(a) knjige

1. _____

2. _____

3. _____

Uplata se vrši na račun Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci

br. 2300007-1100110025 poziv na broj 050-50

Molimo da presliku uplatnice i priloženi obrazac narudžbe dostavite na adresu:

Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Hahlić 6, 51000 Rijeka

**BIBLIOTEKA
ZAVODA ZA KAZNENE ZNANOSTI MOŠĆENICE**

www.pravri.hr/zavodi/zkzm

e-mail: zkzm@pravri.hr

Zavod za kaznene znanosti Mošćenice bavi se, u suradnji s više inozemnih fakulteta i znanstvenih ustanova te drugih tijela, istraživanjem u području kaznenih znanosti, pripremanjem znanstvenih skupova i seminara, te nakladničkom djelatnošću.

U Biblioteci su objavljeni ovi naslovi:

- Berislav Pavišić, Gaetano Insolera, *Hrvatsko-talijanski rječnik kaznenoga prava – Dizionario croato-italiano di diritto penale – Dizionario italiano-croato di diritto penale – Talijansko-hrvatski rječnik kaznenoga prava*, Rijeka, 1997. (unutarnja cijena: 40,00 kn; vanjska cijena: 60,00 kn)
- Berislav Pavišić, Duško Modly i suradnici, *Kriminalistika*, 2. izd., Rijeka, 1999. (unutarnja cijena: 90,00 kn; vanjska cijena: 200,00 kn)
- Berislav Pavišić, Petar Veić, *Komentar Kaznenoga zakona*, 2. izmijenjeno i dopunjeno izd., Zagreb, 1999. (rasprodano)
- Berislav Pavišić i suradnici, *Komentar Zakona o kaznenom postupku s prilogima*, Rijeka, 2000. (rasprodano)
- Berislav Pavišić i suradnici, *Komentar Zakona o kaznenom postupku s prilogima*, 2. izd., Knj. 1, 2001. (rasprodano)
- *Kazneni zakon, redakcijski pročišćeni tekst i stvarno kazalo*, priredio: Berislav Pavišić, Rijeka, 2001. (rasprodano)
- *Kazneni zakon, redakcijski pročišćeni tekst i stvarno kazalo*, priredio: Berislav Pavišić, Rijeka, 2. izd., 2001. (rasprodano)
- *Ley penal croata, coordinacion de Davide Bertaccini*, Berislav Pavišić, Máximo Sozzo, Rijeka, 2001. (unutarnja cijena: 30,00 kn; vanjska cijena: 60,00 kn)
- *Kazneni zakoni*, priredio: Berislav Pavišić, Rijeka, 2001. (rasprodano)
- *Zakon o kaznenom postupku, redakcijski pročišćeni tekst i stvarno kazalo*, 1. izd., 2002. (rasprodano)
- *Zakon o kaznenom postupku, redakcijski pročišćeni tekst i stvarno kazalo*, 2. izd., 2002. (rasprodano)
- Berislav Pavišić, *Komentar Zakona o kaznenom postupku s prilogima*, 3. izd., 2002. (rasprodano)
- Batinica, Markov, *Zakon o prekršajima*, 1. izdanje, Rijeka, 2002. (rasprodano)
- *Talijanski kazneni postupak, redakcija: Berislav Pavišić, predgovor: Gaetano Insolera, uvod: Glauco Giostra*, Rijeka, 2002. (unutarnja: 70,00 kn; vanjska cijena: 150,00 kn)
- Batinica, Markov, *Zakon o prekršajima*, 2. izdanje, Rijeka, 2002. (rasprodano)
- *Zakon o kaznenom postupku, redakcijski i pročišćeni tekst i stvarno kazalo*, 3. izdanje, 2003. (unutarnja cijena: 10,00 kn; vanjska cijena: 20,00 kn).

Nakladnik **PRAVNI FAKULTET SVEUČILIŠTA U RIJECI**

51000 Rijeka, Hahlić 6

Centrala tel./fax: 051/359-500

Dekanat tel.: 051/359-600 fax: 051/675-113

e-mail: skriptarnica@pravri.hr

NARUDŽBA

Tvrtka (ustanova) _____

Ime i prezime _____

Ulica i kućni broj _____

Mjesto i poštanski br. _____

MB/JMBG _____

Tel./Fax _____

Datum _____

Potpis i pečat _____

Ovime neopozivo naručujem _____ primjerak(a) knjige

1. _____

2. _____

3. _____

Uplata se vrši na račun Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci

br. 2300007-1100110025 poziv na broj 050-50

Molimo da presliku uplatnice i priloženi obrazac narudžbe dostavite na adresu:

Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Hahlić 6, 51000 Rijeka

I. Prilozi s Međunarodnog znanstvenog kolokvija

**“Stigmatizacija i identitet marginalnih grupa u procesu globalizacije kulture”
(Opatija, 10.-11. svibnja 2002.):**

Srđan Vrcan,

O političkim inscenacijama stigmatizacije – Od folklornih do državno-političkih inscenacija stigmatizacije

Ognjen Čaldarović,

Marginalizacija i stigmatizacija u pregovaranju o riziku

Velinka Grozdanić, Ute Karlavaris-Bremer,

Stigmatizacija osoba devijantnog ponašanja – Istraživanje stavova studenata

Nikola Visković,

Unutarvrnsne (međuljudske) i međuvrnsne marginalizacije – Prilog neantropocentričnoj bioetici

Mitja Žagar,

Enlargement – In Search for European Identity

Robert Blažević,

Tribalna stigma i nacionalizam

Maja Štambuk,

Stigmatična personalizacija seljaka

Irma Kovčo Vukadin,

Stigmatizacija počinitelja seksualnih delikata

Renato Matić,

Struktura predrasuda i stigmatizacija

Željko Boneta,

Stigmatizacija (ne)religioznosti

Irena Cajner Mraović,

Policijska zaštita osjetljivih skupina: djece, žena i manjina

Vidoje Vujić,

Stigmatizacija poduzetništva i menadžmenta u Hrvatskoj

Mira Bogdanović,

Stigma i kako je steći: tribalna i karakterna stigma u proteklome ratu na prostoru bivše Jugoslavije

Lynette Šikić-Mičanović,

Negative Gendered Stereotypes in Samples of Media in Croatia

II. Članci:

Mladen Singer, Irena Cajner Mraović,

Rat i delinkvencija mladih

Vilim Herman,

Socijalna sigurnost u Saveznoj Republici Njemačkoj s osvrtom na socijalnopravnu integraciju hrvatskih radnika

Marija Pospišil-Miler,

Atenska konvencija o prijevozu putnika i njihove prtljage morem 2002. godine

Ferenc Kondorosi,

Global Human Rights Profile at the Threshold of the XXI Century